

ANNA DŁUGOZIMA

**CMENTARZE
JAKO OGRODY ŻYWYCH I UMARŁYCH.**

WARSZAWA 2011

© Copyright by Anna Długozima, Warszawa 2011

Seria wydawnicza:

Doktoraty Katedry Sztuki Krajobrazu SGGW

Promotor: prof. dr hab. Jan Rylke

Recenzenci: dr hab. Janusz Skalski

prof. dr hab. arch. inż. Adam Maria Szymski

Praca zrealizowana w ramach projektu badawczego Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, numer NN527 075138

Opracowanie graficzne: Anna Długozima

Fotografie: Anna Długozima

Wydawnictwo Sztuka ogrodu Sztuka krajobrazu Beata Gawryszewska

Druk:

Advert Studio Marcin Wilk

Ul. Westerplatte 32B/10

41-710 Ruda Śląska

advertdruk.pl

ISBN 978-83-932747-5-8

*Dziękuję
profesorowi Janowi Rylke za spokój i wsparcie merytoryczne,
koleżankom i kolegom z Katedry Sztuki Krajobrazu za słowa otuchy,
studentom Sekcji Sztuki Sepulkralnej za długie rozmowy o cmentarzach
mężowi Danielowi za cierpliwość.*

Spis treści

Spis treści	5
1. Wstęp. Sformułowanie problemu badawczego	7
1.1. Cel pracy	8
1.2. Teza pracy	9
1.3. Przedmiot i zakres badań	9
2. Stan badań	18
2.1. Materiały inwentaryzacyjne, kartograficzne i piśmiennictwo związane z badanymi cmentarzami	19
2.2. Rola krajobrazowa cmentarzy	24
2.3. Rola społeczna cmentarzy	24
2.4. Cmentarze jako ogrody	26
3. Materiał i metody	30
3.1. Kolejność postępowania badawczego	30
3.2. Metody pozyskiwania materiałów do badań	32
3.3. Metody grupowania pozyskanych materiałów do badań	35
3.4. Metody analizowania pozyskanych materiałów z zachowaniem podziału na cztery grupy badań	35
3.4.1. Cmentarze w aspekcie historycznym	35
3.4.2. Cmentarze w aspekcie krajobrazowym	35
3.4.3. Cmentarze w aspekcie społecznym	43
3.4.4. Cmentarze jako ogrody	49
3.5. Schemat pracy	56
4. Badania	57
4.1. Cmentarze w aspekcie historycznym	58
4.1.1. Zapisy prawne regulujące zakładanie i funkcjonowanie cmentarzy na świecie z uwzględnieniem pól badań	58
4.1.2. Rodzaj, stan zachowania i datowanie objętych badaniami cmentarzy	70
4.2. Cmentarze w aspekcie krajobrazowym	75
4.2.1. Czynniki lokalizacji cmentarzy	75
4.2.2. Modele lokalizacji cmentarzy w strukturze jednostki osadniczej	76
4.2.3. Analiza położenia cmentarzy nad poziomem morza	79
4.2.4. Analiza typu krajobrazu na podstawie fenomenologicznej koncepcji miejsca Jeremiego T. Królikowskiego	83
4.2.5. Analiza położenia względem układu <i>sacrum</i>	91
4.2.6. Analiza widoczności (postrzegalności) cmentarza	100
4.3. Cmentarze w aspekcie społecznym	107
4.3.1. Percepcja śmierci i jej wpływ na znaczenie cmentarzy dla społeczności lokalnych	107
4.3.2. Model powiązań cmentarz – człowiek – krajobraz	111
4.3.3. Analiza liczby i struktury narodowościowo - wyznaniowej pól badań	113
4.3.4. Analiza obrzędów pogrzebowych społeczności lokalnych zamieszkujących pola badań	114
4.3.5. Analiza położenia cmentarzy względem zabudowy	121
4.3.6. Analiza położenia względem centrum	122
4.3.7. Analiza odbioru wyglądu cmentarzy	124

4.4.	Cmentarze w aspekcie kompozycyjnym	127
4.4.1.	Cmentarze i ogrody w klasyfikacjach terenów zieleni	127
4.4.2.	Cmentarze i ogrody w definicjach	128
4.4.3.	Cmentarz i ogród w przekroju historycznym	129
4.4.4.	Modele kompozycji cmentarzy	156
4.4.5.	Elementy kompozycji cmentarzy	161
4.4.6.	Synteza podobieństw cmentarzy i ogrodów	165
4.4.7.	Współczesne realizacje cmentarzy jako ogrodów żywych i umarłych	167
4.4.8.	Analiza szaty roślinnej cmentarzy	169
4.4.9.	Analiza form upamiętniania zmarłych	178
4.4.10.	Analiza układu cmentarzy	184
4.4.11.	Struktura cmentarzy. Strefy funkcjonalne i związane z nimi repertuar form	204
5.	Wyniki badań. Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych	209
5.1.	Zestawienie wyników	209
5.2.	Przemiany cmentarzy jako ogrodów żywych i umarłych	222
5.2.1.	W aspekcie historycznym	222
5.2.2.	W aspekcie społecznym	222
5.2.3.	W aspekcie krajobrazowym	223
5.2.4.	W aspekcie kompozycyjnym	224
5.3.	Model cmentarza a model ogrodu	226
6.	Podsumowanie i dyskusja	231
6.1.	Rola cmentarzy w życiu społeczności lokalnych	231
6.2.	Rola cmentarzy w strukturze jednostek osadniczych	238
6.3.	Metody badawcze cmentarzy	240
7.	Wnioski	242
	Bibliografia	249
	Spis ilustracji	262
	Spis tabel	267
	Streszczenie pracy	269
	Abstract	271

1 Wstęp. Sformułowanie problemu badawczego

Rozdział poświęcono zagadnieniom wstępnym: problemowi badawczemu, celowi pracy, tezie oraz przedmiotowi badań.

Cmentarze stanowią zagadnienie raczej pomijane w nauce oraz mediach. Dla naszych czasów znamienne jest niemówienie o śmierci¹. Miejsca spoczynku w pierwszej kolejności utożsamiane są ze śmiercią, smutkiem, melancholią i tęsknotą. Obok tego powszechnego pojmowania cmentarza wskazać można inne, zawarte w temacie niniejszej pracy. A mianowicie: **Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych**². Wprowadzenie do badań podjętych w pracy stanowiła praca magisterska pt.: *Krajobraz sakralny Bieszczadów. Wpływ przemian demograficznych na sakralny wymiar krajobrazu*³. Nakreślony w niej krajobraz sakralny poddano analizie w aspektach: krajobrazowym, religijnym, świadomościowym, społecznym, gospodarczym i politycznym. W wyniku badań zdefiniowano krajobraz sakralny jako wycinek przestrzeni, w którym koncentruje się przyroda, człowiek i jego wytwory w postaci obiektów sakralnych. Na podstawie przeprowadzonych analiz oraz badań terenowych stwierdzono, że cmentarze stanowią istotny komponent sfery *sacrum*. Badania dowiodły, że dokonujące się przemiany krajobrazowe, religijne, świadomościowe, społeczne, polityczne i gospodarcze odciskają swoje piętno na liczbie, rozmieszczeniu i stanie zachowania bieszczadzkich cmentarzy. Niejednokrotnie jedynym dowodem na obecność ludzi w bieszczadzkim krajobrazie są cmentarze lub ich pozostałości. Cmentarze cechuje powszechność, gdyż występują na terenie całej Polski i dotyczą każdego człowieka. Widoczne są starania nadania im kształtu estetycznego. Obecność na cmentarzach elementów roślinnych i architektonicznych, jak również zjawisk o charakterze społecznym, kulturowym sprawia, że nekropole mogą stanowić podstawę szerszych badań w urbanistyce, architekturze krajobrazu, gospodarce przestrzennej, rzeźbie i ogrodnictwie ozdobnym. EFLA (European Foundation of Landscape Architecture) oraz polskie prawodawstwo wskazuje cmentarze jako przestrzenie, za których całościowe projektowanie i zarządzanie odpowiedzialny jest architekt krajobrazu⁴. Uzasadnia to podjęcie problemu badawczego na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu. Na podstawie powyższych przesłanek sformułowano następujący **problem badawczy: cmentarze są miejscem mówiącym o stosunku człowieka do otoczenia w aspekcie historycznym, społecznym, krajobrazowym i kompozycyjnym.**

¹ Antropolog Louis Vincent Thomas stwierdził, że cywilizacja zachodnia stara się usilnie odrzucić śmierć [w:] Thomas L.V., 1991: *Trup: czyli od biologii do antropologii*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź, s. 137.

² Sformułowanie tematu pracy wynikało z chęci podkreślenia słuszności podjęcia tematu
² Sformułowanie tematu pracy wynikało z chęci podkreślenia słuszności podjęcia tematu badawczego na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu.

³ Wojtunik A., 2007: *Krajobraz sakralny Bieszczadów. Wpływ przemian demograficznych na sakralny wymiar krajobrazu*, praca magisterska napisana na Międzywydziałowym Studium Gospodarki Przestrzennej SGGW w Warszawie, Warszawa [maszynopis].

⁴ Zwraca na to uwagę Andrzej Drabiński, który podkreśla, że architekt krajobrazu realizuje zadania zawodowe m.in. z zakresu opracowywania projektów obiektów architektury krajobrazu, w tym także cmentarzy. Drabiński A., 2007: *Prawne aspekty zawodu architekta krajobrazu* [w:] „Z czasopismo Techniczne”, Nr 5, s. 197-199.

1.1. Cel pracy

Ogród funkcjonuje w kulturze w dwóch wymiarach: mistycznym (semantycznym) i formalnym. W wymiarze mistycznym jest utożsamiany z symbolicznym rajem utraconym, z którego się wywodzimy i do którego wrócimy po śmierci⁵. Idea raju jako ogrodu jest tak stara jak historia człowieka w świecie. Szczególnie żywa była w cywilizacjach Bliskiego Wschodu, zwłaszcza w kulturze religijnej islamu. Motywy rajskej roślinności pojawiają się nieustannie w dekoracji meczetów⁶. Wyznawcom islamu Koran obiecywał po śmierci rajski ogród⁷. Idea rajskego mistycznego ogrodu jest także silnie zakorzeniona w tradycji chrześcijańskiej. Motyw ogrodu Eden występuje w Biblii wielokrotnie⁸. W średniowieczu dominował pogląd, że cmentarz jest rajskego ogrodem, co wywarło wpływ na szczególny rozwój sztuki ogrodowej. Ówczesni wierzyli, że zmarli spali w pełnym kwiatów ogrodzie. W *Pieśni o Rolandzie* rozbrzmiewała modlitwa Turpina: *Niech Bóg wpuści dusze was wszystkich do raju! Niech je położy między swoje święte kwiaty!*. Obraz mistycznego cmentarza – kwietnego ogrodu towarzyszył żyjącym (i umierającym) w dobie Renesansu. Do koncepcji ziemskiego Elizjum powrócono jeszcze po reformie cmentarzy w XVIII wieku. Ta synteza dowodzi, że w wymiarze mistycznym, duchowym ogród i cmentarz są niemal tożsame. Obie formy wywodzą się ze świętej koncepcji raju. Jeśli zaś chodzi o drugi wymiar postrzegania ogrodów, to jest on osadzony w rzeczywistości. Forma ogrodowa jest substytutem raju w realnej przestrzeni przyrodniczej⁹. Na podstawie tych rozważań przyjęto, że badając cmentarze należy uwzględnić oba te wymiary (semantyczny oraz formalny).

Cel badawczy pracy to **określenie treści i formy cmentarza, jego miejsca w strukturze osadniczej oraz roli społecznej**. Takie sformułowanie celu wynikało z faktu, iż cmentarz jest swoistym tekstem kultury, ponieważ daje świadectwo ludzkich losów (każdy grób jest jakąś informacją o pochowanym w nim człowieku)¹⁰. Cmentarz stanowi odbicie stanu społeczeństwa – jego hierarchiczności, mentalności, upodobań, światopoglądu, podejścia do życia oraz estetycznych trendów¹¹. Ponieważ ludzie zakładając cmentarz kształtują przestrzeń dla siebie, przestrzeń w której mają przebywać po śmierci, wielu antropologów twierdzi, że miejsca wiecznego odpoczynku mówią więcej o żywych niż o zmarłych. Dzieje cmentarzy są zwierciadłem przemian postawy wobec śmierci, stąd z wyglądu miejsc pochówków odczytać można losy nie tylko jednostek, ale też całych zbiorowości i ich kultury¹². Za Januszem Pasierbem należy także stwierdzić, iż

⁵ *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, 2008: VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej z cyklu: „Kościoły naszych czasów”, Kielce – SacroExpo.

⁶ Kobielius S., 1997: *Człowiek i ogród rajskego w kulturze religijnej średniowiecza*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa, s. 134-138.

⁷ Ariès P., 1989: *Człowiek i śmierć*, PIW, Warszawa, s. 38.

⁸ Kobielius S., 1997: *Człowiek i ogród rajskego ...*, op. cit., s. 134.

⁹ Magdalena Swaryczewska twierdzi, że „rzeczywisty ogród sakralny reprezentuje zazwyczaj złożoną postać krajobrazu o bogatej, wielowarstwowej symbolice form przyrodniczych i elementów architektonicznych” [w:] Swaryczewska M., 2008: *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym. Dziedzictwo przestrzeni sakralnej na Warmii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińskiego – Mazurskiego, Olsztyn.

¹⁰ Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław, s. 30.

¹¹ Thomas L.V., 1991: *Trup ...*, op. cit., s. 207-211.

¹² *Ibidem*.

„stosunek do grobów zmarłych – wszystkich zmarłych, nawet obcych zmarłych – jest miarą kultury, także kultury religijnej człowieka”¹³.

Założono, że przeprowadzone analizy pozwolą skonstruować model cmentarza ogólnopolskiego i wariantowego (w zależności od regionu i typu). Założono również, że porównanie modeli z wnioskami wynikającymi z badań terenowych pozwoli opracować zestaw wytycznych usprawniających funkcjonowanie cmentarzy w aspekcie ich planowania, ochrony, rozwoju.

1.2. Teza pracy

Podobieństwo cmentarzy i ogrodów w aspekcie historycznym (geneza i idea), społecznym (rola i symbolika), krajobrazowym (położenie) i kompozycyjnym (układ, struktura) pozwoliło na postawienie tezy o wspólnych korzeniach i komponentach cmentarzy i ogrodów: **Cmentarz jest ogrodem przeznaczonym nie tylko dla zmarłych, ale także dla żywych mieszkańców społeczności lokalnej.** Znaczącą fizjonomię cmentarzy, dynamikę i kierunki ich przemian można łatwiej i skuteczniej kształtować przestrzeń. Ze względu na sekularyzację, zmianę form pochówków możliwe jest stworzenie cmentarzy ogrodów adekwatnych i dostosowanych do preferencji przestrzennych i hierarchii wartości współczesnego człowieka. Ponadto, ze względu na stosunkowo duże zaangażowanie finansowe rodzin zmarłych oraz staranie o właściwy kształt estetyczny pomników nagrobnych obiekty sztuki sepulkralnej odzwierciedlają zarówno kulturę duchową (kulturę pamięci), jak i materialną badanych społeczeństw¹⁴.

1.3. Przedmiot i zakres badań

Określenie przedmiotu i zakresu badań rozpoczęto od **zdefiniowania pojęcia „cmentarz”** i wskazania jego składowych. Cmentarz w oparciu o poglądy Janusza Pasierba¹⁵ i Tadeusza Rudkowskiego¹⁶ zdefiniowano jako całość, na którą składają się zasadniczo trzy elementy: właściwe pochówki, zieleń oraz tak zwane przez nich „struktury naziemne” (ogrodzenia, bramy, nagrobki, kaplice, dzwonnice, kostnice, inne obiekty architektoniczne oraz sieć drożna i wyznaczająca topografię cmentarza). W zasobie Narodowego Instytutu Dziedzictwa znajduje się ponad 25 tysięcy kart ewidencyjnych cmentarzy¹⁷, z czego około 4200 ma status obiektów

¹³ Pasierb J. St., 1995: *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Biblioteka Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Warszawa, s. 137.

¹⁴ Barbara Milewska – Ważbińska stwierdza, że pomniki służą bardziej pocieszeniu żyjących niż potrzebie zmarłych. W związku z tym upublicznienie epitafiów, wznoszenie pomników ocalających zmarłych od zapomnienia zmusza ich autorów do dopasowania się do istniejących wzorców [w:] Milewska – Ważbińska B., 2006: *Ars epitaphica. Z problematyki łańskiejskojęzycznych wierszy nagrobnych*, Wydział Polonistyki UW, Warszawa

¹⁵ Pasierb J. St., 1995: *Ochrona zabytków sztuki ...*, op. cit., s. 137.

¹⁶ Rudkowski T., 2004: *O ochronę cmentarzy zabytkowych* [w:] „Ochrona zabytków”, Nr 1/2, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa, s. 104-114.

¹⁷ W zasobie Narodowego Instytutu Dziedzictwa (dawnego Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków) na dzień 30 września 2010 roku znajdowało się 25247 kart ewidencyjnych cmentarzy. Liczba założonych kart nie jest równa liczbie cmentarzy występujących na terenie Polski (cmentarz może mieć założonych kilka kart np. w sytuacji, gdy na jego terenie znajduje się mogiła bądź kwatera o wartościach historycznych). Do końca września 2010 roku zostały zweryfikowane dane dla 5 województw (dolnośląskiego, kujawsko – pomorskiego, lubelskiego, lubuskiego i łódzkiego), w przypadku pozostałych województw dane wymagają aktualizacji. Zgodnie z informacjami uzyskanymi z Narodowego Instytutu Dziedzictwa województwami posiadającymi największą liczbę kart cmentarzy są:

zabytkowych¹⁸. Badania cmentarzy rozszerzono o ich położenie krajobrazowe, co wynikało z reprezentowanej w pracy dyscypliny i specjalności naukowej.

Polska jest krajem niejednorodnym kulturowo, co można zauważyć zwłaszcza w sferze religijności. Różnicowanie wyznaniowe istniało na skutek przemian historycznych, zwłaszcza w dobie zaborów. Północne, zachodnie oraz południowo – zachodnie tereny kraju od końca XVIII aż do połowy XX wieku posiadały spuściznę protestancką, zaś wschód i południowy – wschód Polski jest historycznie związany z katolicyzmem, prawostawiem oraz wyznaniem mojżeszowym. Ta religijna różnorodność kraju ma swój wyraz w przestrzeni cmentarzy, czego dowiodły przeprowadzone w 2007 i 2008 roku badania pilotażowe na warszawskich cmentarzach. Na ich podstawie stwierdzono, że cmentarze są zróżnicowane ze względu na: wyznanie, otaczający krajobraz, warunki polityczne i gospodarcze oraz typ jednostki osadniczej. Stanowiło to przesłankę dla sprecyzowania zakresów: przestrzennego, czasowego i merytorycznego pracy doktorskiej.

1.3.1. Przestrzenny

Do badań terenowych wytypowano obszary Polski (**Ryc. 1**) spełniające takie warunki jak:

- **zróżnicowanie krajobrazowe;** tereny reprezentujące podstawowe typy krajobrazu Polski: krajobraz gór pasa południowego, krajobraz nizin pasa środkowego, krajobraz pojezierzy, moren polodowcowych pasa północnego;
- **zróżnicowanie wyznaniowe;** tereny, na których występują cmentarze głównych reprezentowanych w Polsce wyznań tj.: rzymskokatolickie, greckokatolickie, prawostawne, żydowskie, ewangelickie;
- **zróżnicowanie historyczne;** tereny reprezentujące tradycję trzech zaborów: austriackiego, pruskiego i rosyjskiego;
- **zróżnicowanie narodowościowe;** tereny zamieszkiwane przez ludność o narodowości polskiej, żydowskiej, niemieckiej, ukraińskiej (małoruskiej);
- **zróżnicowanie ekonomiczne;** tereny ubogie, średnio zamożne oraz zamożne¹⁹;
- **zróżnicowanie demograficzne;** tereny, na których odnotowano przemiany demograficzne na skutek działań wojennych i przesiedleń.

zachodniopomorskie (2910 kart), warmińsko – mazurskie (2768), wielkopolskie (2495). Najuboższe w karty cmentarzy są województwa: świętokrzyskie (475), opolskie (605), śląskie (849). W województwie mazowieckim odnotowano 1513 kart ewidencyjnych cmentarzy, natomiast w podkarpackim – 1388.

¹⁸ Zgodnie z danymi opublikowanymi przez Narodowy Instytut Dziedzictwa na dzień 4 października 2010 roku w rejestrze zabytków nieruchomości znajdowały się 4134 cmentarze (co stanowi 15,6% zabytkowego nieruchomego zasobu). Najwięcej zabytkowych cmentarzy odnotowano w województwach: warmińsko – mazurskim (517), lubelskim (461), małopolskim (371). Zaś najuboższe w zabytkowe cmentarze są województwa: lubuskie (57), śląskie (105), pomorskie (129). W województwach mazowieckim, podkarpackim i świętokrzyskim znajduje się odpowiednio: 332, 352, 171 cmentarzy wpisanych do rejestru.

¹⁹ Wybór województw pod kątem zróżnicowania poziomu społeczno – gospodarczego został dokonany w oparciu o raport Głównego Urzędu Statystycznego pt. *Informacja o sytuacji społeczno – gospodarczej województw Nr2, 2010*: GUS, Warszawa.

Ryc. 1. Mapa Polski z naniesionymi granicami obszarów badań

Granice pól badawczych wytyczono tak, aby znajdowały się na nich cmentarze miejskie²⁰ oraz wiejskie²¹. Jako spełniające wszystkie kryteria wytypowano cmentarze: bieszczadzkie, warmińskie oraz warszawskie. Charakterystyka Bieszczadów, Warmii i Warszawy jako obszarów badań²² pozwoliła na zestawienie ich cech w tabeli, co uwidoczniło ich różnicowanie (**Tab. 1**).

²⁰ Cmentarze zlokalizowane na terenach miejskich.

²¹ Cmentarze zlokalizowane na terenach wiejskich.

²²Przeprowadzono charakterystykę pól badań w ujęciu przyrodniczym oraz społeczno – kulturowym. W ramach charakterystyki przyrodniczej określono administracyjne i geograficzne położenie pól badań, ich budowę geologiczną, gleby i ukształtowanie powierzchni, warunki wodne, klimat i szatę roślinną. Położenie administracyjne i geograficzne Bieszczadów i Warmii określono w oparciu o: Kondracki J., 2002: *Geografia regionalna Polski*, PWN, Warszawa. W przypadku Warszawy informacje pozyskano z: *Opracowanie ekofizjograficzne do studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m.st. Warszawy*, 2006: Urząd Miasta Stołecznego Warszawy, Biuro Naczelnego Architekta Miasta, Miejska Pracownia Planowania Przestrzennego i Strategii Rozwoju, Warszawa. Charakterystykę przyrodniczą odnaleźć można **dla Bieszczadów**: Henkiel A., 1997: *Mikroregiony geomorfologiczne Bieszczadów polskich* [w:] „Annales UMCS Sectio B (Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia)”, Nr 52, s. 133 – 145, Kłos S., *Bieszczady*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław, Winnicki T., Zemanek B., 2003: *Przyroda Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, BaPN, Ustrzyki Dolne; **dla Warmii**: Koc J., 2005: *Krajobraz Warmii* [w:] Dziugiet – Łaguna M. i in.: *Tożsamość ziemi warmińskiej - monografia*, Lidzbark Warmiński, Chłosta J., 2002: *Słownik Warmii (historyczno – geograficzny)*, LITTERA, Olsztyn, *Województwo Warmińsko – Mazurskie. Plan zagospodarowania przestrzennego*, Zarząd Województwa Warmińsko – Mazurskiego, Olsztyn 2002, Młynarczyk K., 2008: *Przyrodnicze uwarunkowania animacji turystyki aktywnej* [w:] „Nauka Przyroda Technologie”, T. 2, zeszyt 4, art. 28; **dla Warszawy**: *Opracowanie ekofizjograficzne do studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego ...* op. cit., Chojnacki J., 1990: *Roślinność na tle krajobrazu miasta* [w:] *Środowisko przyrodnicze Warszawy*, PWN, Warszawa. Charakterystykę społeczno – kulturową pól badań odnaleźć można w następujących opracowaniach: **dla Bieszczadów**: Fastnacht A., 1962: *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340 – 1650*, Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Wrocław, *Bieszczady*. Przewodnik, 1999: Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków, Wolski J., 2007: *Przekształcenia krajobrazu wiejskiego Bieszczadów Wysokich w*

Cecha \ Obszar badań	Cmentarze bieszczadzkie (83 cmentarze)	Cmentarze war- mińskie (31 cmentarzy)	Cmentarze war- szawskie (48 cmentarzy)	Cmentarze świę- tokrzyskie (12 cmentarzy)
Zróźnicowanie krajobrazowe (typ krajobrazu/ (mezoregion ²³)	Górski/Biesz- czady Zachodnie	Pojezierzy, mto- dogla- cjalny/Pojezierze Olsztyńskie	Nizinny /Równina Warszawska, Dolina Środkowej Wisty	Górski, Wyżynny/ Wyżyna Sando- mierska, Pogórze Szydłowskie
Zróźnicowanie wyznaniowe	Grecko – i rzymskokato- lickie, prawo- stawne, ży- dowskie	Rzymskokatolickie, ewangelickie	Rzymskokatolickie, ewangelickie, żydowskie, mu- żułmańskie, pra- woślawne	Rzymskokatolickie, żydowskie
Zróźnicowanie historyczne	Zabór austriacki	Zabór pruski	Zabór rosyjski	Zabór rosyjski
Zróźnicowanie narodowościow e, ludność:	Polska, żydow- ska, ukraińska (matorusińska)	Polska, niemiecka	Polska, nie- miecka, żydow- ska, rosyjska	Polska, żydowska, rosyjska
Zróźnicowanie ekonomiczne	Tereny ubogie	Tereny średnio zamożne	Tereny zamożne	Tereny ubogie
Zróźnicowanie demograficzne	II wojna świa- towa, depor- tacje 1946, Akcja Wiśła 1947	II wojna światowa, exodus ludności 1945 – 1947, akcja łączenia rodzin 1956, porozumie- nie Gierek – Schmidt 1975	II wojna światowa, wydarzenia 1943 – 44: holocaust, powstanie war- szawskie	II wojna światowa, holocaust

Tab. 1. Zestawienie kryteriów wyboru dla pól badawczych. Kolorem szarym zaznaczono grupę porównawczą (cmentarze świętokrzyskie)

Badaniami objęto 83 cmentarze bieszczadzkie²⁴ (**Ryc. 2**), 31 cmentarzy warmińskich (**Ryc. 3**) oraz 48 cmentarzy warszawskich (**Ryc. 4**). Liczbę przebadanych obiektów

ciągu ostatnich 150 lat, PAN IGiPZ, Warszawa, Ossadnik H., 1999: *Ewangelicko – augsburska gmina religijna w Bandrowie Kolonii w świetle ksiąg metrykalnych z lat 1788 – 1939* [w:] „Almanach Karpacki Ptaj”, T. 19, s. 33 – 61, Pisuliński J. (red.): *Akcja „Wiśła”*, Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa oraz Potocki A., 2000: *Bieszczadzkie losy. Bojkiowie i Żydzi*, Oficyna Wydawnicza „APLA”, Rzeszów – Krosno; **dla Warmii**: Drej Sz., 2007: *Święta Warmia*, ElSet, Olsztyn, Chtosta J., 2002: *Słownik Warmii ...*, op. cit., Szorc A., 1991: *Dzieje diecezji warmińskiej (1243 – 1991)*, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn, Obłąk J., 1959: *Historia diecezji warmińskiej*, Wydawnictwo Diecezjalnej Kurii Biskupiej, Olsztyn, *Dziedzictwo Kulturowe Warmii - Mazur - Powiśla. Stan zachowania problemy i potencjały*, 2006: Warmińsko – Mazurskie Biuro Planowania Przestrzennego, Olsztyn, Popek M., 1976: *Osadnictwo i budownictwo* [w:] Burszta J. (red.), *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, Ossolineum, Liżewska I., Knercer W. (red.), 2003: *Zachowane – ocalone? O krajobrazie kulturowym i sposobach jego kształtowania*, BORUSSIA, Olsztyn, *Program opieki nad zabytkami województwa warmińsko – mazurskiego na lata 2008 – 2011*, 2008: Olsztyn; **dla Warszawy**: Królikowski L., Ostrowski M., 2009: *Rozwój przestrzenny Warszawy*, Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki, EGROS, Warszawa, Gawryszewski A., 2009: *Ludność Warszawy w XX wieku*, Instytut Gospodarki i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, Czerwińska – Jędrusiak A., 2009: *Ludność i powierzchnia Warszawy w latach 1921 – 2008*, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa oraz Królikowski J. T. i in., 2004: *Wartości krajobrazu kulturowego Warszawy na tle warunków przyrodniczych miasta*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

²³ Na podstawie: Kondracki J., 2002: *Geografia regionalna Polski*, PWN, Warszawa.

należy powiązać ze stopniem ich zróżnicowania oraz stanem zachowania w ramach poszczególnych grup cmentarzy. Cmentarze warmińskie w porównaniu z warszawskimi i bieszczadzkiemi cechuje największa jednolitość oraz dobry stan zachowania. W związku z tym w krajobrazie pojezierzy grupa przebadanych obiektów była najmniej liczna. Największe pod względem liczebności było bieszczadzkie pole badawcze. Przyczyniły się do tego: najintensywniejsze przemiany demograficzne i związana z nimi dewastacja wielu cmentarzy, niski poziom rozwoju gospodarczego²⁵ oraz mała powierzchnia cmentarzy²⁶. Cmentarze świętokrzyskie²⁷ stanowiły grupę porównawczą. Zdecydowano się na ten obszar ze względów krajobrazowych, wyznaniowych, historycznych, narodowościowych, ekonomicznych oraz demograficznych. Wyżyna Kielecka wraz z Górami Świętokrzyskimi łączy wszystkie zróżnicowania trzech pól badawczych.

1.3.2. Czasowy

Badania przeprowadzono w trzech okresach (Ryc. 5):

- przed I wojną światową, z kulminacją przypadającą na lata 50. i 60. XIX wieku;
- międzywojnie, z kulminacją na lata 20. XX wieku;
- po II wojnie światowej, z kulminacją na początku XXI wieku.

Okresy te wyodrębniono w oparciu o: najstarsze zachowane nagrobki z czytelnymi inskrypcjami oraz punkty kulminacyjne, na które wybrano wydarzenia historyczne (na pierwszy, najstarszy okres przypadł czas zaborów i powstań narodowych, na drugi czas między I i II wojną światową, zaś na trzeci transformacja ustrojowa), zakładając za Antoniną Kłoskowską, że mają one szansę uformować wyraziste pokolenie²⁸. Każde pokolenie tworzy nowe obiekty, idee, znaczenia²⁹. Dane dotyczące ludności i cmentarzy dla okresów historycznych: międzypowstaniowego i międzywojennego pozyskano z map archiwalnych (głównie katastralnych z końca XIX wieku) oraz ze spisów powszechnych ludności.

²⁴ Wstępne badania terenowe przeprowadzono dla 112 cmentarzy Bieszczadów. 29 obiektów nie spełniło ustalonych kryteriów definicyjnych. Do nie ujętych w analizach należą: Wola Michowa (grekokatolicki, żydowski), Zawój, Krzywe k. Cisnej, Tworylne, Łubne, Hulskie, Sukowate, Balnica, Strubowiska, Liszna, Bukowiec k. Sianek, Zubeńsko. W badaniach z uwagi na trudności ze zidentyfikowaniem w terenie (brak śladów przestrzeni grzebalnej, form upamiętnienia zmarłych) z obszaru badań wyeliminowano: Wolę Michową (wojenny), Chrewni, Duszatyn, Studenne, Łuh, Kamionki, Szczerbanówkę, Bereżki, Huczvice, Smerek, Habkowce, Wetlinę.

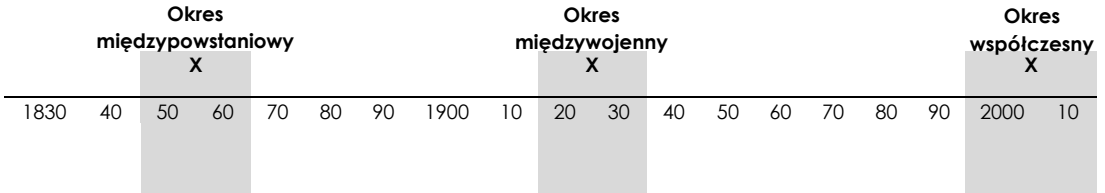
²⁵ Bieszczadzkie gminy nie dysponują bogatymi materiałami źródłowymi na temat miejscowych cmentarzy. Są one jednymi z najbiedniejszych jednostek samorządu terytorialnego w Polsce, ich budżety nie mają środków na ochronę cmentarzy. Większość materiałów uległa zniszczeniu w czasie II wojny światowej – tym bardziej uzasadnione wydało się szczegółowe, w porównaniu z Warmią i Warszawą, badanie bieszczadzskich cmentarzy.

²⁶ Średnia powierzchnia cmentarzy warszawskich wynosi ok. 8,3 ha, warmińskich ok. 0,62 ha, zaś bieszczadzkich 0,54 ha.

²⁷ Badaniami objęto cmentarze położone w: Goźlicach, Górach Pęczowskich, Klimontowie, Łoniowie, Opatowie, Sandomierzu, Sulistawicach, Szczeglicach, Kielcach, Szydłowcu.

²⁸ Kłoskowska A., 1987: *Socjologia młodzieży: przegląd koncepcji* [w:] „Kultura i Społeczeństwo”, Nr 2, s. 19-37.

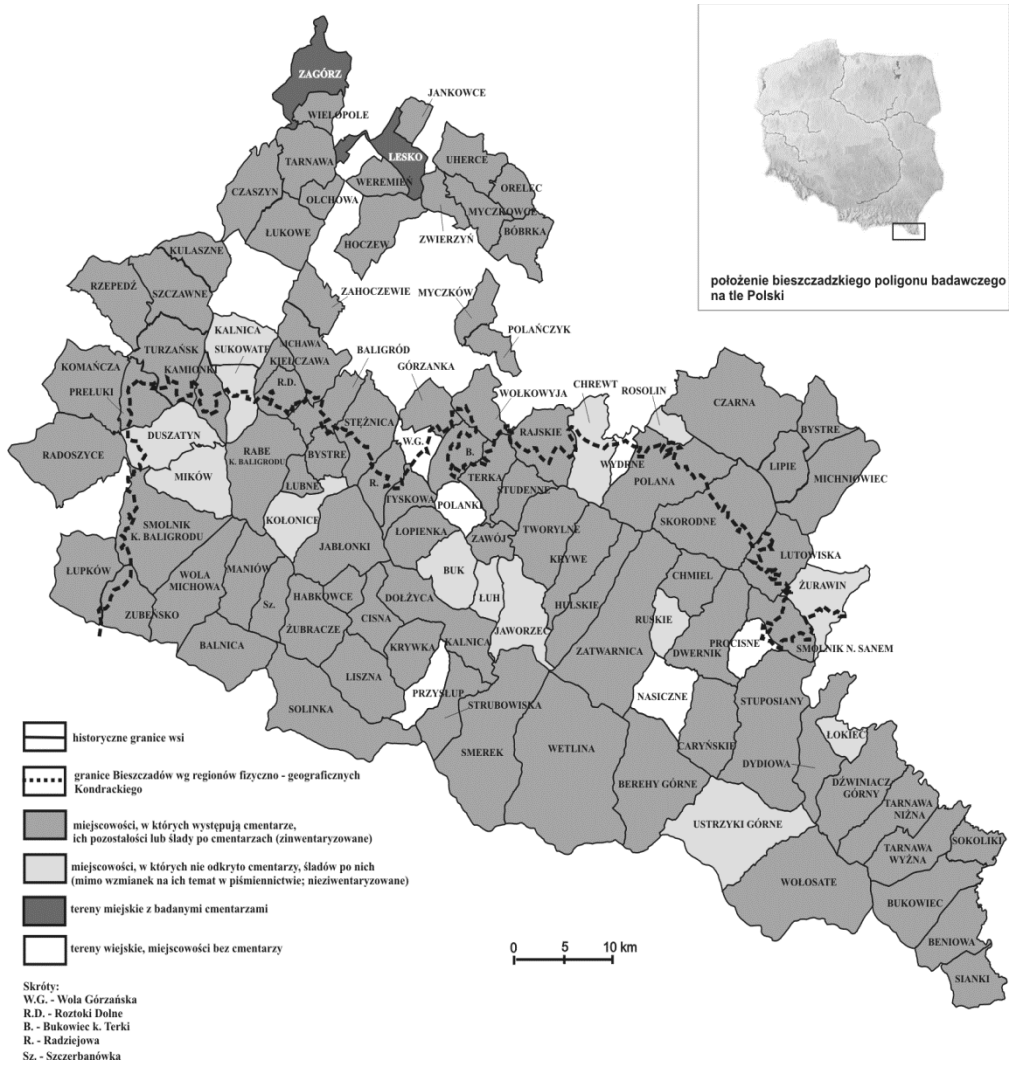
²⁹ Jenks Ch., 1999: *Kultura. Kluczowe idee*, Zys i S – ka, Warszawa.

Ryc. 5. Schemat przedstawiający zakres czasowy opracowania, gdzie szare pola i krzyżyki określają punkty kulminacyjne trzech badanych okresów

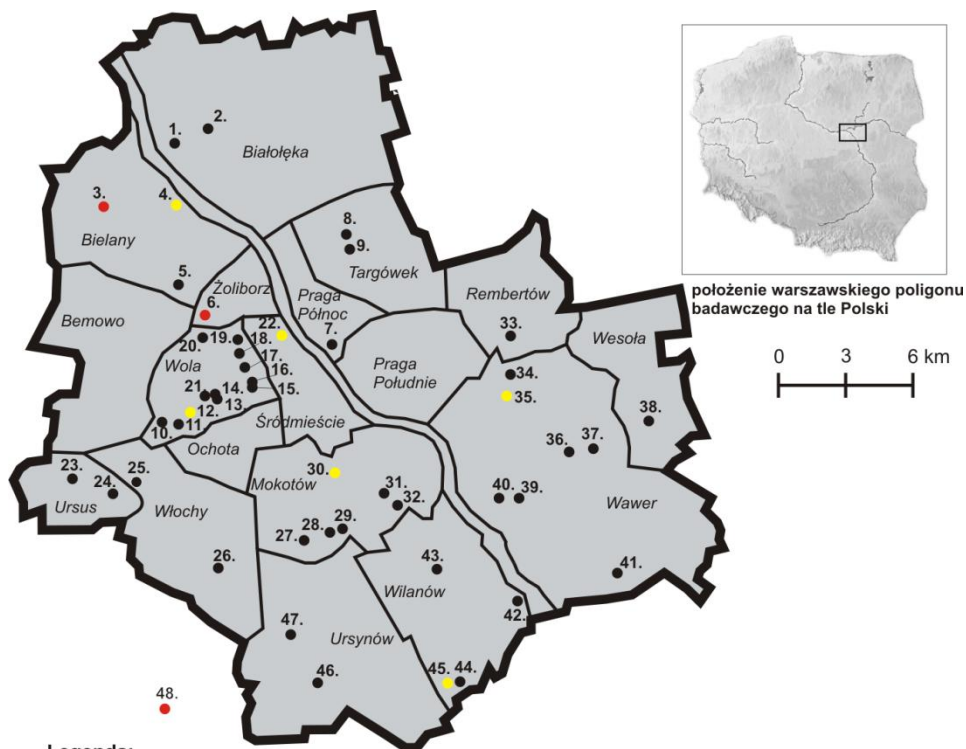
1.3.3. Merytoryczny

W zakresie merytorycznym dokonano pogrupowania materiału w kategorie: cmentarze w aspekcie historycznym, cmentarze w aspekcie krajobrazowym, cmentarze w aspekcie społecznym, cmentarze jako ogrody. Wszystkie omówione w pracy analizy przeprowadzono zgodnie z zasadą od ogółu do szczegółu. Ponieważ cmentarze są wpisane w krajobraz, dlatego należało je badać w relacji do niego. Analiza wytypowanych obiektów polegała w pierwszym rzędzie na osadzeniu ich w otoczeniu. W zależności od tego czy miano do czynienia z cmentarzami miejskimi, czy też wiejskimi badano ich kontekst ruralistyczny bądź urbanistyczny (analizy krajobrazowe). Kolejnym etapem było badanie cmentarzy jako form ogrodowych (analizy układu i struktury, czyli analizy kompozycyjne). Ostatni etap, najbardziej szczegółowy koncentrował się na badaniach form upamiętniania zmarłych (mogiłach) jako na podstawowych elementach tworzących cmentarz.

Ryc. 3. Cmentarze warmińskiego pola badań

Legenda:

- cmentarze komunalne
- cmentarze wojskowe
- cmentarze wyznaniowe
- administracyjne granice Warszawy
- granice dzielnic

Oznaczenia na mapie:

1. dawny cmentarz przy kościele Św. Jakuba Apostoła na Tarchominie 2. cmentarz parafialny w Tarchominie 3. Cmentarz Północny Komunalny 4. Włoski Cmentarz Wojskowy 5. cmentarz parafialny w Wawrzyszewie 6. cmentarz symboliczny na stokach Cytadeli 7. cmentarz Kamionkowski 8. cmentarz Bródnowski (Bródzieński) 9. dawny cmentarz żydowski 10. cmentarz mariawicki 11. cmentarz parafialny na Woli 12. Cmentarz Powstańców Warszawy 13. cmentarz prawosławny 14. cmentarz karaimski 15. cmentarz ewangelicko - reformowany 16. cmentarz ewangelicko - augsburski 17. muzułmański cmentarz kaukaski 18. cmentarz żydowski 19. cmentarz Powązkowski 20. muzułmański cmentarz tatarski 21. cmentarz przy kościele Św. Wawrzyńca 22. cmentarz symboliczny na stokach Cytadeli 23. cmentarz parafialny w Gołąbkach	24. cmentarz parafialny w Ursusie 25. cmentarz parafialny we Włochach 26. cmentarz parafialny na Okęciu 27. cmentarz parafialny Św. Katarzyny na Służewiu 28. stary cmentarz parafialny Św. Katarzyny na Służewiu 29. dawny cmentarz przykościelny na Służewiu 30. Cmentarz Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich 31. dawny cmentarz przy kościele Św. Antoniego Padewskiego 32. cmentarz Czerniakowski 33. cmentarz parafialny w Rembertowie 34. cmentarz parafialny w Wawrze 35. Cmentarz Ofiar Wojny w Wawrze 36. cmentarz parafialny w Aleksandrowie 37. cmentarz parafialny w Radości 38. cmentarz parafialny w Wesołej 39. cmentarz parafialny w Zerzniu 40. dawny cmentarz przykościelny w Zerzniu 41. cmentarz parafialny w Falenicy 42. dawny cmentarz ewangelicki na Kępie Zawadowskiej 43. cmentarz parafialny w Wilanowie 44. cmentarz parafialny w Powsinie 45. cmentarz wojenny w Powsinie 46. cmentarz parafialny w Pyrach 47. cmentarz parafialny w Grabowie 48. Cmentarz Komunalny Południowy w Antoninowie

Ryc. 4. Cmentarze warszawskiego pola badań

2 Stan badań

W drugim rozdziale dysertacji zawarto informacje na temat stanu badań cmentarzy. Zgromadzony materiał pogrupowano do kategorii skorelowanych z zakresem merytorycznym pracy tj.: cmentarze w ujęciu historycznym, rola krajobrazowa cmentarzy (cmentarze w aspekcie krajobrazowym), rola społeczna cmentarzy (cmentarze w aspekcie społecznym), cmentarze jako ogrody. Z uwagi na badania terenowe w stanie badań wyodrębniono piśmiennictwo na temat inwentaryzacji cmentarzy oraz materiały kartograficzne.

Wiedza dotycząca badań w zakresie cmentarzy jest dość szeroka. Stany Zjednoczone, Kanada, Wielka Brytania, Niemcy i Francja – to kraje, w których cmentarze stanowią istotny przedmiot badań. Mimo istnienia wielu opracowań dotyczących cmentarzy nadal można wskazać takie obszary tego zagadnienia, które nie zostały dostatecznie zbadane, zwłaszcza w Polsce. Do nich zaliczyć należy cmentarze jako ogrody żywych i umarłych. Większość prowadzonych dotychczas badań na cmentarzach koncentruje się na ich szacie roślinnej³⁰. Istnieją także prace poruszające zagadnienia kulturowe i planistyczne, jednak w odniesieniu do pojedynczych obiektów³¹. W niewielkim stopniu prace poruszają aspekt krajobrazowo – społeczny cmentarzy. Najistotniejsze publikacje w tym zakresie powstawały i nadal powstają w grupie pięciu wyżej wymienionych państw. Wiąże się to z historią cmentarzy europejskich i północnoamerykańskich poczynszymi od XVIII wieku³². Z uwagi na obszerność literatury zagranicznej dotyczącej cmentarzy ograniczono się do przeglądu najistotniejszych publikacji z zakresu dziedzin związanych z badanym problemem.

³⁰ Np. badania flory cmentarzy lewobrzeżnej Warszawy prowadzone przez Marię Lisowską, Barbarę Sudnik – Wójcikowska oraz Halinę Galerę (Lisowska M. i in., 1993: *Flora cmentarzy lewobrzeżnej Warszawy na tle flory miasta* [w:] „Fragm. Flor. Geobot. 38”, s. 237 – 261 oraz Lisowska M. i in., 1994: *Flora cmentarzy lewobrzeżnej Warszawy – wybrane aspekty analizy siedliskowej* [w:] „Fragm. Flor. Geobot. Ser. Polonica”, s. 19 – 31), publikacja wyników badań szaty roślinnej cmentarzy na łamach „Roczników Akademii Rolniczej w Poznaniu” np.: Czarna A. i in., 2007: *Vascular flora of the municipal cemetery in Ustrzyki Dolne (Bieszczady MTS., Poland)* [w:] „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu”, Nr CCCLXXXVI, s. 29 – 33, Czarna A. i in., 2007: *Vascular Flora of historical cemeteries In the Bieszczady National Park* [w:] „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Botanika – Steciana”, Nr CCCLXXXVI, s. 23-28.

³¹ Monografie pojedynczych cmentarzy. Największej liczby opracowań doczekał się Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Powstało wiele prac charakteryzujących Cmentarz Rakowicki w Krakowie, Cmentarz Centralny w Szczecinie, czy cmentarz na Pęskowym Brzysku w Zakopanem.

³² Postawienie takiej cezurę czasowej wiąże się z reformą cmentarzy, która miała miejsce w drugiej połowie XVIII wieku. Wtedy w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, Wielkiej Brytanii, Francji, Niemczech, ale także w Rosji – jako w pierwszych krajach zaczęto reformować cmentarze. Te państwa jako pierwsze przystąpiły do projektowania cmentarzy i lokowania ich poza granicami miast (tzw. cmentarze *extra muros*).

2.1. Materiały inwentaryzacyjne, kartograficzne i piśmiennictwo związane z badanymi cmentarzami

Wiedzę na temat zasad i metod przeprowadzania inwentaryzacji cmentarzy czerpano z prac Sharon Debartolo Carmack³³, Gregga G. Kinga (praca była wykorzystywana przy tworzeniu formularza oceny cmentarza i nagrobków)³⁴, Tadeusza Maczubskiego³⁵, Tekli Żurkowskiej³⁶. Pomocna przy opracowywaniu etapowania prac i doborze elementów inwentaryzacji kompozycji cmentarza była publikacja Alicji Krzemińskiej, Anny Zaręby oraz Anny Grochowskiej (w dyskusji niniejszej pracy doktorskiej odniesiono się do wniosków z inwentaryzacji międzywieskich cmentarzy)³⁷. Ponieważ zasięg merytoryczny pracy zawierał analizę regulacji historycznych i prawnych dotyczących cmentarzy kwerenda obejmowała także wspomniane zagadnienia. Zarysem norm prawnych odnoszących się do zakładania i utrzymywania cmentarzy zajmowało się dwóch badaczy: Aleksander Sobczak³⁸ oraz Jacek Dziobek – Romański³⁹. Istotne były także opracowania wspomnianego już Philippe'a Ariès⁴⁰ oraz Meg Green⁴¹. Ponadto, z ujęciem historycznym silnie koresponduje materiał kartograficzny. Na zasób kartograficzny związany z regionem warmińskim i tamtejszymi cmentarzami złożyły się: mapy XIX – wieczne ukazujące Warmię w granicach państwa pruskiego⁴², mapy z okresu międzywojennego w skali 1:25 000, tzw. Messtisblatt⁴³, jak również mapy współczesne pozyskane z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej⁴⁴. Na zasób kartograficzny związany z regionem bieszczadzkiem (podkarpackim) i tamtejszymi cmentarzami złożyły się: XIX

³³ Carmack Sh. D., 2002: *Your Guide to Cemetery Research*, Betterway Books, Cincinnati.

³⁴ King G.G. i in., 2004: *Michigan Historic Cemeteries Preservation Guide*, Charter Township of Canton, Michigan.

³⁵ Maczubski T., 1989: *Zasady inwentaryzacji krajoznawczej cmentarzy*, Zarząd Główny PTTK, Warszawa.

³⁶ Żurkowska T., 2009: *Mazurskie cmentarze. Symbole w krajobrazie*, Borussia, Olsztyn.

³⁷ Krzemińska A. i in., 2008: *Przemijające krajobrazy – przykościelne cmentarze gminy Międzyzlesie*, Uniwersytet Przyrodniczy, Wrocław.

³⁸ Sobczak A., 2003: *Poradnik cmentarny. Kościelne i cywilne normy prawne o cmentarzach i chowaniu zmarłych, wraz z orzecnictwem*, „Gaudentium”, Gniezno oraz Sobczak A. (red.), 2005: *Cmentarz w prawie i praktyce. Regulacje prawne, zarządzanie, finanse*, Wydawnictwo Verlag Dashofer, Warszawa.

³⁹ Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji historycznych, prawnych i kanonicznych* [w:] „Rocznik Historyczno – Archiwalny”, T. XIII, Przemyśl, s. 3-32.

⁴⁰ Ariès P., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit.

⁴¹ Green M., 2007: *Rest in Peace: A History of American Cemeteries*, Twenty First Century Books, Breckenridge.

⁴² *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict*, 1796 – 1802 (tzw. Mapy Schroettera), Ravenstein L., 1883: *Atlas des Deutschen Reichs*, Bibliographisches Institut, Leipzig, *Karten des Deutschen Reichs, Sect. 11: Allenstein*, skala 1:500 000, 1895.

⁴³ Arkusze: 548 (Wormidtt – Ornetą), 551 (Heilsberg – Lidzbark Warmiński), 717 (Reichau – Boguchwały), 718 (Heiligenthal – Świątki), 719 (Guttstadt – Dobre Miasto), 804 (Jonkendorf – Jonkowo), 898 (Dietrischwalde – Gietrzwałd).

⁴⁴ Mapy topograficzne w skali 1:10 000 sporządzone przez Głównego Geodetę Kraju o następujących godłach: N-34-77-D-a-1 (Jonkowo), N-34-77-c-b-3 (Łęguty), N-34-77-c-d-2 (Gietrzwałd), N-34-77-D-c-2 (Szqbruk), N-34-77-D-a-3 (Naglady), N-34-77-D-a-4 (Łupstych), N-34-66-C-a-2 (Lidzbark Warmiński), N-34-66-c-a-4 (Lidzbark Warmiński Południowy).

– wieczne austriackie opracowania⁴⁵, mapy z okresu międzywojennego opracowane przez Wojskowy Instytut Geograficzny⁴⁶, jak również mapy współczesne pozyskane z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej⁴⁷ i mapy turystyczne⁴⁸. Na zasób kartograficzny związany z regionem warszawskim (mazowieckim) i tamtejszymi cmentarzami złożyły się: mapy Warszawy i okolic z XIX wieku⁴⁹, opracowania datowane na międzywojnie⁵⁰ oraz materiały współczesne uzyskane z Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej⁵¹ oraz z innych źródeł⁵². Ponieważ praca doktorska koncentruje się na badaniach wyselekcjonowanych cmentarzy

⁴⁵ Mapa z 1879 – 1880 w skali 1:75 000 o następujących arkuszach: zone 8, col. XXVI (Lisko – Lesko), zone 8, col. XXVII (Ustrzyki Dolne), zone 9, col. XXVI (Wola Michowa), zone 9, col. XXVII (Orosz – Ruszka und Dydiowa), zone 9, col. XXVIII (Turka) oraz mapy katastralne z 1852 roku w skali 1:2880 dla poszczególnych miejscowości.

⁴⁶ *Mapa Bieszczady Zachodnie 1937 – 1938, skala 1:100 000, reprint – WIG, 2006*: Wydawnictwo Ruthenus, Krosno oraz arkusze opracowane przez WIG w skali 1:100 000: pas 50 – stęp 34 (Sanok), pas 51 – stęp 33 (Komańcza), pas 51 – stęp 34 (Lesko), pas 52 – stęp 34 (Łupków), pas 51 – stęp 35 (Ustrzyki Dolne), pas 52 – stęp 35 (Dźwiniacz Górny), pas 52 – stęp 36 (Stary Sambor, Turka).

⁴⁷ Mapy topograficzne w skali 1:25 000 o godłach: 185.24 (Zagórz), 185.42 (Lesko), 185.43 (Komańcza), 185.44 (Baligród), 186.31 (Ustrzyki Dolne), 195.22 (Cisna), 195.24 (Kalnica), 196.11 (Otryt), 196.12/L (Lutowiska), 196.13 (Wetlina), 196.14 (Pszczeliny), 196.31 (Ustrzyki Górne), 196.32 (Bukowe Berdo).

⁴⁸ Krukar W., 1999: *Okolice Komańczy i Woli Michowej. Mapa turystyczno – nazewnicza z opisem krajoznawczym*, skala 1:40 000, πTR Kartografia, Warszawa, Krukar W., 2000: *Ustrzyki Górne i okolice. Mapa turystyczno – nazewnicza*, skala 1:40 000, πTR Kartografia, Warszawa, *Bieszczady, skala 1:65 000*, 2008: Express Map, Warszawa, mapy topograficzne wydanie turystyczne w skali 1:100 000: godło M-34-93/94 (Sanok), M-34-105/106 (Cisna), Zarząd Topograficzny Sztabu Generalnego WP, Warszawa 1995.

⁴⁹ *Situations – Plan von Warschau*, skala 1:15 000, 1831, *Plan ogólny miasta stołecznego Warszawy z wyszczególnieniem cyrkułów, ulic, i znaczniejszych zabudowań*, 1832, *Plan Warszawy*, wyd. W. Kolberg, 1848, *Plan Miasta Warszawy z numeracją domów*, litografia F. Kasprzykiewicza w Warszawie, 1895.

⁵⁰ Mapy topograficzne w skali 1:100 000 wydrukowane w 1915: *Karte des westlichen Russlands*, arkusz H32 (Warszawa Północ) oraz H33 (Warszawa Południe), następnie zaktualizowane w latach 1931 – 1932: pas 39 – stęp 32 (Warszawa Północ), pas 40 – stęp 32 (Warszawa Południe), WIG, Warszawa. Ponadto: Lencewicz S., 1921: *Mapa fizyczna okolic Warszawy*, skala 1:400 000, WIG, Warszawa. Cenne źródła informacji stanowiły także: reedycja planu Warszawy z 1910 roku: *Dawna Warszawa. Śródmieście przed zniszczeniem w 1944 r.*, 2002: πTR Kartografia, Warszawa oraz fotoplan Warszawy z 1935 roku (w zasobie Archiwum miasta stołecznego Warszawy oraz na stronie internetowej http://www.warszawa1939.pl/index_fotoplany.php).

⁵¹ Mapy topograficzne Warszawy w skali 1:10 000 o następujących godłach: N-34-139-C-a-2 (Warszawa – Natolin), N-34-139-A-d-1 (Warszawa – Marysin Wawerski), N-34-138-D-b-4 (Lesznowola), N-34-138-B-d-4 (Warszawa – Rakowiec), N-34-126-D-d-4 (Warszawa – Choszczówka), N-34-138-B-b-4 (Warszawa – Żoliborz), N-34-138-B-d-2 (Warszawa – Wola), N-34-138-B-d-3 (Warszawa – Ursus), N-34-139-A-a-3 (Warszawa-Praga), N-34-139-C-a-3 (Warszawa – Nowe Jeziorki), N-34-139-C-a-1 (Warszawa – Ursynów), N-34-139-A-d-3 (Warszawa – Międzyziesie), N-34-139-A-d-2 (Warszawa – Stara Miłosna), N-34-139-A-c-4 (Warszawa – Wilanów), N-34-139-A-b-3 (Warszawa – Rembertów), N-34-138-B-b-3 (Warszawa – Bemowo), N-34-138-B-b-2 (Warszawa – Tarchomin), N-34-139-A-b-4 (Warszawa – Wesoła), N-34-139-A-c-1 (Warszawa – Śródmieście), N-34-139-A-d-4 (Warszawa – Radość).

⁵² Ortofotomapa Warszawy udostępniona przez Urząd Miasta Stołecznego Warszawy na stronie internetowej: <http://www.mapa.um.warszawa.pl> (12.01.2010).

bieszczadzkich, warszawskich i warmińskich ważny był istniejący stan wiedzy na ich temat. Ciekawą i istotną pracą z punktu widzenia badań terenowych była inwentaryzacja cmentarzy łemkowskich Małgorzaty Wośiek⁵³. W polu badań cmentarzy bieszczadzkich znalazły się także te z łemkowskiego kręgu kulturowego (Komańcza, Szczawne, Rzepedź, Turzańsk, Prełuki, Smolnik n. Ostawą, Maniów, Żubracze, Solinka⁵⁴), stąd zasadne było odwołanie się w dyskusji do wspomnianych wyników inwentaryzacji opublikowanych na łamach magazynu „Magury”. Również Dyrekcja Bieszczadzkiego Parku Narodowego może poszczycić się badaniami cmentarzy położonych w granicach Parku⁵⁵. Kluczowymi pozycjami na temat cmentarzy bieszczadzkich, do których odwołano się w dysertacji, były prace Stanisława Krycińskiego⁵⁶ oraz Barbary Uliasz⁵⁷. Monografie poświęconych stołecznym cmentarzom powstało wiele. Na temat Cmentarza Powązkowskiego pisali m.in. Jerzy Waldorff⁵⁸, Andrzej i Barbara Biernatowie⁵⁹, Karol Klimek⁶⁰, Tadeusz M. Rudkowski⁶¹, Stanisław Szenic⁶², Stefania Sempołowska⁶³, Kazimierz W. Wójcicki⁶⁴. Powstały także opracowania traktujące o cmentarzu komunalnym Powązki Wojskowe (Juliusz J. Malczewski⁶⁵ oraz Tadeusz Karolak, Władysław Metelski, Zygmunt Prugar – Ketling⁶⁶, jak również Włodzimierz Trojan⁶⁷),

⁵³ Wośiek M., 2001: *Łemkowskie cmentarze* [w:] „Magury”, Nr 1/01, s. 83-115.

⁵⁴ Granice Łemkowszczyzny określono na podstawie badań Romana Reinfussa: Reinfuss R., 1936: *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny* [w:] „Ziemia. Ilustrowany miesięcznik krajoznawczy”, Nr 10 – 11, Warszawa, s. 240 – 254 oraz Reinfuss R., 1990: *Śladami Łemków*, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa.

⁵⁵ Holly G., 2004: *Zabytkowe cmentarze chrześcijańskie w Bieszczadach* [w:] „Ochrona Zabytków”, Nr 3 – 4, s. 179-187 oraz Holly G., 2007: *Stan zachowania zabytkowych cmentarzy chrześcijańskich na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego* [w:] „Roczniki Bieszczadzkie”, Nr 15, s. 305-342. Ponadto, w 2006 roku na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego były prowadzone przez Katedrę Botaniki AR badania flory roślin naczyniowych zabytkowych cmentarzy.

⁵⁶ Kryciński S., 1995: *Bieszczady. Słownik historyczno – krajoznawczy. Część 1 Gmina Lutowiska, Ustrzyki Górne – Warszawa* oraz Kryciński S., 2007: *Słownik historyczno – krajoznawczy. Część 2 Gmina Cisna, Warszawa*.

⁵⁷ Uliasz B., 2006: *Cmentarze, kwatery i mogiły wojenne na Podkarpaciu. Tom 1*, Oficyna Pobiłno, Rzeszów.

⁵⁸ Waldorff J., 1990: *Za bramą wielkiej ciszy: 200 lat dziejów Powązek*, Interpress, Warszawa.

⁵⁹ Biernatowie A. i B., 1980 – 1994: *Cmentarz Powązkowski w Warszawie: materiały inwentaryzacyjne T. 1 – 3*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

⁶⁰ Klimek K., 1948: *Powązki: przewodnik po cmentarzu*, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa.

⁶¹ Rudkowski T., 2006: *Cmentarz Powązkowski w Warszawie: panteon polski*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków.

⁶² Szenic S., 1979 – 1983: *Cmentarz Powązkowski 3 tomy: 1790 – 1850, 1851 – 1890, 1891 – 1918. Zmarli i ich rodziny*, PIW, Warszawa.

⁶³ Sempołowska S., 1915: *Przewodnik po Powązkach*, Warszawa.

⁶⁴ Wójcicki K.W., 1856: *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą T. I – II*, w drukarni S. Orgelbranda, Warszawa oraz Wójcicki K.W., 1858: *Cmentarz Powązkowski oraz cmentarze katolickie i innych wyznań pod Warszawą i w okolicach tegoż miasta. Tom III*, w drukarni S. Orgelbranda, Warszawa.

⁶⁵ Malczewski J.J. (red.), 1989: *Cmentarz Komunalny Powązki: dawny wojskowy w Warszawie*, Warszawa.

⁶⁶ Karolak T. i in., 1998: *Do wolnej Polski nam wrócić daj: 1939 – 1945. Powązki – dawny cmentarz wojskowy. Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie*, Fundacja Żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, Wydawnictwo „Ethos”, Warszawa.

prawosławnym (Piotr Paszkiewicz i Michał Sandowicz⁶⁸ oraz Roman Szagała i Aleksander Kolańczuk⁶⁹), ewangelicko – aubsburskim i ewangelicko – reformowanym (Eugeniusz oraz Jadwiga Szulc⁷⁰), żydowskim (Henryk Kroszczor, Henryk Zimler⁷¹, Hanna i Piotr Paszkiewiczowie, Monika Krajewska⁷² oraz Leon Przysuski⁷³), wilanowskim (Maciej Świątkowski⁷⁴). Zauważono brak opracowań na temat warszawskich nekropolii zakładanych w XX i XXI wieku. Kompleksowo na temat stołecznych cmentarzy pisali Mieczysław Orłowicz⁷⁵ oraz Karol Móravski⁷⁶. Ich historyczne przewodniki są dziełami bardzo ważnymi, ale niestety już nieaktualnymi. Bogatym źródłem informacji na temat warmińskich cmentarzy wojennych było opracowanie Wiktora Knercera⁷⁷ (pozycją wartą odnotowania w kontekście cmentarzy z okresu I wojny światowej jest obszerna i bardzo ciekawa praca Oktawiana Dudy pt.: „Cmentarze I Wojny Światowej w Galicji Zachodniej”⁷⁸). Wiktor Knercer jest także autorem maszynopisu „Olsztyńskie nekropolie”. Inną wartą uwzględnienia pracą było „Dziedzictwo kulturowe Warmii – Mazur – Powiśla”⁷⁹. Nakładem Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w serii „Studia i Materiały. Wykaz zabytkowych cmentarzy w Polsce” ukazały się opracowania, zawierające w formie tabelarycznej takie dane jak: rodzaj cmentarza, administrator/właściciel, datowanie, rejestr zabytków, wykaz ewentualnych pomników przyrody i zabytków architektury m.in. dla województwa warszawskiego, rzeszowskiego i olsztyńskiego. Inna seria wydana sumptem Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowej Instytucji Kultury to „Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce”⁸⁰. Charakterystyka poszczególnych zabytkowych obiektów została sporządzona w oparciu o karty cmentarzy. W 1970 roku Główny

⁶⁷ Trojan W., 1991: *Kwatera batalionu „Zośka”. Dawny cmentarz wojskowy na Powązkach: przewodnik – informator z planem*, Fundacja Ochrony Zabytków, Warszawa.

⁶⁸ Paszkiewicz P., Sandowicz M., 1992: *Cmentarz Prawosławny w Warszawie*, PWN, Warszawa.

⁶⁹ Szagała R., Kolańczuk A., 2002: *Cmentarz prawosławny na Woli w Warszawie. Groby ukraińskie: przewodnik, „Wektor”*, Warszawa.

⁷⁰ Szulc E. i J., 1989: *Cmentarz Ewangelicko – Reformowany w Warszawie*, PIW, Warszawa.

⁷¹ Kroszczor H., Zimler H., 1983: *Cmentarz Żydowski w Warszawie*, PWN, Warszawa.

⁷² Paszkiewiczowie H. i P., Krajewska M., 1992: *Cmentarze żydowskie w Warszawie*, PWN, Warszawa.

⁷³ Przysuski L., 1936: *Cmentarze żydowskie w Warszawie: przewodnik ilustrowany, „Wieczność”*, Warszawa 1936 (reprint „Józef Pinkert”, Radom 1992).

⁷⁴ Świątkowski M., 1995: *Zagadnienia powiększania zabytkowych cmentarzy: problematyka cmentarza parafialnego przy kościele św. Anny w Wilanowie*, *Studia i Materiały: cmentarze*, nr 2(5), Warszawa.

⁷⁵ Orłowicz M., 1921: *Przewodnik po cmentarzach warszawskich z planem Powązek, cmentarza ewangelickiego i żydowskiego*, Warszawa.

⁷⁶ Móravski K., 1989: *Przewodnik historyczny po cmentarzach warszawskich*, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa.

⁷⁷ Knercer W., 1995: *Cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej w województwie olsztyńskim*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu – Narodowa Instytucja Kultury w Warszawie, Warszawa.

⁷⁸ Duda O., 1995: *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.

⁷⁹ *Dziedzictwo Kulturowe Warmii - Mazur – Powiśla...*, op. cit.

⁸⁰ W związku z traktowaniem cmentarzy świętokrzyskich jako grupy porównawczej szczególnie istotną była ta ostatnia pozycja: Florek M., 1995: *Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo tarnobrzeskie*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa.

Urząd Statystyczny wydał wykaz dotyczący cmentarzy i mogił wojennych zlokalizowanych w Polsce z podziałem na województwa⁸¹. Zakres uzyskanych z tego opracowania danych dotyczył: powierzchni cmentarzy, ich stanu użytkowania oraz wyposażenia. Ze względu na nieaktualne dane pozycja ta, podobnie jak opracowania Karola Móraskiego⁸², Mieczysława Orłowicza⁸³, czy Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu mogły być wykorzystywane tylko jako źródła pomocnicze, wymagające weryfikacji.

W 2009 roku na polskim rynku wydawniczym ukazał się album Anny Olej – Kobus, Krzysztofa Kobusa oraz Michała Rembasa⁸⁴. W pozycji tej zestawiono 77, zdaniem autorów, niezwykłych zabytkowych cmentarzy położonych na terenie Polski. Każdy z obiektów opatrzono informacją na temat jego historii oraz sugestywnymi fotografiami. Opracowanie to zasługuje na uwzględnienie w stanie badań z uwagi na jego unikatowość (pierwsza pozycja, która zestawia wybrane cmentarze katolickie, ewangelickie, mennonickie, łemkowskie, greckokatolickie, żydowskie, tatarskie, wojenne, co stanowi dowód na wielokulturowość Polski). Cenną publikacją był periodyk „Mortality”, na łamach którego wielokrotnie publikowano artykuły traktujące o śmierci, pogrzebie, grobach i cmentarzach w kulturach różnych wyznań i narodowości. Odpowiednikiem tego pisma na gruncie polskim jest miesięcznik branży pogrzebowej „Kultura Pogrzebu”⁸⁵. Problematyka w nim poruszana ogniskuje się wokół zagadnień dotyczących zwyczajów pogrzebowych, społeczno – psychologicznych aspektów śmierci, zmian w przepisach prawnych dotyczących branży. Warto także wspomnieć o dwumiesięczniku Polskiego Stowarzyszenia Funeralnego „Memento” oraz o magazynach „Ogrody”⁸⁶ i „Działkowiec”⁸⁷, które traktują o cmentarzach w ujęciu ogrodniczym, na ich łamach ukazywały się artykuły poświęcone m.in. cmentarzom jako ogrodom pamięci. Należy nadmienić, iż na zagranicznym rynku wydawniczym ukazało się szereg opracowań interdyscyplinarnych z zakresu architektury, socjologii, antropologii, stanowiących kompendium wiedzy na temat cmentarzy. Ich uwzględnienie w niniejszej pracy okazało się wartościowe ze względu na różne aspekty badań cmentarzy. Ważną i wiodącą pozycją w amerykańskiej literaturze przedmiotu jest praca „Cemeteries and gravemarkers, voices of American culture” autorstwa Richarda Meyera⁸⁸. Książka jest cenna z uwagi na ukazanie różnych podejść do interpretacji i badania cmentarzy przez rozmaite dyscypliny naukowe np. geografię, historię, socjologię, etnografię. Richard Meyer w książce tej zebrał 12 opracowań przedstawiających badania przestrzeni grzebalnej w różnych okresach i na różnych kontynentach, co ukazuje różne podejścia i specyfikę cmentarzy.

⁸¹ Informacja o cmentarzach i grobownictwie wojennym 1969 r., 1970: Główny Urząd Statystyczny, Departament Statystyki Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej, Warszawa.

⁸² Móraski K., 1989: Przewodnik historyczny po cmentarzach..., op. cit.

⁸³ Orłowicz M., 1921: Przewodnik po cmentarzach warszawskich ..., op. cit.

⁸⁴ Olej – Kobus A. i in., 2009: Nekropolie. Zabytkowe cmentarze wielokulturowej Polski, Carta Blanca, Warszawa.

⁸⁵ Na łamach tego miesięcznika branży pogrzebowej od 2009 roku autorka niniejszej dysertacji publikuje artykuły poświęcone architekturze, sztuce sepulkralnej, współczesnym projektom cmentarzy i cmentarnemu ogrodnictwu.

⁸⁶ Gajda M., Horzela A., 2000: Ogrody pamięci, [w:] „Ogrody”, Nr 11/2000, s. 20-25.

⁸⁷ Bogusławska M., 2005: Ogrody pamięci [w:] „Działkowiec”, Nr 11/2005, s. 17-19.

⁸⁸ Meyer R.E. (red.), 1989: Cemeteries and gravemarkers, voices of American culture, Utah State University Press, Logan.

Interdyscyplinarność tej pozycji umożliwia czytelnikowi szerokie rozumienie historii oraz wartości kulturowych społeczności, regionów.

2.2. Rola krajobrazowa cmentarzy

Mówiąc o krajobrazowej roli cmentarzy w pierwszej kolejności należy nadmienić wydawnictwo pokonferencyjne ICOMOS poświęcone szeroko pojętej sztuce cmentarnej⁸⁹. Cmentarze stanowią ważny element kultury i istotny komponent krajobrazu kulturowego, o czym napisali m.in.: Wiktor Knercer⁹⁰, Doris Francis⁹¹. Cmentarz jest traktowany jako krajobraz – odbicie realnego świata przez nekrogeografię⁹² (*necrogeography*) – studia nad morfologią cmentarzy. Badania nekrogeograficzne do analizowania przestrzeni cmentarza wykorzystują takie dziedziny nauki jak: architektura, socjologia, psychologia, ekonomia, literatura, historia. Jednym z najbardziej zasłużonych nekrogeografów, którego badania uwzględniono w niniejszej pracy jest Richard Francaviglia⁹³. Ważne okazały się badania prowadzone na Uniwersytecie Warmińsko – Mazurskim, zwłaszcza prace Wandy Łaguny⁹⁴, Marcina Krępskiego⁹⁵ oraz Natalii Selke⁹⁶, jak również opracowanie wykonane na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu SGGW autorstwa Katarzyny Rosy⁹⁷. Opierano się na nich konstruując metodykę badań krajobrazowych.

2.3. Rola społeczna cmentarzy

Dla zbadania postawionego w pracy doktorskiej problemu istotne było przeanalizowanie piśmiennictwa pod kątem społecznej roli cmentarzy. Ważne zagadnienie stanowiła percepcja śmierci, ponieważ dzięki wiedzy na ten temat możliwe było określenie znaczenia i lokalizacji cmentarzy w krajobrazie na przestrzeni wieków. Pozwala badaczowi odpowiedzieć na pytanie w jaki sposób obrzędy pogrzebowe wpływają na kompozycję cmentarzy. Do badaczy

⁸⁹ Czerner O., Juszkiewicz I. (red.), 1995: *Cemetery Art – Sztuka Cmentarna – l'art de cimetièrre*. Dokumenty, ICOMOS, Wrocław.

⁹⁰ Knercer W., 2004: *Cmentarze w krajobrazie*, Olsztyn [maszynopis].

⁹¹ Francis D., 2003: *Cemeteries as cultural landscapes* [w:] „Mortality”, T. 8, s. 222-227.

⁹² Nekrogeografowie utożsamiają cmentarz z krajobrazem kulturowym, który jest określony formami, takimi jak: grobowce, drzewa, ogrodzenie. Analiza tych elementów stanowi podstawę do poszukiwania odpowiedzi na fundamentalne pytania: Jak cmentarz zmienia się w czasie lub jak ewoluuje krajobraz cmentarza w określonym czasie, na określonym obszarze? Jak zmieniają się poszczególne części cmentarza w określonym czasie? Jakie różnice występują między cmentarzami? Na podstawie: Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 20.

⁹³ Francaviglia R., 1971: *The cemetery as an evolving cultural landscape* [w:] „Annals of the Association of American Geographers”, T. 61, s. 501-509.

⁹⁴ Łaguna W., 2006: *Rola starych cmentarzy w strukturze małych miast na przykładzie miasta Dzierżonia*, red. J. Rylke, *Przyroda i miasto*, T. VIII, Warszawa, s. 422.

⁹⁵ Krępski M., 2004: *Elementy sakralne w krajobrazie na przykładzie gminy Giętrzwatd*, praca inżynierska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu i Agroturystyki Uniwersytetu Warmińsko – Mazurskiego, Olsztyn [maszynopis].

⁹⁶ Selke N.A., 2010: *Ocena stanu zachowania wiejskich terenów przykościelnych na przykładzie gminy Świątki*, praca magisterska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu i Agroturystyki Uniwersytetu Warmińsko – Mazurskiego, Olsztyn [maszynopis].

⁹⁷ Rosa K., 2003: *Cmentarze wilanowski: monografia XVIII I XIX – wiecznych cmentarzy Dóbr Wilanowskich*, praca inżynierska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu, WOIAK SGGW w Warszawie, Warszawa [maszynopis].

poruszających tę tematykę zaliczyć należy Phillipe'a Ariès⁹⁸ (w swojej książce wskazuje on przemiany w percepcji śmierci i upatruje w nich przyczyn zmian lokalizacji, kompozycji i stanu zachowania cmentarzy), Michela Vovelle⁹⁹. Stosunek do umierania, ceremoniał pogrzebowy i jego zróżnicowanie kulturowe, symbolikę tanatologiczną odnaleziono w pracach Juliusza Chrościckiego¹⁰⁰ oraz Henryka Biegeleisena¹⁰¹. Ważna dla niniejszej dysertacji, gdyż mocno osadzającą cmentarze w kontekście społeczno – kulturowym, była amerykańska publikacja Davida Charlesa Sloane'a¹⁰². Sloan ukazał w niej przemiany postaw Amerykanów wobec śmierci i relacje pomiędzy procesami gospodarczymi, instytucjonalnymi, demograficznymi a cmentarzami, ich estetyką oraz wymiarem duchowym. Dla pracy doktorskiej cenne były wnioski, do jakich doszli redaktorzy książki „*Silent cities: The Evolution of the American Cemetery*”¹⁰³. Na jej kartach Kenneth T. Jackson oraz Camilo J. Vergara wykazali, że cmentarze odzwierciedlają zawite stosunki społeczne oraz ukazują religijną i kulturową postawę społeczności lokalnej wobec śmierci. Cenna w książce jest wnikliwa analiza współczesnej kondycji cmentarzy i tendencji w sztuce sepulkralnej, co przekłada się na współczesne role i znaczenie cmentarzy. Inne publikacje, którymi podpierano się w czasie badania problematyki cmentarzy były prace Franka Younga¹⁰⁴, Barbary Jones¹⁰⁵ oraz Richarda F. Veita i Marka Nonestieda¹⁰⁶. Na gruncie polskim pracami akcentującymi społeczne znaczenie cmentarzy były „*Cmentarze*” Jacka Kolbuszewskiego¹⁰⁷ oraz „*Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do Tanatoturystyka*” Sławoja Tanasia¹⁰⁸. Badając cmentarze w ujęciu społecznym istotne było przeanalizowanie zmian liczby ludności i jej struktury narodowościowej i wyznaniowej w poszczególnych okresach. Przeprowadzenie tego rodzaju badań było możliwe dzięki publikacjom Głównego Urzędu Statystycznego¹⁰⁹ oraz dzięki obszernemu opracowaniu z przełomu XIX i XX

⁹⁸ Ariès P., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit.

⁹⁹ Vovelle M., 2004: *Śmierć w cywilizacji Zachodu: od roku 1300 po współczesność*, „Słowo/Obraz Terytorium”, Gdańsk.

¹⁰⁰ Chrościcki J., 1974: *Pompa funebris: z dziejów kultury staropolskiej*, PWN, Warszawa.

¹⁰¹ Biegeleisen H., 1930: *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego*, Dom Książki Polskie, Warszawa.

¹⁰² Sloane D.Ch., 1991: *The Last Great Necessity: Cemeteries in American History (Creating the North American Landscape)*, John Hopkins University Press, Baltimore.

¹⁰³ Jackson K.T., Vergara C.J. 1989: „*Silent cities: The Evolution of the American Cemetery*”, Princeton Architectural Press, New York.

¹⁰⁴ Young F., 1960: *Graveyards and Social Structure* [w:] „*Rural Sociology*”, Vol. 25, s. 446-450.

¹⁰⁵ Jones B., 1967: *Design for Death*, Andre Deutsch, London.

¹⁰⁶ Veit R.F., Nonestied M., 2008: *New Jersey Cemeteries and Tombstones: History in the Landscape*, Rutgers University Press.

¹⁰⁷ Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.

¹⁰⁸ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit.

¹⁰⁹ Ścibka T., 2003: *Podstawowe informacje ze spisów powszechnych [2002] – Jonkowo, Świątki, Gietrzwałd*, US w Olsztynie, Olsztyn oraz Pappelbon J., 2009: *Województwo warmińsko – mazurskie. Podregiony, powiaty, gminy*, US w Olsztynie, Olsztyn; Węgrzyn J., 2003: *Podstawowe informacje ze spisów powszechnych [2002] – Czarna, Solina, Sanok, Zagórz, Lesko*, US w Rzeszowie, Rzeszów oraz Cierpiat – Wolan M., 2009: *Województwo podkarpackie. Podregiony, powiaty, gminy*, US w Rzeszowie, Rzeszów; Czerwińska – Jędrusiak B., 2009: *Rocznik statystyczny Warszawy*, US w Warszawie, Warszawa. Dane archiwalne znaleziono w takich opracowaniach, jak: Rutkowski T., 1887: *Rocznik statystyki Galicyi. Rok I. 1886*, Krajowe Biuro Statystyczne, Lwów, Pilał T., 1913: *Podręcznik statystyki Galicyi*, Krajowe Biuro Statystyczne, Lwów, *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921*

wieku pt.: „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”¹¹⁰.

2.4. Cmentarze jako ogrody

Dla zbadania postawionego w dysertacji problemu istotną była koncepcja cmentarza jako ogrodu żywych i umarłych. Cmentarz w zbiorze reportaży zatytułowanym „Death's Garden: Relationships with Cemeteries”¹¹¹ został nazwany ogrodem śmierci. Publikacja ta ukazała zagadnienie śmierci i cmentarzy z perspektywy mieszkańców obu Ameryk. Jej niewątpliwym atutem jest fakt, że bada kompleksowo związki pomiędzy żywymi i umarłymi na cmentarzu. Z pozycji tej płynie jedna konkluzja, niezwykle istotna w świetle pracy doktorskiej, a mianowicie że cmentarz jest jedynym miejscem na świecie, gdzie możemy nawiązać kontakt i połączyć się ze zmarłymi, gdzie strefy życia i śmierci przeplatają się. Do zbliżonych wniosków doszedł Tom Weil¹¹², który w swojej książce zdefiniował cmentarz jako przestrzeń dedykowaną zmarłym, pamięci o zmarłych, pomocną przy odtwarzaniu historii i kultury społeczności. Autor zaakcentował także znaczenie cmentarzy dla żywych (przestrzeń publiczna – ogród dla ludzi). Jeśli chodzi o zagadnienie cmentarza jako ogrodu żywych to nie jest ono zbyt popularne. Potwierdza to skromna liczba publikacji. Podwaliny dla takiego postrzegania cmentarzy dał Louis Vincent Thomas¹¹³ pisząc, że cmentarze więcej mówią o żywych niż zmarłych. Tropem tym poszły Doris Francis i Leonie Kellaher¹¹⁴, które za cel badań postawiły określenie, jaki jest wpływ miejsc wiecznego spoczynku na żywych, co te miejsca dla żywych znaczą, jaka jest ich rola. Pojmowanie cmentarza jako ogrodu umarłych zidentyfikowano w pracach z zakresu literatury pięknej, historii sztuki (Jan Białostocki¹¹⁵ – cmentarz stanowi mały kosmos śmierci, jest ogrodem umarłych, oddzielony od żywych) oraz w malarstwie¹¹⁶. Natomiast w dyscyplinach naukowych takich jak socjologia, psychologia, geografia kultury częściej spotyka się badanie cmentarzy jako krajobrazów śmierci, czego dowodem jest praca Julie Rugg¹¹⁷. Kluczowe dla prowadzonych badań było pojęcie „cmentarza ogrodu”. Pionierską pracą poświęconą planowaniu i projektowaniu cmentarzy jest publikacja Johna Claudiusa Loudona¹¹⁸ – nestora

roku. *Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. Województwo łwowskie*, GUS, Warszawa 1927, *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. M. ST.* Warszawa, GUS, Warszawa 1926, *Drugi Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność. Polska*, GUS, Warszawa 1938, Wittschell L., 1925: *Die völkischen Verhältnisse in Masuren und dem südlichen Ermland*, Veröffentlichungen des Geographischen Instituts der Albertus – Universität zu Königsberg, Hamburg.

¹¹⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1880 – 1914: nakł. F. Sulimierskiego i W. Walewskiego, t. 1 – 15, Warszawa.

¹¹¹ Rhoads L. (red.), 1995: *Death's Garden: Relationships with Cemeteries*, Automatism Press.

¹¹² Weil T., 1992: *The Cemetery book. Graveyards, Catacombs and Other Travel Haunts Around the World*, Hippocrene Books, New York.

¹¹³ Thomas L.V., 1991: *Trup ...*, op. cit.

¹¹⁴ Francis D., Hellaher L., 2005: *The Secret Cemetery*, Berg Publishers.

¹¹⁵ Białostocki J., 1982: *Symbole i obrazy w świecie sztuki*, PWN, Warszawa.

¹¹⁶ Obraz zatytułowany *The Garden of Death* fińskiego malarza Hugo Simberga z 1896 roku.

¹¹⁷ Rugg J., 2006: *Lawn cemeteries: the emergence of a new landscape of death* [w:] „Urban History”, Vol. 33, s. 213-233.

¹¹⁸ Loudon J.C., 1843: *On the laying out, planting and managing of cemeteries, and on the improvement of churchyards*, Longman, Brown, Green and Longmans, London. Loudon

brytyjskiej szkoły projektowania krajobrazu. Nakreślił on w niej koncepcję cmentarza ogrodu, którą szeroko analizuje i opisuje James Stevens Curl w pracy „*A Celebration of Death*”¹¹⁹. Curl na kartach swojej książki opisuje elementy kompozycji cmentarzy (nagrobki, mauzolea, pomniki) uwzględniając ich transformację od starożytności aż do XX wieku. Zaletą jego pracy jest fakt, że analizy nie dzieją się w próżni, są wpisane w otoczenie krajobrazowe, urbanistyczne. Kompozycja cmentarzy, ewolucja projektów i założeń architektonicznych cmentarzy to tematyka badań prowadzonych i opublikowanych przez Richarda A. Etlina¹²⁰. Publikacja jest ważna z punktu widzenia metodyki pracy. Ukazanie transformacji paryskich cmentarzy było możliwe dzięki przeanalizowaniu przez Etlina materiałów archiwalnych w postaci 270 planów cmentarzy, fotografii i rycin, co dowiodło, że analiza dokumentów źródłowych stanowi istotny etap pracy badawczej. Uwagę zwróciło także opracowanie Annette Stott¹²¹ poświęcone cmentarzom górskim (z uwagi na społeczny aspekt jej badań oraz grupę poddanych badaniom obiektów, wszak jednym z pól badań dysertacji są bieszczadzkie cmentarze – cmentarze górskie). Cmentarze położone w miejscach trudno dostępnych, zwłaszcza górskie (Azja, Europa, obie Ameryki) zostały uznane przez ich badaczkę za ogrody sepulkralne (*sepulchral gardens*). Za wartościową pozycję uznano pracę Blanche Linden – Ward¹²² dotyczącą bostońskiego cmentarza Mount Auburn Cemetery, wzbogaconą imponującym, wnikliwie opracowanym wprowadzeniem o historii cmentarzy i przekształcaniach ich kompozycji. Poza tym, publikacja zawiera analizy przestrzenne ukazujące relacje cmentarza i miasta (otoczenia urbanistycznego) oraz bogatą ikonografię¹²³. Poszukując wspólnych elementów, korzeni cmentarzy i ogrodów niezbędne było odwołanie się do literatury traktującej o genezie, idei, roli formy ogrodowej. Ważnymi źródłami wiedzy na ten temat były prace wykonane na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu SGGW¹²⁴. Utożsamianie cmentarza z ogrodem odnaleźć także można w opracowaniach poświęconych sztuce ogrodowej, problematyce planowania i ochrony szaty roślinnej cmentarzy. W ten nurt wpisują się prace Samuela

wyprzedzał swoją epokę, poza wytycznymi dla projektowania cmentarzy zgodnie z zasadami sztuki ogrodowej upatrywał on w cmentarzach miejsca dla żywych tak samo jak dla zmarłych (*cemetery a place for the living as for the dead*).

¹¹⁹ Curl J.S., 1980: *A Celebration of Death. An Introduction to Some of the Buildings, Monuments, and Settings of Funerary Architecture in the Western European Tradition*, Constable, London.

¹²⁰ Etlin R.A., 1984: *The Architecture of Death. The Transformation of the Cemetery in 18th Century Paris*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London.

¹²¹ Stott A., 2008: *Pioneer Cemeteries: Sculpture Gardens of the Old West*, University of Nebraska Press.

¹²² Linden – Ward B., 2007: *Silent City on a Hill. Landscapes of Memory and Boston's Mount Auburn Cemetery*, Library of American Landscape History, Cambridge.

¹²³ Materiały ikonograficzne są ciekawym i istotnym źródłem informacji. Cmentarze ogrody zostały uwiecznione na płótnach Henry'ego Alexandera Bowlera pt.: *Zwątpienie/Czy te kości kiedyś zmarłychwstaną?* (*The Doubt/Can these dry bone live?*) z 1855 roku oraz Thomasa Chambersa pt.: *Mount Auburn Cemetery* z 2 poł. XIX wieku.

¹²⁴ Różańska A. i in., 2008: *Ogrody. Historia architektury i sztuki ogrodowej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa oraz Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T. 1 i 2*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.

Parsonsa¹²⁵, Eliasa Longa¹²⁶, Williama Taylora¹²⁷, Williama Robinsona¹²⁸, Howarda Evarsta Weeda¹²⁹, Jarostawa Raka¹³⁰, Jarostawa Zielińskiego¹³¹, Jana T. Sicińskiego¹³², Jadwigi Knaflewskiej¹³³ oraz Jana Woźnego¹³⁴. Także Christian Cajus Lorenz Hirschfeld¹³⁵ w pięciotomowym dziele składającym się na wzornik sztuki ogrodowej nie pominął cmentarzy, które uznał za ogrody melancholijne. Wielu badaczy utożsamiało cmentarz z rajskim ogrodem bądź z elizjum, polami elizejskimi¹³⁶. Do tego grona należą: Sandra Russell Clark, Andrei Codrescu, Patricia Brady¹³⁷ – autorzy albumu z fotografiami zabytkowych i unikalnych cmentarzy Nowego Orleanu. Na gruncie polskim także wydano opracowania poświęcone temu zagadnieniu, a mianowicie: „*Sacrum w ogrodach. Święte ogrody kalwaryjne i ich symbolika*”¹³⁸ oraz „*Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*”¹³⁹. Istotna dla niniejszej rozprawy doktorskiej była działalność instytucji English Heritage oraz

¹²⁵ Parsons Jr. S., 1891: *Landscape gardening. Notes and suggestions on lawns and lawn planting—laying out and arrangement of country places, large and small parks, cemetery plots, and railway-station lawns—deciduous and evergreen trees and shrubs—the hardy border-bedding plants—rockwork etc.*, G. P. Putnam's Sons, New York.

¹²⁶ Long E. A., 2007: *Ornamental Gardening for Americans: A Treatise on Beautifying Homes, Rural Districts, Towns and Cemeteries (1893)*, reprint, Kessinger Publishing.

¹²⁷ Taylor W., 1999: *A contrivance for life: the garden cemetery and the cultivation of national enterprise and individual sentiment as aspects of British character* [w:] „National Identities”, T.1., Nr 1, s. 53-72.

¹²⁸ Robinson W., 1883: *God's Acre Beautiful or The Cemeteries of The Future*, Scribner and Welford, London; New York.

¹²⁹ Weed H. E., 1912: *Modern Park Cemeteries*, R.J. Haight.

¹³⁰ Rak J., 1998: *Ogrody pamięci – dekorowanie grobów roślinami*, Multico, Warszawa.

¹³¹ Zieliński J., 2005: *Symbolika roślin na cmentarzach* [w:] M. Opęchowski, A. Łazowski (red.), *Nekropolie, kirkuty, cmentarze*, Stowarzyszenie Czas Przestrzeń Tożsamość, Szczecin, s. 141-145.

¹³² Siciński J.T., 1982: *Zieleń cmentarzy – aktualny problem ochrony i kształtowania środowiska* [w:] „Rocznik Dendrologiczny”, Vol. XXXIV, s. 189-199.

¹³³ Knaflewska J., 2008: *Kierunki zmian w zieleni cmentarnej – wycieczka na zabytkowy cmentarz parafii jeżyckiej przy ul. Nowina 1 w Poznaniu* [w:] Materiały konferencyjne „Zieleń cmentarna”, Poznań, s. 21-26 oraz Knaflewska J., 2006: *Zieleń na cmentarzach* [w:] „Zieleń Miejska”, Nr 9, s. 13.

¹³⁴ Woźny J., 1926: *Ogrodnictwo cmentarne* [w:] Pamiętnik jubileuszowy wystawy ogrodniczej w Poznaniu 25.IX – 3.X.1926, Poznań, s. 283-288.

¹³⁵ Cajus Lorenz Hirschfeld Ch., 1779: *Theorie Der Gartenkunst*, Bey M.G. Weidmanns erben und Reich.

¹³⁶ Kraj wiecznego spokoju i pośmiertnej szczęśliwości, gdzie dusze wyzbyte od wszelkich cierpień i pragnień przechadzają się po białych łąkach, ogarnięte muzyką niewidzialnych lir. Na polach tych rosnać miały topole i asfodele.

¹³⁷ Clark S. R. i in., 1997: *Elysium – A Gathering of Souls: New Orleans Cemeteries*, Louisiana State University Press.

¹³⁸ *Sacrum w ogrodach. Święte ogrody kalwaryjne i ich symbolika*, 1997: monografia 216, Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Kraków.

¹³⁹ *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, 2008: VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze

i Sztuce Sakralnej z cyklu: Kościoły naszych czasów, Kielce – SacroExpo. Zwłaszcza teksty: Anny Miłkowskiej pt.: *Europejskie sacrum ogrodowe – ewolucja historyczna i typologiczna* (s. 27-36), Henryka Nadrowskiego pt.: *Bliższe i dalsze otoczenie kościoła* (s. 51-70), Katarzyny Łakomy – w kontekście kompozycji cmentarzy w zależności od narodowości i religijności społeczności lokalnej pt.: *Sacrum przestrzeni cmentarzy w odmiennych tradycjach kulturowych* (s. 71-77).

English Nature, których współpraca zaowocowała publikacją „*Paradise Preserved*”¹⁴⁰. Już tytuł opracowania dowodzi, że jego autorzy uznali angielskie zabytkowe cmentarze za rajske ogrody. Równolegle opracowano rejestr zabytkowych cmentarzy (dokładna nazwa tego dokumentu wskazuje, że cmentarz traktowany jest jako ogród i brzmi ona: „*Rejestr Parków i Ogrodów: Cmentarze*”¹⁴¹). Wykaz cmentarzy został wzbogacony o informacje na temat ich projektantów. Cmentarze traktowane są przez te instytucje jako krajobraz zaprojektowany („*designed landscape*”). Kolejną instytucją podejmującą kwestie cmentarzy, ich kompozycji oraz działającą na rzecz krzewienia idei cmentarza ogrodu jest International Cemetery, Cremation and Funeral Association (ICCFA)¹⁴².

¹⁴⁰ *Paradise Preserved. An introduction to the assessment, evaluation, conservation and management of historic cemeteries*, 2007: English Heritage, English Nature.

¹⁴¹ Tłumaczenie autorki. Oryginalny tytuł: *The Register of Parks and Gardens: Cemeteries*, 2002: English Heritage, English Nature.

¹⁴² Np. Groves W.E., 1920: *Why the cemetery should be a garden?* [w:] AACS Proceedings of the 34th Annual Convention, www.iccfa.com/reading/1920-1939/why-cemetery-should-be-garden (3.02.2011).

3 Materiał i metody

Rozdział trzeci zawiera schemat blokowy dysertacji oraz prezentuje metody zbierania materiałów do badań w trakcie prac kameralnych i terenowych. Ponadto, w tej części pracy nakreślono specyfikę metodyki i charakterystykę czterech grup analiz: historycznych, krajobrazowych, społecznych i kompozycyjnych.

3.1. Kolejność postępowania badawczego

Pragmatykę postępowania przy opracowywaniu tematu „Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych” przedstawia schemat (Ryc. 16). Dysertację podzielono na kilka faz. Pierwszą z nich stanowił **etap wstępny**. Wieloaspektowe ujęcie tematu było możliwe dzięki wszechstronnemu warsztatowi w zakresie przestrzennym (ukończenie studiów magisterskich z zakresu gospodarki przestrzennej w Międzywydziałowym Studium Gospodarki Przestrzennej Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego), krajobrazowym (ukończenie studiów doktoranckich na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, w Katedrze Sztuki Krajobrazu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego), społecznym i prawnym (ukończenie studiów magisterskich z zakresu stosunków międzynarodowych na Wydziale Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, w Instytucie Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego). We wstępnej fazie zawierało się także przygotowanie do samodzielnej pracy naukowej. Na tym etapie określono zakres materialny i duchowy krajobrazu oraz definiowanie i komponenty jego sakralnego wymiaru w ramach pracy magisterskiej obronionej w Międzywydziałowym Studium Gospodarki Przestrzennej Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego¹⁴³. W następnej kolejności **sformułowano problem badawczy** (rozdział 1) mówiący, że cmentarze stanowią miejsce traktujące o stosunku człowieka do otoczenia (także eschatologicznego) w aspekcie historycznym, społecznym, krajobrazowym i kompozycyjnym. Pozwoliło to określić **cel badawczy, kreacyjny i aplikacyjny pracy** (rozdział 1.1). Natomiast podobieństwo cmentarzy i ogrodów w czterech wspomnianych już wymiarach pozwoliło na **postawienie tezy**, że cmentarz stanowi ogród przeznaczony dla żywych i umarłych członków społeczności lokalnej (rozdział 1.2). Przystępując do **określenia pól badań** rozpoczęto od zdefiniowania pojęcia „cmentarz” i wskazania jego składowych, co pozwoliło wyeliminować obiekty nie posiadające któregoś z trzech komponentów (rozdział 1.3). Obszary do badań terenowych wytypowano spośród regionów Polski spełniających sześć kryteriów różnicowania (krajobrazowego, wyznaniowego, historycznego, narodowościowego, ekonomicznego oraz demograficznego) (rozdział 1.3.1). Na tej podstawie wskazano trzy poligony: Bieszczady, Warmię oraz Warszawę. W etapie przygotowawczym **określono stan badań**, który pogrupowano do czterech kategorii: materiały inwentaryzacyjne, kartograficzne, piśmiennictwo związane z polami badań, rola krajobrazowa cmentarzy, rola społeczna cmentarzy oraz cmentarze jako ogrody (rozdział 2). Wszystkie omówione powyżej kroki pozwoliły na **opracowanie metody badań** (rozdział 3). Ze względu na wieloaspektowość pracy dokonano pogrupowania zagadnień do czterech kategorii: cmentarze w historii, cmentarze w krajobrazie, cmentarze w społeczeństwie oraz układ i struktura

¹⁴³ Wojtunik A., 2007: *Krajobraz sakralny Bieszczadów ...*, op. cit.

cmentarzy. W ramach każdej z nich wyodrębniono badania kameralne oraz terenowe prowadzone na trzech polach badawczych dzieląc je na rozdziały.

Ujęcie cmentarzy w historii objęło analizę regulacji prawnych w zakresie lokalizacji i organizacji miejsc pochówku w kontekście krajów Zachodu (Francji, Niemiec, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Kanady) oraz Polski (rozdział 4.1.1) i pól badań (liczba, rodzaj i stan zachowania objętych badaniami cmentarzy wraz z ich proveniencją) (rozdział 4.1.2). Tą część badań opracowano w oparciu o piśmiennictwo oraz wizję terenową.

Ujęcie cmentarzy w krajobrazie polegało na wskazaniu czynników lokalizacji miejsc pochówku (rozdział 4.2.1) oraz wygenerowaniu modeli lokalizacji cmentarzy w strukturze jednostek osadniczych (rozdział 4.2.2). Zagadnienia opracowano na podstawie piśmiennictwa. Badania terenowe objęły analizy: położenia cmentarzy względem fizjografii terenu (rozdział 4.2.3), typu krajobrazu na podstawie fenomenologicznej koncepcji miejsca Jeremiego T. Królikowskiego (rozdział 4.2.4), położenia względem układu *sacrum* (rozdział 4.2.5) oraz widoczności (postrzegalności) cmentarza (rozdział 4.2.6). Przy wykonywaniu analiz wykorzystano sprzęt kreślarski (szkicownik, ołówki), fotograficzny (aparatury), pomiarowy (miarka, dalmierz), jak również materiały kartograficzne.

Ujęcie cmentarzy w społeczeństwie objęło w zakresie badań kameralnych percepcję śmierci i jej wpływ na znaczenie cmentarzy dla społeczności lokalnych (rozdział 4.3.1) oraz model powiązań człowiek – cmentarz – krajobraz (rozdział 4.3.2). W czasie badań terenowych wykonano analizy: liczby i struktury narodowościowo – wyznaniowej społeczności lokalnych (rozdział 4.3.3), obrzędów pogrzebowych (rozdział 4.3.4), położenia względem zabudowy (rozdział 4.3.5) i centrum jednostki osadniczej (rozdział 4.3.6) oraz ocenę estetycznego odbioru cmentarzy w oparciu o zmodyfikowaną metodę Scenic Beauty Estimation (SBE) (rozdział 4.3.7).

Ujęcie układu i struktury cmentarzy zawierało w części kameralnej usystematyzowanie materiału na temat cmentarzy i ogrodów w: klasyfikacjach terenów zieleni (rozdział 4.4.1), definicjach (rozdział 4.4.2) oraz przekroju historycznym (rozdział 4.4.3). Kwerenda piśmiennictwa pozwoliła wygenerować modele (rozdział 4.4.4) oraz elementy kompozycji cmentarzy (rozdział 4.4.5), co przełożyło się na syntezę cmentarzy i ogrodów (rozdział 4.4.6). Na podstawie współczesnych projektów i realizacji określono stan cmentarzy ogrodów na świecie, w tym także w Polsce (rozdział 4.4.7). Badania terenowe polegały na wykonaniu analiz szaty roślinnej (rozdział 4.4.8), form upamiętniania zmarłych (rozdział 4.4.9) oraz układu i struktury cmentarzy (rozdział 4.4.10). Efektem tej grupy badań były szkice cmentarzy.

Wszystkie wymienione powyżej analizy opracowano dla trzech pól badań z uwzględnieniem trzech okresów: międzypowstaniowego, międzywojennego i współczesnego. W ramach badań terenowych wykonano cztery grupy analiz w łącznej liczbie 13. Z uwagi na obszerność zgromadzonego materiału badawczego konieczne była **synteza wyników analiz** (rozdział 5). Zestawienie opracowano w formie modeli cmentarzy w kilku konfiguracjach skorelowanych z czterema grupami analiz, polami badawczymi oraz zakresami czasowymi uzyskując:

- modele cmentarzy w historii w podziale na pola badań i okresy;
- modele cmentarzy w krajobrazie w podziale na pola badań i okresy;
- modele cmentarzy w społeczeństwie w podziale na pola badań i okresy;
- modele układu i struktury cmentarzy w podziale na pola badań i okresy.

W następnej kolejności cztery grupy analiz przełożono na modele z uwzględnieniem kryterium czasu (model cmentarza w podziale na trzy zakresy czasowe) oraz miejsca (model cmentarza w podziale na trzy zakresy terytorialne), by w efekcie końcowym utworzyć model cmentarza i skonfrontować go z modelem ogrodu. W rozdziale 6 odniesiono się do postawionego w pracy celu dokonując pogrupowania i przedyskutowania wyników w podziale na kategorie: rola cmentarzy w życiu społeczności lokalnych (rozdział 6.1), rola cmentarzy w strukturze jednostki osadniczej (rozdział 6.2) oraz metody badawcze cmentarzy (rozdział 6.3). W rozdziale 7 wysnuto wnioski oraz wskazano wytyczne do ochrony, rozwoju i projektowania miejsc pochówku.

3.2. Metody pozyskiwania materiałów do badań

Materiały do pracy doktorskiej pozyskiwano w czasie kwerendy bibliotecznej oraz badań terenowych. Oba sposoby zdobywania danych poprzedziła faza rozpoznania pól badań pod względem:

- terytorialnym poprzez analizę materiałów kartograficznych (ich wykaz zawarto w stanie badań w rozdziale 2.1) oraz
- czasowym poprzez analizę danych ludnościowych (wykaz źródeł, z których pozyskiwano dane na temat struktury narodowościowo – wyznaniowej oraz liczby ludności zawarto w stanie badań w rozdziale 2.2).

Na tej podstawie rozpoznano i zlokalizowano potencjalne obiekty badawcze, spisano nazwy miejscowości, w których były położone. Następnie **opracowano narzędzia do badań**. Do analizy cmentarzy Bieszczadów, Warmii i Warszawy wykorzystano:

- cyfrowy aparat fotograficzny Canon PowerShot S3 IS;
- sprzęt rysunkowy w postaci szkicownika, ołówka, kredek oraz papieru milimetrowego;
- miarę i dalmierz do pomiarów odległości cmentarzy od zabudowy, centrum i świątyń oraz wymiarów badanych cmentarzy;
- ortofotomapy, zdjęcia lotnicze i mapy topograficzne z miejscowościami i objętymi badaniami cmentarzami.

Ponadto, przygotowano **formularze**:

- oceny typów krajobrazu w oparciu o fenomenologiczną koncepcję *genius loci* Jeremiego T. Królikowskiego (**Tab. 2**);

Arkusze wykorzystano badając cmentarze w ujęciu krajobrazowym, określając typ krajobrazu (klasyczny, kosmiczny, romantyczny lub ich złożoności) objętych badaniami miejscowości, a tym samym cmentarzy.

Miejscowość / cmentarz	Klasyfikacja każdego z komponentów do jednego z typów krajobrazu						Wypadkowa (typ krajobrazu analizowanej miejscowości)
	Ziemia	Niebo	Światło	Porządek	Czas	Charakter	
.....							
.....							

Tab. 2. Fragment arkusza analizy typów krajobrazu dla współczesności, gdzie w puste rubryki wpisuje się cyfry oznaczające: 1 – krajobraz kosmiczny, 2 – krajobraz romantyczny, 3 – krajobraz klasyczny

▪ oceny cmentarza (Ryc. 6)

Formularz utworzono w oparciu o karty cmentarzy Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz pracę Gregga Kinga¹⁴⁴. Opracowany formularz wypełniano na 162 cmentarzach. Dane uzyskane z terenu wykorzystano zwłaszcza przy analizie układu i struktury).

FORMULARZ OCENY CMEN TARZA	
Data badania _____	
Nazwa cmentarza (obecna) _____	Nazwa cmentarza (historyczna) _____
Położenie _____ Administrator _____	
Dostęp: ☐ niezabroniony ☐ zabroniony (własność prywatna) ☐ samochodem ☐ pieszo	
Typ cmentarza: ☐ komunalny ☐ rodzinny ☐ wojenny ☐ wyznaniowy	
Stan zachowania: ☐ używany (czynny) ☐ opuszczony ☐ zachowany, zadbany	
Całościowa ocena stanu cmentarza: ☐ bardzo dobra ☐ dobra ☐ uboga	
Problemy: ☐ zarośnięty ☐ niepoprzącinane drzewa ☐ ogrodzenie zniszczone, rozsypujące się	
Powierzchnia cmentarza _____	
Ogrodzenie cmentarza:	
☐ płot (materiał) ☐ mur (materiał) ☐ brama (inskrpcje) ☐ żywopłot (typ) ☐ inne ☐ brak ogrodzenia	
Stan ogrodzenia _____	
Pochowana ludność: ☐ Niemcy ☐ Ukraińcy ☐ Żydzi ☐ Polacy ☐ inni	
Nagrobki:	
Przybliżona liczba nagrobków: 100 lat i więcej _____ mniej niż 100 lat _____	
Najwcześniejsza data _____ najczęściej występująca data _____	
Materiał nagrobków (zaznaczyć wszystkie, które występowały na cmentarzu i postawić literę D przy materiale dominującym): ☐ kamień polny ☐ piaskowiec ☐ drewno ☐ beton ☐ żelazo ☐ marmur ☐ wapień ☐ granit ☐ lastryko ☐ inny _____	
Orientacja nagrobków (N – żadna/kilka nagrobków zorientowanych; S – trochę; M – większość; A – wszystkie): Wschód/Zachód _____ Północ/Południe _____ Inna orientacja _____	
Rzeźbienia dekoracyjne na nagrobkach. Wymienić _____	
Czy występują rzadkie/niezwykłe nagrobki? Opis _____	
Stan zachowania nagrobków (podać liczbę w przybliżeniu): ☐ inskrpcje nieczytelne ☐ inskrpcje czytelne	
☐ brak inskrpcji ☐ fragmenty ☐ zniszczony, połamany, ale stojący ☐ pochylony ☐ połamany	
Inne zaobserwowane zniszczenia _____	
Wymienić wysiłki odnowienia cmentarza _____	
Wymienić inne obiekty na cmentarzu (kaplica, świątynia, mauzoleum itp.) i opisać ich stan zachowania _____	
System ciągów pieszych i kołowych na cmentarzu _____	
Roślinność _____	
Okres założenia cmentarza (przybliżenie, jeśli konkretna data nie udokumentowana) _____	
Ważne osoby pochowane na cmentarzu _____	
Historyczne wydarzenia związane z cmentarzem _____	
Nagrobki położone w miejscu oryginalnym, czy przenoszone _____	

Ryc. 6. Formularz oceny cmentarza

▪ nagrobka (Ryc. 7);

Przystępując do badań form upamiętniania zmarłych opracowano autorski formularz inwentaryzacyjny, który wypełniano w czasie wizji terenowej na poszczególnych cmentarzach¹⁴⁵.

¹⁴⁴ King G., 2004: *Michigan Historic Cemeteries Preservation ...*, op. cit.

¹⁴⁵ Cechy wykorzystane do badań nagrobków zostały wytypowane na podstawie literatury: Królikowski J. T., Rylke J., 2001: *Społeczno – kulturowe podstawy ...*, op. cit., s. 11, King G., 2004: *Michigan Historic Cemeteries Preservation ...*, op. cit.

FORMULARZ OCENY NAGROBKA	
Cmentarz _____	
Położenie cmentarza _____	
Forma upamiętnienia zmarłego: ☐ grobowiec ☐ obelisk ☐ rzeźba na cokole ☐ krzyż ☐ krzyż na cokole	
Materiał wykonania nagrobka: ☐ marmur ☐ granit ☐ piaskowiec ☐ wapień ☐ kamień polny ☐ beton ☐ lastryko ☐ żelazo ☐ inny _____ Kamieniarz _____ Liczba rzeźbionych powierzchni nagrobka _____	
Motywy dekoracyjne rzeźbiarskie: ☐ urna ☐ kir ☐ gołąb ☐ serce ☐ krąg ☐ anioł ☐ Maryja ☐ kielich ☐ botaniczny (roślinność) _____ ☐ inny _____ Liczba upamiętnionych na nagrobku osób _____	
Stan nagrobka: ☐ zarośnięty ☐ popękany ☐ przewrócony, rozbity ☐ pochylony ☐ pokruszony ☐ dobry	
Stan inskrypcji: ☐ bardzo dobry ☐ w większości dające się rozszyfrować ☐ w większości niemożliwe do odczytania	
Orientacja nagrobka: ☐ N ☐ S ☐ E ☐ W ☐ NE ☐ SE ☐ NW ☐ SW	
Jako załączniki zdjęcia całego nagrobka oraz detali	

Ryc. 7. Formularz oceny nagrobka

- dla potrzeb analizy demograficznej (Tab. 3 i Tab. 4);

Przedziały czasowe	Okres międzypowstaniowy	Okres międzywojenny	Okres współczesny
Miejscowości			
.....			
.....			

Tab. 3. Fragment arkusza opracowanego na potrzeby analizy ludności. Liczba ludności

Datowanie	Wyznania								
	Wyznanie 1		Wyznanie 2		Wyznanie 3		Wyznanie 4		
	1	2	1	2	1	2	1	2	
Miejscowość									
.....									
.....									

Tab. 4. Fragment arkusza opracowanego na potrzeby analizy ludności. Struktura wyznaniowa, cyfry oznaczają okresy, z których pozyskano dane: 1 – okres międzywojenny, 2 – okres współczesny

- dla potrzeb analizy położenia cmentarzy względem zabudowy (Tab. 5);
Formularz przyjął postać tabeli zawierającej rubryki: położenie cmentarza w metrach nad poziomem morza (m n.p.m.), zabudowy mieszkaniowej minimalnej i maksymalnej, zabudowy uśrednionej (średnia arytmetyczna obliczana z zabudowy mieszkaniowej minimalnej i maksymalnej), różnica wysokości pomiędzy położeniem cmentarza a zabudową średnią, odległość cmentarza od linii zabudowy.

Nazwa cmentarza	Położenie w [m n.p.m.]								Odległość cmentarza od zab. w [m]	
	Cmentarz		Zab. max.		Zab. śr.		Cmentarz – zab. śr.			
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
.....										
.....										

Tab. 5. Fragment arkusza opracowanego na potrzeby analizy położenia cmentarzy względem zabudowy, gdzie: 1 - okres międzywojenny, 2 – okres współczesny

Dodatkowo, dla potrzeb analizy Scenic Beauty Estimation opracowano arkusz oceny dla 18 reprezentatywnych cmentarzy (Tab. 6). Formularz nie był wypełniany w terenie lecz przez respondentów (pragmatyka postępowania opisana w rozdziale 5.3.4).

Nr zdjęcia	Liczba przyznanych punktów, skala 1 – 10				
	Cmentarz 1	Cmentarz 2	Cmentarz 3	Cmentarz 4	Cmentarz 5
1					
2					
3					

Tab. 6. Fragment arkusza ocen cmentarzy

Mając określony poligon badawczy oraz narzędzia do badań, przystąpiono do **badania terenowych**. Rozpoczęto je od pilotażu przeprowadzonego na poligonie warszawskim. Miało ono miejsce między październikiem 2007 a czerwcem 2008 roku. Badania cmentarzy warmińskich rozpoczęto w czasie wiosennej i jesiennej sesji Podyplomowego Studium Oceny i Wyceny Zasobów Przyrodniczych. W kwietniu i październiku 2008 roku badaniami terenowymi objęto cmentarze w: Jonkowie, Wrzesinie, Nowym Kawkowie, Gietrzwałdzie, Głotowie, Lidzbarku Warmińskim, Dobrym Mieście oraz w Różyńcu. W czasie kolejnych edycji Studium w kwietniu i październiku 2009, 2010 roku oraz w kwietniu 2011 roku prowadząc zajęcia analizowano obiekty w: Kwiecewie, Sząbruku, Biesalu, Brzydowie, Kłobi, Kalistach, Włodowie, Łęgutach, Skolitach. Materiał na temat bieszczadzkiej cmentarzy rozpoczęto gromadzić już w 2006 i 2007 roku w czasie pisania pracy magisterskiej na temat krajobrazu sakralnego Bieszczadów¹⁴⁶. W czasie studiów doktoranckich badania cmentarzy bieszczadzkiej wypadły w sezonie letnim: w lipcu i sierpniu 2008, 2009 i 2010 roku. W terenie wykonywano dokumentację fotograficzną i rysunkową oraz wypełniano omówione powyżej formularze.

3.3. Metody grupowania pozyskanych materiałów do badań

Cmentarz stanowi złożone zagadnienie. Jego powstawanie, lokalizowanie i organizowanie jest determinowane przez szereg czynników: historycznych, krajobrazowych oraz społecznych. Uzupelnienie tak sformułowanej obserwacji o interdyscyplinarny warsztat oraz reprezentowaną w niniejszej pracy dyscyplinę i specjalność naukową pozwoliło pogrupować pozyskane materiały do czterech kategorii, które jednocześnie stanowiły odrębne grupy analiz:

- Cmentarze w aspekcie historycznym;
- Cmentarze w aspekcie krajobrazowym;
- Cmentarze w aspekcie społecznym;
- Cmentarze jako ogrody.

3.4. Metody analizowania pozyskanych materiałów z zachowaniem podziału na cztery grupy badań

3.4.1. Cmentarze w aspekcie historycznym

W ramach tej grupy badań wykonano analizę dokumentów regulujących stan prawny cmentarzy. Uwzględniono w niej: uchwały synodów z lat 1233 – 1762, akta wydawane przez władzę świecką w latach 1765 – 1857 oraz w 1932, 1933 i 1958 roku, jak również inne normy rozproszone w polskim systemie prawnym. Polskie przepisy skonfrontowano z współczesnymi uregulowaniami prawnymi wybranych państw: Niemiec, Francji, Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii oraz Kanady (rozdział 4.1.1).

¹⁴⁶ Wojtunik A., 2007: *Krajobraz sakralny Bieszczadów ...*, op. cit.

3.4.2. Cmentarze w aspekcie krajobrazowym

Na podstawie badań kameralnych wskazano czynniki wpływające na lokalizację cmentarzy (rozdział 4.2.1 i 4.2.2). Badano położenie cmentarzy nad poziomem morza (rozdział 4.2.3) oraz jego wpływ na typ krajobrazu na podstawie fenomenologicznej koncepcji miejsca Jeremiego T. Królikowskiego (rozdział 4.2.4). Przeprowadzono także analizy układu *sacrum* (rozdział 4.2.5) oraz widoczności (postrzegalności) cmentarzy w krajobrazie (rozdział 4.2.6). Poniżej opisano pragmatykę postępowania badawczego w odniesieniu do analizy fenomenologicznej Jeremiego T. Królikowskiego, analizy układu *sacrum* oraz analizy widoczności (postrzegalności) cmentarzy w krajobrazie.

3.4.2.1. Analiza typu krajobrazu na podstawie fenomenologicznej koncepcji miejsca Jeremiego T. Królikowskiego

Łączenie doświadczenia codziennego z doświadczeniem poetyckim jest istotą metody fenomenologii architektury stosowanej przez Christiana Norberga – Schulza, a mającej za cel dotarcie do ducha miejsca (*genius loci*)¹⁴⁷. *Genius loci* w jego najkrótszej definicji to nakładanie się znaczeń i wartości. Ponadto, wiąże on architekturę z krajobrazem. W duchu miejsca odnajdują się w różnych proporcjach trzy jego aspekty – klasyczny, romantyczny i kosmiczny. Jego fenomen ujawnia się poprzez ziemię i niebo¹⁴⁸, zaś ukazuje się poprzez światło, porządek, czas i charakter¹⁴⁹. Jeremi T. Królikowski przetransponował fenomenologiczną koncepcję Norberga – Schulza z architektury na krajobraz i architekturę krajobrazu¹⁵⁰. Cmentarz jest składową krajobrazu¹⁵¹, wraz z otoczeniem tworzy obraz okolicy, w związku z tym, niniejszą analizę zastosowano do określenia typów krajobrazu cmentarzy wraz z ich sąsiedztwem. Pragmatykę postępowania przy analizie typów krajobrazu podzielono na trzy etapy. Pierwszy etap polegał na skadrowaniu widoku, tak by zawarty w nim był cmentarz i jego otoczenie. Z uwagi na jeden z celów dysertacji (ukazanie przemian cmentarzy w aspekcie krajobrazowym i kompozycyjnym), specyfikę cmentarzy¹⁵² oraz pojmowanie krajobrazu jako odwiecznej transformacji „rzeczy, zjawisk i procesów nie tylko

¹⁴⁷ Królikowski J. T., 2006: *Interpretacje krajobrazów*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa s. 51.

¹⁴⁸ Krajobraz jest miejscem pomiędzy niebem a ziemią. Królikowski J.T., Rylke J., 2001: *Spółeczno – kulturowe podstawy ...*, op. cit., s. 171 oraz Królikowski J.T., 2006: *Interpretacje ...*, op. cit., s. 51.

¹⁴⁹ Królikowski J. T., 2006: *Interpretacje ... op. cit.*, s. 31.

¹⁵⁰ Królikowski J.T., 1998: *Zastosowanie koncepcji Norberga – Schulza do badań nad architekturą krajobrazu*, praca doktorska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW, Warszawa [maszynopis]. Adam Maria Szymski mówiąc o *genius loci* odwołuje się do znaczeń zawartych w przestrzeni miejskiej. Szymski A., 2008: *Genius loci – czyli o odkrywaniu i na nowo definiowaniu znaczeń w istniejącej przestrzeni miejskiej (trzy przykłady)* [w:] „Czasopismo Techniczne. Architektura”, z. 6-A, s. 162-166.

¹⁵¹ Knercer W., 2004: *Cmentarze w krajobrazie*, op. cit. oraz Zwierowicz M., 2003: *Warmia i Mazury ...*, op. cit. Według Krystyny Rembowskiej cmentarz „stanowi istotną składową krajobrazu (kulturowego) o zróżnicowanej symbolice w zależności od specyfiki kulturowej danej społeczności” [w:] Rembowska K., 2002: *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

¹⁵² Styka się nań przeszłość ze współczesnością [za:] Kolbuszewski J. 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 30.

ziemskich, ale i kosmicznych”¹⁵³, konieczne było wykonanie analizy w ujęciu współczesnym i historycznym. Aby wykonać II etap analizy dla współczesności niezbędna była wizja terenowa. Dla okresu historycznego (międzywojennego¹⁵⁴) należało zrekonstruować hipotetyczne typy krajobrazu w oparciu o materiały kartograficzne¹⁵⁵ i ikonograficzne¹⁵⁶. Poza tym, pragmatyka postępowania była taka sama¹⁵⁷. Patrząc¹⁵⁸ na obrany wycinek krajobrazu, należało odczytać i scharakteryzować w sposób jednoznaczny jego komponenty w rozbiciu na sześć warstw: ziemia, niebo, światło, porządek, czas, charakter¹⁵⁹. Najistotniejsze było oddzielenie nieba od ziemi¹⁶⁰, czyli zdefiniowanie linii¹⁶¹ przebiegającej między niebem a ziemią. Identyfikacja ta przybrała formę syntetycznego zapisu za pomocą kilku linii poziomych, pionowych i ukośnych, przy zachowaniu układu kierunków, planów i proporcji poszczególnych elementów¹⁶² (**Ryc. 8-10 A i B**). **Grunt**¹⁶³ pod nogami w zależności od typu ducha miejsca, może być nieskończenie monotony (duch kosmiczny), bądź zróżnicowany reliefem wzniesień i obniżień o bogatej mikrostrukturze (duch romantyczny), albo też równocześnie ciągły i zróżnicowany o zrównoważonej strukturze (duch klasyczny). **Niebo**¹⁶⁴ nad nim może być: ogromne niczym na pustyni, obejmujące ziemię, strukturalizowane przez słońce, księżyc i gwiazdy (duch kosmiczny), zmienne z relatywnie nisko „zawieszonym” słońcem (duch romantyczny), bądź też wysokie i wszechobejmujące ściany wnętrza (duch klasyczny). **Światło**¹⁶⁵ może być jednolite, z przejściem między nocą a dniem bez stanów pośrednich za sprawą braku cienia (duch kosmiczny), może też być użyte by podkreślić różnorodność poprzez zróżnicowane plamy światła i cienia, gdzie chmury, drzewa i roślinność

¹⁵³ Bartman E., 2002: *Przyrodnicze i kulturowe wartości krajobrazów Polski*, wykład inauguracyjny roku akademickiego 2002/2003 w Wyższej Szkole Ekonomiczno – Humanistycznej w Skierniewicach [za:] Królikowski J. T., 2006: *Interpretacje ...*, op. cit., s. 28.

¹⁵⁴ Z uwagi na brak materiałów ikonograficznych przedstawiających badane miejscowości i cmentarze w XIX wieku zrezygnowano z przeprowadzenia analizy dla okresu przed I wojną światową, uznając, że porównanie międzywojnia i współczesności jest wystarczające dla ukazania przemian krajobrazów.

¹⁵⁵ Wymienione w stanie badań (rozdział 2.1).

¹⁵⁶ Ikonografia pochodząca z Archiwów Państwowych w Przemysłu, Olsztynie, Warszawie, zgromadzone na portalach internetowych NAC oraz Europeana.

¹⁵⁷ Dla każdego cmentarza wytypowano po jednym widoku współczesnym i historycznym, na których to wykonano studium relacji krajobrazowych. Poligony badawcze składały się łącznie ze 162 cmentarzy, w związku z tym na potrzeby analizy typów krajobrazu zbadano 334 widoki.

¹⁵⁸ Będąc w rzeczywistym krajobrazie, bądź też oglądając widoki na fotografiach, rycinach, korzystając z map topograficznych.

¹⁵⁹ Takie podejście do badania krajobrazu należy wiązać z rozumieniem miejsca. Norberg – Schulz wyróżnił pięć ujęć mitycznego pojmowania miejsca: rzecz (rozumiana jako niebo i ziemia), światło, czas, porządek, charakter [Norberg – Schulz Ch., 1980: *Genius loci. Towards a Phenomenology of Architecture*, Rizzoli, New York, s. 23-32, Królikowski J.T., Rylke J., 2001: *Spoteczno – kulturowe podstawy ...*, op. cit., s. 164-165].

¹⁵⁹ Królikowski J. T., 2006: *Interpretacje ...*, op. cit., s. 49.

¹⁶⁰ *Ibidem*.

¹⁶¹ Linia stanowi najistotniejszy element definiujący podział przestrzeni na jej zasadnicze części składowe – podłogę, ściany i strop [w:] Szafranowicz M., 1983: *Abstrakcyjny wyraz linii*. „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej”, Nr 355, Architektura XXIII, Gdańsk, s. 41-103.

¹⁶² Królikowski J. T., 2006: *Interpretacje ...*, op. cit., s. 68.

¹⁶³ Norberg – Schulz Ch., 1980: *Genius loci. Towards a Phenomenology...*, op. cit., s. 42, 45.

¹⁶⁴ *Ibidem*.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

działając jako filtr wzbogacający różnorodność i zmienność (duch romantyczny), bywa także równomiernie rozłożone w przezroczystym powietrzu dając formom rzeźbiarskość (duch klasycyzy). Jeśli zaś chodzi o **porządek**¹⁶⁶, to w przypadku ducha kosmicznego może być absolutny i wieczny, prowadzący do monotonii poprzez ortogonalną regularną siatkę. Duch romantyczny wyraża się w braku ujednoczonego porządku, jest on raczej topologiczny niż ortogonalny. W tym klasycyzy, wyartykułowany jest porządek wyobraźniowy, który cechuje świadoma kompozycja różnych jasno określonych elementów objawiających się jako indywidualne światy. W świetle oraz w porządku komponentów ziemi i nieba ujawnia się **czas**¹⁶⁷. Płyne on statycznie, nie wprowadzając przeciwieństw (duch kosmiczny), bądź żywo i dynamicznie, ukazując ogólną niestabilność rytmów czasu podkreśloną przez kontrasty pomiędzy wieloma porami roku i częstymi zmianami pogody (duch romantyczny), albo też ani statyczny ani dynamiczny, acz bazujący na stałych rytmach dnia i nocy o znaczeniu rytualnym i symbolicznym (duch klasycyzy). Z kolei, **charakter**¹⁶⁸ wyrażający się relacją do natury może być pozbawiony atmosfery oraz miejsc zindywidualizowanych (duch kosmiczny), bądź irracjonalny, subiektywny, złożony, tajemniczy, fantastyczny, idylliczny, intymny (duch romantyczny), albo też zachowujący niepowtarzalną tożsamość (duch klasycyzy). Po scharakteryzowaniu każdy z sześciu komponentów należało przyporządkować do odpowiedniego typu krajobrazu (kosmiczny, romantyczny, klasycyzy) zgodnie z powyższym opisem i kluczem opracowanym przez Jeremiego T. Królikowskiego (**Tab. 7**). Aby wyniki analizy były czytelne wprowadzono je do tabel (dla każdego pola badawczego stworzono odrębną, w związku z tym powstały trzy tabele) zawierających rubryki: miejscowość, niebo, ziemia, światło porządek, czas, charakter (**Tab. 8**). Gdy większość, tj. co najmniej cztery, z sześciu ocenianych komponentów posiadały cechy przynależne jednemu typowi krajobrazu, wówczas na podstawie klucza (**Tab. 7**) zaliczano dany widok do krajobrazu romantycznego, klasycyzy, bądź kosmicznego. Natomiast, gdy w trakcie analiz zidentyfikowano równowagę pomiędzy komponentami (w analizowanych przypadkach stwierdzono jeden wariant równowagi, tj. trzy cechy reprezentują jeden, zaś trzy kolejne drugi typ krajobrazu), należało dany widok zakwalifikować jako krajobraz złożony.

¹⁶⁶ Norberg – Schulz Ch., 1980: *Genius loci. Towards a Phenomenology...*, op. cit., s. 69-71, 71-73.

¹⁶⁷ Królikowski J.T., 2006: *Interpretacje ...*, op. cit., s. 32 oraz Norberg – Schulz Ch., 1980: *Genius loci. Towards a Phenomenology...*, op. cit., s. 73-76.

¹⁶⁸ Norberg – Schulz Ch., 1980: *Genius loci. Towards a Phenomenology...*, op. cit., s. 69-76.

TYP KRAJO- BRAZU	CECHY KOMPONENTÓW					Charakter
	Rzeczy		Światło	Porządek	Czas	
	Ziemia	Niebo				
ROMAN- TYCZNY (A)	Bogata mikro-struktura, grunt prawie nigdy ciągły	Śłońce relatywnie nisko	Tworzy zróżnicowane plamy światła i cienia, roślinność i chmury w roli filtru wzbogacającego zmienność i różnorodność	Brak ujednoczonego porządku, krajobraz jako wynik działania sił naturalnych	Żywy i dynamiczny, niestabilność rytmów czasu, kontrasty między porami roku i zmianami pogody	Iracjonalny, subiektywny, fantastyczny, tajemniczy, intymny, idylliczny, złożony i sprzeczny, nieokreślona mnogość różnych miejsc, człowiek zbliża się do przyrody z empatią
KLA- SYCZNY (B)	Struktura zrównoważona, grunt równocześnie ciągły i zróżnicowany	Niebo wysokie i wszechobjęjące	Silne, równomiernie rozłożone, przezroczyste powietrze daje formom rzeźbiarskość	Świadoma kompozycja, różne jasno określone elementy jako indywidualne światły	Stale rytmy dnia i nocy o znaczeniu rytualnym i symbolicznym	Każde miejsce zachowuje tożsamość, natura partnerem, wymiary ludzkie
KO- SMICZNY (C)	Nieskończona rozciągłość monotonnego podłoża	Ogromne, obejmujące ziemię sklepienie	Jednolite, brak cienia, przejście między dniem i nocą bez stanów pośrednich	Absolutny, wieczny, monotonia	Wymiar czasu nie wprowadza przeciwieństw, raczej statyczny niż dynamiczny	Brak miejsc o charakterze zindywidualizowanym, oaza jako intymne miejsce

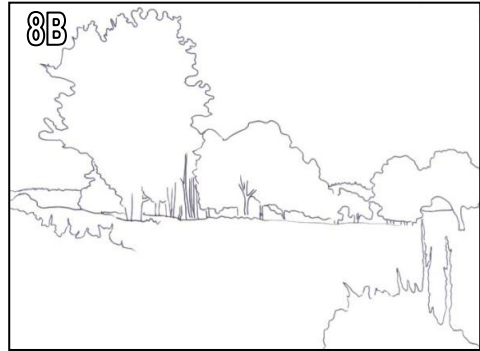
Tab. 7. Klucz do identyfikacji elementów krajobrazu w kategoriach *genius loci*: rzeczy – światło – porządek – czas – charakter (opracowanie własne na podstawie: Królikowski J.T., Ryłke J., 2001: *Společno – kulturowe podstawy ...*, op. cit., s. 173)

Miejscowość /cmentarz	Klasyfikacja każdego z komponentów do jednego z typów krajobrazu					Wypadkowa (typ krajobrazu analizowanej miejscowości)
	Ziemia	Niebo	Światło	Porządek	Czas	
BIESZCZADY						
Wołkowyja (pozostałości cmentarza cerkiewnego)	A	A	A	A	A	A
WARMIA						
Nowe Kawkowo (cmentarz grzebalny)	A	A	B	B	B	B
WARSZAWA						
Grabów, ul. Poloneza (cmentarz grzebalny)	C	C	C	B	B	C

Tab. 8. Fragment arkusza analizy typów krajobrazu dla współczesności, gdzie cyfry oznaczają kolejno: A – krajobraz romantyczny, B – krajobraz klasyczny, C – krajobraz kosmiczny

Ryc. 8A. Widok na cmentarz grzebalny w Dźwiniaczu Górnym (bieszczadzki poligon badawczy)

Ryc. 8B. Studium relacji krajobrazowych (krajobraz romantyczny) dla Dźwiniacza Górnego

Ryc. 9A. Widok na cmentarz grzebalny w Nowym Kawkowie (warmiński poligon badawczy)

Ryc. 9B. Studium relacji krajobrazowych (krajobraz klasycyczny) dla Nowego Kawkowa

Ryc. 10A. Widok na cmentarz grzebalny przy ulicy Poloneza (warszawski poligon badawczy)

Ryc. 10B. Studium relacji krajobrazowych (krajobraz kosmiczny) dla cmentarza przy ulicy Poloneza

3.4.2.2. Analiza położenia cmentarzy względem układu *sacrum*

Ponieważ *sacrum* i *profanum* identyfikują i wartościują przestrzeń, i w związku z tym pozostają w sferze zainteresowania architektów krajobrazu¹⁶⁹, przeprowadzono analizę układów *sacrum* w krajobrazach trzech poligonów badawczych: Bieszczadów, Warmii i Warszawy. Badaniami objęto 162 cmentarze zlokalizowane na terenie 5 miast¹⁷⁰ i 81 wsi¹⁷¹. W ramach tej analizy określono *sacrum* w dwóch wymiarach: ogólnym i szczegółowym. Ogólna analiza *sacrum* polegała na zidentyfikowaniu sieci *sacrum* kładąc nacisk na dwa najważniejsze elementy budujące układ sakralny tj. na świątynię i cmentarz. Ponadto, w jej ramach określono przemiany tej sieci zestawiając dane za rok 1938 i 2010. W tym celu określono zasięg parafii konstytuujących strefę na poszczególnych polach badań. Natomiast szczegółowa analiza *sacrum* za cel stawiała: zidentyfikowanie elementów budujących układ sakralny w poszczególnych jednostkach osadniczych oraz usystematyzowanie sposobów tworzenia tych układów i miejsca zajmowanego w nich przez cmentarz. W każdym ze zidentyfikowanych układów sakralnych wskazano jego składowe, w tym utrwalone przez kulturę archetypy *sacrum*. Następnie zbadano strukturę strefy *sacrum* wyróżniając w niej: przedpole, granice, bramy i centrum. Ponadto, w obrębie „świętej strefy” określono odległości cmentarza od świątyni oraz jej typ kompozycji.

3.4.2.3. Analiza widoczności (postrzegalności) cmentarzy w krajobrazie

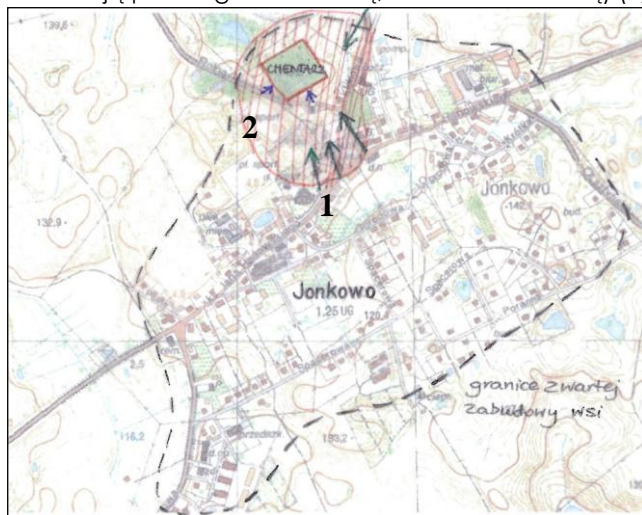
Przeprowadzenie analizy widoczności podyktowane jest regułami patrzenia. Wykonywanie analizy wizualnej krajobrazu powinno być podporządkowane logicznej zasadzie postępowania i prowadzenia badań wyrażonych za pomocą

¹⁶⁹ Adam Szyski zauważył, że na sposób kształtowania przestrzeni *sacrum* w Polsce wpływ wywarła zmiana mentalności społeczeństwa. Powiązanie *sacrum* ze społecznością i wskazanie przez Szyskiego przemian w tej warstwie dowodzi słuszności uwzględnienia tej analizy przy badaniu cmentarzy. Szyski A., 2005: *Architektura sakralna przełomu wieków: między tradycją Domu Boga a miejscem religijnej kontemplacji* [w:] Klima E. (red.), *Religion in the time of changes*, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Planowania Przestrzennego, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 158-175.

¹⁷⁰ Warszawa, Lesko, Zagórz (2 miasta z poligonu bieszczadzkiego), Lidzbark Warmiński, Dobrze Miasto (2 miasta z poligonu warmińskiego).

¹⁷¹ 65 wsi bieszczadzkich i 16 wsi warmińskich. Wiejskie cmentarze położone w bliskości Warszawy wraz z włączeniem w jej granice administracyjne zostały przekwalifikowane na miejskie.

skrótu myślowego: od ogółu do szczegółu¹⁷². Niniejsza analiza została opracowana w oparciu o badania przeprowadzone przez pracowników Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego – Jarosława Balona i Krystynę German, którzy wykonali szczegółowe studia terenowe i kameralne dotyczące kościołów i ich położenia w krajobrazie Podhala¹⁷³. W dysertacji zastosowano ich metodykę do badania cmentarzy. Analizę przeprowadzono w terenie dla 162 cmentarzy. Pragmatyka postępowania zakładała wizję terenową, w czasie której na mapę topograficzną poszczególnych jednostek osadniczych nanoszono informacje dotyczące postrzegalności cmentarzy¹⁷⁴. Aby zdefiniować zakres postrzegalności niezbędne było spojrzenie na cmentarz z zewnątrz. Wykonując analizę nie stano w jednym miejscu, lecz poruszano się przez układy przestrzenne, oglądając obiekty badań z różnych kierunków. Badania wykonywano z perspektywy pieszego. „Postrzegalność” zdefiniowano jako zakres widoczności na cmentarz i dokonano rozróżnienia postrzegalności bliskiej i dalekiej. Postrzegalność daleka charakteryzowała obiekty, które dostrzeżono na linii horyzontu (odwołanie się do najdalszego zakresu przestrzeni wzrokowej). Postrzegalność bliska cechowała obiekty dostrzeżone w najbliższym otoczeniu (odwołanie się do najbliższego zakresu przestrzeni wzrokowej). Poniżej zamieszczono przykładowy arkusz badania postrzegalności (strzałki niebieskie oznaczają postrzegalność bliską, zaś zielone daleką) (Ryc. 11-13).

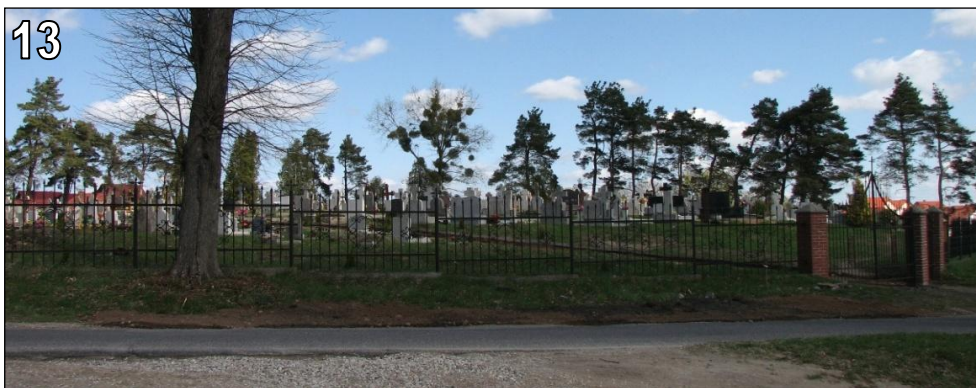

Ryc. 11. Arkusz badania zakresu postrzegalności cmentarza, na przykładzie wsi Jonkowo (Warmia)

¹⁷² Skalski J., 2007: *Sztuka patrzenia jako analiza percepcyjna krajobrazu* [w:] „Czasopismo Techniczne”, z. 5 – A/2007, Kraków, s. 241-242. Ponadto, Lech Niemojewski mówił o trzech szacunkowych zasięgach patrzenia. Zaczyna się od spojrzenia na badany fragment krajobrazu z możliwie najdalszej odległości tak, aby dostrzec go jako wybraną z całości porcję przestrzeni. Niemojewski L., 1928: *Architektura i złudzenia optyczne*, Politechnika Warszawska, Warszawa.

¹⁷³ Balon J., German K., 2005: *Kościół w środowisku geograficznym Podhala* [w:] Domański B., Skiba S. (red.), *Geografia i sacrum. T. 2*, IGI GP UJ, Kraków, s. 137-150 oraz Balon J., 2005: *Miejsce i rola kościołów w krajobrazie Polskiego Podtatru* [w:] Szponar A., Horska – Swarz S. (red.), *Struktura przestrzenno – funkcjonalna krajobrazu. The spatial – functional structure of landscape*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 183-193.

¹⁷⁴ W trakcie tej analizy sporządzono także dokumentację fotograficzną.

Ryc. 12. Postrzegalność daleka. Zdjęcie wykonane z miejsca oznaczonego na Ryc. 11 numerem 1 (cmentarz widoczny z prawej strony zdjęcia)

Ryc. 13. Postrzegalność bliska. Zdjęcie wykonane z miejsca oznaczonego na Ryc. 11 numerem 2

3.4.3. Cmentarze w aspekcie społecznym

Badania cmentarzy w aspekcie społecznym rozpoczęto od analizy percepcji śmierci zawartej w literaturze przedmiotu (rozdział 4.3.1). W jej wyniku stworzono model powiązań człowiek – cmentarz – krajobraz (rozdział 4.3.2). W kontekście trzech pól badań przeprowadzono analizy: liczby i struktury narodowościowo – wyznaniowej ludności (rozdział 4.3.3), obrzędowości pogrzebowej (rozdział 4.3.4), położenia cmentarzy względem zabudowy (rozdział 4.3.5) i centrum jednostki osadniczej (rozdział 4.3.6) oraz ocenę odbioru wyglądu cmentarzy (rozdział 4.3.7), które opisano poniżej.

3.4.3.1. Analiza liczby i struktury narodowościowo – wyznaniowej ludności pól badań

Badając cmentarze w ujęciu społecznym istotne było przeanalizowanie zmian liczby ludności i jej struktury narodowościowej i wyznaniowej w poszczególnych okresach. Przeprowadzenie tego rodzaju badań było możliwe dzięki publikacjom Głównego Urzędu Statystycznego¹⁷⁵ oraz dzięki obszernemu opracowaniu z

¹⁷⁵ Aktualne dane dotyczące ludności zamieszkującej obszar badań pozyskano z wydanych przez Regionalne Urzędy Wojewódzkie materiałów: Ścibka T., 2003: *Podstawowe informacje*

przełomu XIX i XX wieku pt.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*¹⁷⁶. Populację Warmii charakteryzowano posiłkując się zestawieniami niemieckojęzycznymi¹⁷⁷. Przy pomocy sporządzonych arkuszy (rozdział 3.2, **Tab. 3** i **Tab. 4**) prześlędzono zmiany zachodzące w liczbie ludności i jej przynależności wyznaniowej w odniesieniu do trzech okresów i trzech powierzchni badawczych. Dla Bieszczadów, Warmii i Warszawy informacje na temat struktury ludności i jej liczebności uzyskano odpowiednio z lat: 1880, 1921, 2009 (Bieszczady), 1880, 1933, 2009 (Warmia) oraz 1863, 1920, 2009 (Warszawa). W pracy posłużono się terminologią grup wyznaniowych zaproponowaną przez Główny Urząd Statystyczny: katolickie, prawosławne, protestanckie (ewangelickie), islamskie (muzułmańskie) i judaistyczne (żydowskie).

3.4.3.2. Analiza położenia cmentarzy względem zabudowy

W celu określenia położenia cmentarzy bieszczadzkich, warmińskich i warszawskich względem zabudowy mieszkaniowej, wskazania podobieństw i różnic w ujęciu historycznym, jak również regionalnym sporządzono formularz tabeli (przedstawiono go w rozdziale 3.2 jako **Tab. 5**). Tabelę wypełniano oddzielnie dla każdego obszaru badań. Nie odnotowano żadnych różnic w położeniu cmentarzy względem zabudowy pomiędzy okresem międzypowstaniowym i międzywojennym, dlatego do dalszych badań przyjęto dane z międzywojnia zestawiając je z pomiarami przedstawiającymi stan obecny. Dane dla okresu międzywojennego pozyskano z materiałów kartograficznych. Dodatkowo, dla współczesności dane podawano w oparciu o wizję terenową, w czasie której przy użyciu dalmierza pomierzono wymagane w analizie odległości. Dzięki zestawieniu danych za okres 150 lat¹⁷⁸ możliwe było ukazanie zmian w postrzeganiu cmentarza przez społeczność lokalną i wytyczania granicy strefy *sacrum* miejsc spoczynku.

3.4.3.3. Analiza położenia cmentarzy względem centrum

Przy określaniu położenia cmentarza względem centrum jednostki osadniczej zastosowano taką samą pragmatykę postępowania jak w przypadku analizy położenia nekropoli względem zabudowy mieszkaniowej. W ramach tego badania określano relacje zachodzące między centrum i cmentarzem. Centrum jednostki osadniczej zdefiniowano jako strefę najintensywniejszej zabudowy, o budowie

ze spisów powszechnych ..., op. cit. oraz Pappelbon J., 2009: *Województwo warmińsko – mazurskie ...*, op. cit.; Węgrzyn J., 2003: *Podstawowe informacje ze spisów powszechnych ...*, op. cit. oraz Cierpiat – Wolan M., 2009: *Województwo podkarpackie ...*, op. cit.; Czerwińska – Jędrusiak B., 2009: *Rocznik statystyczny Warszawy*, op. cit. Dane archiwalne znaleziono w takich opracowaniach, jak: Rutkowski T., 1887: *Rocznik statystyki Galicyi ...*, op. cit., Pilat T., 1913: *Podręcznik statystyki Galicyi*, op. cit., *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej ... 1927*, *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej... 1926*, *Drugi Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej ... 1938*, Wittschell L., 1925: *Die völkischen Verhältnisse ...*, op. cit. oraz *Statistik des Deutschen Reichs* z lat 1883, 1933, 1939.

¹⁷⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego ...*, op. cit.

¹⁷⁷ *Sprachverhältnisse im Polnischen Ermland um 1910* oraz materiały na stronie internetowej: http://www.verwaltungsgeschichte.de/land_preussen.html (19.08.2010).

¹⁷⁸ Historyczne mapy w oparciu o które określano położenie cmentarzy i zabudowy pochodziły z lat 1936 – 1938. Zauważono konserwatyzm, trwałość usytuowania cmentarzy względem strefy zabudowy mieszkaniowej, co pozwala przesunąć dolną granicę, uwzględnionego w analizie przedziału czasowego, do okresu międzypowstaniowego.

wnętrza konkretnego z wyraźnie zarysowanymi ścianami i o charakterze przestrzeni społecznej, ogólnodostępnej.

3.4.3.4. Analiza odbioru wyglądu cmentarzy

Przy ocenie krajobrazu niezwykle istotny jest czynnik ludzki, czyli spojrzenie człowieka na otoczenie. W wielkim wachlarzu metod oceny znajdują się także takie, które badają w jaki sposób ludzie percypują krajobraz¹⁷⁹. Dla określenia odbioru wyglądu cmentarzy posłużono się metodą Scenic Beauty Estimation¹⁸⁰ (w dalszej części opracowania operuje się skrótem SBE). Jak wskazuje nazwa, metoda ta opiera się na wartościach estetycznych, a dokładniej na wartościowaniu intensywności wrażeń obserwatora. Pierwotnie była ona przygotowana do oceny obszarów leśnych. Ponieważ SBE odnosi się do waloryzowania odczuć estetycznych interdyscyplinarnego środowiska respondentów, dlatego też zaczęto ją wykorzystywać przy ocenach krajobrazów komponowanych nie tylko przez naturę, ale także przez człowieka¹⁸¹. Co uzasadnia wykorzystanie tej metody w kontekście analizowania społecznego odbioru wyglądu cmentarzy.

SBE składa się z czterech kroków. Pierwszy etap to podział krajobrazu (terenu objętego opracowaniem) na mniejsze jednostki podlegające ocenie. Założono, że cmentarz jako przedmiot badań niniejszej pracy stanowić będzie jednostkę (wnętrze architektoniczno – krajobrazowe) podlegającą ocenie. Poza tym, ocenie poddano zarówno obiekty objęte badaniami terenowymi, jak i kameralnymi. Ponieważ dysertacja składa się z trzech poligonów badawczych zawierających łącznie 162 cmentarze położone na terenie 83 miejscowości, dlatego też niezbędne było wytypowanie reprezentatywnych obiektów. W oparciu o przyjęte kryteria¹⁸² wyselekcjonowano 18 cmentarzy, które stanowiły przedmiot dalszych badań. Zostały one tak dobrane, aby w obiektywny sposób przedstawiać różnorodność i charakter kompozycji miejsc pochówku. 17 cmentarzy wybrano

¹⁷⁹ Rylke J., Długozima A., 2009: *Ocena, wycena i kształtowanie zasobów kulturowych* [w:] Szyszko J. i in. (red.), *ABC gospodarki przestrzennej w aspekcie rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 255-285.

¹⁸⁰ Daniel T.C., Boster R. S., 1976: *Measuring landscape aesthetics: the scenic beauty estimation method*, USDA Forest Service Research Paper RM – 167, Fort Collins.

¹⁸¹ Np. Magdalena Gąsowska w swojej rozprawie doktorskiej wykazała, że metoda SBE może być stosowana przy waloryzacji terenów o układach liniowych [Gąsowska M., 2009: *Kanał Elbląski. Ocena krajobrazu*, Wydawnictwo Sztuka ogrodu. Sztuka krajobrazu, Warszawa]. Autorka niniejszej rozprawy prowadzi zajęcia na Międzyuczelnianym Podyplomowym Studium Oceny i Wyceny Zasobów Środowiska Przyrodniczego SGH – SGGW z zakresu oceny krajobrazu kulturowego, które to oparte są na badaniu wsi warmińskich. Jedną ze stosowanych metod oceny ich społecznego odbioru jest SBE [Długozima A., Herman K., Jadeszko A., Muter A., 2008: *Analiza zasobów krajobrazu kulturowego i przyrodniczego wsi Wrzesina* [maszynopis] oraz Rylke J., Gąsowska M., 2009: *Wartości krajobrazu wiejskiego i przemysłowego dla rozwoju rekreacji na przykładzie wsi warmińskich i Kanału Elbląskiego* [w:] „Nauka Przyroda Technologie”, T. 3, z. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu]. Omawiana metoda została także wykorzystana do oceny estetycznej wnętrz parkowych. Zasadność jej użycia potwierdzają wyniki badań przeprowadzonych na terenie Parku Ursynowskiego i opublikowane w: Rylke J., Długozima A., 2009: *Ocena, wycena i kształtowanie..., op. cit.*

¹⁸² Kryteria, które przyjęto wybierając obiekty do badania estetycznego odbioru cmentarzy to: szata roślinna (jej bogactwo bądź brak), nagrobki (ich unifikacja lub wyjątkowość rzeźby sepulkralnej), powierzchnia (płaska, zróżnicowana), porządek (swobodny, linearny), tło (brak wyglądu w otoczenie, widok na krajobraz).

spośród 162 obiektów objętych badaniami terenowymi. Obiekt osiemnasty stanowił pierwszy na świecie cmentarz ogród tj. amerykański Mount Auburn Cemetery¹⁸³. Poniżej w formie tabelarycznej przedstawiono charakterystykę reprezentatywnych obiektów, które poddano społecznej ocenie estetycznej (**Tab. 9**) wraz z zestawem przykładowych widoków z każdego obiektu (numer obiektu odpowiada numerowi zdjęcia).

Drugi etap metody SBE zakłada wykonanie dla każdej jednostki zestawu 10 – 25 reprezentatywnych przezroczy w celu zarejestrowania wyglądu ocenianego obiektu. Dla 18 wyselekcjonowanych w etapie drugim cmentarzy wykonano od 10 do 12 zdjęć (**Ryc. 14**). Ich liczba uzależniona była od charakteru i złożoności kompozycji obiektu. Dokumentację fotograficzną zebrano aparatem cyfrowym Canon PowerShot S3 IS przy ustawieniach standardowych. Zdjęcia wykonano we wnętrzu każdego z obiektów. Na tym etapie analizy wprowadzono modyfikację założeń metody SBE. Daniel i Boster¹⁸⁴ – jej pionierzy twierdzili, że aby wyniki były obiektywne, konieczne jest wykonanie zdjęć dla wszystkich jednostek w zbliżonych warunkach atmosferycznych. Jako że celem analizy SBE dla cmentarzy nie jest ocena ich krajobrazu, lecz próba uchwycenia preferencji estetycznych człowieka w stosunku do miejsc wiecznego spoczynku zdjęcia zebrano wiosną, latem i jesienią¹⁸⁵. Trzeci etap przewiduje badania studyjne, w trakcie których zebrane przezrocza są prezentowane grupie obserwatorów. Twórcy metody SBE jako warunek obiektywizacji wyników uznali interdyscyplinarność respondentów. Do ocen zebranych w etapie trzecim zdjęć zaangażowano osoby reprezentujące różne środowiska (architekci krajobrazu, ekonomiści, leśnicy, planiści, urzędnicy administracji państwowej i samorządowej) i posiadające różne poziomy wykształcenia (studenci i osoby z wyższym wykształceniem). Łącznie w badaniu udział wzięło 113 oceniających. Ocenę wytypowanych jednostek przeprowadzono w trzech różnych sesjach, dla trzech grup obserwatorów, przy czym pokaz slajdów dotyczył tych samych obiektów. Dwie pierwsze sesje skierowane były do studentów gospodarki przestrzennej i architektury krajobrazu. Wzięło w nich udział łącznie 82 obserwatorów. W seansie trzecim uczestniczyło 31 oceniających z wyższym wykształceniem. Reprezentowali oni różne środowiska i zawody. W czasie pokazu slajdów obserwatorzy oceniali zdjęcia w 10 – punktowej skali, w której skrajne wartości punktowe oznaczały: 1 – widok, który wcale mi się nie podoba, 10 – widok, który bardzo mi się podoba. Oceny wpisywano do specjalnie przygotowanych arkuszy (wzór arkusza przedstawiono w rozdziale 4.2 jako **Tab. 6**). Czwarty etap metody SBE polega na zliczeniu ocen obserwatorów. Po pokazie slajdów formularze z ocenami są zbierane i następuje zliczanie wyników. Aby były one jak najbardziej prawdopodobne dokonano ich standaryzacji za pomocą wzoru na odchylenie standardowe: $Z_{ij} = (R_{ij} - R_j)/s_j$, gdzie: Z_{ij} – wystandaryzowany wynik dla i-tej oceny obserwatora „j”; R_j – średnia wszystkich ocen obserwatora „j”; R_{ij} – i-ta ocena obserwatora „j”; s_j – odchylenie standardowe wszystkich ocen obserwatora „j”.

¹⁸³ Wykorzystano go przy okazji metody SBE ponieważ wielokrotnie odwoływano się do jego kompozycji w części teoretycznej pracy. Ponadto, stanowi on pierwowzór cmentarza ogrodu.

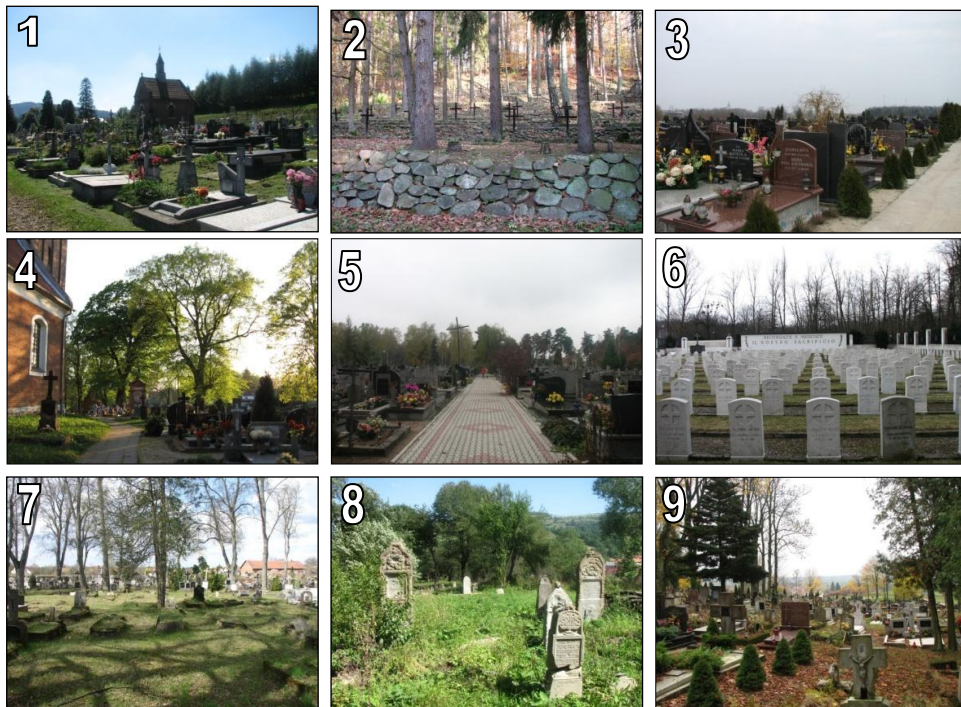
¹⁸⁴ Daniel T.C., Boster R. S., 1976: *Measuring landscape aesthetics...*, op. cit.

¹⁸⁵ Ocena zdjęć ukazujących szatę roślinną cmentarza w różnych fazach okresu wegetatywnego: latem, jesienią (kiedy zmienia się zabarwienie roślinności) oraz wiosną (pora bezlistna) pozwoli odpowiedzieć na pytanie, czy zieleń jest ważna w społecznym odbiorze estetyki obiektów sepulkralnych, czy obserwator nie przywiązuje do niej uwagi.

Numer	Nazwa obiektu	Poligon badawczy	Typ cmentarza	Opis	Pora roku	Liczba zdjęć
1	Baligród	Bieszczady	Wyznaniowy (katolicki), grzebalny	Tło (krajobraz górski), przewaga kamieniarki nad szatą roślinną, osiowość	Lato	12
2	Drwęck	Warmia	Wojenny	Prostota nagrobków, teren zalesiony, zbocze	Jesień	10
3	Grabów	Warszawa	Wyznaniowy (katolicki), grzebalny	Teren płaski, monotony, dominacja nagrobków, uboga szata roślinna (dominacja iglaków), osiowość	Jesień	12
4	Kwiecewo	Warmia	Wyznaniowy (katolicki), przy świątyni	Oprawa architektoniczna, żeliwne krzyże, świątynia dominantą, wieniec drzew	Lato	12
5	Rembertów	Warszawa	Wyznaniowy (katolicki), grzebalny	Bogata szata roślinna, zunifikowane nagrobki, teren płaski, osiowość	Jesień	10
6	Bielany, Włoski	Warszawa	Wojenny	Brak szaty roślinnej, ciekawa kamieniarka, osiowość	Jesień	10
7	Wrzesina	Warmia	Wyznaniowy (katolicki), grzebalny	Osiowe nasadzenia drzew, kapliczka jako akcent kulturowy, zniszczone stare nagrobki, osiowość	Wiosna	12
8	Baligród	Bieszczady	Wyznaniowy (żydowski), pozostałości	Wyniesienie terenu, tło (krajobraz górski), równowaga szaty roślinnej i nagrobków, ciekawa kamieniarka, szata roślinna zaniedbana, teren zarośnięty, kompozycja swobodna	Lato	10
9	Gietrzwałd	Warmia	Wyznaniowy (katolicki), grzebalny	Wyniesienie terenu, tło (krajobraz pofałdowany), rośliny o różnym pokroju i barwie, osiowość	Jesień	12
10	Jonkowo	Warmia	Wyznaniowy (katolicki), grzebalny	Wycięty drzewostan, przewaga nagrobków nad szatą roślinną, osiowość	Wiosna	12
11	Mount Auburn	Obiekt z badań kameralnych	Komunalny	Pierwszy cmentarz ogród na świecie, dominacja szaty roślinnej, rośliny o różnej barwie i pokroju, ciekawa kamieniarka, kompozycja swobodna	Lato	10
12	Rzepedź	Bieszczady	Wyznaniowy (katolicki), przy świątyni	Wyniesienie, tło (krajobraz górski), bogata szata roślinna, świątynia dominantą, ciekawa kamieniarka, kompozycja swobodna	Lato	11
13	Zagórz	Bieszczady	Wyznaniowy (katolicki), grzebalny	Osiowość, dominacja nagrobków, wyniesienie, tło (krajobraz górski), rośliny o różnym pokroju	Lato	10
14	Nowe Kawkowo	Warmia	Wyznaniowy (katolicki), grzebalny	Osiowość na nowej części cmentarza i swobodny układ w części starej, wyniesienie terenu, tło (krajobraz pofałdowany), zadrzewienia	Jesień	12
15	Powązki	Warszawa	Wyznaniowy	Osiowość, ciekawa kamie-	Jesień	12

Numer	Nazwa obiektu	Poligon badawczy	Typ cmentarza	Opis	Pora roku	Liczba zdjęć
			(katolicki), przy świątyni	niarka, w szacie roślinnej dominacja zadrzewień		
16	Łupków	Bieszczady	Wyznaniowy (katolicki), przy świątyni, pozostałości	Destrukty nagrobków, teren zarośnięty, dominacja szaty roślinnej	Lato	11
17	Zatwarnica	Bieszczady	Wyznaniowy (katolicki), grzebalny, pozostałości	Pozbawiony drzewostanu, monotony	Lato	10
18	Antoninów	Warszawa	Komunalny	Przewaga elementów architektonicznych nad przyrodniczymi, osiowość, teren płaski, monotony, ciekawe obiekty architektoniczne: kaplica, kolumbaria	jesień	11

Tab. 9. Zestawienie obiektów wytypowanych do badań metodą SBE

Ryc. 14. Zdjęcia reprezentatywnych cmentarzy ocenianych metodą SBE, gdzie numer zdjęcia odpowiada numerowi z Tab. 9

3.4.4. Cmentarze jako ogrody

Ostatnia grupa analiz dotyczyła przebadania cmentarza pod kątem jego relacji do ogrodu, jako nadrzędnego wzorca. W tym celu prześledzono miejsce cmentarza w klasyfikacjach terenów zieleni w Polsce (rozdział 4.4.1). Następnie zestawiono definicje cmentarzy i ogrodów wyodrębniając ich element wspólny (rozdział 4.4.2). Ponadto, przeanalizowano relacje ogród – cmentarz w ujęciu historycznym (rozdział 4.4.3), co doprowadziło do wygenerowania historycznych i współczesnych modeli kompozycji cmentarzy (rozdział 4.4.4) oraz najistotniejszych elementów tą kompozycję konstytuujących (rozdział 4.4.5). Badania literatury przedmiotu doprowadziły do wskazania podobieństw i różnic cmentarzy i ogrodów (rozdział 4.4.6) oraz współczesnych projektów i realizacji w zakresie sztuki sepulkralnej nawiązującej do sztuki ogrodowej (rozdział 4.4.7). Rozważania teoretyczne przetransponowano na trzy powierzchnie badawcze. Wynikło z nich, że szata roślinna oraz nagrobki stanowią najważniejsze komponenty cmentarzy, w związku z czym dokonano ich inwentaryzacji (rozdziały 5.4.1 oraz 5.4.2). W celu określenia listy elementów, które należy zidentyfikować na poszczególnych cmentarzach zestawiono różne powszechnie stosowane i znane metody oraz teorie odnoszące się do kompozycji. Celem tej grupy analiz było określenie układów cmentarzy i ich struktury. Poniżej scharakteryzowano pragmatykę postępowania przy analizowaniu szaty roślinnej i form upamiętniania zmarłych na powierzchniach badawczych.

3.4.4.1. Analiza szaty roślinnej

Szatę roślinną należy rozumieć jako roślinność porastającą powierzchnię obiektów badawczych w podziale na trzy warstwy: drzew, krzewów oraz ziół¹⁸⁶. Z podziałem na te warstwy ściśle związana jest pragmatyka postępowania przy niniejszej analizie. Z literatury wynika, że drzewa stanowią najważniejszy komponent wypełniający kubaturowo teren cmentarza oraz odgrywający najważniejszą rolę w jego kompozycji oraz w budowie systemu zieleni jednostki osadniczej. W związku z tym, przeprowadzono ich szczegółowe badania. W pierwszej kolejności polegały one na wizji terenowej, w czasie której wykonano identyfikację i dokumentację fotograficzną drzew w granicach 162 cmentarzy. Jednocześnie na szkicach przedstawiono ich rozmieszczenie. Kolejnym etapem było porównanie danych terenowych z uzyskanymi z kart cmentarzy Narodowego Instytutu Dziedzictwa¹⁸⁷ oraz z literatury. Po zweryfikowaniu wyników poszukiwano podobieństw i różnic w zakresie drzewostanów cmentarzy w trzech objętych badaniami regionach Polski. Określono gatunki drzew występujące najliczniej w składach gatunkowych założeni cmentarnych. Ponadto, dla wybranych cmentarzy poligonu bieszczadzkiego zestawiono dane dotyczące warstwy krzewów i ziół. Kryterium wyboru obiektów do tej części analizy szaty roślinnej była dostępność informacji. Przeprowadzono ją dla cmentarzy przebadanych dotychczas pod kątem flory naczyniowej przez innych badaczy i jednostki badawcze¹⁸⁸.

3.4.4.2. Analiza form upamiętniania zmarłych

Nagrobki¹⁸⁹ odgrywają istotną rolę w kompozycji cmentarza¹⁹⁰, a ponadto stanowią istotne źródło informacji na temat społeczności lokalnej – jej kultury duchowej i materialnej. W związku z powyższym przeprowadzono ich analizę na wybranych cmentarzach położonych w granicach opracowania. Przystępując do badań form upamiętniania zmarłych opracowano autorski formularz inwentaryzacyjny, który wypełniano w czasie wizji terenowej na poszczególnych cmentarzach (wzór formularza zawarto w rozdziale 3.2 jako **Ryc. 6**)¹⁹¹.

Z uwagi na dysproporcje w powierzchni cmentarzy i stopniu ich zapętnienia (różna liczba nagrobków) dokonano rozróżnienia sposobu zbierania danych odnośnie

¹⁸⁶ Wysocki Cz., Sikorski P., 2002: *Fitosocjologia stosowana*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 20.

¹⁸⁷ Punkty 20-22 karty cmentarza dotyczą jego szaty roślinnej. W punkcie 20 wymieniony jest starodrzew obiektu wraz z jego liczebnością, średnicą pnia i stanem zdrowotnym. W kolejnym punkcie stwierdza się ewentualne występowania na terenie cmentarza zarejestrowanych pomników przyrody, zaś w punkcie 22 określa się ogólny stan zachowania zieleni.

¹⁸⁸ Wykaz publikacji znajduje się w stanie badań.

¹⁸⁹ W dawnej polszczyźnie nagrobek określany był mianem nadgrobnika. Pod pojęciem tym należy rozumieć formy upamiętniania zmarłych sytuowane na cmentarzach na polach grobowych, konstrukcje wzniesione nad grobem. Urbain J. D., 2002: *W stronę historii Przedmiotu Funeralnego* [w:] *Wymiary śmierci, Słowo/obraz terytoria*, Gdańsk, s. 317-327.

¹⁹⁰ Wnętrze cmentarza jest komponowane nie tylko przez zadrzewienia, struktury naziemne w postaci świątyni, kaplic, ale także przez nagrobki, o czym piszą: Pasierb J. St., 1995: *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, op. cit. oraz Rudkowski T., 2003: *O ochronie zabytkowych cmentarzy*, op. cit.

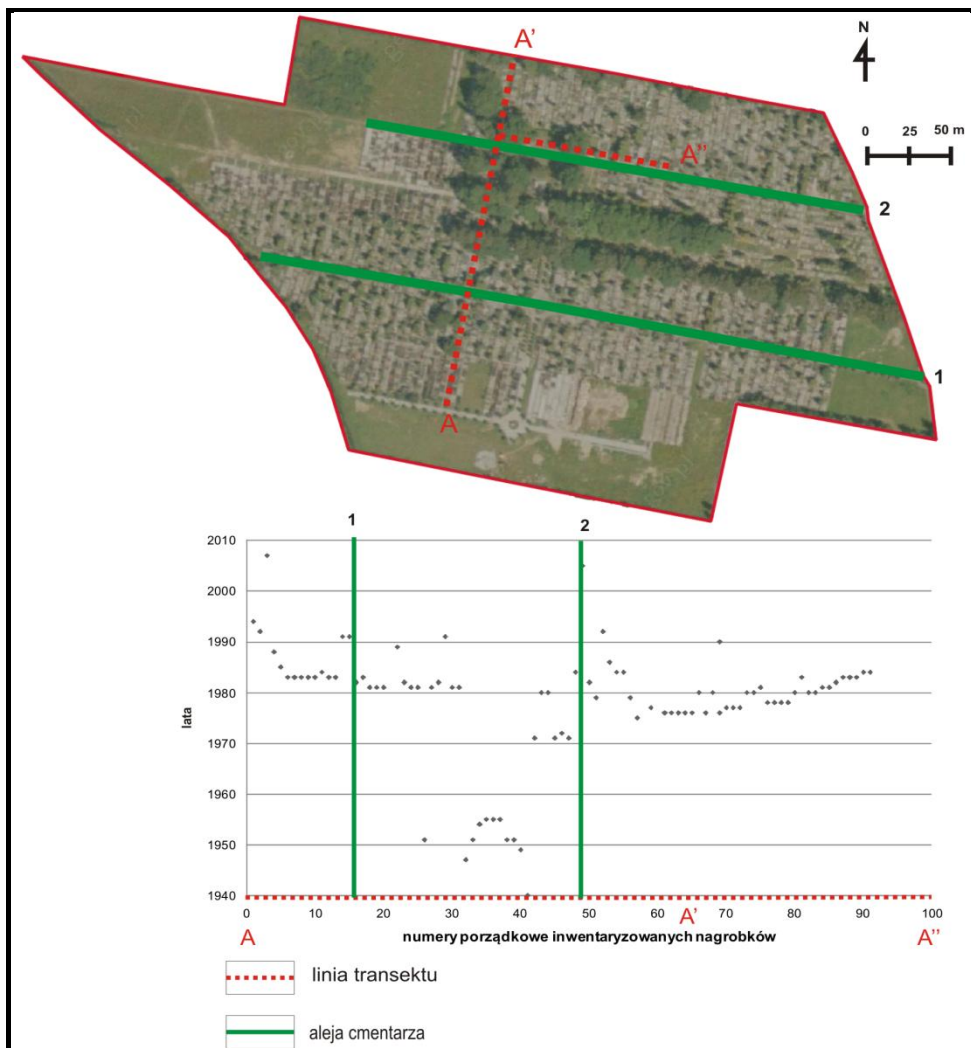
¹⁹¹ Cechy wykorzystane do badań nagrobków zostały wytypowane na podstawie literatury związanej z historią sztuki (Królikowski J. T., Rylke J., 2001: *Społeczno – kulturowe podstawy ...*, op. cit., s. 11) oraz w oparciu o materiały z inwentaryzacji amerykańskich cmentarzy [w:] King G., *Michigan Historic Cemetery Preservation ...*, op. cit.

nagrobków. Wiele objętych badaniami bieszczadzkich jednostek osadniczych w wyniku reperkusji II wojny światowej przestało istnieć, formularz oceny nagrobków wypełniano dla każdego nagrobka położonego na pozostałościach cmentarzy posiadające czytelne inskrypcje. Z uwagi na duży poligon badawczy liczący 162 cmentarze konieczne było wytypowanie reprezentatywnych cmentarzy, na których przeprowadzono szczegółową inwentaryzację nagrobków. Obiekty do dalszych badań wytypowano w oparciu o następujące kryteria: powierzchnia (cmentarze nie za duże, aby badania mogły być wnikliwe) oraz zróżnicowanie pod względem dat założenia. Dla każdego regionu wskazano cmentarze utworzone w różnych okresach – odpowiadających zakresowi czasowemu dysertacji (okres międzypowstaniowy, okres międzywojenny i współczesność), aby możliwe było uchwycenie kierunków ewentualnych przemian. Dodatkowo, ze względu na bardzo duże powierzchnie zajmowane przez cmentarze warszawskie i dużą liczbę nagrobków, które podlegałyby badaniom, ich inwentaryzację przeprowadzono w oparciu o metodę transektów liniowych¹⁹². Metodą tą przebadano 5 warszawskich cmentarzy (Tab. 10). W pierwszym kroku przygotowano materiały niezbędne do przeprowadzenia wizji terenowej (podkład w postaci zdjęcia lotniczego, mapy topograficznej lub szkicu terenowego, szkicownik, formularz oceny nagrobka). Następnie, w terenie określono kierunki ekspansji przestrzeni grzebalnej i na tej podstawie wyznaczono linie transektu nanosząc je na podkład (AA'). Kolejny krok stanowi umieszczenie na szkicu badanego obiektu nagrobków, których numeracja jest zgodna z numerami wpisywanymi w formularzach oceny nagrobka (Ryc. 6). Inwentaryzację wykonano po obu stronach wyrysowanego transektu. W efekcie otrzymano: szkic cmentarza z linią transektu i zaznaczonymi nagrobkami, dla których wypełniono formularz oraz dokumentację fotograficzną. Poniżej przedstawiono wykres zawierający linię transektu, numery porządkowe zinwentaryzowanych nagrobków oraz ich datowanie. Aby sprawdzić czy zachodzą zależności między datowaniem grobów a aleją główną wyrysowano ją na wykresie (Ryc. 15).

	Cmentarze bieszczadzkie (561 nagrobków)	Cmentarze warmińskie (567 nagrobków)	Cmentarze warszawskie (613 nagrobków)
Okres międzypowstaniowy	Lesko, Cisna, Baligród	Różynka, Głotowo, Wrzesina, Jonkowo, Nowe Kawkowo	Służew (ul. Fosa), Powsin, Wilanowski
Okres międzywojenny	Wołkowyja, Lutowiska	Lidzbark Warmiński	Służew (ul. Wałbrzyska)
Współczesność	Żagórz	–	Pyry

Tab. 10. Szczegółowa inwentaryzacja nagrobków – wykaz cmentarzy

¹⁹² Metoda ta zakłada, że przemierzając teren wzdłuż linii, wyznaczonych w równych odstępach, napotka się wszystkie elementy (w przypadku badań cmentarzy tymi napotykanymi elementami są nagrobki), jakie powinny zostać skartowane. Transekty najlepiej wytyczyć wzdłuż istniejących w terenie linii równoległych, np.: dróg, miedz (w przypadku cmentarzy są nimi ciągi komunikacyjne). Metoda ta zalecana jest do kartowania większych obszarów dlatego zastosowano ją do zbierania informacji odnośnie nagrobków w stolicy. Tak wybrano transekty, aby uzyskać przekrój nagrobków z całego okresu funkcjonowania cmentarza (właściwie przeprowadzona trasa inwentaryzacji form upamiętniania zmarłych dostarcza informacji na temat kierunku zmian w zakresie sztuki sepulkranej).

Ryc. 15. Wykorzystanie metody transektów liniowych do badania nagrobków na cmentarzu przy ulicy Łągiewnickiej (Warszawa)

3.4.4.3. Analiza układu i struktury cmentarza

Kompozycja leży u podstaw każdej z estetyk. Jest to porządek, przez który rozumiany świat przedstawia się w dziele¹⁹³. Każda kompozycja może być rozpatrywana w dwóch płaszczyznach: formy i treści¹⁹⁴, co przejawia się poprzez symetrię, ortogonalność, multiplikację, archetypy¹⁹⁵, topoty, symbole, wartości

¹⁹³ Rylke J., 2000: *Komponowanie ogrodu* [w:] *Przyroda i miasto*. Tom III, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 144.

¹⁹⁴ Dąbrowska – Budziło K., 2009: *Treść krajobrazowej kompozycji – jej warstwa znaczeniowa* [w:] „Przestrzeń i forma”, Nr 12, Szczecin, s. 431-456.

¹⁹⁵ W archetypach – pojęciach związanych z istotą natury ludzkiej, wspólnych dla różnych kultur i okresów historycznych przejawia się przede wszystkim treść kompozycji. W oparciu

liczbowe oraz proporcje. Analiza ta miała wykazać, czy w aspekcie struktury oraz układu cmentarza możliwe jest wygenerowanie jego regionalnego modelu, czy też cmentarz i jego wygląd jest na tyle zunifikowany, że możliwe jest jedynie poruszanie się w skali ogólnopolskiej. Pragmatyka postępowania zakładała cztery etapy:

1. Wyodrębnienie z wybranych metod analiz kompozycji komponentów mogących potencjalnie występować w przestrzeni cmentarza.
2. Rozpoznanie wytypowanych w pierwszym etapie elementów kompozycyjnych w przestrzeni 162 obiektów badaniami cmentarza.
3. Sporządzenie schematów kompozycyjnych dla poszczególnych cmentarzy.
4. Generowanie układów cmentarzy.

Punkty 1, 3 i 4 realizowano w czasie badań kameralnych, natomiast punkt 2 w terenie. Pierwszy krok to kwerenda literatury pod kątem kompozycji w skali krajobrazu, miasta i wsi. Na tej podstawie wyodrębniono metody badawcze takich autorów, jak: Barbara Żarska¹⁹⁶, Kazimierz Wejchert¹⁹⁷, Janusz Bogdanowski¹⁹⁸, Piotr Patoczka¹⁹⁹, Kevin Lynch²⁰⁰, Jan Rylke²⁰¹, Longin Majdecki²⁰², Christian Norberg – Schulz²⁰³, Janusz Skalski²⁰⁴, Jan Maciej Chmielewski²⁰⁵, Magdalena Swarczewska²⁰⁶ oraz Krystyna Pawłowska²⁰⁷. Analiza metod kompozycji autorstwa wyżej wymienionych pozwoliła wygenerować listę elementów, których identyfikacji podjęto się na badanych cmentarzach. Ze względu na zróżnicowanie nekropoli pod względem ich proveniencji oraz położenia przyjęto komponenty stosowane zarówno w urbanistyce, krajoznawstwie, ogrodnictwie takie jak: granice, wejście, wnętrze, dominanta, centrum, wyróżnione elementy kompozycji, powiązania z otoczeniem, typy kompozycji. Poza nimi, z uwagi na specyfikę badanego krajobrazu, wprowadzono główne komponenty oraz rodzaj cmentarza. Dla każdego z nich stworzono klucz do identyfikacji poszczególnych elementów cmentarza (**Tab. 11**). Identyfikację poszczególnych elementów kompozycji cmentarza przeprowadzono od ogółu do szczegółu z perspektywy pieszego. Najpierw dokonano wizualnego wyodrębnienia z całości krajobrazu cmentarza. Następnie dostrzeżono wejścia wprowadzające na jego teren. Określono wnętrza, dominantę, centrum, inne elementy kompozycji, powiązania z otoczeniem, stopień pokrycia cmentarza przez kamieniarkę (nagrobki) i szatę roślinną (relacje między

o nie wytworzyły się na przestrzeni wieków formy archetypowe, które stojąc ponad systemami filozoficznymi, religijnymi i społecznymi odnoszą się do różnych skal krajobrazu.

¹⁹⁶ Żarska B., 2005: *Method of landscape meaning assessment of landscape dominant and conception of landscape dominant trails system* [w:] „Annals Warsaw University of Life Sciences of Faculty Horticulture and Landscape Architecture”, Nr 23, s. 155- 166 oraz Żarska B., 2005: *Ochrona krajobrazu*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 193.

¹⁹⁷ Wejchert K., 1974: *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Arkady, Warszawa.

¹⁹⁸ Bogdanowski J. i in., 1979: *Architektura krajobrazu*, PWN, Warszawa – Kraków.

¹⁹⁹ Patoczka P., 2000: „Ściany” i „bramy” w krajoznawstwie, Monografia Nr 268, Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Kraków.

²⁰⁰ Lynch K., 1960: *The Image of The City*, MIT, Cambridge.

²⁰¹ Rylke J., 2000: *Komponowanie ogrodu*, op. cit.

²⁰² Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T. 1*, op. cit.

²⁰³ Norberg – Schulz Ch., 1971: *Existence, space & architecture*, Praeger, New York.

²⁰⁴ Skalski J., 2008: *Analiza percepcyjna krajobrazu ...*, op. cit.

²⁰⁵ Chmielewski J. M., 2001: *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.

²⁰⁶ Swarczewska M., 2008: *Sacrum i profanum w krajoznawstwie ...*, op. cit.

²⁰⁷ Pawłowska K., 2006: *Dziwne losy dominant krajoznawczych* [w:] „Architektura Krajoznawstwa. Studia i Prezentacje”, Nr 1- 2/2006, s. 10-16.

szatą roślinną a kamieniarką). Identyfikowano typ kompozycji oraz jej wymowę, którą wiązano z rodzajem cmentarza. Na każdym cmentarzu wypełniano właściwe rubryki tabeli, skonstruowanej w etapie pierwszym analizy, w oparciu o klucz do identyfikacji. Poniżej zaprezentowano rozumienie wszystkich wykorzystywanych w analizie kompozycyjnej pojęć – komponentów.

L.p.	Komponent kompozycji	Kategorie
1.	Granice/ ogrodzenie	A. pełne B. ażurowe C. naturalne
2.	Wejście/ brama	A. nie odróżniająca się od ogrodzenia B. odróżniająca się od ogrodzenia C. symboliczna
3.	Wnętrze	A. układ jednoprzestrzenny B. sekwencja wnętrz C. układ nieczytelny
4.	Dominanta	A. brak B. jedna C. powiązana z subdominantami
5.	Centrum	A. brak B. powiązane z dominantą ²⁰⁸ C. samodzielne, niezależne od dominanty
6.	Wyróżnione elementy kompozycji²⁰⁹	A. krzyż B. dzwonnica C. inne: mensa ołtarzowa, kaplica, pomnik D. brak
7.	Powiązania z otoczeniem	A. brak (wewnętrzne) B. pełne C. niepełne
8.	Relacje między szatą roślinną a kamieniarką	A. przewaga roślin B. przewaga kamieniarki C. równowaga komponentów
9.	Rodzaj cmentarza	A. cmentarz wyznaniowy B. cmentarz komunalny C. cmentarz wojenny
10.	Typ układu i struktury	A. geometryczny, osiowy ²¹⁰ B. koncentryczno – osiowy C. krajobrazowy, swobodny D. krajobrazowo – osiowy (mieszany) D. trudny do sprecyzowania, złożony lub nieczytelny

Tab. 11. Klucz do identyfikacji elementów kompozycji cmentarzy

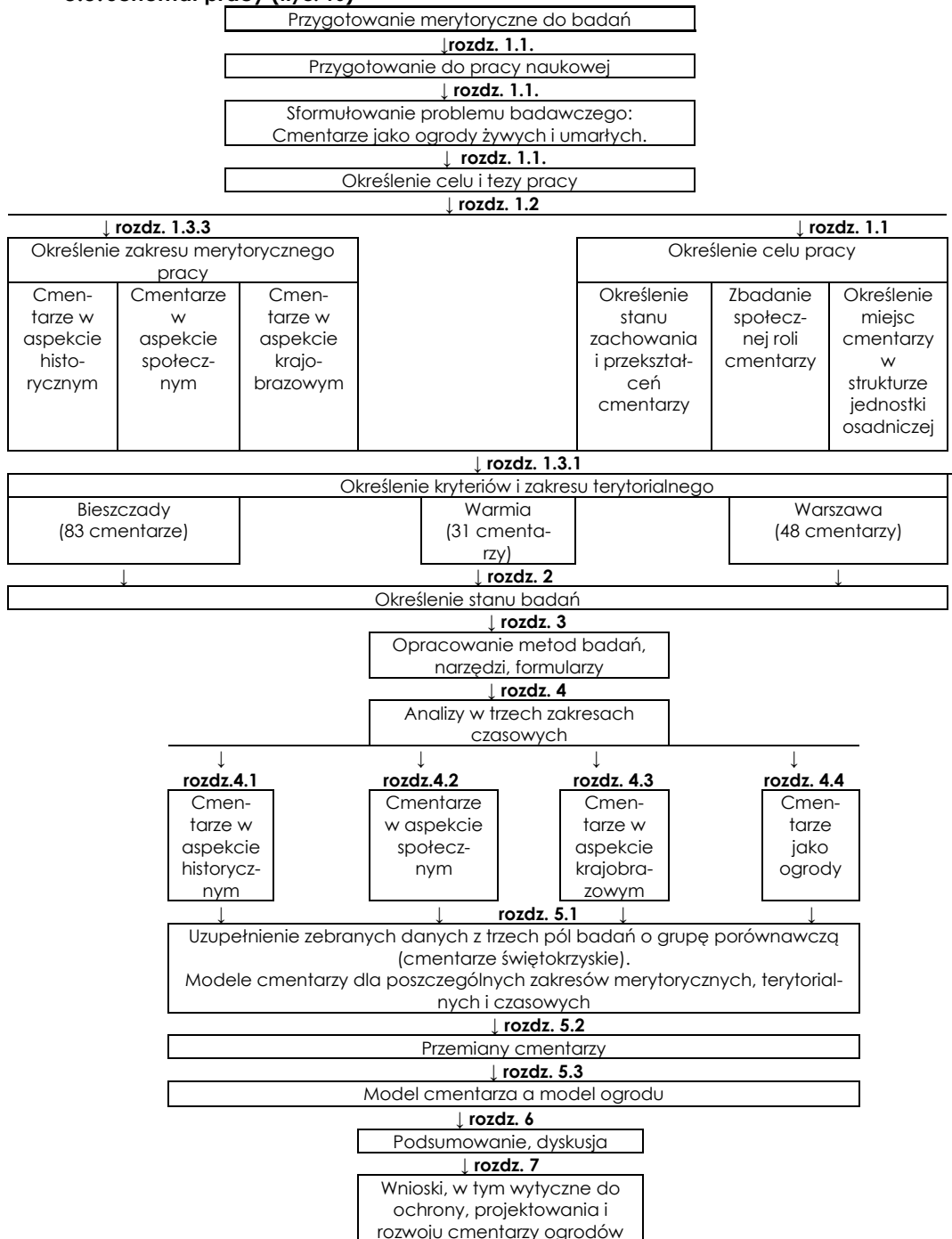
²⁰⁸ Związane z poglądem, iż jednostka aby mogła być odczuwana jako swojska musi mieć centrum zidentyfikowane jako przestrzenny środek. Kraj ma stolicę, miasto ma centrum z ratuszem. Brak wyczuwalnego środka bywa przyczyną przestrzennego zagubienia, rozmycia kompozycji. Istota centrum może być wyrażona w różny sposób, jednak dominanta jest chyba sposobem najbardziej oczywistym.

²⁰⁹ Katalog elementów kompozycji powstał na podstawie wzoru kart cmentarzy opracowanych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa i podlegał on weryfikacji w czasie wizji terenowej na poszczególnych cmentarzach objętych badaniami.

²¹⁰ Jest to układ kompozycyjny wykazujący symetrię prostą, oparty na centralnej osi (bądź osiach). Elementy układu lokalizowane są zwykle po obu stronach osi w sposób rytmiczny i regularny.

Drugi krok zakładał wizję terenową, w czasie której wykonywano dokumentację fotograficzną oraz szkice. W kolejnym etapie wykorzystywano pozyskane z terenu materiały do tworzenia planów cmentarzy w skali 1:500, 1:1000 dla cmentarzy małych i nieużytkowanych oraz 1:2000 dla cmentarzy użytkowanych o dużych powierzchniach. Ostatni etap miał na celu uporządkowanie planów cmentarzy, dokumentacji fotograficznej i szkiców, grupowanie ich w celu stworzenia typów kompozycji (układów i struktury) cmentarzy.

3.5. Schemat pracy (Ryc. 16)

Ryc. 16. Schemat pracy doktorskiej pt.: *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*

4 Badania

W rozdziale tym przedstawiono wyniki badań kameralnych i terenowych. W rozdziale 4.1 („Cmentarze w aspekcie historycznym”) prześlędzono proces zmian od starożytności po współczesność w obyczaju i postępującymi w ślad za nimi modyfikacjami przepisów dotyczących miejsc pochówku i ich organizacji. Omówiono współczesne przepisy odnoszące się do cmentarzy w krajach narzucających obyczaj w tym zakresie, tj. Francja, Kanada, Niemcy, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania. Zapisy te porównano z współczesnym polskim ustawodawstwem (4.1.1). Poza tym, zwrócono także uwagę na stan zachowania, liczbę i proveniencję objętych badaniami obiektów (4.1.2). W rozdziale 4.2 („Cmentarze w aspekcie krajoobrazowym”) analizowano relacje położenia cmentarzy do procesów urbanizacji i ich znaczenie przy rekonstrukcji tych procesów. W odniesieniu do cmentarzy wiejskich zwrócono uwagę na wpływ typu procesów ruralizacji na miejsce cmentarza w układzie wsi. Po przeanalizowaniu literatury wygenerowano listę czynników determinujących usytuowanie miejsc pochówku (4.2.1) oraz modele lokalizacji cmentarzy w strukturze jednostek przestrzennych (4.2.2). Dodatkowo, w odniesieniu do pól badań, w rozdziale tym zawarto wyniki analizy położenia cmentarzy nad poziomem morza (4.2.3). W oparciu o analizę fenomenologiczną Jeremiego T. Królikowskiego identyfikowano typy krajoobrazów miejscowości z cmentarzami stanowiącymi przedmiot badań (4.2.4). Określono także miejsce zajmowane przez cmentarze w układach sakralnych trzech poligonów badawczych (4.2.5) oraz ich widoczność w krajoobrazie Bieszczadów, Warmii i Warszawy (4.2.6). W rozdziale 4.3 („Cmentarze w aspekcie społecznym”) zbadano społeczne uwarunkowania zakładania i funkcjonowania cmentarzy. Uchwyciono w nim korelacje pomiędzy percepcją śmierci a znaczeniem nekropoli dla społeczności lokalnych (4.3.1 oraz 4.3.4). W oparciu o teoretyczne rozważania wygenerowano model powiązań człowiek – cmentarz – krajoobraz (4.3.2). W odniesieniu do poligonów badawczych badanie cmentarzy w ujęciu społecznym rozpoczęto od analizy struktury narodowościowo – wyznaniowej ludności (4.3.3). W grupie analiz społecznych cmentarzy bieszczadzkich, warmińskich i warszawskich uwzględniono także badania położenia cmentarzy względem zabudowy i centrum jednostek osadniczych (4.3.5 i 4.3.6). Określono także różnice wysokości oraz odległości dzielące miejsca pochówku od wymienionych punktów odniesienia. Ponadto, przedstawiono wyniki badania cmentarzy metodą Scenic Beauty Estimation w celu ukazania społecznego odbioru wyglądu nekropoli (4.3.7). W rozdziale 4.4 („Cmentarze jako ogrody. Cmentarze w aspekcie kompozycyjnym”) poszukiwano elementów wspólnych cmentarzy i ogrodów. W związku z tym przeanalizowano typologie terenów zieleni (4.4.1), definicje cmentarzy i ogrodów (4.4.2) oraz ich historię w zakresie sztuki ogrodowej (4.4.3), by w efekcie uzyskać syntezę podobieństw i różnic (4.4.6). Dla trzech poligonów badawczych ujęcie kompozycyjne polegało na zgrupowaniu analiz układu i struktury cmentarzy. W tej kategorii znalazła się analiza szaty roślinnej cmentarzy, z uwzględnieniem drzewostanu (4.4.8), analiza form, materiałów, inskrypcji, symboliki, orientacji i stanu zachowania nagrobków (4.4.9). Poza tym, przeprowadzono analizę, która pozwoliła wytypować trzy dominujące rodzaje kompozycji: pierwotny, osiowy i krajoobrazowy. Dla tych dwóch ostatnich wskazano podrodzaje: kompozycję prostą i złożoną (4.4.10).

4.1. Cmentarze w aspekcie historycznym

4.1.1. Zapisy prawne regulujące zakładanie i funkcjonowanie cmentarzy na świecie z uwzględnieniem pól badań

Część kameralną dysertacji rozpoczęto od analizy cmentarzy w aspekcie historycznym z uwagi na fakt, że podstawę wszelkich opracowań²¹¹ stanowi rekonstrukcja faktów, procesów historycznych w oparciu o dane źródłowe oraz te zbierane w terenie²¹².

Ponieważ historia cmentarzy została szczegółowo opisana przez takich badaczy jak: Sławoj Tanaś²¹³, Jacek Kolbuszewski²¹⁴, Michelle Vovelle²¹⁵, Philippe Ariès²¹⁶, Jacek Dziobek – Romański²¹⁷, Zbigniew Chodyński²¹⁸ (czego dowiedziono w rozdziale 2, tj. w stanie badań), w tym punkcie opracowania skoncentrowano się na ewolucji regulacji prawnych w kontekście lokalizowania i projektowania cmentarzy.

Od **starożytności** cmentarze były uznawane za obszar *sacrum* (zaliczane do *rei sacra*²¹⁹), w związku z tym znajdowały się pod specjalną ochroną prawną. Podkreślić należy, że miejsca pochówków lokowano poza granicami miast, do czego starożytnych obligowała litera prawa. „*Prawo Dwunastu Tablic*” oraz kodeks Teodozjusza nakazywały grzebać zmarłych poza granicami *pomerium*²²⁰. We wstępniej fazie starożytności (w okresie pogaństwa) cmentarze podlegały jurysdykcji cesarzy, zaś u jej schyłku, za sprawą reformy wprowadzonej przez papieża Dionizego w III w. n.e., zaczęły podlegać ustawodawstwu wyznaniowemu²²¹. W 313 roku Konstantyn Wielki ogłosił wolność wyznania dla chrześcijan. Na kanwie tej decyzji rozpoczęto budowę oraz adaptację różnych budynków na cele kościelne, w ślad za czym przyszedł zwyczaj przenoszenia relikwii męczenników do kościołów oraz grzebania wiernych w świątynnych murach²²². Na tamten okres datuje się także praktykę chowania zmarłych w sąsiedztwie ciał męczenników, w przekonaniu, że zachowa to zmarłych w pamięci potomnych²²³.

Wraz z wkroczeniem Europy w epokę **wieków średnich** kościoły i cmentarz zaczęły się ku sobie zbliżać. Pierwsze cmentarze w otoczeniu kościołów swoją

²¹¹ Zarówno przy sporządzaniu dokumentów strategicznych, planistycznych, jak i koncepcji projektowych punkt wyjścia stanowi analiza historyczna terenu stanowiącego przedmiot opracowania.

²¹² Podejście to stanowi istotę badań historyczno – terenowych. Koncepcja tych badań została zaproponowana przez polskiego socjologa Kazimierza Dobrowolskiego.

²¹³ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 59-72.

²¹⁴ Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit.

²¹⁵ Vovelle M., 2004: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit.

²¹⁶ Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit.

²¹⁷ Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji historycznych, prawnych i kanonicznych*, [w:] „Rocznik Historyczno – Archiwalny”, T. XIII, Przemyśl, s. 3-32.

²¹⁸ Chodyński Z., 1874: *Cmentarze w Polsce* [w:] *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wettera i Weltego, z licznymi jej dopełnieniami*. T. III, Wyd. M. Nowodworski, Warszawa, s. 421-437.

²¹⁹ Rzecz poświęcona bogom.

²²⁰ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 60.

²²¹ Papież Dionizy w czasie swego niespełna 10 – letniego pontyfikatu zajmował się reorganizacją gminy rzymskiej, wyznaczył cmentarze dla poszczególnych parafii oraz przydzielił kapłanów do opieki nad miejscami pochówków.

²²² Mórański K., 1989: *Przewodnik historyczny po cmentarzach ...*, op. cit., s. 9.

²²³ Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit., s. 5.

proweniencją sięgają VI – VIII wieku²²⁴. Początków tego procesu należy poszukiwać w starożytności i wspomnianym edykcie Konstantyna. Na skutek kultu relikwii męczenników, poza murami miast powstawały podmiejskie sanktuaria, z czasem przekształcające się w bazyliki i skupiające ruch pielgrzymkowy. Te przyciągające pielgrzymów świątynie stawały się pożądanym miejscem dla spoczynku zmarłych i tworzyły środek nowego cmentarza. Wraz z rozwojem jednostek osadniczych włączano je w ich granice. Tym oto sposobem zmarli wkroczyli do miast. Proceder ten miał miejsce mimo wciąż obowiązującego zakazu chowania w granicach miast. Zakaz ten został zniesiony w Cesarstwie Wschodnim przez cesarza Leona VI, w Zachodnim odwołał go Synod w Bradze w 563 roku zezwalający grzebać zmarłych obok murów kościelnych, tylko od zewnętrznej strony²²⁵. Ponadto, usankcjonowała się wówczas prosta zasada stosowana po dziś dzień: miejsce na cmentarzu, a zwłaszcza stosowne nabożeństwo nie przysługiwało osobom niezwiązanym z Kościołem lub tym, którzy w jakiś sposób zerwali z nim łączność. W połowie XI wieku odbył się sobór rzymski, który to wydając nakaz organizacji miejsc pochówków wokół kościołów ukonstytuował cmentarze przykościelne. W celu sprawnego wdrożenia tego zapisu zalecił pozostawienie pasa grzebalnego wokół świątyni o szerokości 60 kroków (w przypadku, gdy miejsce pochówków organizowane wokół kościoła) bądź 30 kroków (w przypadku kaplicy). W związku z tym, rok 1059 można uznać za kres cmentarzy nie związanych z kościołami. Ponieważ dziedziniec przykościelny przeznaczony na miejsce grzebania zmarłych parafian miał ograniczoną i niewielką powierzchnię w stosunku do wysokiej śmiertelności, dlatego też synod w Tuluzie w 1093 roku nakazywał zakładanie dwóch cmentarzy: jednego dla kleru i szlachetnie urodzonych, drugiego zaś dla „zwykłych” mieszkańców (*common inhabitants*)²²⁶. Podkreślić należy, iż średniowieczny cmentarz był nie tylko miejscem, gdzie grzebano zmarłych, ale stanowił także miejsce publiczne. Działania społeczne, których arenę stanowił cmentarz były negowane przez Kościół, czego wyraz można odnaleźć w zapisach kolejnych synodów odbywających się na terenie Rzeczypospolitej. Te wydawane od XIII do XVIII wieku akty prawa kościelnego miały uchronić teren cmentarza przed profanacją²²⁷. Miały chronić ich świętość. Biskupi za pośrednictwem norm synodalnych obligowali proboszczów do utrzymywania należytego porządku na cmentarzach. Poniżej zestawiono normy wydane przez ustawodawstwo synodalne odnoszące się do lokalizacji, kompozycji i funkcji pełnionych przez cmentarze (Tab. 12).

²²⁴ Na terenie Polski cmentarze przykościelne zaczęły pojawiać się później w stosunku do Europy Zachodniej, co należy wiązać z przyjęciem przez Polskę chrztu w 966 roku.

²²⁵ Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 57.

²²⁶ Walker G. A., 1839: *Gatherings from grave yards particularly those of London*, Messrs. Longman and Company, Paternoster Row., London, s. 59.

²²⁷ Dekrety Grzegorza IX z XIII wieku zabraniały odbywania na cmentarzach sądów w sprawach rozlewu krwi lub kary cielesnej. Sobór lioński z 1274 roku zakazywał rozpraw sądowych, targów, handlu. Sobór trydencki z 1545 – 1563 zakazywał urządzania zabaw i widowisk.

Rok	Synod	Ustalenia
1233 1248	Prowincjonalny	Cmentarze ogrodzone, urządzone i poświęcone przez biskupów mają prawa <i>imminutatis eccl.</i> (schronienia), stąd gwałciciele ich podlegają klątwie i jako wyklęci ogłaszani być powinni
1512	Gnieźnieński	Ogrodzenie cmentarza murem, drewnianym parkanem lub okopane rowem, sadzenie drzew chroniących kościół przed pożarami
1568	Włocławski	Obowiązkiem plebanów utrzymanie porządku na cmentarzach, zakaz paszenia bydła i wpuszczania nań trzody
1583	Chełmiński	W bramie cmentarza umieszczenie kraty żelaznej lub drewnianej broniącej wejścia zwierzętom; tylko patronom przysługuje grób murowany w kościele, inni powinni uzyskać zgodę biskupa, sadzenie drzew chroniących kościół przed pożarami
1610	Warmiński	Zakaz rozwieszania pościeli, wystawiania i mycia naczyń kuchennych, browarych, przesiewania lub suszenia zboża oraz innych prac pod utratą rzeczy na cmentarzach wyłożonych; kostnice powinny mieć gęste kraty, aby zwierzęta nie wchodziły, posiadać napis, wewnątrz krzyż zawieszony lub namalowany; groby w kościele powinny być min. 2 łokcie od ołtarza oddalone
1636	Żmudzki	Sprzeciw wobec pochówków w polu, postulat grzebania zmarłych na łonie Kościoła
1641	Łucki	Sprzeciw wobec pochówków w polu, postulat grzebania zmarłych na łonie Kościoła, nakładanie ekskomuniki na tych, co będą grzebać zmarłych w polu
1641	Włocławski	Odprawianie pogrzebów przed i po zachodzie słońca zabronione, zalecenie, aby zmarli nawet najubożsi byli z przyzwoitością chowani przez kapłanów
1641	Przemyski	Obowiązek grzebania biednych zmarłych kosztem plebana lub kościelnej skarbnicy
1643	Płocki	Nakaz nauczania ludu, aby przechodząc przez cmentarz <i>modlił się za umarłych tam spoczywających</i>
1711	Krakowski	Grób murowany w kościele przysługiwał patronom (kollatorom)
1738	Poznański	Porządek i staranie o całość ogrodzenia należy do obowiązków plebana.
1744	Wileński	Za pochowanie w polu lub w lesie winny ma zakaz wstępu do kościoła przez trzy miesiące
1745	Chełmski	Kara za odmówienie lub zwłóczenie <i>pogrzebu dla nieopłaconych pieniędzy</i>
1762	Kijowski	Natężenie na biskupów obowiązku poświęcenia cmentarza przy kościele lub innego miejsca przeznaczonego na grzebanie zmarłych i odłączenie go od świeckiego użytku, zakaz rozwieszania sukien świeckich i bielizny na terenie cmentarza; teren cmentarza nie powinien służyć za drogę publiczną, nie powinien być wykorzystywany do sprzedaży, targów lub jarmarków; fundusz na reparację i ogrodzenie cmentarza dają parafianie, oczyszczenie i zachowanie porządku należy do obowiązków plebana; aby cmentarz mógł korzystać z prawa azylu musi nań znajdować się krzyż wielki oraz naczynie z wodą święconą, jeśli groby w kościele są położone bliżej niż 2 łokcie od ołtarza to w ciągu 6 miesięcy usunięte; nakaz chowania zmarłych dzieci w oddzielnym grobie

Tab. 12. Zestawienie zapisów kolejnych synodów od XIII do XVIII wieku w kontekście cmentarzy

Omówione dotychczas regulacje prawne dowiodły, że władza duchowna od początku zajmowała się wydawaniem przepisów dotyczących miejsc kultu, w tym także cmentarzy. Na podstawie przytoczonych powyżej zapisów kolejnych synodów stwierdzić można, że właścicielem nekropoli była *Ecclesia*, a dokładniej jej jednostka organizacyjna – np. parafia. Ponadto, organizacja i opieka nad

cmentarzami często wynikała z prawa patronatu. W miastach ów przywilej posiadała zazwyczaj rada miejska. Na prowincji ich fundowaniem zajmowała się głównie szlachta. Od XIII wieku utrwalił się zwyczaj, że tylko biskup mógł konsekrować cmentarz.

W epoce **Odrodzenia** coraz powszechniejszy był pogląd, że miejsce pochówku powinno znajdować się poza granicami jednostki osadniczej, z dala od świątyni²²⁸. Kościelne ustawodawstwo narzucało kryteria, jakie musiał spełniać teren by został przez *Ecclesia* uznany za cmentarz. Powinien posiadać ogrodzenie²²⁹ oraz krzyż, co uświęcało przestrzeń grzebalną i włączało cmentarz do kanonu obiektów *sacrum*. Normy nakazywały także segregację pochówków: groby dorosłych osób świeckich²³⁰ miały być usytuowane w innym miejscu niż zmarłych dzieci. W XVII wieku został wydany przez papieża Pawła V tzw. *Rytuał Rzymski*, który porządkował przestrzeń cmentarza. Poza omówionymi powyżej wytycznymi organizującymi układ nekropoli stanowił o sposobie składania ciała w grobie. Zgodnie z tym datowanym na 1614 rok aktem należało je składać w takim kierunku, w jakim wierni znajdowali się w kościele (wschodnio – zachodni, z głową zwróconą na wschód), duchowni głową na zachód²³¹. Do **XVIII wieku** kościół katolicki był w Europie monopolistą, jeśli chodzi o zarządzanie nekropoliami. Prawdziwy przełom w światopoglądzie i prawodawstwie dotyczącym cmentarzy przypada na epokę Oświecenia.

W większości krajów europejskich do drugiej połowy XVIII wieku panowało konserwatywne myślenie dotyczące cmentarzy: miały być one położone *intra muros*, wokół świątyni. Dopiero lata 60. osiemnastego stulecia zmodyfikowały obowiązującą, niezmienną od wieków koncepcję miejsc pochówków. W 1763 roku w Paryżu z inicjatywy Zgromadzenia Narodowego nastąpił przegląd kościołów i cmentarzy pod względem sanitarnym. Ankieta przeprowadzona przez komisarzy i rady kościelne doprowadziła do przyjęcia 12 marca 1765 roku uchwały²³² stanowiącej pierwszą próbę zerwania z tysiącletnim zwyczajem chowania zmarłych *ad santos et apud ecclesias*²³³. Preambuła tego dokumentu była skargą na złe warunki sanitarne panujące w sąsiedztwie cmentarzy. Postanowienie francuskiego parlamentu mówiło, że wszystkie cmentarze i przykościelne dziedzińce znajdujące się w mieście mają zostać zamknięte, zaś to, co po ich

²²⁸ Papież Pius V konstytucją apostolską *Cum Primus* apostolatu z dnia 1 kwietnia 1566 roku ograniczył praktykę grzebania zmarłych w kościołach, zabraniając tego bez zgody rektora i patrona kościoła. Sobory kontreformacji za pośrednictwem ustawodawstwa starały się wdrożyć zasadę pochówku w kościele pobożnych i zasłużonych, czego dowodem są zapisy soboru w Rouen z 1581 roku. Jego ustalenia wskazują trzy kategorie wiernych, którzy mogą się starać o grób w kościele. Wszyscy inni mają spoczywać na cmentarzu [za:] Ariès P., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 58-59. Również papież Paweł V w 1617 roku zabronił umieszczania ciał blisko ołtarza i nakazał grzebanie zwłok na cmentarzu [za:] Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit., s. 6.

²²⁹ W postaci muru, parkanu, wału lub rowu, co miało chronić przed dostępem zwierząt.

²³⁰ Groby kapłanów i duchownych powinny być oddzielone od grobów osób świeckich.

²³¹ Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit., s. 7.

²³² Na gruncie Europy Zachodniej to Francja była prekursorem koncepcji przeniesienia cmentarzy poza miasto. Natomiast cztery dekady przed przyjęciem przed francuski parlament uchwały podobny dokument wydano w Rosji. W 1722 roku edykt cara Rosji Piotra I zakazywał grzebania zmarłych na cmentarzach przykościelnych. Na mocy tej decyzji w 1771 roku Moskwa zyskała 10 koncentrycznie rozmieszczonych na zewnątrz miasta cmentarzy [za:] Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 66-67.

²³³ Ariès P., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 473.

zamknięciu zostanie, przez co najmniej 5 lat ma być nieużytkowane²³⁴. Autorzy uchwały postanowili o bezzwłocznym założeniu poza rogatkami miasta ośmiu cmentarzy²³⁵. Każdy z nich miał być ogrodzony murem z kamienia wysokim na 8 stóp (ok. 2,44 m), w centrum założenia miała się znajdować kaplica, cmentarze miały być zaopatrzone w odpowiednie zaplecze, w tym dom przedpogrzebowy, zaś epitafia i inskrypcje, zgodnie z zapisami uchwały, były dopuszczalne tylko na murze cmentarnym²³⁶. Zgodnie z tym dokumentem cmentarz miał być absolutnie nagi: bez pomników i zieleni, co wynikało z przeświadczenia autorów rozporządzenia, że drzewa przeszkadzają cyrkulacji powietrza²³⁷. Jedenaście lat po opracowaniu przez parlament uchwały Ludwik XVI wydał edykt królewski nakazujący, iż cmentarze, „które się znajdują w pośród budynków mieszkalnych, a przez to powietrzu szkodzić mogą, będą przenoszone podług sposobności na miejsca oddalone”²³⁸. Te regulacje prawne przyczyniły się do likwidacji cmentarzy w mieście. W 1780 roku zamknięto Cmentarz Niewiniątek²³⁹, w ciągu dwóch kolejnych lat zlikwidowano cztery inne paryskie cmentarze. W związku z tym należało założyć nowe miejsca pochówków za rogatkami miasta. W 1790 roku paryskie Zgromadzenie Narodowe wydało prawo nakazujące wszystkim miastom i wsiom zaprzestanie pochówków na dotychczasowych cmentarzach i utworzenie nowych z dala od osad ludzkich²⁴⁰. 12 czerwca 1804 roku został wydany dekret królewski, który ustalił z niewielkimi zmianami aktualny regulamin francuskich cmentarzy i pogrzebów. Wzorowały się na nim ustawodawstwa innych państw. Dekret ten ostatecznie potwierdził zakaz chowania zmarłych w kościołach. Nakazał by cmentarze lokalizować w odległości co najmniej 35 do 40 m od granic jednostek osadniczych. Regulamin określił także sposób pochówków i zobligował do układania ciał zmarłych obok siebie (nie jedno na drugim). Zarządził, że groby indywidualne przysługują wszystkim, zaś żadnej mogiły nie wolno odkopać ani użyć ponownie przed upływem pięciu lat²⁴¹.

Z powyższych rozważań wynika, że koncepcja cmentarza „w polu” (*extra muros*) kształtowała się od lat 70. XVIII wieku z kumulacją przypadającą na wiek XIX. Wówczas powstały pierwsze wielkie cmentarze Paryża: Père Lachaise (1804),

²³⁴ Zapisy tego rozporządzenia przetłumaczono i opublikowano w Polsce, aby przygotować ludność do spokojnego przyjęcia nowego modelu cmentarza. Wzbudził on zrozumiały niepokój, m. in. ze względu na konieczność modyfikacji tradycyjnego, nacechowanego symboliką religijną zwyczaju pochówku na przykościelnym cmentarzu (na tonie Kościoła).

²³⁵ Powierzchnia zajmowana przez poszczególne cmentarze miała być proporcjonalna do liczby parafii i parafian, dla których miały być przeznaczone.

²³⁶ Walker G. A., 1839: *Gatherings from grave yards ...*, op. cit., s. 78.

²³⁷ Ariès P., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 475.

²³⁸ Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 171.

²³⁹ Ekshumacja szczątków z Cmentarza Niewiniątek w Paryżu odbywała się w kilku fazach: od grudnia 1785 do maja 1786, od grudnia 1786 do lutego 1787 oraz od sierpnia do października 1787.

²⁴⁰ Walker G. A., 1839: *Gatherings from grave yards ...*, op. cit., s. 86. Na przestrzeni ostatniej dekady XVIII wieku wydawano wiele aktów prawa zawierających wytyczne, którym powinny podlegać nowo zakładane cmentarze. Np.: wydana 19 września 1793 roku uchwała od nazwiska jej autora zwana uchwałą Fouché. Jej artykuł 5 mówi, że: „wspólne miejsce, gdzie mają spoczywać ich prochy, będzie oddalone od miejsc zamieszkania i obsadzone drzewami, w cieniu których będzie się wznosić posąg przedstawiający sen. Wszelkie inne znaki zostaną usunięte” [za:] Vovelle M., 2004: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., s. 477.

²⁴¹ Walker G. A., 1839: *Gatherings from grave yards ...*, op. cit., s. 90.

Montmartre i Montparnasse (1806)²⁴². Za przykładem Francji ruszył niemal cały Zachód. Włodarze miast, miasteczek zostali zobligowani przez władze państwowe do sytuowania cmentarzy poza granicami jednostek osadniczych. Dla przykładu, w 1806 roku nowojorska Rada Zdrowia (*the Board of Health*) powołała komisję mającą przygotować raport w sprawie środków koniecznych dla zapewnienia ochrony zdrowia mieszkańców miasta, na podstawie którego to został później formalnie ustalony zakaz pochówków²⁴³.

XIX wiek był przetomowy nie tylko z uwagi na usankcjonowanie się nowej lokalizacji cmentarzy i przeniesienie ich z miast na peryferia, ale także z powodu upowszechnienia się trzech wzorców zarządzania cmentarzami. Zakładały one kolejno organizowanie cmentarzy przez: władze religijne (np. Włochy), państwo lub miasto (np. Francja), inicjatywę prywatną (*undertakers, funeral directors* np. Wielka Brytania, USA, Kanada)²⁴⁴. W 1837 roku w Anglii założono pierwszy cmentarz ufundowany za publiczne środki – St. Bartholomew Cemetery w Exeter. Dwa lata później, w 1839 roku doktor George Alfred Walker opublikował książkę „*Gatherings from grave yards*”²⁴⁵. Na jej łamach stwierdził, że gazy wydzielane w trakcie rozkładu ludzkich szczątków mogą być śmiertelne dla każdego, kto je wdycha. Stał on na stanowisku, że niezbędne są działania legislacyjne. Postulował przeniesienie cmentarzy na peryferie miast, krytykował publiczne miejsca pochówków zlokalizowane w granicach miast oraz niewłaściwy dobór terenów przeznaczonych pod grzebalnictwo²⁴⁶. W 1843 roku John Claudius Loudon napisał książkę *On the laying out, planting and managing of cemeteries; and on the improvement of churchyards*²⁴⁷. Jego dzieło wywarło wpływ na kompozycję angielskich cmentarzy, zawierało szereg wytycznych lokalizacyjnych²⁴⁸ oraz projektowych²⁴⁹. 27 kwietnia 1847 roku do nowojorskiego ustawodawstwa wprowadzono *Rural Cemetery Act*. Na mocy tego dokumentu zapoczątkowano powstawanie przedsiębiorstw pogrzebowych, komercjalizację pochówków. Spowodowało to przeniesienie tradycyjnej praktyki grzebania zmarłych z przykościelnych dziedzińców na tereny podmiejskie (często rolnicze). Zapisy omawianego aktu sprecyzowały powierzchnię grzebalną przypadającą na cmentarze zakładane przez prywatne przedsiębiorstwa (w każdym hrabstwie nie więcej niż 1 km²). W 1847 roku został także opublikowany kanadyjski *The Cemeteries Clause Act*, który ustanowił, że zarządca cmentarza powinien opracować plan cmentarza w skali na tyle

²⁴² Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 70.

²⁴³ Walker G. A., 1839: *Gatherings from grave yards ...*, op. cit., s. 90.

²⁴⁴ Vovelle M., 2004: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., s. 589.

²⁴⁵ Walker G.A., 1839: *Gatherings from grave yards ...*, op. cit.

²⁴⁶ Wysoki poziom wód gruntowych, niewłaściwe gleby uniemożliwiające kopanie grobów na zalecaną głębokość 5 – 6 stóp, tj. (1,5 – 1,8 m).

²⁴⁷ Loudon J.C., 1843: *On the laying out, planting and managing of cemeteries...*, op. cit.

²⁴⁸ Teren napowietrzony o ekspozycji północnej, o statusie własności umożliwiającym założenie cmentarza na regularnym lub prostym planie, gleba sucha do głębokości ok. 6,1 m lub 9,1 m. Nie skaliste podłoże. Odległość od miasta uzależniona od ekspozycji, gleby, źródeł pozyskiwania wody pitnej (odległość od wodociągów), min. 30 m od innych budynków.

²⁴⁹ Ogrodzenie – wysokość i materiał użyty do jego budowy uzależniony od charakteru miejsca, w którym cmentarz zakładany, co najmniej jedno główne wejście i jedna główna droga (drogi powinny mieć szerokość w przedziale ok. 3,7 m do 6,1 m; alejki nie węższe niż ok. 1,5 m do 1,8 m; szerokość drózek doprowadzających do grobów ok. 0,9 m do 1,2 m), kaplica, szata roślinna, wymiarowanie grobów (powierzchnia grobu bez nagrobka i ornamentów ok. 2,1 m x 1,1 m; średnia powierzchnia grobu z nagrobkiem lub pomnikiem to ok. 3,1 m x 1,5 m).

dokładnej by przedstawić poszczególne pola grobowe. Ustawa zobligowała także do numeracji grobów (numeracja powinna korespondować z prowadzoną księgą zmarłych i wykazem właścicieli poszczególnych pól grobowych). Omawiany akt stanowił zbiór wytycznych dla ustanowienia i funkcjonowania cmentarzy skomercjalizowanych. Cmentarz powinien posiadać: ogrodzenie (wykonane z odpowiednich materiałów o wysokości co najmniej 8 stóp, tj. ok. 2,4 m), kaplicę, infrastrukturę doprowadzającą i odprowadzającą wodę. W latach 50. XIX wieku pojawiła się w Wielkiej Brytanii seria *The Burial Acts* nakazująca ustanowienie lokalnych cmentarzy na obrzeżach miast prowadzonych przez prywatne przedsiębiorstwa lub lokalne Izby Pogrzebowe (*Burial Boards*) i zamknięcie miejskich kościołów, kaplic i ich dziedzińców dla dalszych pochówków²⁵⁰. Serię angielskich „ustaw pogrzebowych” zapoczątkował wydany w 1852 roku *Metropolitan Interment Act*. Dokumenty te połączono w 1857 roku i w ten sposób utworzono angielski narodowy system cmentarzy publicznych (*national system of public cemeteries*)²⁵¹. Parafie powołały izby pogrzebowe mające odpowiadać za utworzenie i zarządzanie cmentarzem, ustalanie opłat za sprzedaż i utrzymanie pól grobowych. *The Local Government Act* z 1894 roku przeniósł odpowiedzialność za cmentarze na nowo ukonstytuowane lokalne władze: na poziomie dystryktu, miasta, parafii.

W tym miejscu nasuwa się pytanie: jak na tym historycznym tle prezentuje się Polska z jej uregulowaniami prawnymi odnoszącymi się do funkcjonowania cmentarzy? W Polsce „pierwszą myśl założenia cmentarzy za miastem winniśmy Zgromadzeniu Księży Misjonarzy warszawskich. W 1745 roku poczęli przysposabiać materiały do budowy nowego cmentarza. Myśl ta wyprzedziła, co prawda o wiele lat naprzód inne kraje, jednak z uwagi na spektakularną religijność i pompaticzność ceremonii pogrzebowych potrzebny był czas by przeorać mentalność Polaków”²⁵². Marszałek Wielki Koronny Stanisław Lubomirski jako pierwszy zwrócił uwagę na konieczność zakładania cmentarzy ze względów sanitarno – higienicznych poza miastem. W sierpniu 1770 roku wystosował apel skierowany do władz kościelnych: „aby ogólnie wszelkie cmentarze od dalszego pogrzebania zmarłych wolne zostały, a natychmiast inne miejsca od miast tutejszych dalsze, na wolnym powietrzu, ku obrządkowi temu pobożnemu zdadne, na spoczynek zmarłych wybrane i wyznaczone były”²⁵³. Pierwszy cmentarz za miastem – Świętokrzyski został urządzony w Warszawie w 1781 roku przez księży misjonarzy Św. Wincentego a Paulo przy kościele Św. Krzyża na terenie ich majątku ziemskiego (obecny teren pocmentarny mieści się w kwadracie ulic: Marszałkowskiej, Nowogrodzkiej, Emilii Plater i Wspólnej)²⁵⁴. Cmentarze *extra muros* nie cieszyły się popularnością, uprzedzenia przełamał w Polsce pogrzeb biskupa smoleńskiego ks. Gabriela

²⁵⁰ Między 1852 a 1862 rokiem wydano pięćset rozporządzeń, które zobligowały do zamknięcia około czterech tysięcy miejsc pochówku [za:] Vovelle M., 2004: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., s. 600.

²⁵¹ Chilton N., 2007: *The Historical development of cemeteries in England* [w:] <http://becketsstreetcemetery.org.uk> (21.04.2009).

²⁵² Wójcicki K.W., 1856: *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą...*, op. cit.

²⁵³ Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 182.

²⁵⁴ Szeszeń E., 1994: *Rola cmentarzy w kulturze narodu* [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Studia i Materiały. Cmentarze 1 (4)*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa, s. 14.

Wodzińskiego, który w testamencie polecił, by pochowano go w polu, na pierwszym w Warszawie zamiejskim cmentarzu, na cmentarzu świętokrzyskim²⁵⁵. Ponieważ objęty badaniami obszar opracowania od końca XVIII wieku znajdowały się pod jurysdykcją trzech okupantów, z tego powodu pierwsze przepisy prawno – państwowe dotyczące cmentarzy wydane były już w czasie zaborów. I tak, na wszystkich ziemiach polskich (bez względu na to, pod okupacją, którego z państw zaborczych się znajdowały) od początku lat dziewięćdziesiątych XVIII wieku po pierwsze lata XIX stulecia trwała akcja delokalizowania cmentarzy prowadzona na mocy zarządzenia Komisji Policji Obojga Narodów z 18 lutego 1792 roku. Wówczas to, wydano „*Uniwersał do Miast Wolnych względem cmentarzy i szlachtuzów*”. Dokument ten podjął próbę uregulowania kwestii związanych z zamykaniem cmentarzy miejskich, zakazem grzebania w kościołach oraz zakładaniem większych cmentarzy *extra muros*. Uniwersał skierowany był do wszystkich grup religijnych. Na realizację zarządzenia dano kilka miesięcy (czas do 1 maja 1792), w związku z tym jego zapisy okazały się nieskuteczne²⁵⁶. Poniżej zawarto wykaz regulacji obowiązujących w trzech zaborach na różnych poligonach badawczych.

W **zaborze austriackim** znalazła się Małopolska i Podkarpacie,²⁵⁷ a w związku z tym analizowane w dysertacji **cmentarze bieszczadzkie**. Pierwsze z rozporządzeń regulujących kwestie cmentarzy w Galicji wydano w 1784 roku²⁵⁸. Wtedy to, ze względów sanitarnych „*Jego cesarska Mość²⁵⁹ raczył rozporządzić: groby i cmentarze kościelne znajdujące się w obrębie osady, mają być odtąd zamknięte²⁶⁰, a w ich miejsce obrane inne poza obrębem osady i w stosownym oddaleniu*”²⁶¹. O odległości cmentarzy od budynków mieszkalnych rozstrzygały władze administracyjne na podstawie uznania rzeczoznawców. Kolejny cesarski dekret z 23 sierpnia 1784 roku mówił, że w ciągu 6 miesięcy cmentarze przykościelne, parafialne, szpitalne mają być usunięte z obszaru miejscowości. Zakazywano grzebania zmarłych w kościołach i na przykościelnych cmentarzach, ograniczono także prawo do stawiania pomników nagrobnych, zezwalając na ich umieszczanie tylko przy cmentarnym murze²⁶². Zasady, do których stosowano się określając dystans pomiędzy miejscem pochówku a zabudową jednostki osadniczej mówiły, aby:

²⁵⁵ Móravski K., 1989: *Przewodnik historyczny po cmentarzach ...*, op. cit., s. 13.

²⁵⁶ Konieczne było wydanie kolejnego przepisu, ten pojawił się w pierwszym kwartale 1793 roku. Postępowanie z ciałami zmarłych 21 marca 1793 roku, tekst zatytułowany „*Urządzenie względem ciał zmarłych*” autorstwa Kazimierza Nałęcz Raczyńskiego Marszałka Nadwornego Koronnego. Patrz: Nałęcz Raczyński K., 1793: *Urządzenie względem ciał zmarłych* [w:] „*Gazeta Warszawska*”, Nr 25, s. 1-2.

²⁵⁷ Bieszczady Zachodnie zostały wcielone do zaboru austriackiego już w czasie I rozbioru (1772 rok) i aż do 1918 roku obszar rozciągający się od Krakowa poprzez Przemyśl, Lwów i Stanisławów określano mianem Galicji.

²⁵⁸ Dekret cesarza Józefa wydany 11 grudnia 1783, opublikowany Guberni Galicyjskiej 21 stycznia 1784 roku.

²⁵⁹ Mowa o cesarzu Józefie – przypis autorki dysertacji.

²⁶⁰ Rozporządzenie nakazywało nie tylko zamknięcie wszystkich przykościelnych cmentarzy, ale także wyznaczenie w ciągu czterech tygodni podmiejskich terenów pod nowe miejsca pochówków.

²⁶¹ Holly G., 2007: *Stan zachowania zabytkowych cmentarzy ...*, op. cit. za: Piwocki J., 1900: *Zbiór przepisów odnoszących się do Kościoła i duchowieństwa katolickiego*, Lwów.

²⁶² Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 190.

- oddalenie było tym większe, im większa powierzchnia cmentarza;
- lokalizować cmentarz na północ lub północny wschód, zwłaszcza, gdy miejsce jest otwarte na działanie wiatrów w każdym kierunku, również, aby był zabezpieczony od następstw powodzi i od zagłębień dla wody deszczowej i topniejącego śniegu;
- obrona na cmentarz parcella umożliwiała następne rozszerzenie;
- ze względu na studnie w otoczeniu uwzględniono kierunek biegu źródeł jakoteż wszelkie okoliczności wynikające z miejscowych stosunków²⁶³.

Cesarski dekret narzucił także obowiązek przygotowania cmentarza do użyteczności, którą osiągnąć poprzez jego ogrodzenie murem lub drewnianym płotem z bramą wjazdową oraz usytuowanie nań wysokiego krzyża. Było to warunkiem zezwolenia biskupa na poświęcenie nowego cmentarza²⁶⁴. Prawo Galicyjskie zawierało także wytyczne dotyczące organizacji przestrzeni grzebalnej. Na katalog obligatoryjnych elementów kompozycji składała się, poza wspomnianymi już krzyżem i ogrodzeniem, trupiarnia²⁶⁵.

W **zaborze pruskim** znalazła się Warmia²⁶⁶, a w związku z tym analizowane w tej pracy **cmentarze warmińskie**. Już w 1773 roku Fryderyk II wydał rozporządzenie nakazujące przeniesienie cmentarzy za miasto. Z uwagi na oporność, bezpośredni skutek odniósł dopiero dekret wydany w 1810 roku. Pomiędzy jednym a drugim aktem, w 1802 roku, Departament Finansów Prowincji Południowych Prus zezwolił na pochówki zakonników w grobach klasztornych (jeśli tak stanowił statut klasztorny) i jednocześnie zakazał pochówków osób bez pozwolenia biskupa diecezjalnego. Regulacje dopuściły do użytku tylko groby szczelnie zamykane, zniosły zaś zwyczaj pochówków w gotej ziemi²⁶⁷.

Wraz z rozbiarami do **zaboru rosyjskiego** były stopniowo włączane tereny Polski wschodniej. Burzliwą historię, a co za tym idzie specyficzny status posiadała Warszawa, wraz z nią **cmentarze warszawskie** stanowiące jedno z pól badawczych niniejszej dysertacji²⁶⁸. Z inicjatywą przeniesienia cmentarza poza miasto wystąpili pierwsi misjonarze warszawscy. Już w 1783 roku²⁶⁹ powstał pierwszy podmiejski cmentarz (*extra muros*) obsługujący mieszkańców Warszawy. Był to założony przez

²⁶³ Holly G., 2007: *Stan zachowania zabytkowych cmentarzy ...*, op. cit. za: Jougan A., 1912: *Kancelarya parafialna, czyli zbiór przepisów kościelnych i państwowych dla urzędów parafialnych*, Lwów, s. 731, 745, 749.

²⁶⁴ Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit.

²⁶⁵ Trupiarnia miała służyć do czasowego przechowywania zwłok w oczekiwaniu na pochówek. Powinna być wyposażona w piec, aby uniknąć zamarznięcia osób pozornie zmarłych. Rozporządzenie władz austriackich precyzowały kwestie konstrukcyjne tych obiektów. Stanowiły, że drzwi wejściowe powinny być cały czas zamknięte, jednak zamek miał być tak skonstruowany, aby można było łatwo otworzyć je od wewnątrz.

²⁶⁶ Została włączona do Prus już w 1772 roku tj. podczas I rozbioru Polski.

²⁶⁷ Chodyński Z., 1874: *Cmentarze w Polsce*, op. cit., s. 434.

²⁶⁸ W czasie I i II rozbioru (lata 1772 – 1793) Warszawa posiadała status wolnego miasta. Wraz z III rozbiorem (1795 rok) Warszawa stała się prowincjonalną siedzibą jednego z departamentów Prus Południowych, by później stać się siedzibą autonomicznego Księstwa Warszawskiego a od 1815 roku stolicą Królestwa Polskiego związanego z Rosją. To właśnie rządy rosyjskie wywarły największy wpływ na kształt i stan sztuki sepulkralnej, dlatego też cmentarze warszawskie pod względem kulturowym i historycznym zaklasyfikowano do zaboru rosyjskiego.

²⁶⁹ Starania o założenie cmentarza poza miastem księża misjonarze podjęli już w 1745 roku. Mogli go otworzyć po wielu latach akcji uświadamiającej i po zgromadzeniu odpowiednich środków na wystawienie kościółka.

księży misjonarzy na gruncie stanowiącym ich własność tzw. „Cmentarz Świętokrzyski”²⁷⁰. Wkrótce Warszawę zaczęły naśladować inne miasta położone na ziemiach polskich, a po 1810 roku prawie wszędzie cmentarze zostały wyniesione w pole²⁷¹. 13 lutego 1795 roku, kiedy Warszawa znajdowała się pod okupacją władz pruskich, Magistrat miasta stołecznego wydał „Obwieszczenie o grzebaniu ciał zmarłych w kościołach warszawskich”²⁷². Na jego mocy definitywnie zakazano chowania zmarłych w podziemiach świątyni²⁷³. Dokument instruował by nie chować zmarłych w granicach miasta, lecz na cmentarzach głównych za miastem położonych, zaś „groby dotąd będące i trupami dawniej napelnione, zgniliznę zdrowiu ludzkiemu szkodliwą w murach swych utrzymujące, z tychże trupów jak najrychlej uprzątnąć, zaś mieszkańcy o ciałach ubogich, rządcom cmentarzy głównych donosić w celu pozyskiwania pogrzebu bez opłaty starali się zaleca”²⁷⁴. Podobne obwieszczenia publikowały także władze kościelne. Na przykład, u schyłku XIX wieku biskup Andrzej Młodziejowski wydał instrukcję mówiącą „O założeniu cmentarzy za miastem Warszawą dla chowania ciał zmarłych”, która określała trwałość grobów na 5 lat²⁷⁵. Kluczowy dla projektowania cmentarzy w Królestwie Polskim, w tym przede wszystkim w Warszawie był rok 1846. Wówczas to, za rządów cara Mikołaja I, 31 maja 1846 roku Rada Administracyjna Królestwa Polskiego wydała postanowienie o chowaniu zmarłych²⁷⁶. Część pierwsza tego dokumentu regulowała kwestie związane z środkami „... zapobieżenia pogrzebaniu ciał ludzi w stanie pozornej śmierci będących” (artykuły od 1 do 13)²⁷⁷. Artykuł 10 narzucił na Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych obowiązek urządzania domów przedpogrzebowych²⁷⁸. Część II poświęcona była zapisom traktującym o „... środkach ochrony zdrowia ogółu od wpływów szkodliwych z wyziewów, powstających z rozkładu ciał zmarłych” (artykuły od 14 do 29)²⁷⁹. Carski dokument wskazywał cmentarze grzebalne jako właściwe dla pochówków (artykuł 14)²⁸⁰. Ponadto, mówił, że „parafia, gmina duchowna ma mieć cmentarz grzebalny parafialny, gminny bądź wspólne” (artykuł 15)²⁸¹. Artykuł 16 nakazywał wydzielać na cmentarzach katolickich kwatery dla chrześcijan wyznania nierzymskokatolickiego²⁸². Prawodawca przyznał

²⁷⁰ Chodyński Z., 1874: *Cmentarze w Polsce*, op. cit., s. 432. Zwany także cmentarzem „na Koszykach”. Cmentarz był czynny do 1836 roku. Zajmował ok. 14972 m² powierzchni. Położony był między dzisiejszymi ulicami: Marszałkowską, Nowogrodzką, Emilii Plater i Wspólną [za:] Móravski K., 1989: *Przewodnik historyczny ...*, op. cit., s. 12-13.

²⁷¹ Chodyński Z., 1874: *Cmentarze w Polsce*, op. cit., s. 433.

²⁷² Łukaszkiewicz J., Rafałowicz A., 1795: *Obwieszczenie o grzebaniu ciał zmarłych w kościołach warszawskich* [w:] „Gazeta Warszawska” 1795, Nr 48 [za:] Gajewski M., 1979: *Urządzenia komunalne Warszawy: zarys historyczny*, Biblioteka Syrenki, Warszawa, s. 382-383.

²⁷³ Od momentu ukazania się tego obwieszczenia w kryptach można było chować wyłącznie biskupów i zakonników.

²⁷⁴ Łukaszkiewicz J., Rafałowicz A., 1795: *Obwieszczenie o grzebaniu ciał ...*, op. cit., s. 382-383.

²⁷⁵ Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 181.

²⁷⁶ Sygn. 7792, *Dziennik Praw*, Nr 118, T. 38, s. 61-109. Postanowienie składało się z 29 artykułów.

²⁷⁷ *Dziennik Praw*, Nr 118, T. 38, s. 63-85. Narzucono, aby pogrzeb odbywał się po upływie 48 godzin.

²⁷⁸ *Dziennik Praw*, Nr 118, T. 38, s. 79.

²⁷⁹ *Ibidem*, s. 85-109.

²⁸⁰ *Ibidem*, s. 85.

²⁸¹ *Ibidem*, s. 87.

²⁸² *Ibidem*, s. 87.

dwuletni okres na wdrożenie zapisów tego dokumentu na terenie Królestwa Polskiego²⁸³. Artykuł 19 dopuścił możliwość organizowania pochówków na cmentarzach rodzinnych i w rodzinnych grobach. Artykuł 20 mówił, że „*chowanie ciał w grobach kościelnych zabrania się na zawsze*”²⁸⁴. Prawodawca oddał cmentarze pod szczególny nadzór dozoru kościelnego. We wspomnianym 1846 roku zebrano wszystkie przepisy dotyczące cmentarzy i obchodzenia się z ciałami zmarłych i wydano je w postaci ustawy „*O grzebaniu ciał zmarłych*”²⁸⁵. Akt regulował problem utrzymania porządku, ustawiania nagrobków²⁸⁶, obchodzenia się z ciałem zmarłego oraz zamykania cmentarzy²⁸⁷. Stanowił także o elementach kompozycji miejsc pochówków takich jak ogrodzenie²⁸⁸, brama, ciągi komunikacyjne²⁸⁹, nagrobki i ich układ²⁹⁰, oraz szata roślinna²⁹¹. Ustawa była nowatorska, ponieważ jako pierwsza określiła precyzyjne kryteria lokalizacji cmentarzy²⁹².

Jeśli chodzi o kraje północnoamerykańskie i zachodnioeuropejskie, to na skutek medycyzacji, a co za tym idzie: spadku śmiertelności, wzrostu demograficznego

²⁸³Dziennik Praw, Nr 118, T. 38, s. 89.

²⁸⁴Ibidem, s. 91. Prawodawca honorował tylko trzy wyjątki od niniejszego zapisu: biskupi, zakonnicy i zakonnice, założyciele kościoła, którzy zastrzegli dla siebie i potomstwa miejsce.

²⁸⁵Chodyński Z., 1874: *Cmentarze w Polsce, op. cit.*, s. 434.

²⁸⁶Ustawa wprowadziła pojęcie grobów „stałych” z nagrobkami oraz „czasowych”. W artykule 126 zawarto zapisy odnoszące się do formy nagrobków trwałych. Materiał: kamień, żelazo, nagrobki z takiego tworzywa mogą być stawiane tylko na grobach wieczyście zakupionych, na tych czasowych (mogiły ziemne) mogą stać nagrobki nietrwałe tj. krzyże drewniane. Kształt pomników, napisy *nie mogą zawierać nic przeciwnego religiji, moralności i pisane być winny podług prawideł języka polskiego*[w:] Chodyński Z., 1874: *Cmentarze w Polsce, op. cit.*, s. 435.

²⁸⁷Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit., s. 11. Przepisy przewidywały zamykanie cmentarzy po ich zapewnieniu oraz zapewnienie ich nietykalności przez 40 lat od chwili „zwiniecia” [za:] Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze, op. cit.*, s. 194. Ustawa stanowiła, że po upływie wspomnianych 40 lat pomniki znakomitszych ludzi miały być przeniesione na nowy cmentarz [za:] Chodyński Z., 1874: *Cmentarze w Polsce, op. cit.*, s. 436.

²⁸⁸Każdy cmentarz powinien być ogrodzony, ogrodzeniem nie niższym niż 7 stóp (ok. 2,1 m). Materiał ogrodzenia miał być stosowny do możliwości zarządcy cmentarza. Ogrodzenie mogło być murowane, kamienne lub drewniane.

²⁸⁹Teren cmentarza powinien być drózkami podzielony na sekcje, czyli kwatery [za:] Chodyński Z., 1874: *Cmentarze w Polsce, op. cit.*, s. 435.

²⁹⁰Ustawa określiła wymiary grobów ludzi dorosłych (długość – 7 stóp, zaś szerokość 2½ stopy) oraz dzieci stosownie do wieku. Między grobami miał być zachowany odstęp. Nad każdym grobem miała być usypana mogiła wysokości 2 stóp i każdy oznaczony numerem. Kwestie związane z wyglądem i organizacją grobów regulowały artykuły 120-125 ustawy „*O grzebaniu ciał zmarłych*”.

²⁹¹Zgodnie z ustawą cmentarz powinien być obsadzony drzewami i krzewami, ale nie gęsto. Dokument stanowczo zabraniał sadzenia drzew owocowych (paragraf 116 ustawy). Komisja Rady Administracyjnej we wrześniu 1858 roku wprowadziła zakaz sadzenia przy cmentarzach drzewek morwowych.

²⁹²Cmentarz powinien być odległy od miejsc zamieszkałych przynajmniej na 1000 kroków (tj. ok. 800 m). Powinien być położony nie w bliskości dróg większych, na miejscu nieco spadzistym, wzniesionym, otwartym od strony, w którą zwykły wiać wiatry, na terenach oddzielonych od miasta pagórkami, łaskiem lub wodą bieżącą. Grunt pod cmentarz jest niedobry, gdy zbyt wilgotny, twardy, skalisty, lekki i nasypowy [za:] Chodyński Z., 1874: *Cmentarze w Polsce, op. cit.*, s. 434.

oraz postępującej urbanizacji cmentarze wiejskie i miejskie od początku XX wieku zaczęły borykać się z problemem przepełnienia. Konieczne stało się ich zamykanie dla dalszych pochówków, poszukiwanie kolejnych wolnych przestrzeni grzebalnych i alternatywnych form pochówków. W 1874 roku utworzono angielskie stowarzyszenie krematoryjne (*Cremation Society of England*). Pierwsze krematorium pojawiło się w 1885 roku w Woking. W drugiej połowie dwudziestego stulecia kremacja upowszechniła się i za sprawą postanowień II Soboru Watykańskiego jest akceptowana także przez władze kościelne²⁹³.

Natomiast w Polsce, przepisy wydawane w poszczególnych zaborach uchylała dopiero ustawa o *chowaniu zmarłych i stwierdzeniu przyczyny zgonu z dnia 17 marca 1932 roku*²⁹⁴. Normowała ona tematykę związaną z cmentarzami wyznaniowymi i gminnymi. Polskie międzywojenne prawo cmentarne zmieniła ustawa z 31 stycznia 1959 o *cmentarzach i chowaniu zmarłych*²⁹⁵, która ze zmianami obowiązuje do dzisiaj. Odrębnymi przepisami objęte są groby i cmentarze wojenne. Ich status prawny reguluje ustawa z 28 marca 1933 roku o *grobach i cmentarzach wojennych*²⁹⁶. Na całość obowiązujących obecnie w Polsce przepisów prawnych regulujących problematykę cmentarzy, chowania zwłok i stwierdzania przyczyny zgonu składa się 20 aktów prawnych (kodeksów, konwencji, konkordatów, ustaw i rozporządzeń) (!)²⁹⁷. Poza wspomnianą ustawą z 1959 roku podstawowymi aktami regulującymi kwestie lokalizowania, projektowania i utrzymania cmentarzy są²⁹⁸: *Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z 25 sierpnia 1959 roku w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze*²⁹⁹, *Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 7 marca 2008 roku w sprawie wymagań, jakie muszą spełniać cmentarze, groby i inne miejsca pochówku zwłok i szczątków*³⁰⁰, *ustawa Prawo budowlane z dnia 16 maja 2003 roku*³⁰¹, *ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 roku*³⁰². Współczesne uregulowania prawne dotyczące zakładania cmentarzy opracowano na przykładzie państw, w których najwcześniej rozwinął się ruch projektowania cmentarzy (zgodnie ze stanem badań): Francja, Kanada, Niemcy, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, zestawiając je z historycznymi i aktualnymi normami prawnymi traktującymi o lokalizacji i kompozycji cmentarzy w Polsce (**Tab. 13**).

²⁹³ Wilson B., Robson J., 2004: *Cemeteries and their management* [w:] "Home Office Online Report", Nr 1/04, s. 17-18.

²⁹⁴ Dz. U. Nr 35 z 1932 roku, poz. 359.

²⁹⁵ Dz. U. Nr 11 z 1959 roku, poz. 62.

²⁹⁶ Dz. U. Nr 39 z 1933 roku, poz. 311.

²⁹⁷ Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit., s. 12.

²⁹⁸ Szczegółowa charakterystyka polskich przepisów prawa odnoszących się do lokalizowania, projektowania i utrzymywania cmentarzy została zawarta w artykule: Długozima A., 2011: *Projektowanie cmentarzy. Polska kontra reszta świata* [w:] „Kultura Pogrzebu”, Nr 7.

²⁹⁹ Dz. U. z 1959 roku, Nr 52, poz. 315.

³⁰⁰ Dz. U. z 2008 roku, Nr 48, poz. 284.

³⁰¹ Dz. U. z 2003 roku, Nr 207, poz. 2016.

³⁰² Dz. U. z 2004 roku, Nr 92, poz. 880.

4.1.2. Rodzaj, stan zachowania i datowanie objętych badaniami cmentarzy

Do badań terenowych wytypowano 162 cmentarze, które w ramach analizy historycznej zbadano pod kątem czasu założenia, rodzaju cmentarza³⁰³ oraz stanu zachowania (Tab. 14). Najstarsza proveniencja cechuje cmentarze wyznaniowe (katolickie oraz żydowskie). Dodatkowo, stanowią one 89,5% ogółu objętych badaniami obiektów. W okresie międzywojennym w krajobrazy Bieszczadów, Warmii i Warszawy wpisały się dwa nowe typy cmentarzy: wojskowe (wojenne) i komunalne. 42,6% stanowią cmentarze założone w XIX wieku. W okresie od 1801 do 1894 liczba zakładanych cmentarzy wzrosła trzykrotnie. Taką tendencję należy łączyć z przeniesieniem cmentarzy poza granice osiedli ludzkich.

Datowanie	WYZNANIOWE			WOJENNE			KOMUNALNE			Razem
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	
Do 1600	● _k (2) ● _k (1) ● _ż (1)	● _k (6)	● _k (5)	-	-	-	-	-	-	15
1601 – 1800	● _k (9) ● _k (7) ● _ż (2)	-	● _k (1) ● _k (2) ● _ż (1) ● _e (2)	-	-	-	-	-	-	24
1801 – 1830	● _k (4) ● _k (5)	● _k (1)	● _k (3) ● _ż (1)	-	-	-	-	-	-	14
1831 – 1863	● _k (14) ● _k (5)	● _k (1) ● _k (2) ● _e (1)	● _k (2) ● _p (1) ● _e (1) ● _m (1)	-	-	-	-	-	-	28
1864 – 1894	● _k (2) ● _k (9) ● _p (1)	● _k (9) ● _e (2)	● _k (2) ● _m (2)	-	-	-	-	-	-	27
1895 – 1917	● _k (6) ● _k (5)	● _k (2) ● _e (3)	● _k (3)	● (2)	-	-	-	● (1)	● (1)	23
1918 – 1938	● _k (1)	-	● _k (5)	● (1)	● (1)	● (2)	● (1)	● (1)	-	12
1939 – 1960	● _k (1)	● _e (1)	● _k (4) ● _k (1)	● (1)	-	● (4)	-	-	-	12
1961 – 2010	● _k (4)	-	● _k (1)	-	-	-	-	-	● (2)	7
RAZEM	78	28	39	4	1	6	1	2	3	162

Tab. 14. Zestawienie cmentarzy z uwzględnieniem czasu ich założenia oraz rodzaju, gdzie w nawiasach podano liczbę obiektów, symbol koła wraz z literą oznacza przynależność religijną: ●_k – katolicką (grecko i rzymskokatolicką), ●_p – prawosławną, ●_e – ewangelicką, ●_ż – żydowską oraz ●_m – muzulmańską. Pozioma kreska umieszczona pod kołem oznacza, że cmentarz jest nieużytkowany, nieczynny. Cyfry oznaczają pola badań: 1 – bieszczadzkie, 2 – warmińskie, 3 – warszawskie

³⁰³ Istnieje wiele klasyfikacji cmentarzy. Najbardziej podstawowy podział wyodrębnia dwie zasadnicze grupy cmentarzy: towarzyszące innym obiektom oraz samodzielne. Longin Majdecki wyróżnił 7 podstawowych grup: grzebalne (do nich zalicza m.in. komunalne i wyznaniowe), wojenne, symboliczne, cmentarzyska, inne (będące typami rozwiązań, które nie występują w Polsce jako wyodrębnione obiekty), urnowe i specjalne. Majdecki L., 1997: *Ochrona i kształtowanie cmentarzy*, Materiały Konferencyjne Cmentarz Centralny Szczecina – historia – teraźniejszość – przyszłość, Akademia Rolnicza w Szczecinie, Szczecin [za: Rosa K., 2003: *Cmentarze Wilanowskie: monografia ...*, op. cit., s. 9-11]. Przyjmując za kryterium podziału wymiar kompozycyjny cmentarzy badane obiekty pogrupowano do jednej z trzech kategorii: wyznaniowe, wojenne, komunalne.

Analiza cmentarzy położonych na terenie Bieszczadów wskazała na pozytywną korelację pomiędzy stanem zachowania cmentarzy a ich położeniem względem szlaków turystycznych. Zauważono, że pozostałości cmentarzy włączone w program szlaków pieszych, rowerowych, dydaktycznych cechuje lepszy stan zachowania niż obiekty położone z dala od tras turystycznych. Jak wynika z powyższego zestawienia (**Tab. 14**) na obszarze objętym opracowaniem znalazły się cmentarze innych wyznań niż katolickie, tj.: muzułmańskie, żydowski i ewangelickie. W związku z tym należało przybliżyć regulacje prawne odnoszące się do tych obiektów.

Jeśli chodzi o **cmentarze ewangelickie** to tradycja protestancka nie nakładała obowiązku zakładania cmentarzy w miejscowościach, w których usytuowany był kościół parafialny, jak miało to miejsce w przypadku cmentarzy katolickich. Dlatego w osadach zamieszkiwanych przez ludność niemiecką (na obszarze opracowania jest to Warmia i Warszawa) powstawały liczne cmentarze. Ze względu na ich dużą liczbę (w jednej miejscowości średnio 2 cmentarze) cechowała je niewielka powierzchnia. W niemieckojęzycznym piśmiennictwie popularyzowano zasady zakładania, komponowania i utrzymania cmentarzy ewangelickich. Wydawano wzorniki z gotowymi kompozycjami cmentarzy, wskazaniem odnośnie architektury sepulkralnej oraz doboru roślin preferowanych do obsadzeń miejsc spoczynku³⁰⁴. Niemieckie regulacje podkreślały, że cmentarz ma cechować prosty układ przestrzenny, stosowanie rodzimych, ale zarazem dekoracyjnych odmian roślin. Nakazywano lokalizować je na wzniesieniach, akcentować w krajobrazie miejscowości poprzez nasadzenia zieleni wysokiej oraz wyposażać w ogrodzenie, bramę i podkreślać centrum cmentarza.

W porównaniu z zapisami dotyczącymi cmentarzy ewangelickich, te odnoszące się do obiektów muzułmańskich i żydowskich są skromne.

Kwestie wyboru lokalizacji i układu **kirkutów** regulowało prawo talmudyczne. Ponieważ miejsce spoczynku wyznawców judaizmu było z jednej strony nienaruszalne, z drugiej zaś rytualnie nieczyste³⁰⁵ lokalizowano je z dala od skupisk ludzkich. Kirkut nakazywano zakładać w miejscu suchym, na stoku bądź na szczycie piaszczystego wzgórza³⁰⁶. Nie natrafiono na żadne ogólne wytyczne i wymogi, które regulowałyby sposób komponowania przestrzeni grzebalnej, czy dobierania elementów niezbędnych do usankcjonowania cmentarza. Istotne jest natomiast, aby prowadzone obecnie prace na nieczynnych cmentarzach żydowskich konsultować z Komisją Rabiniczną do spraw cmentarzy³⁰⁷.

Odrębnymi przepisami rządziły się także **cmentarze muzułmańskie**. Mizary zakładano w sąsiedztwie meczetów. Ze względów higienicznych nakazywano by teren pod cmentarz był wyniesiony i porośnięty lasem bądź położony w jego

³⁰⁴ Effenberger J., 1926: *Anlage Und Pflege der Friedhöfe. Im Selbstverlag des Schles, Bund Heimatschutz, Breslau.*

³⁰⁵ Z uwagi na ową rytualną nieczystość kirkuty nie były odwiedzane na co dzień. Nie było zatem przeciwwskazań do usytuowania go w znacznej odległości od osady.

³⁰⁶ Wymóg ten nie był usankcjonowany prawnie. Wynikał prawdopodobnie z pragmatyzmu. Teren spadzisty był tańszy, łatwiejszy do nabycia, wiązało się z nim mniejsze niebezpieczeństwo wywłaszczenia na inne cele, a co więcej, w suchym gruncie można było wykopać grób o każdej porze roku. Jan Paweł Woronczak przypuszcza także, że stok bądź wzgórze przypominał dolinę Jozafata – miejsce, w którym znajduje się cmentarz żydowski w Jerozolimie. Woronczak J.P., 1993: *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna, Katowice.

³⁰⁷ <http://www.fodz.pl/doc/instr.pdf> (27.06.2011).

otoczeniu, ze względu na te wymogi najczęściej lokalizowano go poza obrębem jednostki osadniczej. Powszechnie stosowany był także wymóg grodzenia cmentarza. W kompozycji mizaru szczególną uwagę przywiązywano do mogił; nie wolno było ich otaczać ogrodzeniem na znak równości wszystkich mużułmanów³⁰⁸. W tym miejscu opracowania należy także podkreślić, że w przypadku funkcjonowania innowierczych diaspor w środowiskach katolickich pruskie prawo krajowe w 1800 roku wydało stosowne paragrafy nakazujące wyznaczać osobne miejsca dla innowierców na cmentarzach katolickich (na przykład trójwyznaniowy stary cmentarzy w Łodzi przy ulicy Ogrodowej – **Ryc. 17, 18**).

Ryc. 17, 18. Stary cmentarz w Łodzi przy ulicy Ogrodowej. Widok na część prawosławną (17) i ewangelicką (18) cmentarza

³⁰⁸ Kołodziejczyk A., 1998: *Cmentarze mużułmańskie w Polsce*, Studia i Materiały, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.

Państwo	Warunki lokalizacji cmentarzy	Wymagane elementy	Wymagana odległość od zabudowy
Francja ³⁰⁹	Cmentarz komunalny zakładany dla min. 2000 mieszkańców, rozległy obszar	Ogrodzenie (min. 1,5 m) ³¹⁰ , przejścia pomiędzy grobami ³¹¹ , kostnica, typy pomników ³¹² , szata roślinna	- od budynków mieszkalnych min. 35 m
Kanada ³¹³	Wymogi higieniczne i sanitarne (opinia Prowincjonalnej Izby Zdrowia, <i>The Provincial Board of Health</i>); określona przepisami prawa procedura założenia cmentarza ³¹⁴	Mur lub ogrodzenie (min. 1,4 m wysokości), kaplica i kostnica (lub sama kostnica) ³¹⁵ , mauzoleum	Krematorium – min. 183 m, 150 m od zabudowy mieszkaniowej i ujęć wody
Niemcy ³¹⁶	Poziom wody gruntowej max. 2,7 m, niedopuszczalne zakładanie cmentarzy w I i II strefie ochrony obszarów pozyskiwania wody pitnej, na terenach zagrożonych powodzią, do pochówków ziemnych właściwa jest ziarnistość ziemi 0,2 – 6,0 mm, teren nie powinien przekraczać 7% nachylenia	Wolne obszary, szata roślinna, ciągi komunikacyjne, pola grobowe	- od budynków mieszkalnych min. 35 m (w Badenii – Wirtembergii min. 25 m), - od zabudowań przemysłowych, rzemieślniczych min. 75 m
USA ³¹⁷	Cmentarz oddalony od ujęć wody (prawo lokalne definiuje dystans), podstawowe zapisy konstytuują prawo lokalne, prawo sanitarne danego stanu, prywatne cmentarze nie mogą być lokalizowane w bliskim sąsiedztwie zabudowy mieszkaniowej bez pisemnej zgody właścicieli pobliskich posesji	Teren cmentarza podzielony na ogrody lub sekcje, cmentarz musi posiadać plan przedstawiający jego granice i poszczególne pola grobowe	- uzależniona od liczby mieszkańców: dla miast liczących od 5 do 25 tys. osób cmentarz oddalony o ok. 1610 m od granic miasta, 25 - 50 tys. – ok. 3220 m, 50 - 100 tys. – ok. 4830 m, 100 - 200 tys. – ok. 6440 m, powyżej 200 tys. – 8050 m
Wielka Brytania ³¹⁸	Teren napowietrzony o ekspozycji północnej, o statusie własności umożliwiającym założenie cmentarza na regularnym lub prostym planie, gleba sucha do głębokości ok. 6,1 m lub 9,1 m, podłoże nie skaliste	Wymiarowanie grobów ³¹⁹ , ogrodzenie ³²⁰ , co najmniej jedno główne wejście i jedna główna droga ³²¹ , kaplica, szata roślinna	- uzależniona od ekspozycji, gleby, źródeł pozyskiwania wody pitnej (odległość od wodociągów), min. 30 m od innych budynków
Zabór austriacki (cmentarze bieszczadzkie), 1772 – 1918	W oddaleniu od granic jednostki osadniczej, północ lub północny – wschód, stosunki wodne, kierunki wiatrów, wolny obszar (możliwość powiększenia cmentarza w przyszłości)	Nagrobki tylko przy cmentarnym murze, ogrodzenie kamienne lub drewniane, brama wjazdowa, krzyż, trupiarnia	Odległość szacowana przez rzeczoznawcę, tym większa, im większa powierzchnia cmentarza
Zabór pruski (cmentarze warmińskie), 1772 – 1945	W oddaleniu od granic jednostki osadniczej, w kościołach tylko zakonnicy	Nie udało się dotrzeć do żadnych zapisów w tym zakresie ³²²	
Zabór pruski, rosyjski (cmentarze warszawskie): 1795 – 1807, 1815 – 1918	Teren nieco spadzisty, wyeksponowany od strony, w którą zwykły wiać wiatry, oddzielony od miasta pagórkami, lasami lub wodą, grunt wapienny, miernie piaszczysty, marglisty	Nagrobki stałe i czasowe, ogrodzenie kamienne, murowane lub drewniane (min. 2,1 m), brama, dróżki, kwatery, drzewa i krzewy	Ok. 800 m
POLSKA	Plan ³²³ , obszar spełniający warunki sanitarne, rozległy ³²⁴ , na krańcach skupisk ludzkich, grunty przeznaczone na zieleni urządzonej, na wzniesieniu, niepodlegający zalewom, położenie umożliwiające łatwy spływ wód deszczowych, karta cmentarza ³²⁵	Ogrodzenie (min. 1,5 m), groby ziemne, murowane ³²⁶ , przejścia między grobami min. 0,5 m, ciągi komunikacyjne, dom przedpogrzebowy lub kostnica	Min. 150 m od zabudowań (strefa bez wodociągu), 50 m (strefa zwodociągowana)

Tab. 13. Zestawienie obowiązujących współcześnie regulacji prawnych w państwach Zachodu oraz w Polsce z uwzględnieniem okresu zaborów (na szaro zaznaczono uregulowania odnoszące się do Polski)

³⁰⁹ Opracowano na podstawie: Turpin D., Thier – Houart N., bd: *Guide de la législation des cimetières* [w:] http://www.macorpo.com/IMG/pdf/Guide_Legislation_Cimetieres.pdf (21.12.2010).

³¹⁰ Ustawy precyzują wygląd i materiał wykonania ogrodzenia: metalowa siatka druciana podparta na słupach żeliwnych lub metalowych. Dodatkowo obsadzone kolczastymi krzewami lub roślinami pnącymi.

³¹¹ Odległość między bokami grobów w przedziale 30 – 40 cm, zaś między przodem (tyłem) 30 – 50 cm.

³¹² Projekty pomników nagrobnych sporządza burmistrz, na którym spoczywa obowiązek zarządzania i utrzymywania porządku na cmentarzu.

³¹³ Opracowano na podstawie ustawodawstwa prowincji Manitoba i Alberta. *Loi sur les cimetières*, 1987.

Cemeteries Act. General Regulation, Province of Alberta, Alberta Regulation 249/1998, Alberta Queen's Printer [w:] <http://www.qp.alberta.ca> (29.12.2010).

³¹⁴ Aby założyć cmentarz w prowincji Alberta konieczne jest wypełnienie formularza oraz dostarczenie rysunku planu cmentarza przedstawiającego proponowaną lokalizację cmentarza, wyliczenie ogólnego spadku terenu, zachowanie wymaganych odległości od zabudowy mieszkaniowej i ujęć wody, ustalenie stanu własności terenu, na którym ma funkcjonować cmentarz.

³¹⁵ Ustawa precyzuje materiał, z jakiego mają być wykonane obiekty: kamień lub cegła bądź połączenie surowców (art. 9).

³¹⁶ Opracowano na podstawie: Richter G., 1995: *Kryteria planowania zieleni na cmentarzach* [w:] Czerner O., Juszkiewicz I. (red.), *Sztuka cmentarna*, ICOMOS, Polish National Committee, Museum of Art Wrocław, Wrocław, s. 201-205.

³¹⁷ Legislacja w każdym stanie jest odmienna. Cechy zawarte w tabeli to wypadkowa ustawodawstwa stanów: Nowy Jork (*Cemeteries and crematories Laws, rules and regulations of the New York State Cemetery Board*), Texas (*Texas Health and Safety Code*). *Texas Health and Safety Code*, bd [w:] <http://www.dos.state.ny.us/cmy/cemlaw.html> (21.12.2010).

³¹⁸ Zapisy zawarte w różnych regulacjach. Np.: na temat ekshumacji traktują zapisy ustawy *Town and Country Planning (Churches, Places of Religious Worship and Burial Grounds) Regulations* z 17 maja 1950 roku. Obowiązują także: *The Cremation Acts* z lat 1902 i 1952, *The Cremation Regulations* z 1930 roku oraz ustalenia *Burial and Cemeteries Advisory Group (BCAG)*. Uwzględniono także zapisy zawarte [w:] Loudon J. C., 1843: *On the laying out, planting, and managing of cemeteries ...*, op. cit.

³¹⁹ Powierzchnia grobu bez nagrobka i ornamentów ok. 2,1 m x 1,1 m. Z kolei, średnia powierzchnia grobu z nagrobkiem lub pomnikiem to ok. 3,1 m x 1,5 m.

³²⁰ Uzależnione od charakteru miejsca, w którym cmentarz zakładany. Dla terenów wiejskich ogrodzenie w postaci murku o wysokości ok. 0,9 m otoczonego przez żywopłot lub mur o wysokości 1,8 m do 2,1 m bez dodatkowej „obwódki” w postaci żywopłotu. Gdy sąsiedztwo cmentarza intensywnie zagospodarowane proponuje się mur o wysokości ok. 3,1 - 3,7 m.

³²¹ Drogi powinny mieć szerokość ok. 3,7 - 6,1 m. Alejki nie powinny być węższe niż ok. 1,5 - 1,8 m, szerokość dróżek doprowadzających do grobów powinny oscylować w granicach ok. 0,9 - 1,2 m.

³²² Informacji poszukiwano w zasobie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie.

³²³ Należy zbadać na planie sytuacyjnym w skali 1:500: 1. grunty do głębokości pierwszego poziomu wody gruntowej - lecz nie płycej niż do 2,5 m od powierzchni terenu; 2. stosunki wodne obejmujące rozcznienie: kierunków spływu wód powierzchniowych, głębokości i zmienności poziomu wód gruntowych oraz kierunku ich spadku.

³²⁴ Patrz: rozporządzenie (Dz. U. z 2008 roku, Nr 48, poz. 284), art. 7 i 8.

³²⁵ Instrukcja dotycząca karty: Szerszeń E., 1994: *Rola cmentarzy w kulturze narodu*, op. cit., s. 23-25.

³²⁶ Rozporządzenie (Dz. U. z 2008 roku, Nr 48, poz. 284), art. 10.

4.2. Cmentarze w aspekcie krajobrazowym

4.2.1. Czynniki lokalizacji cmentarzy

Rozdział 4.1 dowiódł, że katalog czynników wpływających na położenie cmentarzy zmieniał się wraz z rozwojem historycznym. Wskazano cztery najważniejsze faktory determinujące lokalizację miejsc pochówku w krajobrazie: kulturowy (magiczny, sakralny), prawny, przyrodniczy (krajobrazowy) oraz planistyczny (techniczny), modyfikując tym samym listę czynników stworzoną przez Sławoja Tanasia³²⁷. Początkowo na lokalizację cmentarzy istotny wpływ miał czynnik kulturowy oraz prawny. Czynniki przyrodniczy pojawił się w XVIII wieku, natomiast na uwarunkowania techniczne i planistyczne uwagę zwrócono w XIX stuleciu. **Czynnik kulturowy** położenia cmentarzy związany jest z utożsamianiem go z miejscem realizowania kultu religijnego³²⁸. Obiekty te jako strefy magiczne i święte pełniły w wierzeniach społeczności lokalnych istotną rolę i aby podkreślić ich rangę lokowano je na wzniesieniach. Zwykle były to najwyższe terasy, wyłuszczenia stokowe, wysokie brzegi cypla okolonego przez rzekę³²⁹. Wybór pod cmentarz miejsc położonych wyżej niż zabudowa wsi jest zjawiskiem częstszym w kontekście cmentarzy chrześcijańskich. Dla wyznawców religii chrześcijańskiej świątynia i miejsce pochówku stanowiły dwa najważniejsze elementy sakralizujące krajobraz. Położenie cmentarzy wyżej niż zabudowa wsi sprawiało, że zmarli byli bliżej nieba i Boga, bliżej tego, co transcendentne. Wyznawcy judaizmu postrzegają cmentarze jako obszary nieczyste, podlegające zasadzie nienaruszalności³³⁰, co wpływa na ich oddalenie od najbliższych domów o minimum 50 łokci, czyli około 25 m. Podobnie jak w przypadku cmentarzy chrześcijańskich także dla kirkutów obierano miejsca na stoku lub na szczycie wzgórza. Teren taki przypominał dolinę Jozafata, miejsce w którym znajduje się cmentarz żydowski w Jerozolimie³³¹. Lokalizację cmentarzy determinuje także **prawo**. Zauważono, że stosowane początkowo normy prawne ograniczały się do wydawania zakazów chowania zmarłych w granicach jednostek osadniczych. Stopniowo rozszerzano zakres ustaleń w tym kontekście, czego najlepszym przykładem są zapisy kolejnych synodów. Z czynnikiem prawnym ściśle powiązane są **czynniki techniczno – planistyczne**, które współcześnie są ugruntowane w ustawodawstwie. Niegdyś wynikały z obserwacji środowiska naturalnego czynionych przez członków społeczności lokalnych i praktycyzmu. Cmentarze zakładano na terenach położonych wyżej niż zabudowa mieszkaniowa ponieważ wiatry w dolinach nie były tak uciążliwe. W związku z tym obszary o sprzyjających warunkach przeznaczano dla żywych a te o niekorzystnych (wyeksponowane na działanie wiatrów wyniesienia) dla zmarłych. Zauważono także, że teren cmentarza zlokalizowanego na wyniesieniu nie podlegał zalewom i zapewniał spływ wód

³²⁷ Sławoj Tanaś zaproponował pięć grup czynników: kulturowe, prawne, komunikacyjne, ekologiczno – krajobrazowe oraz formalno – techniczne. Tanaś S., 2008: *Przeźródlenie turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 55.

³²⁸ Położenie cmentarza było determinowane przez usytuowanie świątyni. Świątynię budowano na wzniesieniu, co wiązało się z tradycją, że Dom Boży powinien stać wyżej od domów ludzi. Gdy nie było konfiguracji terenu z wyraźną kulminacją, na lokalizację nowobudowanego obiektu wybierano sąsiedztwo potoku.

³²⁹ Potocki A., 2000: *Bieszczadzkie losy...*, op. cit.

³³⁰ Wyjątki od tej zasady, opis obrzędowości i specyfiki cmentarzy żydowskich zawarty w pracy: Woronczak J.P., 1993: *Specyfika kulturowa ...*, op. cit.

³³¹ Woronczak J.P., 1993: *Specyfika kulturowa ...*, op. cit., s. 10.

deszczowych³³². Obecnie uwarunkowania techniczno – planistyczne doprecyzowano. Podaje się dokładne parametry i właściwości: gruntu, powiązań komunikacyjnych, stosunków wodnych potencjalnych terenów pod cmentarz. Ponadto, określa się dystans od terenów zabudowanych, przeznaczenie terenów sąsiadujących, powierzchnię cmentarza. **Czynniki przyrodnicze** zaczęto brać pod uwagę przy lokalizacji cmentarzy wraz z uzmysłowieniem sobie roli miejsc pochówków w typologiach terenów zieleni. Przeprowadzone w XVIII wieku badania stanu sanitarnego cmentarzy dowiodły, że jest on zły a zieleń wysoka może tę sytuację poprawić. Zaczęto dowiadywać miejsca pochówków do istniejących terenów zieleni tworząc ciągi ekologiczne.

4.2.2. Modele lokalizacji cmentarzy w strukturze jednostki osadniczej

Historia dowodzi, że lokalizacja cmentarzy zależna jest od typu morfogenetycznego jednostki osadniczej oraz dynamiki zmian demograficznych. Różnice w sposobie sytuowania miejsc pochówków na wsi i w mieście ujawniły się pod koniec XVIII wieku. Ponadto, zauważono zależności między typami cmentarzy a ich położeniem względem granic jednostki osadniczej. Cmentarze wyznaniowe chrześcijańskie początkowo lokowano wokół świątyni, zaś innowiercze (muzułmańskie, żydowskie) poza granicami osiedli ludzkich. Poza rogatkami jednostek osadniczych sytuowano także cmentarze epidemiczne³³³. Od lat 90. XVIII wieku rozpoczęto likwidację cmentarzy śródmiejskich zmieniając wygląd miast. Np. w Krakowie na miejscu dawnych cmentarzy powstały place: Mariacki, Wszystkich Świętych i Szczepański³³⁴.

Poniżej przedstawiono proces lokalizacji cmentarzy na przykładzie Paryża, Wilna, Moskwy, Nowego Jorku, Krakowa oraz Warszawy. Studium rozwoju przestrzeni sepulkralnej w nowożytnym mieście rozpocząć należy od **Paryża (Ryc. 19)**. W 1804 roku za rogatkami francuskiej stolicy, na terenie wyniesionym w stosunku do otoczenia założono pierwszy po likwidacji cmentarzy *intra muros* obiekt podmiejski – Père Lachaise. W 1820 roku powstał cmentarz Passy, a cztery lata później Montparnasse. W 1825 roku na północ od Paryża założono Monmartre. W ciągu dwóch dekad cmentarze *extra muros* zostały rozlokowane dookoła, tworząc pierwszy z pierścieni przestrzeni sepulkralnej. Zauważono, że cmentarze ułożone koncentrycznie wokół miasta ukazują kierunki rozwoju przestrzennego Paryża. Wymienione powyżej trzy obiekty są usytuowane najbliżej centrum francuskiej metropolii i stanowią rdzeń tamtejszego układu sepulkralnego. Na skutek wzrastającej liczby mieszkańców niezbędne było utworzenie kolejnych miejsc pochówku. Przystąpiono do kształtowania drugiego pierścienia cmentarzy: La Villette (1828), Montrouge (1830), Batignolle (1833), Grenelle (1835), Saint Ouen (1860). Niespełna półwieku po wypędzeniu cmentarzy z miast na skutek rozwoju przestrzennego te pierwsze paryskie cmentarze w polu na powrót zostały włączone do miasta (1860)³³⁵. Po poszerzeniu granic Paryża powstało jeszcze kilka założeń cmentarnych krystalizujących koncentryczny układ przestrzeni sepulkralnej: Saint – Mandé (1878), Pantin (1886), Gentilly (1892?) oraz Valmy (1906). Współczesny

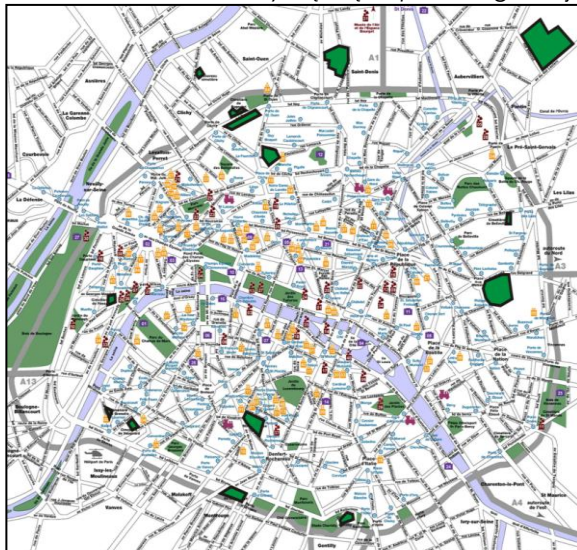
³³² Pogodziński Z., 1975: *Planowanie przestrzenne terenów wiejskich*, PWN, Warszawa.

³³³ Dla bezpieczeństwa lokowane w znacznym oddaleniu na kierunkach skąd wieje najmniej wiatrów do centrum osiedla. W Polsce najmniej wiatrów wieje z kierunku północno – wschodniego.

³³⁴ Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 194.

³³⁵ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 70.

krajobraz Paryża cechują szerokie, proste arterie komunikacyjne i niewielkie wzniesienia zajęte przez parki i cmentarze. Występujące wyspowo w strukturze miejskiej miejsca pochówków przytłacza gęsta i zwarta zabudowa. Anna Różańska w swojej rozprawie habilitacyjnej zauważa, że *administracyjną granicę Paryża zamyka „zielony pierścień”, w skład którego wchodzi niewielkich rozmiarów parki, cmentarze oraz bulwary, łączące poszczególne jego elementy*³³⁶.

Ryc. 19. Plan rozmieszczenia cmentarzy w Paryżu (cmentarze obwiedziono czarną pogrubioną linią). Źródło: <http://www.paris-tourism.com> (11.02.2010)

Podobne rozwiązania odnaleźć można w **Moskwie**. W 1722 roku car Rosji Piotr I wydał edykt zakazujący grzebania zmarłych na cmentarzach przykościelnych. Niespełna trzy dekady później, w 1750 roku powstał pierwszy cywilny cmentarz Lazarewo w Moskwie. Do roku 1771 stolica Rosji zyskała 11 nowych cmentarzy zlokalizowanych koncentrycznie na zewnątrz miasta.

Wileńskie cmentarze (niegdyś zamiejskie) rozlokowane dookoła miasta tworzą „cmentarny pierścień”, otaczając je od ponad dwóch stuleci. Ogniwa tego pierścienia poczynając od wschodniej strony rzeki Wilii to cmentarz Św. Piotra i Pawła i Wojskowy na Antokolu, cmentarz żydowski na Popowszczyźnie, cmentarz Bernardyński na Zarzeczcu, cmentarz na Rossie, prawosławny cmentarz przy trakcie ludzkim wraz z cmentarzem Staroobrzedowców, cmentarz ewangelicki na Pohulance, cmentarz Św. Stefana, muzułmański cmentarz na Łukiszkach, cmentarz Św. Rafała na Piłomonicie, stary cmentarz żydowski po drugiej stronie Wilii. Te obiekty tworzyły dawniej wyraźny pierścień. Większość z nich była sytuowana na wzgórzach otaczających miasto bądź na nadrzecznych zboczach, pierwotnie położonych niemal w zasięgu wzroku³³⁷. Do 1845 roku zostały zamknięte dla pochówków wszystkie cmentarze przykościelne. W drugiej połowie XIX wieku założono kilka nowych cmentarzy na przedmieściach³³⁸.

³³⁶ Różańska A., 2010: *Rola rzek i wyniesień w kształtowaniu terenów zieleni w mieście*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 45.

³³⁷ Małachowicz E., 1996: *Krajobraz i architektura cmentarzy wileńskich*, *Cmentarze* 5 (8), Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa, s. 9.

³³⁸ *Ibidem*, s. 10.

Także w Stanach Zjednoczonych dążono do tworzenia ciągów zieleni, włączając weń cmentarze. Jednym z zapisów *Rural Cemetery Act* dla stanu Nowy Jork było stworzenie strefy koncentracji miejsc pochówków w dzielnicach **Nowego Jorku**: Brooklyn i Queens. W ten sposób powstał pas cmentarny tzw. *The Cemetery Belt*.

Zarówno w Paryżu, Wilnie, jak i w Moskwie pierścieniowy układ cmentarzy do czasów współczesnych dotrwał w formie szczątkowej. Duży wpływ na taki stan przestrzeni sepulkralnej wywarły wydarzenia dwóch wojen światowych. Poza tym, współcześnie obserwowany jest konflikt między lokalizacją cmentarzy XIX – wiecznych wówczas lokowanych poza obrębem miasta, a dziś znajdujących się na terenach, na których powstają nowe inwestycje urbanistyczne.

By sprawdzić czy polskie cmentarze wpisują się w zarysowany powyżej model lokalizacyjny przeanalizowano ich położenie w strukturze Warszawy i Krakowa. W pracy Stawoja Tanasia odnaleźć można wnikliwe studium lokalizacji cmentarzy na terenie miasta Łodzi³³⁹. Najstarszy zachowany do dzisiaj cmentarz w **Krakowie** sięga swoją proveniencją XVI wieku. Został on założony przez wyznawców judaizmu na terenach podmiejskich ówczesnej stolicy Polski. Do końca XVIII wieku zmarłych krakowian chowano na pięciu parafialnych przykościelnych cmentarzach a także przy klasztorach i innych świątyniach. W 1797 roku przystąpiono do likwidacji cmentarzy przy kościołach: Mariackim, Św. Ducha, Św. Krzyża, Św. Anny, Św. Szczepana, Św. Marii Magdaleny, Św. Gertrudy, Wszystkich Świętych, franciszkanów i dominikanów, jednocześnie wyznaczając dwa cmentarze podmiejskie. W 1794 roku założono cmentarz w Podgórzu, a w 1803 Rakowicki. Włączanie w granice Krakowa okolicznych terenów sprawiło, że liczba miejskich nekropolii powiększała się o małe, peryferyjne cmentarze parafialne³⁴⁰. Pierwsza wojna światowa zapisała się w krajobrazie miasta zastawiając po sobie cmentarz wojskowy. Po 1945 roku na skutek rozwoju społecznego i gospodarczego założono dwa cmentarze komunalne: w Grębałowie (1964) oraz w Prądniku Czerwonym (tzw. cmentarz Batowicki, 1966). Większość spośród 41 zidentyfikowanych na terenie Krakowa cmentarzy leży peryferyjnie w stosunku do centrum miasta.

W **Warszawie**, podobnie jak w Krakowie, do lat 80. XVIII wieku cmentarze koncentrowały się w centrum miasta, przy kościołach parafialnych i klasztorach. Pierwsza podmiejska nekropola powstała w 1783 roku (cmentarz świętokrzyski, na tzw. Koszykach). Niedługo potem założono „w polu” Cmentarz Powązkowski (1790), a dwa lata później cmentarze ewangelickie (Ewangelicko – Augsburski i Ewangelicko – Reformowany). Na przełom wieków XVIII i XIX przypada także czas zakładania poza rogatkami stolicy cmentarzy żydowskich. Burzliwa historia miasta wpłynęła na jego zróżnicowanie narodowościowe i wyznaniowe a tym samym na bogatą typologię cmentarzy.

W latach 30. XIX wieku wraz z przybyciem rosyjskiej ludności prawosławnej konieczne stało się założenie cmentarza prawosławnego, a niewiele później mużułmańskich: tatarskiego, kaukaskiego i karaimskiego. Rozwój ekonomiczny i demograficzny Warszawy powodował włączanie w jej granice okalających terenów a wraz z nimi wiejskich cmentarzy niekiedy o średniowiecznym rodowodzie. Po dwóch wojnach światowych w miejski krajobraz stolicy wpisały się zakładane w sąsiedztwie terenów zieleni cmentarze wojskowe. Na peryferiach

³³⁹ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 58-59.

³⁴⁰ Więcek A., 2005: *Wybrane aspekty przestrzeni sepulkralnej Krakowa* [w:] „Peregrinus Cracoviensis”, Nr 16, s. 101-114.

powstały dwa cmentarze komunalne: Północny na tzw. Wólce Węglowej (1973) oraz Południowy w Antoninowie (1999).

Tych kilka studiów przypadku dowodzi, że „wędrowanie” starych cmentarzy na zewnątrz miast jest zjawiskiem typowym. Ponadto, cmentarze można uznać za wskaźniki rozwoju przestrzennego miast, jako że były wchłaniane przez rozwijające się miasto.

Lokalizacja cmentarzy w strukturach ruralistycznych także nie była przypadkowa. Cmentarz wiejski związany był z budynkiem kościoła, „*otaczał go tworząc wokół zabudowy pierścień o zróżnicowanej szerokości. W odróżnieniu od terenów miejskich, gdzie cmentarze przykościelne likwidowano w miarę rozwoju miasta, na wsi przetrwały one dość długo i jeszcze w latach powojennych wiele z nich było czynnych*”³⁴¹. Położenie cmentarza w strukturze przestrzennej wsi w dużej mierze było uzależnione od jej typu morfogenetycznego. Cmentarze sytuowane wokół świątyń ulegały najszybciej likwidacji w przypadku **wsi owalnicowej**³⁴². Pierwotnie kościół wraz z przykościelnym cmentarzem mieścił się na wydzielonym po środku wsi owalnym „*nawsiu*”, ujętym rozwidlającymi się drogami. Z uwagi na układ omawianej wsi z upływem czasu niezbędne okazało się przeniesienie cmentarzy na krańce jednostek osadniczych³⁴³. Natomiast utrzymały się a nawet powiększyły cmentarze przyświątynne we wsiach o układach linearnych. **Ulicówki** charakteryzuje lokowanie świątyń, a tym samym i cmentarzy przy drodze, co stwarza możliwość powiększenia miejsca pochówku w kierunku na zewnątrz ze względu na posiadane przez kościół zaplecze terenu. Ten sam trend zaobserwować można we wsiach tzw. **łańcuchówkach**. Przeanalizowano trzy typy wsi ponieważ są one typowe dla bieszczadzkiego (łańcuchówka) i warmińskiego (ulicówka, owalnica) obszaru badań. W badaniach terenowych, analizach krajobrazowych badano m.in. wpływ typu jednostki osadniczej na miejsce cmentarza w jej strukturze, jednocześnie próbując potwierdzić lub zanegować powyższe rozważania teoretyczne.

W kolejnych punktach rozdziału 4.2 przedstawiono wyniki badań przeprowadzonych na trzech polach badawczych.

4.2.3. Analiza położenia cmentarzy nad poziomem morza

Na podstawie materiałów kartograficznych³⁴⁴ określono położenie nad poziomem morza 162 cmentarzy. W oparciu o wspomniane dane opracowano wykresy przedstawiające zróżnicowanie wysokościowe usytuowania miejsc pochówku w Bieszczadach (**Ryc. 20**), na Warmii (**Ryc. 21**) oraz w Warszawie (**Ryc. 22**).

Cmentarze bieszczadzkie z racji położenia w krajobrazie górskim lokowano w przedziale od 341 do 804 m n.p.m. Różnica wysokości między obiektem położonym

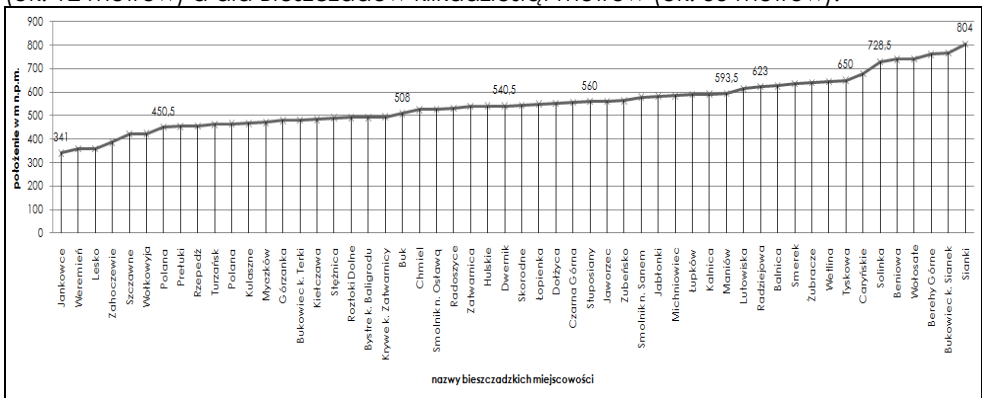
³⁴¹ Borcz Z., 1995: *Cmentarz w krajobrazie wiejskim (na przykładzie wsi dolnośląskich)* [w:] *Cmentery Art – Sztuka Cmentarna – l'art de cimetièrre. Dokumenty*, ICOMOS, Wrocław, s. 215.

³⁴² *Ibidem*.

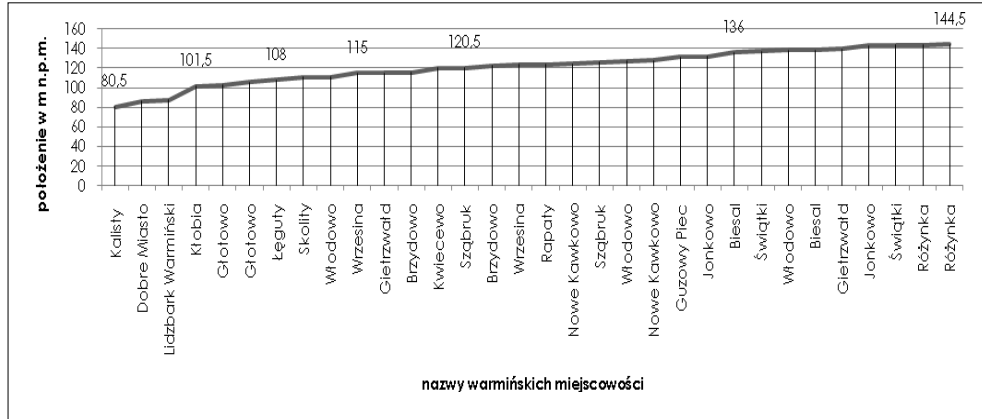
³⁴³ Cmentarze przykościelne ulegały najszybciej likwidacji w przypadku wsi owalnicowych, natomiast utrzymały się a nawet powiększyły cmentarze przykościelne we wsiach o układach linearnych (kościół położony nawet w centrum wsi miał zaplecze terenu, na którym można było sytuować nowe części cmentarza). Borcz Z., 1995: *Cmentarz w krajobrazie wiejskim ...*, op. cit., s. 215].

³⁴⁴ Materiały kartograficzne, które wykorzystywano przy opracowywaniu wyników wymieniono w rozdziale 2 pracy przy okazji omawiania stanu badań.

najwyżej (Sianki³⁴⁵) a tym leżącym najniżej (Jankowce³⁴⁶) wynosi 463 m. Większość cmentarzy jest położona w przedziale wysokości 450 – 650 m n.p.m. Powyżej tej granicy i w najwyższej partii Bieszczadów zidentyfikowano tylko kilka obiektów. Do II wojny światowej największa koncentracja ludności występowała na terenach obecnie włączonych w granice Bieszczadzkiego Parku Narodowego i w związku z tym istniały tam także cmentarze. Natomiast współcześnie takie własności wykazują tereny położone w północnej części bieszczadzkiego obszaru badań, co przekłada się na powstawanie cmentarzy w najniższej partii Bieszczadów. Dla cmentarzy warmińskich i warszawskich różnice wysokości między obiektem położonym najwyżej a położonym najniżej z uwagi na krajobraz pojezierny i nizinny są zdecydowanie mniejsze i wynoszą odpowiednio 64 m (80,5 – 144,5) i 36 m (80,5 – 116,5). Deniwelacja dla Warszawy wynosi kilka (ok. 3 metry), dla Warmii kilkanaście (ok. 12 metrów) a dla Bieszczadów kilkadziesiąt metrów (ok. 35 metrów).

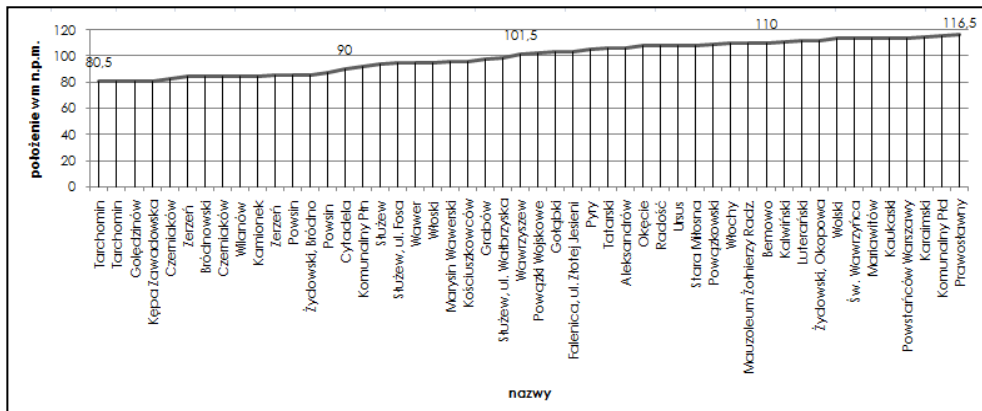
Ryc. 20. Różnicowanie wysokościowe usytuowania cmentarzy w Bieszczadach

Ryc. 21. Różnicowanie wysokościowe usytuowania cmentarzy na Warmii

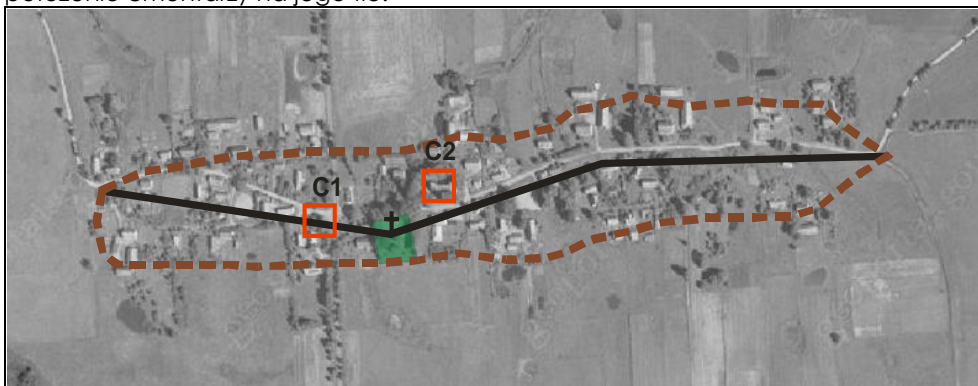
³⁴⁵ Należą do mezoregionu Bieszczady Zachodnie, tamtejszy cmentarzy stanowi najdalej na południowy – wschód wysunięty obiekt objęty badaniami terenowymi.

³⁴⁶ Należą do mezoregionu Góry Sanocko – Turczańskie, stanowią północną granicę bieszczadzkiego poligonu badawczego.

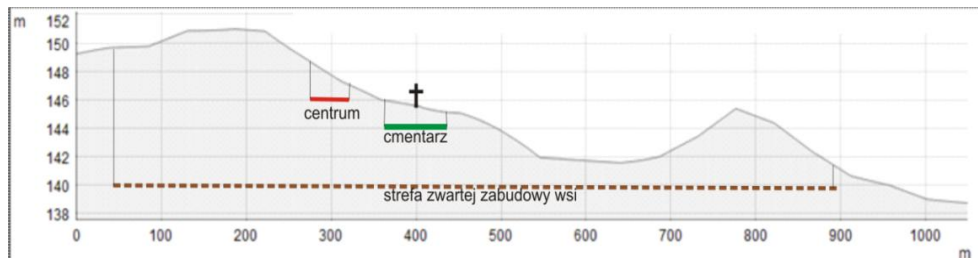

Ryc. 22. Zróżnicowanie wysokościowe usytuowania cmentarzy w Warszawie

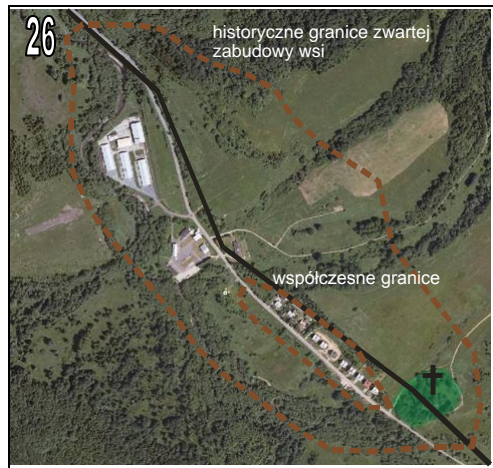
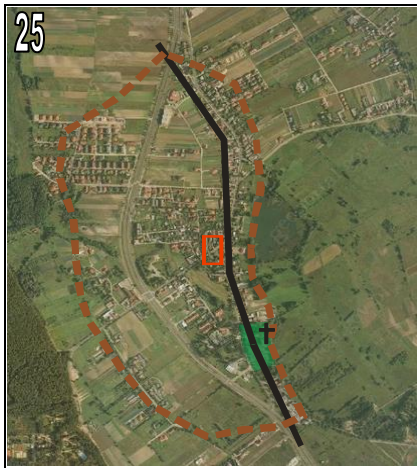
Dla 162 cmentarzy opracowano także profile topograficzne (profile terenu). Ukazują one ukształtowanie terenu badanych jednostek osadniczych oraz położenie cmentarzy na jego tle.

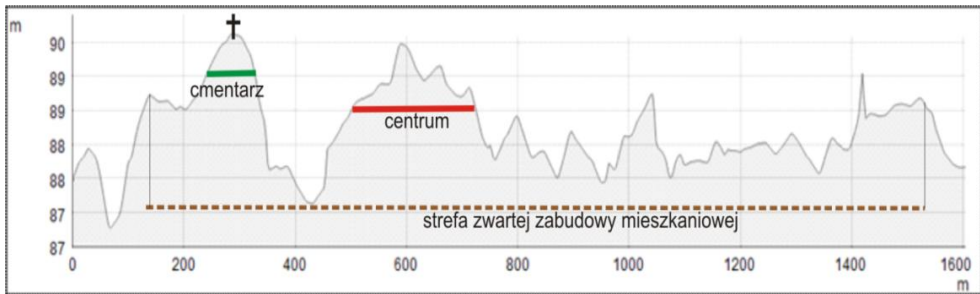
Ryc. 23. Ortofotomapa Różynki (Warmia) z zaznaczonymi: trasą cięcia (linią przekroju – linia ciągła), linią zwartej zabudowy (linia przerywana), centrum (C1 – sklep, przystanek, C2 – kościół) oraz cmentarzem (pole z krzyżem). Źródło: <http://maps.geoportal.gov.pl>

Ryc. 24. Profil topograficzny Różynki (Warmia) z zaznaczonymi: strefą zabudowy, centrum i cmentarzem

Ryc. 25, 26. Ortofotomapa Powsina (Warszawa) (25) oraz Wołosatego (Bieszczady) (26) z zaznaczonymi: trasą cięcia (linią przekroju – inia ciągłą), linią zwartej zabudowy (linia przerywana), centrum (kościół, skrzyżowanie) oraz cmentarzem (pole z krzyżem). Źródło: <http://maps.geoportal.gov.pl>

Ryc. 27. Profil topograficzny Powsina (Warszawa) z zaznaczonymi: strefą zabudowy, centrum i cmentarzem

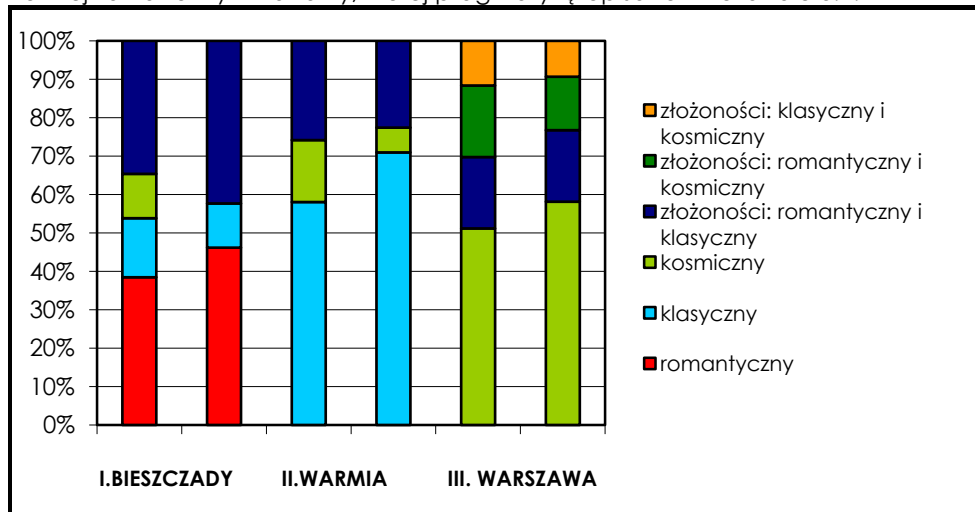

Ryc. 28. Profil topograficzny Wołosatego (Bieszczady) z zaznaczonymi: strefą zabudowy (historycznej i współczesnej) i cmentarzem

Zauważono, że cmentarze trzech pól badań zakładane są na terenach wyniesionych w stosunku do otaczającej je zabudowy. Jednocześnie są one wypłaszczone lub posiadające niewielki kąt nachylenia.

4.2.4. Analiza typu krajobrazu na podstawie fenomenologicznej koncepcji miejsca Jeremiego T. Królikowskiego

Poniżej zawarto wyniki analizy, której pragmatykę opisano w rozdziale 3.2.

Ryc. 29. Procentowe zestawienie typów krajobrazu w podziale na poligony badawcze i w ujęciu czasowym, gdzie: I oznacza okres międzywojenny, zaś II współczesność

Dla **cmentarzy bieszczadzkich** i ich najbliższego otoczenia wyodrębniono cztery typy krajobrazów: romantyczny, klasyczny, kosmiczny oraz złożoności, powstający z połączenia pierwiastków romantycznych i klasycznych. Analiza dowiodła, iż w Bieszczadach dominuje pierwiastek romantyczny, co należy wiązać z krajobrazem górskim, w który wpisane są bieszczadzkie cmentarze. Krajobraz ten cechuje silnie pofałdowana powierzchnia terenu, duże wysokości bezwzględne (wykazane także w rozdziale 4.2.3). Różnorodność, dynamizm – typowe dla romantycznego krajobrazu – podkreślają wąskie, kręte i szybko płynące potoki oraz piętrowy układ roślinności. Z wykresu (Ryc. 29) wynika, że romantyczny typ krajobrazu stanowi 55,8% ogółu badanych bieszczadzskich krajobrazów z cmentarzami. Zauważono, że typ romantyczny charakteryzuje głównie krajobrazy miejscowości wysiedlonych po II wojnie światowej, do których nie napłynęli nowi osadnicy³⁴⁷. Miejscowości te zniknęły z map Bieszczadów i pozostałości cmentarzy stanowią dowód na egzystencję ludzi na tym terenie³⁴⁸. Sukcesja wtórna spowodowała, że przyroda przejęła nań władanie³⁴⁹. To właśnie ona stanowi główny czynnik budujący

³⁴⁷ W kilku przypadkach są to miejscowości istniejące o niewielkiej liczbie mieszkańców, bądź funkcjonujące sezonowo z pozostałościami cmentarzy.

³⁴⁸ Więcej: Długozima A., 2010: *Badanie cmentarzy dla odtworzenia kultury duchowej i materialnej społeczności lokalnej (na przykładzie bieszczadzskich cmentarzy)* [w:] Chylińska D., Łach J. (red.): *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 89 – 98 oraz Wolski J., 2007: *Przekształcenia krajobrazu wiejskiego ...*, op. cit.

³⁴⁹ Nericault mówi: „Wypędźcie naturę, ona i tak wróci galopem”. Należy nawiązać do pojmowania przyrody przez romantyków. Otóż, w pejzażu romantycznym natura została uwolniona spod supremacji człowieka. Zaczęła się ona jawić jako potęga, która działa,

romantyczność bieszczadzkiego krajobrazu. Roślinność, zwłaszcza ta wysoka, działa jak filtr wzbogacający zmienność, zróżnicowanie krajobrazu, a tym samym oddziałuje na jego intymny, tajemniczy charakter³⁵⁰. Romantyczność buduje różnorodność osiąganą nie tylko za sprawą natury, ale także architektury w postaci ruin dzwonic, destruktywów nagrobków, krzyży cerkiewnych bądź pozostałości kopuł wieńczących rozebrane świątynie³⁵¹. Typ romantyczny zidentyfikowano m.in. w: Beniowej, Berehach Górnych, Caryńskim, Dźwiniaczu Górnym, Krywem (**Ryc. 30**), Łopience, Łupkowie, Maniowie, Lipiu, Prełukach, Radziejowej (**Ryc. 31**), Rajskim, Siankach, Solince, Wołkowyi (**Ryc. 32**), Wołosatem (**Ryc. 33**) i Żubraczem.

Ryc. 30. Ruiny cerkwi, dzwownicy i pozostałości cmentarza w Krywem

Ryc. 31. Pozostałości cmentarza w Radziejowej

Ryc. 32. Ruiny dzwownicy i pozostałości cmentarza w Wołkowyi

Ryc. 33. Pozostałości cmentarza w Wołosatem

narzuca emocje i może nawet kształtować charakter człowieka [za:] Kowalczykowska A., 1982: *Pejzaż romantyczny*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa, s. 85.

³⁵⁰ W większości przypadków, cmentarze, które w trakcie badań terenowych zakwalifikowano do tej kategorii w międzywojniu zaliczane były do krajobrazu romantyczno – klasycznego. Jednak na skutek wysiedleń nagrobki zostały zdewastowane, kompozycja zaburzona, zaś różnorodność zbudowana za sprawą bujnej roślinności synantropijnej.

³⁵¹ Anna Kowalczykowska pisała, że „dla romantyków ruina będzie piękniejsza niż dzieło oryginalne, którym niegdyś była”, bowiem zyska życie wewnętrzne. Także Benjamin Constant w „Przedmowie do Wallensteina” pozytywnie wyrażał się o ruinach, pisząc, że „gdy czas zniweczy ich użyteczność, rozpoczynają życie mistyczne; destrukcja, ogarniając je, wprowadza je w związek z naturą. Nowoczesne budynki milczą, lecz ruiny mówią”. Powyższe przykłady dowodzą, że ruina stanowiła symbol, była nasycona znaczeniami [za:] Kowalczykowska A., 1982: *Pejzaż romantyczny*, op. cit., s. 33, 34.

Krajobrazy złożone, klasyczo – romantyczne zidentyfikowano w miejscowościach istniejących. Zaobserwowano, że ten typ krajobrazu dotyczy cmentarzy użytkowanych, które zostały zaanektowane i przekwalifikowane przez nowych osadników³⁵² z zachowaniem historycznych artefaktów (starych nagrobków, cerkwi przekwalifikowanych na kościoły, starodrzewu). Trzy ściśle klasyczne cechy to porządek, czas i charakter. Cmentarze zaliczone do tej kategorii są użytkowane, z czym wiążą się stałe rytmy dnia i nocy o znaczeniu rytualnym (stałe godziny odwiedzin, pogrzeby odbywające się za dnia, uroczystości kościelne przenieszone na cmentarze, wizyty na cmentarzach w ważne dla katolików święta) oraz świadoma kompozycja. Zaś trzy cechy ściśle romantyczne to zróżnicowany grunt i strop oraz związany z tym ostatnim starodrzew, który zapewnia grę światła i cienia. Złożony krajobraz zidentyfikowano m.in. w: Górzance, Komańczy, Kulasznm, Lutowiskach, Łukowem, Manastercu (**Ryc. 34**), Radoszycach, Rzepedzi (**Ryc. 35**), Terce (**Ryc. 36**), Turzańsku i Zwierzyniu. Dotyczy także cmentarzy nowo zakładanych, które wkomponowano w otoczenie krajobrazowe (np. cmentarz grzebalny w Dwerniku (**Ryc. 37**), Orelcu, Polańczyku).

Ryc. 34. Czynny cmentarz (dawny greckokatolicki) z kaplicą cmentarną w Manastercu

Ryc. 35. Czynny cmentarz z cerkwią (przekwalifikowaną na kościół) w Rzepedzi

Ryc. 36. Czynny cmentarz z cerkwiskiem (pierwszy plan, po lewej stronie) i kościołem w Terce

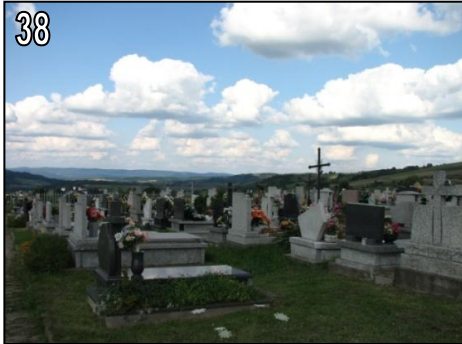

Ryc. 37. Czynny cmentarz w Dwerniku

Duch klasyczny jest typowy dla istniejących miejscowości i wpisanych w ich krajobrazy cmentarzy użytkowanych. W odróżnieniu od omówionej powyżej kategorii, zmodyfikowano historyczny układ cmentarzy przesuwając nacisk z natury

³⁵² Cmentarze greckokatolickie przekwalifikowywano na rzymskokatolickie.

na architekturę. Ten typ krajobrazu stwierdzono w miejscowościach intensywnie rozwijających się, zlokalizowanych w bliskości Leska i Zagórza. O klasyczności zaliczonych do tej grupy widoków decyduje: uboga szata roślinna, co determinuje przezroczyste powietrze dające formom rzeźbiarstwo, uregulowana rytmizacja czasu, czytelna kompozycja³⁵³, proste linie. Tę kategorię krajobrazów stwierdzono m.in. w: Baligrodzie, Bóbrce, Chmielu, Cisnej, Czarnej, Czaszynie (**Ryc. 38**), Hoczwi, Jankowcach (**Ryc. 39**), Roztokach Dolnych, Wołkowyi.

Ryc. 38. Cmentarz w Czaszynie.

Ryc. 39. Cmentarz w Jankowcach

Kosmiczny typ krajobrazu zidentyfikowano na cmentarzach: wojennych w Lesku, Baligrodzie, Uhercach Mineralnych, miejskich w Lesku i Zagórzu oraz podmiejskich, położonych w sąsiedztwie dwóch wymienionych bieszczadzkich miast tj. w Zahoczewiu i Tarnawie Górnej (**Ryc. 40A i B**). Zauważono, że wszystkie z wymienionych powyżej cmentarzy założono w okresie międzywojennym i później. Kosmicznego ducha miejsca stwierdzono także w Zatwarnicy, gdzie XIX – wieczny cmentarz i jego otoczenie pozbawione zostało w 2007 roku zieleni wysokiej³⁵⁴ (**Ryc. 41A i B**).

Ryc. 40A i B. Cmentarz w Tarnawie Górnej koło Zagórza

³⁵³ Mimo, że teren cmentarza pozbawiony jest zieleni bądź ubogi w zieleń, ale identyfikację ułatwia świątynia, kaplica, krzyż, które to mają podkreślać sacrum krajobrazu miejscowości.

³⁵⁴ Długozima A., 2010: *Kompozycja warmińskich cmentarzy, na przykładzie cmentarzy gminy Jonkowo* [w:] Rylke J. (red.), *Wzornictwo Ogrodowe*, Wydawnictwo Sztuka ogrodu Sztuka krajobrazu, Warszawa, s. 23-24.

Ryc. 41A. Cmentarz w Zatwarnicy przed wycięciem drzewostanu (w 2006 roku)

Ryc. 41B. Cmentarz w Zatwarnicy po wycięciu drzewostanu (w 2009 roku)

W krajobrazie warmińskich miejscowości stwierdzono najbardziej ograniczony katalog typów krajobrazu w porównaniu z warszawskim i bieszczadzkim polem badawczym. **Cmentarze warmińskie** charakteryzuje krajobraz: klasyczny (71% badanych warmińskich cmentarzy w okresie międzywojennym cechowała klasyczność, współcześnie wartość ta spadła do 58,1%), klasyczno – romantyczny (6,5% w okresie międzywojennym i odnotowany wzrost współcześnie do wartości 25,8% ogółu badanych cmentarzy Warmii) i kosmiczny (6,5% w okresie międzywojennym i 16,1% współcześnie). Dominacja pierwiastka klasycznego wiąże się z topografią terenu i jego strukturą. Na Warmii grunt jest jednocześnie ciągły i zróżnicowany, co stanowi cechę krajobrazu młodoglacjalnego. Formy pozostawione przez lodolód są świeże i czytelne w terenie. Ta równowaga w strukturze związana jest z rytmem zapewnionym przez przenikanie się morenowych pagórków i oczek polodowcowych. Za sprawą tej zrównoważonej fizjonomii niebo zdaje się wszechobejmować krajobraz. Klasyczny typ krajobrazu charakteryzuje cmentarze przykościelne oraz ewangelickie niezwiązane z budynkami świątyni. Poza dwoma czynnikami takimi, jak ziemia i strop o klasyczności ocenianych krajobrazów zadecydowały: równomiernie rozłożone światło za sprawą równowagi pomiędzy architekturą a naturą oraz świadoma kompozycja zapewniona poprzez usytuowanie kościoła i otaczającego go cmentarza w centralnym miejscu jednostki osadniczej. Utrzymane w duchu klasycznym miejsca pochówku zaobserwowano m.in. w: Świątkach, Skolitach (**Ryc. 42**), Sząbruku, Kłobi, Kalistach, Kawkowie, Jonkowie, Wrzesinie, Gietrzwałdzie, Głotowie i Włodowie. Typ klasyczno – romantyczny charakteryzuje najbardziej złożoną grupę cmentarzy tj.: użytkowane grzebalne o XIX – wiecznej proveniencji (m.in. w: Kawkowie, Wrzesinie (**Ryc. 43**), Gietrzwałdzie, Głotowie), użytkowany przykościelny w Kwiecewie, nieużytkowane przykościelne w Sząbruku i Łęgutach, pozostałości cmentarzy ewangelickich w Biesalu, Włodowie oraz cmentarz z okresu I wojny światowej w Drwęcku. W przypadku krajobrazów z cmentarnymi relikwiami grunt, strop oraz porządek zachowują cechy klasyczne, ale światło, charakter i czas zdradzają cechy romantyczne. Dla krajobrazów, w które wpisały się użytkowane cmentarze grzebalne o klasyczności świadczą: świadoma kompozycja, płynący rytualnie, rytmicznie czas oraz antropomorfizm. Natomiast pierwiastek romantyczny posiada topografia terenu (cmentarze wyniesione względem otaczającego krajobrazu, co wpływa na zróżnicowanie płaszczyzn), relatywnie nisko zawieszona słońce oraz gra

światta i cienia, którą zapewnia zróżnicowane pokrycie terenu z bogatym drzewostanem.

Ryc. 42. Cmentarz przykościelny w Skolitach

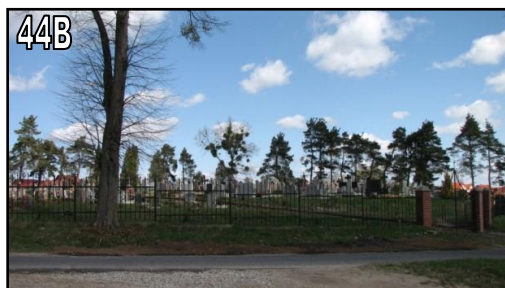

Ryc. 43. Cmentarz we Wrzesinie

Krajobraz kosmiczny przypisano 11,5% analizowanych warmińskich cmentarzy. Stwierdzono go dla widoków na założone po II wojnie światowej cmentarze grzebalne (Świątki, Sząbruk, Włodowo) i ich otoczenie. Zaobserwowano, że krajobraz kosmiczny występuje na cmentarzach miejskich. Do tej kategorii krajobrazów zaliczono także widok na jonkowski cmentarz grzebalny wraz z sąsiedztwem³⁵⁵ (**Ryc. 44A i B**).

Ryc. 44A. Cmentarz w Jonkowie przed wycięciem drzewostanu (w 2008 roku)

Ryc. 44B. Cmentarz w Jonkowie po wycięciu drzewostanu (w 2010 roku)

Analiza dowiodła, że **Warszawa** jest najbardziej złożona pod względem krajobrazowym. Zidentyfikowano kosmiczny (58,1% w okresie międzywojennym oraz 51,3% współcześnie), klasyczo – romantyczny (niezmienna wartość w międzywojniu i współcześnie na poziomie 18,6%), klasyczo – kosmiczny (9,3% w okresie międzywojennym oraz 11,6% współcześnie) oraz kosmiczno – romantyczny (14% w międzywojniu, zaś współcześnie odnotowano wzrost do 18,6%) typ krajobrazu. Najliczniejszą kategorię zarówno współcześnie, jak i w okresie międzywojennym stanowił krajobraz kosmiczny. O kosmiczności decyduje rzeźba terenu Warszawy. Stolica położna jest w krajobrazie nizinnym, który cechuje: płaska bądź lekko pofałdowana powierzchnia terenu oraz małe wysokości względne

³⁵⁵ Ten cmentarz o XIX – wiecznej proveniencji posiadał bogaty drzewostan. W czasie wizji terenowej w 2008 roku widok ten zakwalifikowano do krajobrazu klasyczo – romantycznego, niestety w 2009 roku wycięto starodrzew porastający cmentarz budujący jego romantyczność.

i bezwzględne. Wiśła – szeroka, wolno płynąca rzeka oraz wysoki poziom zurbanizowania potęgują działanie tego ducha.

Na warszawskich cmentarzach kosmiczność przejawia się przede wszystkim w monotoności podłoża, stropu oraz jednolitości światła. Z uwagi na minimalną ilość zieleni wysokiej i dużą powierzchnię zajmowaną przez miejsca pochówków na kosmiczny typ krajobrazu składa się także absolutny porządek i charakter. Ten rodzaj krajobrazu stwierdzono dla cmentarzy grzebalnych zakładanych od początku XX wieku (m.in.: Ursus, Gołąbki, Grabów, Służew, Marysin Wawerski), jak również dla cmentarzy wojennych (m.in.: cmentarz włoski – **Ryc. 45**, Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich) oraz komunalnych (Wólka Węglowa – **Ryc. 46**, Antoninów, Powązki Wojskowe).

Ryc. 45. Cmentarz włoski w Warszawie

Ryc. 46. Cmentarz Komunalny Północny na Wólce Węglowej

Klasycyzm – romantyczny typ krajobrazu stwierdzono na cmentarzach przykościelnych dzisiaj nieczynnych. Zrównoważony grunt, wszechobjemujący strop oraz rytualizowany, płynący rytmicznie czas to wymiary klasyczne, zaś bogaty drzewostan otaczający kościelny dziedziniec i związana z tym gra światła i cienia oraz równowaga pomiędzy naturą i architekturą to wymiary romantyczne. Ten typ krajobrazu zidentyfikowano m.in. dla widoków obejmujących cmentarze: kamionkowski na Pradze, czerniakowski, wolski, służewiecki, tarchomiński. Poza tym do tej kategorii zaliczono także pozostałości cmentarza ewangelickiego na Kępie Zawadowskiej. Kosmiczno – romantyczny krajobraz warszawskich cmentarzy buduje światło, gęste zadrzewienie, które działa niczym filtr wzbogacający przestrzeń, tajemniczy, fantastyczny, mityczny charakter, oraz porządek nieujednolicony. Do tego typu zaliczono krajobrazy, w które wpisały się m.in. takie cmentarze jak: bródnowski, bródnowski żydowski (**Ryc. 47**), powązkowski, wolski żydowski. Na podstawie studiów krajobrazowych klasycyzm – kosmiczny typ widoków stwierdzono w odniesieniu do tych obszarów, które w międzywojniu posiadały kosmiczny typ krajobrazu i na skutek rozwoju miasta zostały wzbogacone o pierwiastek klasycyzm. O klasycyzmie decyduje pojawienie się zieleni wysokiej, wprowadzenie funkcji grzebalnej, co rytualizowało przestrzeń i zsynchronizowało ją z obrzędami pogrzebowymi i świątami kościelnymi. W tej grupie należy uwzględnić m.in. cmentarz we Włochach, w Powsinie, prawosławny na Woli, na Okęciu, na Służewie (**Ryc. 48**) oraz w Wilanowie.

Ryc. 47. Cmentarz żydowski na Bródnie

Ryc. 48. Cmentarz służewiecki przy ulicy Fosa

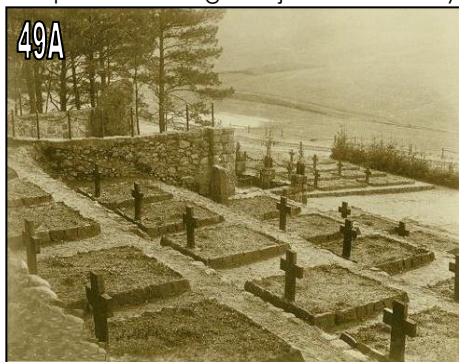
Poniżej zestawiono podsumowanie wyników analizy. W komórkach znajdujących się na przecięciu typu krajobrazu i poligonu badawczego wprowadzono informacje na temat cmentarzy (Tab. 16).

Typ krajo- brazu Obszary badań	Roman- tyczny (A)	Klasyczny (B)	Kosmiczny (C)	Klasyczo-ro- mantyczny (AB)	Klasyczo -ko- smiczny (BC)	Roman- tyczno- kosmiczny (AC)
Cmentarze bieszczadz- kie	Pozostałości cmentarzy, destrukty nagrobków, sukcesja wtórna, cerkiewisko	Cmentarze czynne, grzebalne, związane z budynkami świątyni	Cmentarze grzebalne miejskie, w sąsiedztwie miast, wojenne, pozbawione starodrzewu, z XX wieku	Cmentarze użytkowane, przekwalifikowane, z dominantą, pozostałości cmentarzy w miejscowościach istniejących	-	-
Cmentarze warmińskie	-	Cmentarze przykościelne nieczynne, ewangelickie grzebalne nieczynne, grzebalne czynne	Cmentarze grzebalne z XX wieku, pozbawione starodrzewu, grzebalne miejskie	Cmentarze przykościelne, ewangelickie – pozostałości miejsc pochówków, grzebalne z XIX wieku, bogaty drzewostan, wyniesienie terenu cmentarza względem otoczenia	-	-
Cmentarze warszaw- skie	-	-	Cmentarze wojenne, grzebalne, komunalne, od początku XX wieku	Cmentarze przykościelne nieczynne	Cmentarze grzebalne, od początku XX wieku	Cmentarze grzebalne, rozległy obszar, bogaty drzewostan

Tab. 16. Zestawienie typów krajobrazu z uwzględnieniem cech cmentarzy na poszczególnych polach badawczych

Przeprowadzone studia krajobrazowe dowodzą, że w krajobrazach miejscowości, w które wpisały się 162 objęte badaniami cmentarze w różnych proporcjach odnaleźć można trzy typy krajobrazu indywidualnie, jak również w różnych konfiguracjach. Dominuje typ złożoności (33,7% ogółu analizowanych cmentarzy) w trzech wariacjach: klasyczo – romantycznej (25,9%), klasyczo – kosmicznej (4,8%) oraz kosmiczno – romantycznej (3%). Liczną grupę stanowią także cmentarze, nad którymi unosi się duch kosmiczny (21,7%). Po 18,1% analizowanych obiektów zakwalifikowano do typów romantycznego i klasycznego.

Podkreślić należy, iż bez względu na położenie geograficzne na trzech objętymi badaniami obszarach wystąpiły wszystkie typy krajobrazu (romantyczny, klasyczny, kosmiczny oraz złożony). Dzięki analizie typów krajobrazu w oparciu o metodę fenomenologiczną możliwe było określenie przemian typów krajobrazu (Ryc. 49A i B) jednostek osadniczych oraz relacji społeczności lokalnych do poszczególnych komponentów tego krajobrazu w różnych okresach.

Ryc. 49A. Cmentarz w Drwęcku na fotografii wykonanej w okresie międzywojennym. Źródło: <http://prusywschodnie.blogspot.com/2010/04/drweck-drobnitz.html> (15.07.2010)

Ryc. 49B. Cmentarz w Drwęcku współcześnie

4.2.5. Analiza położenia względem układu *sacrum*

Zestawienie danych dla trzech objętych badaniami terenów (Tab. 17) dowiodło, że Warszawę oraz Warmię cechuje stabilna struktura sakralna. Można przyjąć, że warmiński konserwatyzm układu *sacrum*³⁵⁶ jest spowodowany przez „zwartość osadnictwa” (niewielki zasięg obszarowy jednostki osadniczej i zabudowa nie rozciągająca się na długości większej niż 2 km³⁵⁷). W Bieszczadach w dwóch badanych okresach omawiana struktura uległa wyraźnym modyfikacjom, co przejawia się przede wszystkim w rozproszonej sieci parafialnej. Poza tym, na trzech poligonach badawczych zauważyć można jedną prawidłowość: wzrost liczby

³⁵⁶ Ze względu na pruskie prawo zakazujące podziału ziemi utrzymała się tutaj średniowieczna struktura osadnicza wsi wzbogacona o siedliska na koloniach, powstałych w XIX wieku. W znacznej mierze utrzymał się wystrój krajobrazu kulturowego z przełomu XIX i XX wieku: kapliczki z dzwoniczkami, krzyże przydrożne. Ponadto, wymiana ludności nie nastąpiła na tych terenach w sposób nagły, co zapewniło ciągłość kulturową. Gospodarstwa były przejmowane stopniowo, a wiele z nich zachowało się do dzisiaj. Rylke J., 2004: *Godki, Pupki i Węgajty*, [w:] Janecki J., Borkowski Z. (red.), *Krajobraz i ogród wiejski*. T. 1. Nowe idee i metody w architekturze krajobrazu, Wydawnictwo KUL, Lublin, s. 76.

³⁵⁷ Łąguna W., 2004: *Warmiński krajobraz wiejski* [w:] Janecki J., Borkowski Z. (red.), *Krajobraz i ogród wiejski*. T. 2. Tradycje a współczesny krajobraz wsi polskiej, Wydawnictwo KUL, Lublin, s. 120.

jednostek osadniczych przypadających na jeden cmentarz (koncentracja pochówków)³⁵⁸.

Obszary badań Kategorie	BIESZCZADY ³⁵⁹		WARMIA ³⁶⁰		WARSZAWA ³⁶¹	
	1938	2010	1938	2010	1938 ³⁶²	2010
Średnia liczba jednostek osadniczych wchodzących w skład parafii	2,62	6,77	6,9	7,0	X	6,61 ³⁶³
Średnia liczba świątyń w parafii (z uwzględnieniem kaplic)	2,75	2,35	1,0	1,0	X	1,0/1,21 ³⁶⁴
Średnia liczba cmentarzy w parafii	2,65	1,52	2,0	1,0	X	0,21/1,28 ³⁶⁵
Średnia liczba cmentarzy na jednostkę osadniczą	1,06	0,28	1,72	0,51	X	1,64 ³⁶⁶
Średnia liczba wiernych w parafii	552	875	291	307	X	14919

Tab. 17. Analiza *sacrum* w wymiarze ogólnym. Zestawienie danych dla trzech poligonów badawczych

Analizując elementy tworzące *sacrum* w skali poszczególnych jednostek osadniczych poszukiwano podobieństw bądź różnic w sposobie konstruowania kosmologicznego schematu świata. Jako że krajobraz sakralny jest budowany przez cztery utrwalone przez kulturę archetypy *sacrum*: górę³⁶⁷, drzewo³⁶⁸, wodę³⁶⁹

³⁵⁸ Na Warmii oraz w Warszawie uposażenie wsi parafialnych składa się ze świątyni oraz cmentarza grzebalnego zlokalizowanych na terenie tychże wsi. W Warszawie średnio na 4 parafie przypada jeden międzyparafialny cmentarz.

³⁵⁹ *Parafie bieszczadzkie*, Seria Socjologiczna, t. 1, Biblioteczka Przemyska, Przemyśl, Potocki A., 1990: *Niżej połonin. O ludziach, parafiach i duszpasterzach szkice socjologiczne*, KW SKPB, Warszawa, Holly G., 2004: *Rozmieszczenie obiektów sakralnych w Bieszczadach w 1938 roku i stan dzisiejszy* [w:] „Peregrinus Cracoviensis”, z. 15, s. 187-220.

³⁶⁰ Syrwid R., 2005: *Kościół parafialny gminy Jonkowo*, Littera, Olsztyn, Rylke J., 2004: *Godki, Pupki i Węgałty*, op. cit., Chłosta J., 2002: *Słownik Warmii ...*, op. cit., Drej Sz., 2007: *Święta Warmia*, op. cit.

³⁶¹ Więcej na temat Warszawy w aspekcie kształtowania się krajobrazu *sacrum*, sieci obiektów sakralnych: Królikowski L., Ostrowski M., 2009: *Rozwój przestrzenny Warszawy*, op. cit., Gzell S., Pluta K., 2008: *Rola projektowania urbanistycznego w świetle Nowej Karty Ateńskiej 2003 na przykładzie Warszawy*, Urbanistyka. Międzyuczelniane Zeszyty Naukowe T. 13, Urbanista, Warszawa (zwłaszcza część V opracowania zatytułowana: *Warszawa – sacrum w krajobrazie rozpraszającego się miasta*) oraz Królikowski J. T. i in. (red.), 2004: *Wartości krajobrazu kulturowego ...*, op. cit.

³⁶² W trakcie badań kameralnych nie udało się zebrać informacji odnośnie sieci *sacrum* dla przedwojennej Warszawy.

³⁶³ Średnia liczba parafii przypadających na dekanat. Na terenie Warszawy zidentyfikowano 18 dekanatów i 119 parafii.

³⁶⁴ Wraz z 17 kościołami na terenie liczącego zaledwie trzy parafie dekanatu staromiejskiego.

³⁶⁵ Liczba cmentarzy przypadająca na jeden dekanat.

³⁶⁶ Liczba cmentarzy przypadająca średnio na jedną dzielnicę.

³⁶⁷ Uniwersalny wzorec osi, środka świata, mieszkanie bogów, siedziba bogów, miejsce przemiany. Więcej: Swaryczewska M., 2008: *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym ...*, op. cit., s. 71-73 oraz Eliade M., 1999: *Sacrum a profanum ...*, op. cit., s. 31-42, Kowalczykowa

oraz pustkę (dystans)³⁷⁰ zidentyfikowano częstotliwość ich występowania w poszczególnych objętych badaniami miastach i wsiach (Tab. 18).

Archetypy sacrum	Góra	Drzewo	Woda	Pustka, dystans
Obszary badań				
Bieszczady	●	●	●	●
Warmia	●	●	●	●
Warszawa		●		

Tab. 18. Identyfikacja archetypów sacrum na poszczególnych poligonach badawczych, gdzie symbol koła oznacza częstotliwość wystąpienia danego komponentu: ● - często, ● - bardzo często

Poza archetypami, z kompozycją krajobrazu sakralnego wiążą się elementy ten krajobraz konstruujące, czyli: centrum³⁷¹, brama³⁷², przedpole widokowe³⁷³, granice³⁷⁴ (Tab. 19).

Elementy kompozycji sacrum	Granice	Brama	Centrum	Przedpole
Obszary badań				
Bieszczady	●	●	●	●
Warmia	●	●	●	●
Warszawa		●	●	

Tab. 19. Identyfikacja elementów kompozycji krajobrazu sakralnego na poszczególnych poligonach badawczych, gdzie symbol koła oznacza częstotliwość wystąpienia danego komponentu: ● - często, ● - bardzo często

Synteza danych zawartych w Tab. 18 i Tab. 19 dowodzi, że krajobraz sakralny Warmii i Bieszczadów jest pełny za sprawą przyrody³⁷⁵. Przestrzeń tych krajobrazów jest

A., 1982: *Pejzaż romantyczny*, op. cit., Rogowski R., 2006: *Mistyka gór*, op. cit., Norberg – Schulz Ch., 1999: *Znaczenie w architekturze Zachodu*, Murator, Warszawa. W kontekście komponowania krajobrazu w nurcie archetypicznym, znaczeniowym warto także zapoznać się z pozycją Krystyny Dąbrowskiej – Budziło: Dąbrowska – Budziło K., 2009: *Treść krajobrazowej kompozycji – jej warstwa znaczeniowa* [w:] „Przestrzeń i forma”, Nr 12, Sfera, Szczecin, s. 431-456.

³⁶⁸ O archetypicznej roli drzewa w: Swaryczewska M., 2008: *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym ...*, op. cit., s. 73 – 78, Eliade M., 1999: *Sacrum a profanum ...*, op. cit., s. 157-162.

³⁶⁹ Swaryczewska M., 2008: *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym ...*, op. cit., s. 79-81.

³⁷⁰ Miejsce służące odosobnieniu, oczekiwaniu np. las, droga którą przebywa pielgrzym, strefa transformacji, otwarta przestrzeń pełniąca rolę przedpola widokowego: łąka, pole uprawne. Swaryczewska M., 2008: *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym ...*, op. cit., s. 81, Święty Jan od Krzyża, 2010: *Droga na Górę Karmel*, Wydawnictwo O.O. Karmelitów Bosych, Kraków, Księga III, Rozdz. 42.

³⁷¹ Miejsce, gdzie przejawia się świętość. Swaryczewska M., 2008: *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym ...*, op. cit., s. 86-87.

³⁷² Sygnały przejścia zaznaczone w otwartym krajobrazie: kapliczki, figury na rozstajach, naturalne ramy otwierającego się niespodziewanie widoku. Swaryczewska M., 2008: *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym ...*, op. cit., s. 89.

³⁷³ Retardacja kompozycyjna, strefa ekspozycji. Swaryczewska M., 2008: *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym ...*, op. cit., s. 91.

³⁷⁴ Linie rozdzielające profanum od sacrum, wyraźne architektoniczne ramy, ogrodzenie cmentarza, zadrzewienie przy kościele czy kapliczkach. Swaryczewska M., 2008: *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym ...*, op. cit., s. 92-95.

komponowana dośrodkowo (obiekt *sacrum* o największej mocy to dominanta architektoniczna – świątynia lokowana w centrum układu, co dodatkowo podkreśla jej rangę). Świątynia stanowi bardzo ważny, wyraźnie zaznaczony element układu wsi (zwłaszcza parafialnej). Rolę dominanty w misternie konstruowanym układzie sakralnym podkreśla jej właściwe wyeksponowanie poprzez położenie na wyniesieniu lub w dolinie, obsadzenie starodrzewem oraz obudowanie jej przedpołem widokowym zapewnionym przez sąsiedztwo zbiorników wodnych (**Ryc. 50**) lub pól uprawnych (**Ryc. 51**)³⁷⁶.

Ryc. 50, 51. Dośrodkowe kompozycje *sacrum* na przykładzie Wrzesiny (50) i Krywego (51)

Świątynie i cmentarze są niewątpliwie najważniejszymi elementami sakralnymi jednostek osadniczych. Stanowią one przestrzeń spotkania człowieka – członka społeczności lokalnej z Bogiem oraz ze zmarłymi dawnymi członkami wspólnoty. Są przestrzeniami dialogu żywych i umarłych, przestrzeniami pamięci, wiary. Ponadto, w krajobrazach analizowanych miast i wsi odnaleziono inne pierwiastki sakralności. Analiza pozwoliła odszyfrować nawarstwienia *sacrum* w krajobrazie Warmii, Bieszczadów i Warszawy. Warstwę najstarszą stanowią: pozostałości świątyń i cmentarzy żydowskich, mużułmańskich, cerkiewnych, ewangelickich, dopełniają ją elementy sakralne warstw młodszych: XIX – wiecznej (z krzyżami pańszczyźnianymi³⁷⁷, krzyżami i kapliczkami przydrożnymi znaczącymi dawne rubieże jednostek osadniczych oraz obiektami małej architektury o charakterze wotywnym³⁷⁸) oraz XX – wiecznej (kościoty i cmentarze rzymskokatolickie powstałe

³⁷⁵ Na temat przyrody konstytuującej *sacrum* w krajobrazie pisał m.in.: Święty Jan od Krzyża, 2010: *Droga na Górę Karmel*, *op. cit.* Krajobraz wiejski utworzony jest z wielu trwałych składników przyrodniczych, gdzie nieodłącznym elementem jest zieleń.

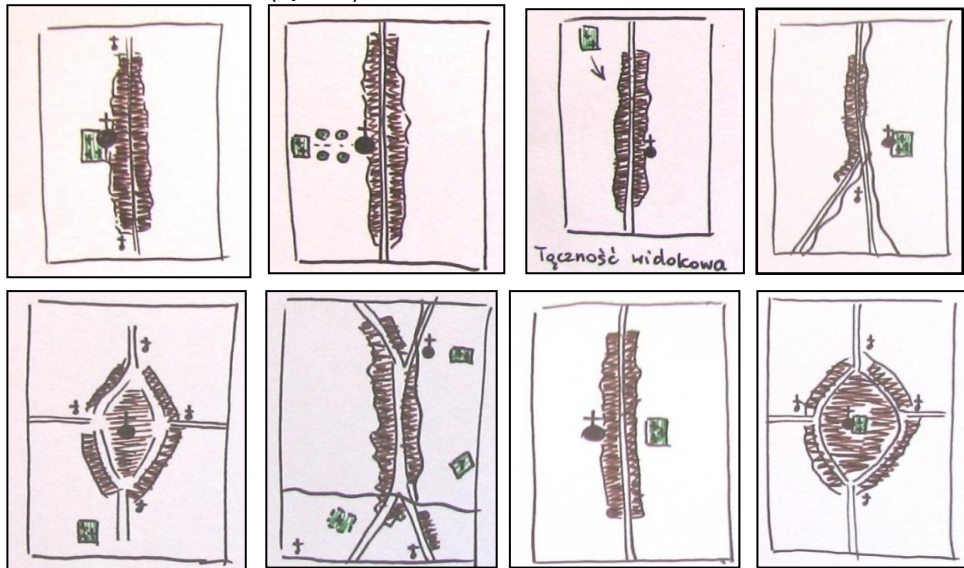
³⁷⁶ Jak widać na załączonych zdjęciach świątynie i ich otoczenie stanowią ważne akcenty pionowe w krajobrazie widoczne z oddali.

³⁷⁷ Typowe dla krajobrazu bieszczadzkiego, pojawiły się w nim po 1848 roku, kiedy to zniesiona została pańszczyzna.

³⁷⁸ Na temat kapliczek warmińskich pisali: Hochleitner J., 2004: *Kapliczki Warmii Południowej. Przydrożne obiekty kultu jako element ludowego systemu komunikacji*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego nr 222, Olsztyn, Chłosta J., 2002: *Słownik Warmii*, *op. cit.* (hasło: kapliczki na Warmii, s. 161-162), Drej Sz., 2007: *Święta Warmia*, *op. cit.*, s. 41-46, Stefanowicz S., *Kościoty, kaplice, kapliczki, krzyże przydrożne. Południowa Warmia. Okolice Jeziora Wulpińskiego. Wycieczki rowerowe 1997-2003* [w:]

<http://www.domwarminski.pl/content/view/417/562> (11.03.2009). Tematykę bieszczadzkich krzyży i kapliczek podjęli: Holly G., 2008: *Kapliczki i krzyże przydrożne w Bieszczadach Wysokich* [w:] „Peregrinus Cracoviensis”, z. 19, Kraków, s. 145-160, Marszałek E., 2010: *Leśne ślady wiary. Kapliczki i cmentarze na terenie Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Krośnie*, Ruthenus, Krosno, Stachowiak A., 2001: *Łemkowskie krzyże kamienne w dolinach Bielczy*

w miejscach *sacrum* innych wyznań bądź założone na „surowym korzeniu”, miejsca pamięci związane z wydarzeniami dwóch wojen światowych oraz ich reperkusjami³⁷⁹). W ramach tej analizy poszukiwano odpowiedzi na pytanie w jaki sposób wyróżniające się centrum (świątynia, ewentualnie świątynia z założonym wokół niej cmentarzem) łączono z wymienionymi powyżej elementami małej architektury sakralnej. Jeśli tak, to czy wskazać można jakieś konkretne rozwiązania w tym zakresie, czy powiązania między komponentami są przypadkowe? Poniżej zamieszczono schematy układów sakralnych zidentyfikowanych w Bieszczadach, Warszawie i na Warmii (**Ryc. 52**).

Ryc. 52. Schematy układów *sacrum*, miejsce cmentarza w układzie

Na Świętej Warmii dominującymi typami morfogenetycznymi wsi były owalnice i ulicówki, co determinowało rozmieszczenie elementów sakralnych. Otóż, centralnie położona świątynia oraz krzyże i kapliczki³⁸⁰ lokowane przy granicach, bramach prowadzących do wsi powodowały odbicie w krajobrazie kształtu krzyża – ideogramu Świętego Miasta (**Ryc. 53**).

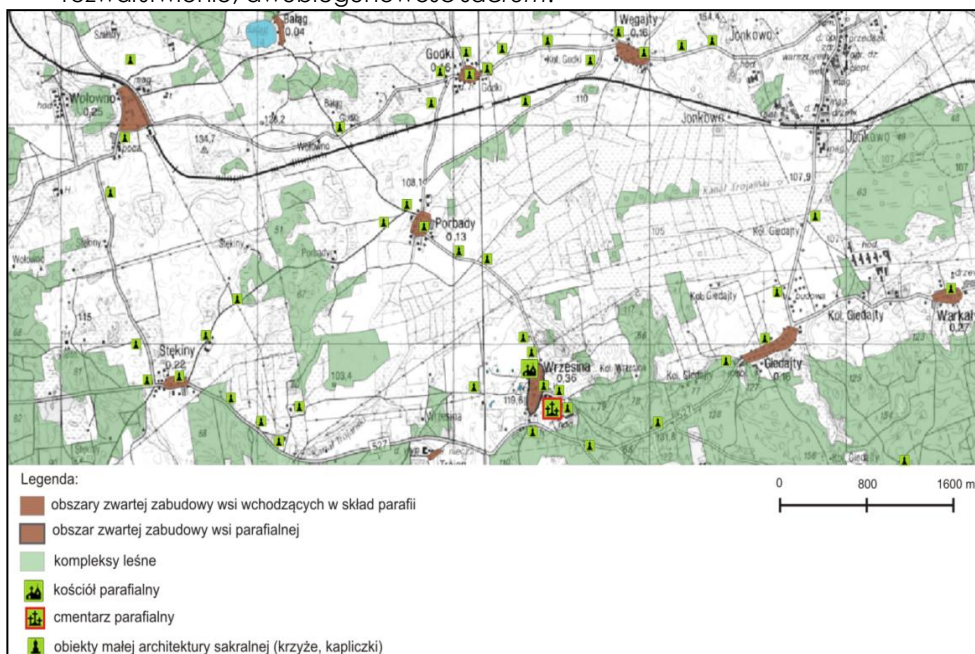
i górnej Jasiołki [w:] „Płaj. Almanach Karpacki”, Nr 23, Warszawa, s. 113-120 (zakres terytorialny tego opracowania nie pokrywa się z obszarami, o których traktuje dysertacja, ale jest ono istotne z punktu widzenia znaczenia i symboliki krzyży przydrożnych łemków, którzy także zamieszkiwali Bieszczady). O kapliczkach w Warszawie i na Mazowszu powstały m.in. następujące opracowania: Bohdziewicz A. B., Stopa M., 2009: *Kapliczki warszawskie*, Dom Spotkań z Historią, Warszawa, Fortuna – Antoszkiewicz B., Kimic K., 2007: *Miejsce kapliczek i przydrożnych krzyży w krajobrazie terenów wiejskich Mazowsza* [w:] „Teki Kom. Arch. Urb. Stud. Krajoobr.”, OL PAN, s. 35-47.

³⁷⁹ Humprey C., Vitebsky P., 2005: *Architektura i sacrum*, Świat Książki, Warszawa, s. 154.

³⁸⁰ Na Warmii większa intensywność obiektów małej architektury sakralnej niż w Warszawie, czy w Bieszczadach. Dla przykładu na terenie jednej warmińskiej parafii (Wrzesina) zidentyfikowano 57 obiektów podczas, gdy na całym poligonie bieszczadzkiemu obecnie znajduje się ich 59.

Podczas gdy na Warmii układ *sacrum* przetrwał bez większych modyfikacji, w Bieszczadach od połowy XX wieku zauważyć można trzy kierunki przemian w kwestii kompozycji sakralnej:

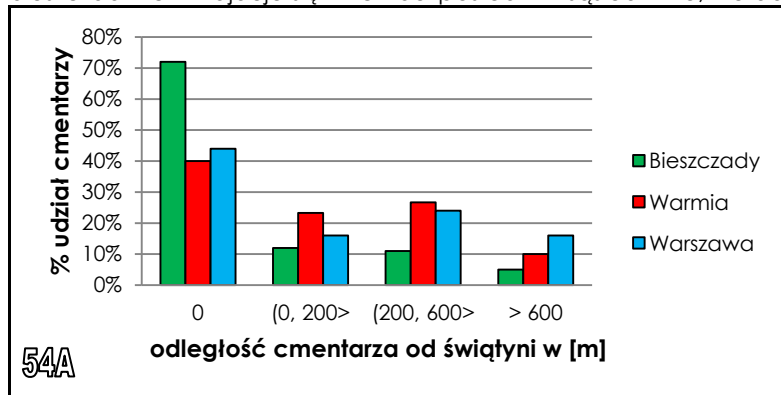
- konserwacja historycznego układu *sacrum*: świątynia – cmentarz – obiekty małej architektury;
- budowa nowego układu – przenoszenie środka ciężkości do nowego centrum *sacrum*;
- rozwarstwienie, dwubiegunowość *sacrum*.

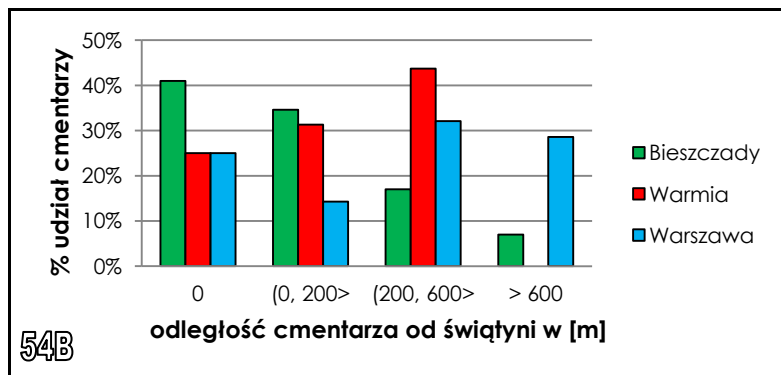
Ryc. 53. Identyfikacja elementów sakralnych na terenie parafii Wrzesina

Podobnie, zróżnicowanie w sposobie kształtowania *sacrum* cechuje Warszawę. Jest ona niejednolita z punktu widzenia nasycenia miejscami sakralnymi: od przesycenia (Stare Miasto) przez średnie odległości elementów (strefa śródmiejska) aż po swoiste pustynie (obrzeża stolicy, nowe osiedla). Na skutek II wojny światowej, dynamicznych przemian demograficznych oraz przestrzennych na terenie warszawskiego pola badań brakuje systemu powiązań pomiędzy obiektami sakralnymi. Ponieważ relacje cmentarz – świątynia stanowią najważniejsze elementy krystalizujące układ sakralny rozpocząć należy od określenia dystansu jaki dzieli świątynię od cmentarza (**Ryc. 54A i B**). W międzywojniu (**Ryc. 54A**) na wszystkich obszarach badań dominowały cmentarze założone wokół świątyń lub w ich bezpośrednim sąsiedztwie np. na posesji przylegającej do dziedzińca świątyni. W przedziale 200 – 600 metrów znalazło się 28% cmentarzy warszawskich za sprawą ewangelickich rodowych miejsc pochówków, które lokowane były zwykle na terenie założeń parkowo – pałacowych i to względem nich orientowano ich kompozycję a nie względem świątyni parafialnej. W grupie cmentarzy najbardziej oddalonych od świątyń znalazło się 18% obiektów warszawskich z uwagi na intensywną zabudowę i niewielkie rezerwy terenowe, które można by przeznaczyć

na funkcję grzebalną. Trendy zaobserwowane w okresie międzywojennym utrzymują się współcześnie (Ryc. 54B). Podczas gdy warszawskie i warmińskie cmentarze grzebalne coraz bardziej dystansują się od świątyń, aż 41% obiektów bieszczadzkich znajduje się w ich bezpośrednim sąsiedztwie, nie dalej niż 200 m.

Ryc. 54 A.
Odległość cmentarza grzebalnego od świątyni w okresie międzywojennym

Ryc. 54B.
Odległość cmentarza grzebalnego od świątyni współcześnie

Wskazano następujące typy kompozycji sakralnych (Tab. 20):

Obszar badań	Bieszczady	Warmia	Warszawa
Budowa układu sacrum			
Z cmentarza widoczna świątynia	●	●	●
Wejście na cmentarz podkreślone obiektem małej architektury sakralnej, pomnikiem		●	
Aleja łącząca cmentarz z kościołem	●	●	
Obiekty małej architektury sakralnej	●	●	●
Świątynia dominantą architektoniczną układu sakralnego jednostki osadniczej	●	●	●

Tab. 20. Identyfikacja i częstotliwość występowania głównych komponentów sacrum w krajobrazach badanych miejscowości, gdzie symbol koła oznacza częstotliwość wystąpienia danego komponentu: ● - często, ● - bardzo często

W tym miejscu scharakteryzowano zawarte w tabeli sposoby konstruowania sacrum. Powiązanie widokowe cmentarza ze świątynią jest możliwe dzięki usytuowaniu cmentarza na jej osi kompozycyjnej. W ten sposób oś budowlanej staje się jednocześnie osią założenia cmentarnego. Niejednokrotnie zwieńczeniem tej osi

na terenie cmentarza staje się dominanta, najczęściej w postaci krzyża (**Ryc. 55**). Często na terenie cmentarza oś kompozycyjna świątyni staje się główną aleją. Jej rangę oraz związek przestrzeni grzebalnej ze świątynią podkreślają nasadzenia drzew wzdłuż tej alei (**Ryc. 56**). Ten sposób podkreślenia tężności miejsca pochówku ze świątynią zaobserwowano tylko na bieszczadzkim polu badań. Poza tym stwierdzono tam, że nowe świątynie w dalszym ciągu są orientowane na wschód, co determinuje układ grobów (zwrócone w kierunku świątyni) i świadczy o prostej religijności bieszczadzkiej ludności³⁸¹.

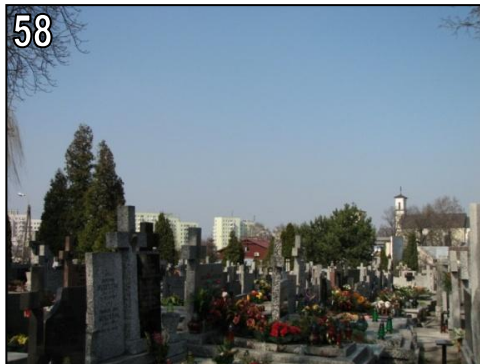
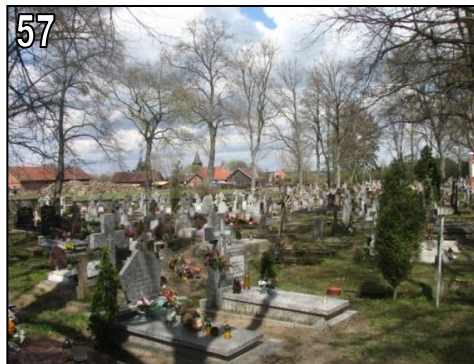
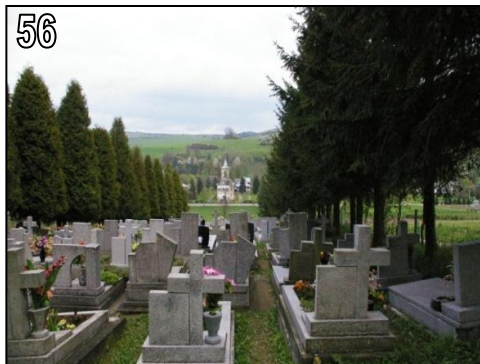

Ryc. 55. Położenie cmentarza i jego dominanty – krzyża na osi kompozycyjnej świątyni na przykładzie wsi Dwernik. Źródło: <http://maps.geoportat.gov.pl>

Na trzech polach badań z terenu cmentarza zapewniony jest widok na świątynię. Ten zabieg kompozycyjny nie tylko podkreśla przynależność danej przestrzeni grzebalnej do kościoła i podległość kościelnej jurysdykcji, ale także zwraca uwagę na utrwalony w historii związek cmentarza i świątyni, który został zerwany na skutek

³⁸¹ Władysław Kopaliński w swoim „Słowniku symboli” pisze, iż: We wczesnym chrześcijaństwie modlący się w domu i w kościele zwracali się na wschód, podobnie jak wyznawcy kultów słonecznych; stąd również bierze się zwyczaj kierowania, w miarę możliwości, osi budynków kościelnych i grobów na wschód” [za:] Kopaliński W., 1991: *Słownik symboli*, Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 388.

regulacji prawnych dopiero w XIX wieku. Ten zabieg stanowi najczęstszy sposób budowania zespołu sakralnego na terenach objętych badaniami (**Ryc. 56-59**).

Ryc. 56. Oś założenia świątynia – cmentarz podkreślona przez nasadzenia roślinne na przykładzie wsi Łukowe

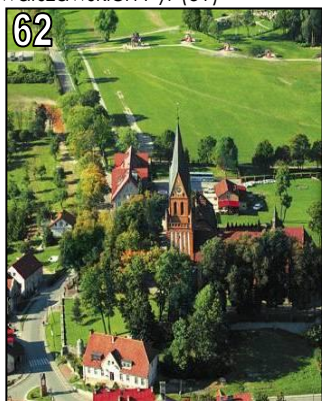
Ryc. 57-59. Widok na kościół z terenu cmentarza na przykładzie: Wrzesiny (57), warszawskiego Służewa (58), Dwernika (59)

Kolejnym zidentyfikowanym na terenach badań sposobem budowy układu *sacrum* jest zakomponowanie strefy dystansu i czytelne zdefiniowanie drogi świątynia – cmentarz³⁸². Droga ta podkreślona jest obiektami małej architektury sakralnej (**Ryc. 60, 61**) bądź drzewami (**Ryc. 62- 64**).

³⁸² Niegdyś integralną część założeń cmentarnych stanowiły aleje łączące cmentarz z kościołem lub z drogą publiczną, bądź pałacem, czy założeniem pałacowo – parkowym. Na skutek XIX – wiecznych regulacji prawnych likwidacji uległy cmentarze położone „*intra muros*”, przy świątyniach, co wpłynęło na układ *sacrum* (w mniejszym stopniu w Bieszczadach, co należy wiązać z typem morfogenetycznym tamtejszych wsi. Więcej: Borcz Z., 1995: *Cmentarze w krajobrazie wiejskim ...*, op. cit.). Cmentarze warmińskie i warszawskie umieszczano często dalej, na skraju zabudowy wiejskiej, obierając najczęściej wyniesienia. W innych wypadkach aby utrzymać utrwaloną przez tradycję więź kościoła z cmentarzem drogę łączącą świątynię z nowo wytyczonym miejscem pochówku obsadzano drzewami.

Ryc. 60, 61. Kapliczki z jednej strony znaczą dawne rubieże jednostek osadniczych, z drugiej zaś stanowią bramy wprowadzające w sakralną przestrzeń cmentarza, sygnalizując pojawienie się w krajobrazie miejsc świętych, na przykładzie warmińskiego Gietrzwałdu (60) i warszawskich Pyr (61)

Ryc. 62- 64. Sposoby prowadzenia drogi łączącej świątynię z cmentarzem grzebalnym. Aleja Różańcowa wysadzana grabami na przykładzie Gietrzwałdu (62). Źródło: <http://agrojelonki.olsztyn.pl> (11.02.2011). Aleja lipowa na przykładzie Jonkowa (63), droga na przedłużeniu osi świątyni na przykładzie Lutowsku (64)

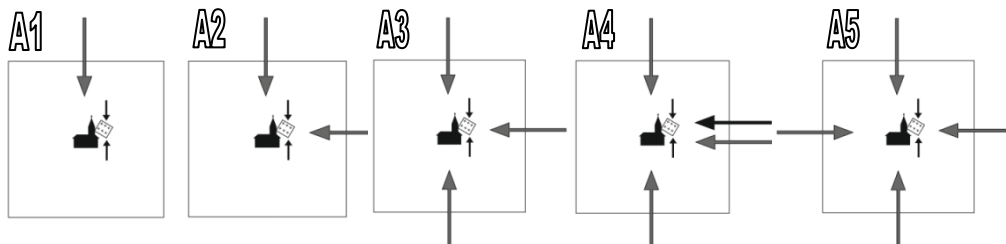
Wszystkie te zabiegi sprawiają, że strefa *sacrum* wyraźnie wyodrębnia się z tkanek jednostek osadniczych. Przeprowadzona analiza dowodzi, że w krajobrazie (zwłaszcza wiejskim³⁸³) lokalne formy zagospodarowania przestrzeni o wymiarze sakralnym są ze sobą powiązane (kompozycyjnie, najczęściej widokowo), a zaliczamy do nich kościoły, cmentarz, kapliczki.

4.2.6. Analiza widoczności (postrzegalności) cmentarza

Analiza widoczności, zgodnie z opisem zawartym w rozdziale 3.2, miała na celu wskazać kierunki, z których cmentarz jest widoczny i określić zasięg postrzegalności. Badanie to pozwoliło wygenerować kategorie postrzegalności cmentarzy i zaklasyfikować do tych kategorii przebadane obiekty. Ponieważ 38,5% cmentarzy

³⁸³ Wsie kościelne, które na skutek ekspansji Warszawy zostały włączone w granice administracyjne stolicy (np. Służew, Powsin, Wilanów) z czasem utraciły tą „klarowność kompozycyjną *sacrum*” za sprawą intensywnej zabudowy, przeznaczania terenów otwartych – zapewniających ekspozycję widokową na cele inwestycyjne.

pośród ogółu badanych była związana z budynkiem świątyni analizę rozpoczęto od określenia zakresu postrzegalności świątyń i cmentarzy w ich otoczeniu. Cmentarze związane ze świątyniami zaklasyfikowano do pięciu typów postrzegalności, które zobrazowano na poniższych schematach (Ryc. 65).

Ryc. 65. Schematy typologiczne postrzegalności cmentarzy założonych przy świątyniach, gdzie poszczególne symbole oznaczają: - cmentarz, - pozostałości cmentarza, - świątynię, - pozostałości świątyni (ruiny, cerkwisko), - widok z daleka na świątynię, - widok z daleka na cmentarz, - widok z bliska na cmentarz

Kategorie postrzegalności od A1 do A5 oznaczają odpowiednio:

Kategoria A1: kościół widoczny z daleka z jednej strony; cmentarz widoczny z najbliższej okolicy z dwóch stron; taka sytuacja miała miejsce tylko w jednym z badanych obiektów (warszawski cmentarz prawosławny na Woli).

Kategoria A2: kościół widoczny z daleka z dwóch stron; cmentarz widoczny z najbliższej okolicy z dwóch stron; kategoria ta obejmuje 6 kościołów wraz z cmentarzami przykościelnymi (wszystkie obiekty warszawskie).

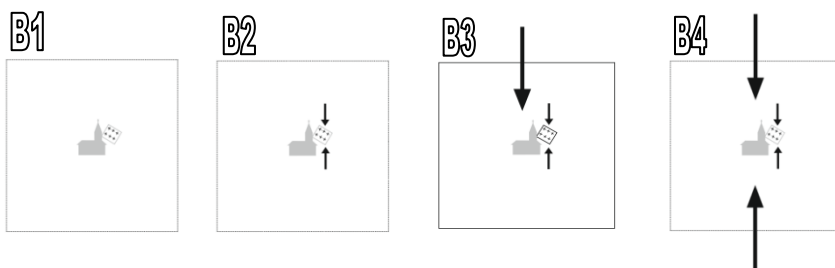
Kategoria A3: kościół widoczny z trzech stron z daleka; cmentarz przykościelny widoczny z najbliższej okolicy z dwóch stron; kategoria obejmuje 3 cmentarze warszawskie, 4 warmińskie.

Kategoria A4: kościół widoczny z trzech stron z daleka; cmentarz przykościelny widoczny z jednej strony z daleka, ponadto z dwóch stron postrzegalny z najbliższej okolicy; kategoria ta obejmuje 16 cmentarzy bieszczadzkich.

Kategoria A5: kościół widoczny ze wszystkich stron z daleka; cmentarz przykościelny widoczny z dwóch stron z najbliższej okolicy; kategoria obejmuje 7 cmentarzy warmińskich.

Z analizy tej wynika, że zlokalizowanie cmentarzy wokół świątyń nie wpływa na poprawę ich postrzegalności. Cmentarze widoczne są z najbliższej okolicy z dwóch stron. Tylko w przypadku cmentarzy bieszczadzkich wyodrębnić można grupę cmentarzy przykościelnych widocznych z jednej strony z daleka (kategoria A4). Ponadto, w odniesieniu do cmentarzy bieszczadzkich zaobserwowano rodzaje postrzegalności cmentarzy znamienne tylko dla tego regionu Polski³⁸⁴ (porównując z pozostałymi obszarami badań), co obrazują poniższe schematy:

³⁸⁴ Tą odmienność należy wiązać z historią Bieszczadów, zwłaszcza zaś z przemianami po II wojnie światowej i akcji „Wiśła” (więcej w charakterystyce bieszczadzkiego pola badań).

Ryc. 66. Schematy typologiczne postrzegalności cmentarzy założonych wokół świątyń charakterystyczne dla bieszczadzkiego obszaru badań

Ta czterostopniowa skala zarezerwowana dla bieszczadzkich cmentarzy oznacza kolejno:

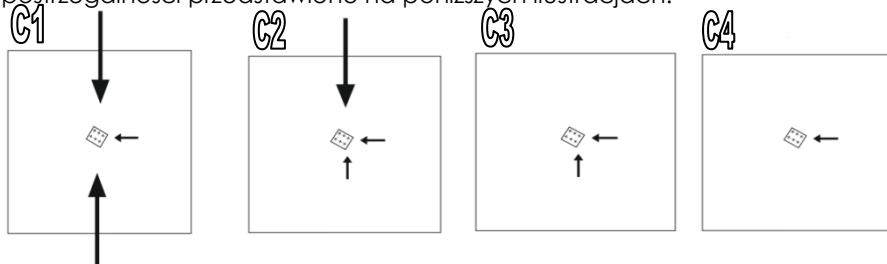
Kategoria B1: pozostałości świątyni, pozostałości cmentarza; brak widoczności; cmentarze trudne do zidentyfikowania w krajobrazie³⁸⁵. Nie uwzględniane w dalszych etapach pracy.

Kategoria B2: pozostałości świątyni, pozostałości cmentarza; cmentarz widoczny z dwóch stron z najbliższej okolicy. Do tej grupy zaliczono: Wołosate, Łupków, Caryńskie, Dwernik, Stuposiany, Sianki, Tyskową, Wołkowyję, Kiełczawę, Solinkę, Krywe k. Zatwarnicy, Jabłonki, Dołżyce.

Kategoria B3: pozostałości świątyni, cmentarz użytkowany widoczny z jednej strony z daleka oraz dwóch stron z najbliższej okolicy. Ten typ postrzegalności bieszczadzkich cmentarzy reprezentują: Weremień, Cisna, Terka.

Kategoria B4: pozostałości świątyni, pozostałości cmentarza widoczne z dwóch stron z daleka oraz z dwóch stron z najbliższej okolicy. W tej grupie znalazły się: Zahoczewie, Berehy Górne, Polana, Maniów, Stężnica, Zubeńsko, Zatwarnica, Żubracze, Bukowiec k. Terki, Radziejowa.

Dla cmentarzy niezwiązanych ze świątyniami wskazać można cztery kategorie postrzegalności przedstawione na poniższych ilustracjach.

Ryc. 67. Schematy typologiczne postrzegalności cmentarzy grzebalnych

Porównując schematy A1 do A5, B1 do B4 z tymi zarezerwowanymi dla cmentarzy grzebalnych zauważyć można, że jeśli od tych wcześniej omówionych grup cmentarzy (A1 do A5 oraz B2 do B4) odłączymy świątynie (bądź ich pozostałości) wraz z zakresami widoczności to otrzymamy te same kategorie, które prezentują

³⁸⁵ Ze względu na tę trudność, jak również z uwagi na niemożność zidentyfikowania elementów kompozycji cmentarzy 25 obiektów wykluczono w dalszej fazie opracowania (obiekty wymieniono w rozdziale poświęconym metodyce pracy).

schematy od C1 do C4. A zatem można stwierdzić, że syntezę analizy postrzegalności dla 162 przebadanych cmentarzy stanowią 4 kategorie.

Jarosław Balon i Krystyna German po przebadaniu 77 kościołów wprowadzili czterostopniową skalę postrzegalności: dobra (kościół widoczny z różnych, wszystkich stron), średnia (kościół widoczny z różnych, ale nie z wszystkich stron), słaba (kościół widoczny tylko z niektórych stron), bardzo słaba (kościół praktycznie niewidoczny, ewentualnie widoczny z najbliższej okolicy z jednej strony). Po wykonaniu niniejszej analizy dla cmentarzy bieszczadzkich, warmińskich i warszawskich niezbędne okazało się zmodyfikowanie tej skali. Wygenerowano cztery stopnie postrzegalności, ale ich charakterystyka jest odmienna. Poszczególne typy oznaczają:

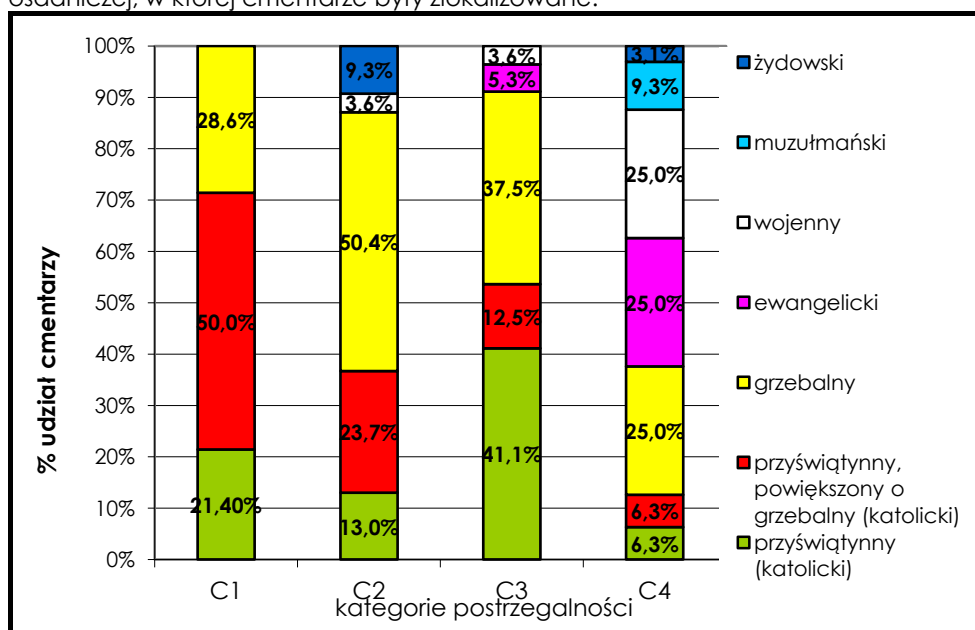
C1: postrzegalność dobrą; cmentarz widoczny z różnych stron, w tym z dwóch stron z daleka.

C2: postrzegalność średnią; cmentarz widoczny z różnych stron, w tym z jednej strony z daleka.

C3: postrzegalność słabą; cmentarz widoczny z dwóch stron z najbliższej okolicy.

C4: postrzegalność bardzo słabą; cmentarz widoczny z jednej strony z najbliższej okolicy.

Odwołując się do parametru postrzegalności możliwe było także wskazanie związków pomiędzy tym kryterium a rodzajami cmentarzy, krajobrazu oraz jednostki osadniczej, w której cmentarze były zlokalizowane.

Ryc. 68. Relacje między kategoriami postrzegalności a typami cmentarzy

Wraz ze zmniejszaniem postrzegalności wzrasta liczba typów cmentarzy. Postrzegalność C1 wykazują cmentarze przyświątynne (71,4%) oraz grzebalne (28,6%). Postrzegalność średnią C2 w 50,4% przypadków cechuje cmentarze grzebalne, pozostałe ok. 50% rozkłada się pomiędzy cmentarze przyświątynne

(36,7%), żydowskie (9,3%) oraz wojenne (3,6%). W porównaniu z kategorią C1, w kategorii C2 wzrósł udział cmentarzy grzebalnych o ok. 22 punkty procentowe. Poszerzył się także katalog typów cmentarzy. Postrzegalność C3 charakteryzuje 5 spośród 7 zidentyfikowanych typów cmentarzy. Znaczny udział odnotowują cmentarze przyświątynne (53,6%). Na drugim miejscu pod względem słabej postrzegalności uplasowały się cmentarze grzebalne (37,5%). Zauważyć można ponowne odwrócenie się relacji (wzrost udziału cmentarzy przyświątynnych względem cmentarzy grzebalnych). Postrzegalność słaba powiększa katalog typów cmentarzy. Do grupy obiektów zaklasyfikowanych jako C3 włączone zostały cmentarze ewangelickie. Ponadto, udział cmentarzy wojennych w porównaniu z kategorią C2 pozostaje bez zmian. Jeśli chodzi o cmentarze o postrzegalności jednostronnej bliższej (C4), to z badań wynika, że wykazują ją wszystkie ze zidentyfikowanych typów cmentarzy. Najstąbszy zakres widoczności cechuje cmentarze grzebalne, wojenne i ewangelickie (po 25%), przyświątynne (12,6%), mużułmańskie (9,3%)³⁸⁶ oraz żydowskie (3,1%). W stosunku do postrzegalności średniej i słabej (C2 i C3) w kategorii C4 wzrósł kilkakrotnie udział cmentarzy wojennych (wzrost 7 – krotny) i ewangelickich (wzrost 5 – krotny). Z badań wynika, że postrzegalność dobra w 79% przypadków dotyczy cmentarzy bieszczadzkich tj. osadzonych w krajobrazie górskim. Pozostałe 21% zbadanych obiektów położonych jest w krajobrazie pojeziernym. Wraz ze słabnięciem postrzegalności zauważyć można wzrost udziału cmentarzy osadzonych w krajobrazie nizinym. Kategoria C2 w 64,3% cmentarzy występuje w krajobrazie górskim, w 30,3% w krajobrazie nizinym, zaś w 5,4% w krajobrazie pojezierzy. Analiza postrzegalności dobrej i średniej dowodzi, że są one typowe dla cmentarzy zlokalizowanych w krajobrazie górskim³⁸⁷. Pewne przewartościowanie można zaobserwować w kategoriach C3 i C4. Z analizy wynika, że postrzegalność słaba jest charakterystyczna dla krajobrazu pojeziernego (42,6% – najwyższy wskaźnik dla cmentarzy warmińskich spośród czterech omawianych kategorii³⁸⁸). Na dalszych miejscach uplasowały się krajobrazy Bieszczadów (29,6%) oraz Warszawy (27,8%). Postrzegalność bardzo słaba w 54,8% przypadków dotyczy cmentarzy osadzonych w krajobrazie płaskim, nizinym, w 35,5% w górskim, zaś w 9,7% pojeziernym. Wzrost udziału cmentarzy bieszczadzkich w tej ostatniej kategorii należy łączyć ze stanem użytkowania i typem cmentarzy³⁸⁹. W analizie postrzegalności podjęto także próbę uchwycenia zależności między zakresem widoczności cmentarza a typem jednostki osadniczej, w której został zlokalizowany. Z badań wynika, że wraz z ograniczaniem postrzegalności spada udział cmentarzy wiejskich na rzecz tych zlokalizowanych w miastach. Typ C1 w 92,9% przypadków dotyczy cmentarzy

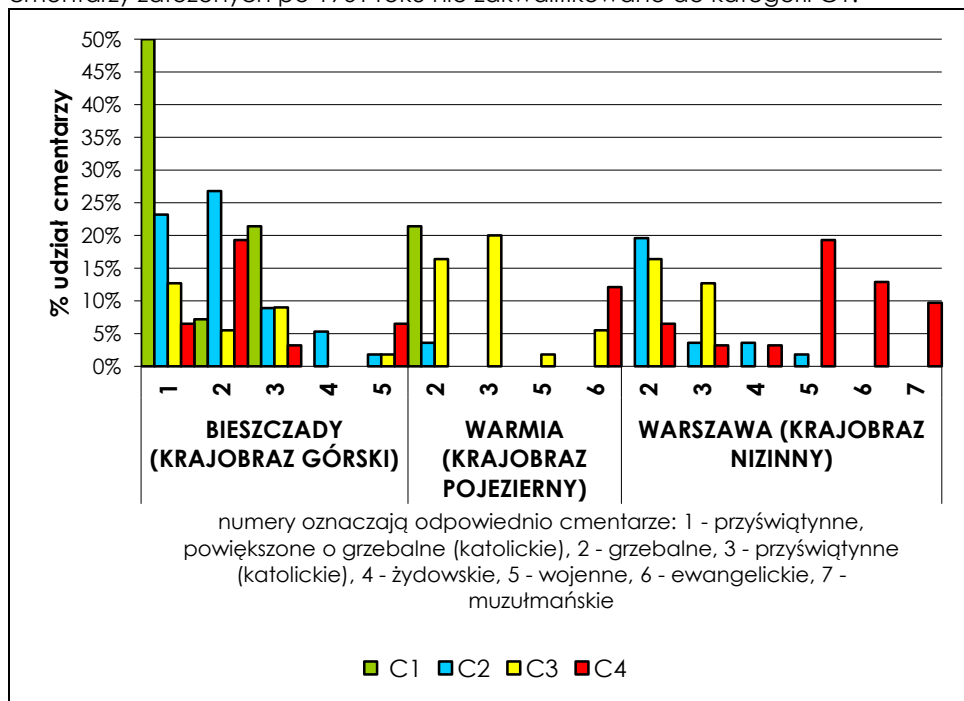
³⁸⁶ Należy podkreślić, że wszystkie zidentyfikowane na obszarze badań cmentarze mużułmańskie zakwalifikowano do kategorii C4. Stwierdzić, zatem można, że 100% cmentarzy wyznawców islamu cechuje bardzo słaba postrzegalność.

³⁸⁷ 18% przebadanych bieszczadzskich cmentarzy zakwalifikowano do kategorii postrzegalności C1, zaś 47,4% do kategorii C2, co daje łączny wynik 65,4%.

³⁸⁸ 72% objętych analizą warmińskich cmentarzy zakwalifikowano do kategorii C3. Pozostałe 28% rozłożyły się równomiernie po pozostałych trzech kategoriach postrzegalności.

³⁸⁹ Spośród 11 bieszczadzskich cmentarzy zaliczonych do kategorii C4: 2 stanowią cmentarze nieużytkowane, nieczynne, których postrzegalność w krajobrazie utrudnia postępująca dewastacja. 2 kolejne to cmentarze wojenne, których bardzo słabą postrzegalność w krajobrazie determinuje kompozycja. Pozostałe 7 obiektów to użytkowane cmentarze grzebalne, nie związane z budynkiem świątyni, zlokalizowane na obrzeżach jednostek osadniczych.

położonych na wsi, zaś w pozostałych 7,1% cmentarzy w miastach. W C2 udział cmentarzy wiejskich obniżył się o 23,3 punkty procentowe (osiągając 69,6%) na rzecz cmentarzy miejskich (30,4%). W grupie cmentarzy o postrzegalności C3 odnotowano kolejny spadek cmentarzy wiejskich, tym razem o 2,3% (z 69,6% do 67,3%) na rzecz cmentarzy miejskich (32,7%). W kategorii C4 cmentarze miejskie osiągnęły znaczną przewagę względem obiektów zlokalizowanych na wsiach. Zjawisko to należy wy tłumaczyć odwołując się do fizjonomii miasta. Miejski krajobraz jest ciasno wypełniony obiektami architektonicznymi, co ogranicza w znacznym stopniu swobodę percepcji. W związku z tym, miasto narzuca obserwatorowi konieczność bliskiego i średniego dystansu patrzenia³⁹⁰, co przekłada się na średni, słaby i bardzo słaby typ postrzegalności cmentarzy. Wraz z ograniczaniem postrzegalności zmniejsza się udział cmentarzy datowanych na przełom XIX i XX wieku, a wzrasta tych zakładanych w okresie międzywojennym. Słabą i bardzo słabą postrzegalność wykazują cmentarze współczesne. Żadnego z cmentarzy założonych po 1961 roku nie zakwalifikowano do kategorii C1.

Ryc. 69. Zestawienie cmentarzy pod względem kategorii postrzegalności, z uwzględnieniem obszaru badań i typu cmentarza

Wynikiem niniejszej analizy jest charakterystyka kategorii postrzegalności cmentarzy oraz zależności, jakie występują pomiędzy zakresem widoczności, typem krajobrazu, typem jednostki osadniczej oraz typem cmentarza.

³⁹⁰ Skalski J., 2007: *Komfort dalekiego patrzenia jako czynnik wartościujący przestrzeń publiczną miasta* [w:] „Czasopismo Techniczne”, z. 1 – A/2007, Kraków, s. 163-167.

Kategoria postrzegalności	Cecha	Liczba typów cmentarzy	Dominujący typ krajobrazu	Dominujący typ jendostki osadniczej (wraz z typem genetycznym wsi)
C1 (dobra)		3	Górski	Wieś (łańcuchówka)
C2 (średnia)		5	Górski	Wieś (łańcuchówka)
C3 (słaba)		5	Pojezierny	Wieś (owalnica, wielodrożnica, łańcuchówka)
C4 (bardzo słaba)		7	Nizinny	Miasto

Tab. 21. Zestawienie cech charakteryzujących poszczególne kategorie postrzegalności

Najlepszą postrzegalnością (w kontekście pól badawczych) cechują się cmentarze położone w krajobrazie górskim. Cecha ta jest na trwałe wpisana w ten krajobraz jako rezultat naturalnego ukształtowania terenu. Zarówno kategoria C1, jak i C2 związana jest w głównej mierze z cmentarzami wiejskimi. Katalog typów cmentarzy o tak dobrej postrzegalności jest zawężony do cmentarzy przyświątynnych (łącznie z przyświątynnymi poszerzonymi o cmentarze grzebalne) oraz grzebalnych. W kategorii C2 zostaje on rozszerzony o cmentarze żydowskie i wojenne. Postrzegalność słabą wykazują przede wszystkim cmentarze osadzone w krajobrazie pojeziernym wiejskim. Kategoria C3 jest typowa dla wymienionych wcześniej pięciu typów cmentarzy. Identyfikowalność cmentarzy w najbliższym otoczeniu – to cecha charakteryzująca kategorię C4. W grupie tej dominują cmentarze miejskie zlokalizowane w nizinnym krajobrazie Mazowsza. Katalog typów cmentarzy przy bardzo słabej postrzegalności powiększa się o cmentarze ewangelickie i muzulmańskie. Wyniki dowodzą, że cmentarz dostosowuje się do otoczenia, nie jest formą constans, jego postrzegalność jest zróżnicowana, co należy łączyć z intensyfikacją zagospodarowania terenu, zwartością układów przestrzennych, topografią terenu oraz typem cmentarza. Zauważono, że cmentarze niekatolickie są mniej widoczne w krajobrazie niż katolickie, co świadczy o społeczności wycofanej. Ponadto, cmentarze w ogólności są coraz mniej widoczne, co świadczy o ukrywaniu śmierci.

4.3. Cmentarze w aspekcie społecznym

4.3.1. Percepcja śmierci i jej wpływ na znaczenie cmentarzy dla społeczności lokalnych

Śmierć nigdy nie była postrzegana tylko w kategoriach biologicznych, zawsze miała swój wymiar kulturowy³⁹¹. Wyobrażenia i obrazy, jak również czynności rytualne, czy zwyczajowe nie pozostają w izolacji i oddziałują na społeczność lokalną oraz jej wytwory, w tym także na cmentarze. Historię percepcji śmierci w Europie i rozwój motywu poznawczego przestrzeni śmierci opisali: Phillipe Ariès³⁹², Michel Vovelle³⁹³, Jacek Kolbuszewski³⁹⁴ oraz Sławoj Tanaś³⁹⁵. W związku z tym ograniczono się do ukazania relacji zachodzących pomiędzy postrzeganiem śmierci w różnych epokach historycznych, a kompozycją cmentarzy i ich znaczeniem dla społeczności lokalnych. **Starożytni** szanowali śmierć i uznawali ją za zjawisko powszechne. odczuwali odrazę do stykania się ze zmarłymi lokując miejsca pochówku poza granicami osiedli, mimo to utrwalali pamięć o nich wystawiając grobowce³⁹⁶. W czasach Cesarstwa Rzymskiego cmentarz stanowił przestrzeń kultu religijnego³⁹⁷. Tym samym cieszył się on specjalną ochroną i poważaniem. Świat antyczny jako symbolami śmierci posługiwał się postaciami Tanatosa oraz władców świata podziemnego Hadesa i Charona³⁹⁸. Ponieważ najstarsze zachowane na obszarach badań cmentarze sięgają swoją proveniencją **średniowiecza**³⁹⁹ poświęcono mu więcej uwagi. W średniowieczu z uwagi na rozwój chrześcijaństwa śmierć postrzegano przez pryzmat męki Chrystusa⁴⁰⁰. Nie było wówczas niczego bardziej pewnego od śmierci⁴⁰¹. We

³⁹¹ Żak – Buchok J., 2003: *Śmierć w polskiej kulturze ludowej. Wyobrażenia, obrazy, znaczenia* [w:] <http://www.racjonalista.pl/kk.php/t,1882> (24.11.2010).

³⁹² W swojej książce wskazuje on przemiany w percepcji śmierci i upatruje w nich przyczyn zmian lokalizacji, kompozycji i stanu zachowania cmentarzy. Ariès P., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit.

³⁹³ Vovelle M., 2004: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit.

³⁹⁴ Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit.

³⁹⁵ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 35- 49. Autor w rozdziale „Śmierć w kulturze Zachodu – Rys historyczny” opisał w jaki sposób ewoluowały poglądy na śmierć w kulturze Zachodu od starożytności aż do przełomu XX i XXI wieku. Ponadto, Tanaś zbadał korelacje pomiędzy sposobem postrzegania śmierci w różnych okresach historycznych a percepcją cmentarza, jego rolą, charakterem pochówku i znaczeniem grobu.

³⁹⁶ Ariès P., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 42, 43.

³⁹⁷ Bażanowski R., 2009: *Cmentarze jako miejsce pamięci o tych, co odeszli* [w:] http://diec.mazurska.luteranie.pl/pl/biuletyn/MTE_2009_11_77.htm (13.09.2010).

³⁹⁸ Białostocki J., 2007: *Płec śmierci, słowo/obraz terytoria*, Gdańsk, s. 7-9.

³⁹⁹ W Warszawie dawne cmentarze przykościelne, po których obecnie zachowały się świątynie i okalające je dziedzińce. W Bieszczadach na późne średniowiecze datowany jest cmentarz żydowski w Lesku. Natomiast na Warmii, podobnie jak w przypadku stolicy dawne cmentarze przykościelne wraz z zachowanymi świątyniami, czytelnymi dziedzińcami, starodrzewem i nagrobkami (datowanymi na XIX wiek).

⁴⁰⁰ Pierwszych chrześcijan cechował pełen optymizmu stosunek do śmierci i pogrzebu, wynikało to z nowych założeń teologicznych: silnej wiary w życie pozagrobowe, przekonaniu o sądzie ostatecznym, zmartwychwstaniu ciała, wiecznej nagrodzie lub potępieniu. Chrościcki J., 1974: *Pompa funebris ...*, op. cit., s. 28.

wczesne Wiek Średnie wpisały się jej dwa oblicza. Pierwsze, gwałtowne, męczeńskie (wyidealizowana śmierć świętych) oraz drugie, codzienne związane z epidemiami nękającymi Europę (zwykła śmierć tych, którzy świętymi nie są). To, co łączyło oba wymiary śmierci to jej powszechność, wszechobecność, pewność i to przełożyło się na jej makabryczne wyobrażenie. W średniowieczu śmierć przedstawiano jako rozkładającego się trupa bądź jako szkielet, często bez zaznaczania płci⁴⁰². Rytuał pogrzebowy był ściśle związany ze statusem społecznym zmarłego. W przypadku osób świeckich i niezamożnych pogrzeb był skromny i odbywał się bez udziału kleru⁴⁰³. W przypadku osób duchownych, zamożnych, wywodzących się z wyższych klas społecznych stawał się wydarzeniem publicznym. Wtedy też pojawiły się w kulturze średniowiecznej zjawiska „ars moriendi” oraz „danse macabre”⁴⁰⁴. Wysoki wskaźnik umieralności, krótka przewidywana długość życia znalazły swoje odzwierciedlenie w wyglądzie cmentarzy – kościelnych dziedzińców o niewielkich gabarytach z mogiłami zbiorowymi. Z uwagi na ścisły związek średniowiecznego cmentarza ze świątynią stanowił on nie tylko miejsce, gdzie grzebano zmarłych, ale także miejsce publiczne i miejsce azylu. Wraz z kościołem był ośrodkiem życia zbiorowego, zastępował forum⁴⁰⁵. Chronili się na nim zbiegowie i odmawiali opuszczenia go⁴⁰⁶. „W czasach kiedy jedynym publicznym terenem była ulica, kiedy nie istniały inne miejsca spotkań, gdyż domy bywały przeważnie małe i przeludnione” – cmentarz był otwartą przestrzenią dla wszystkich⁴⁰⁷. Nekropolia stanowiła miejsce sądów, postoju pielgrzymek, pochodów, przestuchań i tortur, rodzaj targowiska i rynku podczas świąt. Rewolucję w postrzeganiu śmierci przyniósł **renesans**. Pierwsza z modyfikacji związana była z reformacją, która odrzuciła kult zmarłych. Wydarzenie to zainicjowało wyodrębnienie się dwóch modeli śmierci: katolickiego (z wybitnym kultem zmarłych) i protestanckiego (z ograniczonym kultem zmarłych). W XVI wieku rozwinęła się ceremonialność pogrzebowa („pompa funebris”)⁴⁰⁸. Zaś sto lat później śmierć odarto z jej wymyślonego wizerunku ukazując ją taką jaką była w rzeczywistości. Jej atrybutami stały się czaszki, piszczele, szkielety (symbolika waniatyczna). Akceptacja śmierci „en face” przez społeczeństwo Europy w epoce baroku spowodowała upowszechnienie się ossuariów.

Od XVIII stulecia odnotowano stopniowy spadek umieralności. Rozwój medycyny zakwestionował śmierć, a przede wszystkim jej religijne ujęcie. **Oświecenie** wypromowało także powieść, która wpłynęła na rozpowszechnienie obrazu śmierci i zainteresowanie nią. Historia śmierci wkroczyła na kolejny etap, nazwany przez Phillipe'a Ariès, „śmiercią drugiego”, która do kanonu zachowań w obliczu śmierci dodała wzruszenie i opłakiwanie zmarłych. W końcu XVIII wieku pojawiła się

⁴⁰¹ Wykopaliska wykonane na dziesięciu czeskich cmentarzach wykazały, że średnia długość życia w średniowiecznej Europie wynosiła ok. 30 lat. Vovelle M., 2008: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., s. 49.

⁴⁰² Białostocki J., 2007: *Płec śmierci*, op. cit., s. 12.

⁴⁰³ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 40.

⁴⁰⁴ Dzieje triumfu tańca śmierci odznaczały się podkreśleniem momentu sprawiedliwości społecznej. Rozprzestrzeniania się idei tańca śmierci sprawiło, że popularność zdobyło wyobrażenie śmierci jako wodzireja zapraszającego do tanecznego korowodu. Białostocki J., 2007: *Płec śmierci*, op. cit., s. 22, 52.

⁴⁰⁵ Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 73.

⁴⁰⁶ *Ibidem*, s. 74.

⁴⁰⁷ *Ibidem*, s. 75.

⁴⁰⁸ Chrościcki J., 1974: *Pompa funebris ...*, op. cit., PWN, Warszawa.

powszechna tendencja do przenoszenia grobowców z wnętrza kościołów na łono natury. Wiązało się to z teoriami głoszonymi około 1800 roku, że aby uprzędzić zmartwychwstanie grobowiec powinien być jak najmniej trwały. Cmentarz postrzegano wówczas jako kompozycję naturalną, fragment natury poświęcony melancholijnej myśli o końcu życia⁴⁰⁹. Jak wynika z powyższego opisu, dla XVIII – wiecznej symboliki śmierci naczelnym motywem był grobowiec. Natomiast w **XIX stuleciu** zainteresowanie zaczęło przesuwać się na obraz cmentarza. Grobowiec stanowił ulubiony motyw doby klasycyzmu, zaś cmentarz doby romantyzmu⁴¹⁰. Przemiany dokonujące się w społeczeństwie XIX – wiecznej Europy takie jak sekularyzacja, rozwój demograficzny i urbanistyczny oraz rozwój medycyny przyniosły kolejny zwrot w percepcji śmierci. Phillipe Ariès nazwał ten etap „*laicyzacją śmierci*”. W okresie tym jeszcze bardziej uwidoczniły się nierówności ludzi w obliczu śmierci. Wyższe i średnie klasy coraz niechętniej chowały swoich bliskich zmarłych na przetradowanych przykościelnych cmentarzach ze względu na nagminne kradzieże zwłok i trumien, zagrożenie jakie dla żałobników z wyższych warstw społecznych stanowił kontakt z żałobnikami z plebsu. Obawiano się zarażenia realną chorobą, ale także „*społecznego skażenia*”. Wraz z zakładaniem podmiejskich cmentarzy, odseparowanych od świątyń, zakomponowanych, przestronnych, dostępnych tylko dla zamożnych nekropola przestała być przestrzenią publiczną a stała się strefą półpubliczną. Poza tym stała się przestrzenią usługową⁴¹¹. Wynika z tego, że przestrzeń sepulkralna pozwalała bogatym na „*stylową śmierć*”⁴¹². Nowa lokalizacja cmentarza, indywidualizacja form upamiętniania zmarłych spowodowały wypędzenie makabry i pesymizmu – zjawisk dotychczas utożsamianych ze śmiercią, a wprowadzenie nowej wrażliwości i estetyki, która uczyniła ze śmierci i cmentarzy tematy tabu. Od drugiej połowy XIX wieku śmierć zaczęło traktować jako długi sen a nie wieczne przerażenie. Wtedy także symbolika wanitatywna ustąpiła miejsca symbolom zmartwychwstania i życia wiecznego⁴¹³. Wraz z przybraniem przez cmentarze nowej fizjonomii (opisanej szczegółowo w rozdziale poświęconym aspektowi kompozycyjnemu cmentarzy) pojawiła się nowa percepcja śmierci jako widowiska. Żałobę zaczęto okazywać publicznie⁴¹⁴, co wpłynęło na powstanie branży pogrzebowej⁴¹⁵. Wraz z

⁴⁰⁹ Białostocki J., 2007: *Płec śmierci*, op. cit., s. 123.

⁴¹⁰ Widać to na XIX – wiecznych obrazach Caspara Davida Friedricha (*Cmentarz klasztorny w śniegu 1817 – 1819, Przykościelny cmentarz 1822, Cmentarz w śniegu 1826, Brama cmentarna 182-30*), Białostocki J., 2007: *Płec śmierci*, op. cit., s. 136-143. Należy pamiętać, że romantyzm popularyzował zagadnienia śmierci i cmentarza nie tylko za pośrednictwem malarstwa, ale także literatury (powieści kryminalne i fantastyczne), muzyce.

⁴¹¹ Utożsamianie cmentarza z przynoszącym zyskiem przedsiębiorstwem pojawiły się po sukcesie założonego w 1833 roku cmentarza Kensal Green. Realizacja ta zachęciła innych przedsiębiorców do budowy nowych cmentarzy działających na tych samych zasadach co wspomniana londyńska nekropola. Do 1854 roku otwarto cmentarze w: Norwood, Highgate, Abney Park, Brompton, Nunhead, Brookwood. Powołano także Londyńską Spółkę Nekropolii i Narodowych Mauzoleów. Cmentarz ogród funkcjonował bowiem w oparciu o zasady biznesowe, dotyczył grup konsumentów, która gotowa była za miejsce pochówku zapłacić dużo więcej niż przeciętny mieszkaniec miasta.

⁴¹² Kerrigan M., 2009: *Historia śmierci. Zwyczaje i rytuały pogrzebowe od starożytności do czasów współczesnych*, Bellona, Warszawa, s. 172.

⁴¹³ Kerrigan M., 2009: *Historia śmierci ...*, op. cit., s. 174.

⁴¹⁴ Wzorem stała się królowa Wiktoria po śmierci męża księcia Alberta w 1861 roku. Wdowa pochodząca z dobrej rodziny powinna pogrzężyć się w głębokim żalu na cały rok: nosić stroje z czarnej krepy, rzadko wychodzić z domu, a jeśli już to z głową odkrytą welonem. Łagodzenie

pojawieniem się nowego sektora zaczęła postępować komercjalizacja śmierci i żałoby. Skoro śmierć zyskała odpowiedni anturaż bliscy zmarłych zaczęli stawiać wymagania i zabiegać o nadanie zwłokom wyglądu żywego człowieka. Śmierć i cmentarz zaczęły się jawić jako „*simulacrum*”⁴¹⁶, co uwidacznia się w kompozycji i znaczeniu cmentarzy przełomu XIX i XX wieku. Pod koniec XIX wieku na stałe do kanonu amerykańskich kompozycji cmentarzy wdarły się „trawiaste” miejsca pochówku, które nagrobkom rozmyślnie nadały dyskretny charakter. Nie zezwalamo, aby przesłaniały one krajobraz. Odwiedzający mogli zapomnieć, że znajdują się na cmentarzu i oto głównie chodziło w tej koncepcji⁴¹⁷ (obok względów praktycznych i ekonomicznych, które omówiono przy okazji punktu dotyczącego kompozycji). Niekwestionowany zwrot w percepcji śmierci przyniósł ze sobą dwie wojny światowe, związana z nimi masowość śmierci, grobu (w tym grobu nieznanego żołnierza) i miejsca pamięci. Znaczące miejsca zajęły cmentarze wojenne i wojskowe. Na kanwie opisanych wydarzeń: kataklizmów wojennych, rozwoju branży przedsiębiorców pogrzebowych, tworzenia cmentarzy komunalnych, miejsce wiecznego odpoczynku w mniejszym stopniu było utożsamiane z kultem religijnym przybierając coraz częściej charakter świecki. W Polsce zjawisko to nie jest jeszcze tak widoczne (za wyjątkiem aglomeracji miejskich, zwłaszcza Warszawy), jak ma to miejsce na Zachodzie.

W **XX wieku**, zwłaszcza w drugiej jego połowie zaczęła upowszechniać się kremacja jako alternatywa dla tradycyjnej formy pochówku. Współcześnie 72% Brytyjczyków po śmierci podlega procesowi kremacji, w Polsce wskaźnik ten waha się na poziomie 8 – 9%. Nowy sposób pochówku spowodował zmiany w postrzeganiu cmentarzy. Podczas, gdy w Polsce w dalszym ciągu stanowią one jedyną dopuszczalną przestrzeń deponowania ciał zmarłych, na Zachodzie wykształciły się inne rozwiązania, takie jak ogrody pamięci („*Garden of Remembrance*”), cmentarze wertykalne, czy cmentarze ekologiczne. Poza tym, ponad połowa amerykańskich i angielskich rodzin zabiera prochy swoich bliskich w poszukiwaniu alternatywnych rozwiązań⁴¹⁸. Badacze zauważyli trwałość praktyki nakazującej, by po śmierci ważnej osoby publicznej była ona optakiwana w

tęgo sztywnego kodeksu następowało powoli i etapami. Niemniej jednak każda z faz wymagała noszenia różnicowanych strojów sygnalizujących społeczeństwu stan emocjonalny i etap, na którym znajduje się żałobnik. Arnold C., 2006: *Necropolis: London and Its Dead*, Simon & Schuster, London.

⁴¹⁵ Wywołał ją społeczny nacisk, aby rodzina zmarłego „uczyniła dla niego, co należy”. Przemysł pogrzebowy, wystawne żałobne widowisko stało się społecznym wymogiem. Po wojnie secesyjnej odżyła profesja balsamistów. Fizyczny stan ciała stał się kluczową kwestią w dobie mody nakazującej otworzyć w czasie ceremonii pogrzebowej wieko trumny.

⁴¹⁶ Kerrigan M., 2009: *Historia śmierci ...*, op. cit., s. 187.

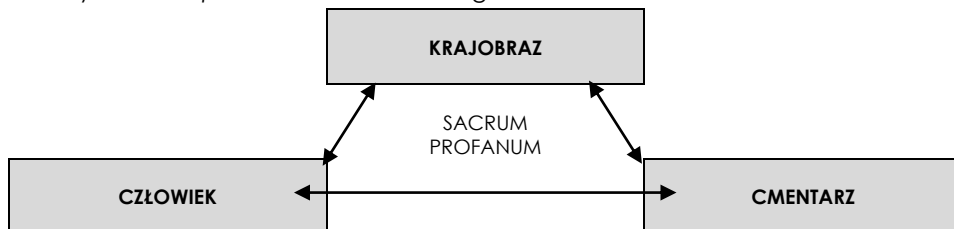
⁴¹⁷ *Ibidem*, s. 174.

⁴¹⁸ Z uwagi na spadającą popularność cmentarzy w tej tradycyjnej formie coraz częściej znikają one z krajobrazu Europy Zachodniej. Dobrym przykładem obrazującym te wszystkie przemiany rozgrywające się na angielskiej ziemi od XIX wieku jest miasto Sheffield położone w północnej Anglii. 3 cmentarze kościoła anglikańskiego zostały w całości zlikwidowane, 2 zmniejszone z uwagi na budowę drogi przebiegającej w planach przez cmentarze. Ponadto, 1 cmentarz przyszpitalny, 1 grzebalny rzymskokatolicki, 1 żydowski, 8 protestanckich wraz z kaplicami zlikwidowano całkowicie bądź częściowo pod rozwój miasta. W sumie 16 cmentarzy na skutek urbanizacji, presji inwestycyjnej przestało istnieć. Zjawisko to nie jest typowe tylko dla terenów miejskich, ale występuje nań częściej i w bardziej natężonym stopniu. Wilson B., Robson J., 2004: *Cemeteries and their management*, op. cit., s. 23.

nadzwyczajny sposób. Natomiast nowym zjawiskiem jest wyrastanie na poboczach dróg publicznych małych ołtarzyków i tablic upamiętniających ofiary wypadków komunikacyjnych⁴¹⁹.

4.3.2. Model powiązań cmentarz – człowiek – krajobraz

Przeprowadzone badania nad literaturą przedmiotu pozwoliły uchwycić zależności pomiędzy człowiekiem, cmentarzem i krajobrazem (**Ryc. 70**). Budowę modelu tych zależności oparto o rozważania Stawoja Tanasia, który analizował relacje zachodzące pomiędzy cmentarzem, przestrzenią geograficzną a turystą⁴²⁰. Podobnie jak wspomniany badacz bazowano na koncepcji podziałów krajobrazu na sfery *sacrum* i *profanum* Mircei Eliadego⁴²¹.

Ryc. 70. Model powiązań: człowiek – cmentarz – krajobraz osadzonych w sferach *sacrum* i *profanum*

Krajobraz stanowi rdzeń wszelkich rozważań na temat człowieka i cmentarza. Wskazano trzy grupy zależności: człowiek – cmentarz, człowiek – krajobraz oraz cmentarz – krajobraz, przy czym pomiędzy poszczególnymi elementami występują sprzężenia zwrotne.

Człowiek ↔ Cmentarz

Powiązania pomiędzy człowiekiem a cmentarzem są zróżnicowane i uzależnione od czynników takich jak: motywy funkcjonowania i zakładania miejsc pochówków oraz nadawanych im znaczeń. Stawomir Sikora zauważył, że na współczesnej polskiej wsi⁴²² cmentarz jest ważnym czynnikiem organizującym wspólnotę w ramach parafii. W związku z tym, w myśleniu o nim pojawia się przekonanie, że cmentarz przeznaczony jest przede wszystkim dla „swoich”⁴²³. Jacek Kolbuszewski, także w kontekście cmentarzy obszarów wiejskich, zauważył, że wciąż żywe jest przekonanie, że cmentarz odnotowuje wszystkie ważne zdarzenia w życiu wsi i najbliższej okolicy i jest utrwalającym je swoistym dokumentem⁴²⁴. Miejsce pochówku członków społeczności lokalnej stanowi tekst kulturowy, świadectwo

⁴¹⁹ Kerrigan M., 2009: *Historia śmierci ...*, op. cit., s. 220.

⁴²⁰ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 51, 52.

⁴²¹ Eliade M., 1999: *Sacrum a profanum ...*, op. cit.

⁴²² Ponieważ na bieszczadzkim i warmińskim poligonie badawczym dominują cmentarze położone na wsi uznano, że wniosek Sikory stanowi ważny komponent budujący model.

⁴²³ Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 46.

⁴²⁴ *Ibidem*, s. 48.

przeszłości⁴²⁵. Kenneth T. Jackson oraz Camilo J. Vergara na kartach książki *Silent cities: The Evolution of the American Cemetery*⁴²⁶ wykazali, że cmentarze odzwierciedlają zawite stosunki społeczne oraz ukazują religijną i kulturową postawę społeczności lokalnej wobec śmierci. Dowiedli tego badając zlokalizowane w Stanach Zjednoczonych cmentarze mniejszości narodowych: Włochów, Hiszpanów, Niemców, Irlandczyków oraz Żydów. Ponieważ ludzie zakładając cmentarz kształtują przestrzeń, w której mają przebywać po śmierci, wielu antropologów twierdzi, że miejsce wiecznego odpoczynku mówi więcej o żywych niż zmarłych. Dzieje cmentarzy są zwierciadłem przemian postawy wobec śmierci, stąd z wyglądu miejsc pochówków⁴²⁷ odczytać można losy nie tylko jednostek, ale też wielkich zbiorowości i ich kultury⁴²⁸. Co więcej, cmentarze są ważnymi strefami *sacrum*, dzięki czemu odzwierciedlają relacje mieszkańców do życia duchowego. Kultura duchowa i materialna społeczności lokalnej wywiera wpływ na kompozycję cmentarza. Wygląd obiektu, form upamiętniania zmarłych, symbolika determinowane są religią, pochodzeniem grup narodowościowych i etnograficznych oraz percepcją śmierci. Poza tym, cmentarz stanowi przestrzeń, w której styka się wspólnota żywych ze wspólnotą umarłych⁴²⁹ (nawiązuje się dialog członków społeczności lokalnej z jej przodkami), stając się miejscem pamięci i regeneracji sił psychicznych po utracie bliskich. Cmentarz uznawany jest za miejsce stanowiące własność publiczną. W strukturze przestrzeni miejskiej jest to bardzo ważna podprzestrzeń, w ramach której obserwuje się szereg działań i zachowań społeczności miejskiej, ale zjawisko to można także przetransponować na przestrzeń wiejską⁴³⁰. W związku z tą zajmowaną przez cmentarz pozycją w strukturze przestrzennej miasta pełni on funkcje miejsca spotkań, spacerów. Jest także przestrzenią edukacji, muzeum na otwartym powietrzu i atrakcją turystyczną.

Człowiek ↔ Krajobraz

René Dubos stwierdził, że najtrwalszym pomnikiem danej społeczności jest stworzony przez nią rodzaj krajobrazu⁴³¹. Na podstawie jego fizjonomii, stanu zachowania i przekształceń poszczególnych komponentów można odszyfrować jacy ludzie w nim egzystują. Ponieważ na temat związków człowiek – krajobraz powstało wiele opracowań⁴³² ograniczono się jedynie do konkluzji, że człowiek dla

⁴²⁵ Na cmentarzu styka się przeszłość ze współczesnością. Łąguna W., 2006: *Rola starych cmentarzy w strukturze małych miast ...*, op. cit., s. 422.

⁴²⁶ Jackson K.T., Vergara C.J. 1989: *Silent cities ...*, op. cit.

⁴²⁷ Cmentarz stanowi skupisko wytworów materialnych i duchowych pracy ludzkiej.

⁴²⁸ Thomas L.V., 1991: *Trup ...*, op. cit.

⁴²⁹ Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 30

⁴³⁰ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 53.

⁴³¹ Dubos R., 1986: *Pochwała różnorodności*, PIW, Warszawa.

⁴³² Np.: Myga – Piątek U. (red.), 2001: *Krajobraz kulturowy: idee, problemy, wyzwania*, WNoZ UŚ, Oddział Katowicki PTG, Sosnowiec oraz Chylińska D., Łach J. (red.), 2010: *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, IGIRR Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

swoich duchowych i kulturowych potrzeb powinien identyfikować się ze swoim siedliskiem, miejscowością, regionem – z krajobrazem⁴³³.

Cmentarz ↔ Krajobraz

Powiązania cmentarza z krajobrazem najpełniej obrazują rozważania z rozdziału poświęconego cmentarzom jako ogrodom w ujęciu ich miejsca w typologiach terenów zieleni. Świątynia oraz cmentarz stanowią dwa najważniejsze elementy sakralizujące i krystalizujące krajobraz miejscowości⁴³⁴.

4.3.3. Analiza liczby i struktury narodowościowo - wyznaniowej pól badań

Przedziały czasowe Obszary badań	Liczba ludności				
	Okres międzypowstaniowy	Okres międzywojenny		Okres współczesny	
Bieszczady	42400	48942	+13,4%	29580	-65,5%
Warmia	18895	25837	+26,9%	35113	+26,4%
Warszawa	222900	945200	+76,4%	1709800	+44,7%

Tab. 22. Liczba ludności na obszarach badań z uwzględnieniem podziału na trzy okresy

W okresie międzywojennym odnotowano wzrost liczby ludności na wszystkich badanych obszarach. Największy przyrost liczby mieszkańców nastąpił w Warszawie (76,4%). Na Warmii populacja wzrosła o 26,9%, zaś w Bieszczadach o 13,4%. Obecnie na Warmii i w Warszawie kontynuowany jest ten trend, natomiast w Bieszczadach liczba ludności została zredukowana o 65,5% w stosunku do międzywojnia.

Spis powszechny z 1921 roku wykazał, że na ludność zamieszkującą bieszczadzki teren badań składali się Rusini (62,1%), Polacy (32,7%) oraz Żydzi (5,2%). Współcześnie narodowość polską deklaruje 96,8%, natomiast 3,2% inną, w tym także nieustaloną. W gminie Komańcza odsetek mieszkańców legitymujących się narodowością nie polską jest najwyższy na badanym poligonie i wynosi 11%⁴³⁵. Na strukturę wyznaniową bieszczadzkiej ludności składali się wyznawcy katolicyzmu (grekokatolicy 68,85%, rzymscy katolicy 17,8%), judaizmu (13,3%), inni (w tym protestanci 0,05%). Obecnie w strukturze wyznaniowej dominuje rzymski katolicyzm. Poza tym występuje prawosławie i grecki katolicyzm (jako, że w spisie powszechnym z 2002 roku informacja na temat wyznania należała do kategorii danych wrażliwych nie udało się uzyskać dokładnych informacji na temat procentowego udziału prawosławnych i greckich katolików w strukturze

⁴³³ Michałowski A., 2001: *Świadome kształtowanie krajobrazu i ochrona krajobrazu historycznego* [w:] *Krajobraz kulturowy. Warsztaty dla nauczycieli i metodyków*. Rządowy program edukacyjny „Świadome kształtowanie krajobrazu i ochrona krajobrazu historycznego”, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa, s. 5.

⁴³⁴ Zwierowicz M., 2003: *Warmia i Mazury - krajobraz odziedziczony* [w:] Liżewska I., Knercer W. (red.): *Zachowane - ocalone? O krajobrazie kulturowym i sposobach jego kształtowania*, Borussia, Olsztyn.

⁴³⁵ Ten wysoki odsetek jest związany z historyczną przynależnością omawianej gminy Komańcza do łemkowszczyzny. Po reperkusjach II wojny światowej i wysiedleniach związanych z akcją „Wista” wielu autochtonów lub ich potomków powróciło na te tereny.

wyznaniowej Bieszczadów)⁴³⁶. Na Warmii historycznie strukturę wyznaniową budowali rzymscy katolicy (60,3%), protestanci (37,9%) oraz inni (1,8%). Współcześnie 95,5% mieszkańców analizowanych miejscowości deklaruje narodowość polską, pozostałe 4,5% to ludność o narodowości niepolskiej lub nieustalonej. W Warszawie w okresie międzywojennym katolicy stanowili 55,1%, wyznawcy judaizmu 38,1%, prawosławni 4,1%, ewangelicy 2,3%. Jeśli chodzi o strukturę narodowościową 72,4% ogółu ludności stanowili Polacy, 26,9% Żydzi, 0,25% Rosjanie, 0,1% Niemcy, zaś 0,35% osoby, które zadeklarowały narodowość inną lub nieokreśloną. Obecnie 94,1% mieszkańców warszawskiego poligonu badawczego deklaruje katolicyzm, 1,9% prawosławie, 0,7% protestantyzm, 0,4% judaizm, a 3% wyznanie inne (w tym orientalne, islam). Dane te, zwłaszcza dotyczące struktury wyznaniowej są ściśle skorelowane z typem cmentarzy zakładanych na poligonach badawczych. W Bieszczadach, w międzywojniu w związku z dominacją wyznawców greckiego katolicyzmu w krajobrazie przeważały grekokatolickie miejsca pochówku. Współcześnie występują przede wszystkim te rzymskokatolickie. Na Warmii i w Warszawie zarówno w okresie międzywojennym, jak i w XXI wieku zgodnie z zadeklarowanym wyznaniem najczęściej występują cmentarze wyznaniowe rzymskokatolickie. Redukcji uległo zróżnicowanie wyznaniowe populacji pól badań a tym samym i cmentarzy pod tym względem⁴³⁷.

4.3.4. Analiza obrzędów pogrzebowych społeczności lokalnych zamieszkujących pola badań

Ponieważ trzy obszary badań: Bieszczady, Warmia i Warszawa były zasiedlane przez różne grupy narodowościowe i wyznaniowe⁴³⁸ w tej części opracowania poszukiwano zależności pomiędzy kulturą danej grupy w kontekście obrzędowości i postrzegania śmierci a rolą cmentarza, jego lokalizacją, kompozycją i symboliką. Porównanie⁴³⁹ poszczególnych grup ludności na obszarach opracowania (ludność rzymskokatolicka, protestancka, prawosławna, warmińska, bojkowska, łemkowska,

⁴³⁶ Na podstawie szematyzmu ustalono, że w 1999 roku na strukturę wyznaniową obszaru badań składało się 97% wyznawców rzymskiego katolicyzmu, 2,1% grekokatolików a 0,9% prawosławnych. *Szematyzm. Katalog świątyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Przemysko – Nowosądeckiej*, 1999: Gorlice.

⁴³⁷ W okresie międzywojennym w Bieszczadach funkcjonowały cmentarze grekokatolickie, rzymskokatolickie, prawosławne oraz żydowski, na Warmii występowały obok cmentarzy katolickich – ewangelickie, w Warszawie rzymskokatolickie, ewangelickie, mużułmańskie, żydowski oraz prawosławny. Obecnie na Warmii dokonana się całkowita unifikacja na rzecz cmentarzy rzymskokatolickich. W Bieszczadach dominują cmentarze rzymskokatolickie, zaś na terenach zachodnich tej powierzchni badawczej prawosławne. W Warszawie także dominują cmentarze rzymskokatolickie, ale czynne są także ewangelickie, prawosławny, mużułmański i żydowski.

⁴³⁸ Warszawę zamieszkiwała ludność polska, niemiecka, żydowska, rosyjska, jak również tatarska, która wyznawała odpowiednio rzymski katolicyzm, protestantyzm, judaizm, prawosławie, islam. Warmię zamieszkiwała ludność warmińska (warmijska), która przez wieki nie identyfikowała się z żadnym narodem a ze swoją „matą ojczyzną”. Dopiero plebiscyt zmusił ją do opowiedzenia się po jednej ze stron polskiej lub pruskiej (niemieckiej). Z kolei w Bieszczadach osiedliła się ludność bojkowska, łemkowska (te dwie grupy etnograficzne często są zakwalifikowywane do ludności małorusińskiej, ukraińskiej), polska, żydowska, wyznająca odpowiednio grekokatolicyzm, prawosławie, rzymski katolicyzm, judaizm.

⁴³⁹ W pracy porównano: pojmowanie śmierci i jej personifikacje, etapy obrzędu pogrzebowego, doroczne rytuały związane ze śmiercią, cmentarz (znaczenie, kompozycja, symbolika).

żydowska, muzułmańska) dowodzi, że istnieje pozytywna korelacja pomiędzy percepcją śmierci, ceremoniałem pogrzebowym a znaczeniem cmentarza oraz jego estetyką. We wszystkich scharakteryzowanych grupach ludności, które reprezentują różne narodowości i religie, zauważono podobieństwa na poziomie interpretacji śmierci. Śmierć przez poszczególne społeczności lokalne postrzegana jest jako sytuacja progowa, przejściowa. Stanowi pauzę w życiu jednostkowym, rodzinnym, społecznym. Dlatego też w rytuałach pogrzebowych odnaleźć można wiele gestów symbolicznych, zabezpieczających. Mimo zbieżności w tym zakresie, istnieją różnice pomiędzy ludnością prawosławną, protestancką, rzymskokatolicką, greckokatolicką, żydowską i muzułmańską. Przejawem istnienia granic między tymi grupami są cmentarze, stanowiące jeden z czytelniejszych wskaźników identyfikacji grupowej. Ten wniosek pozwala na przejście do kolejnego punktu pracy dotyczącego identyfikacji charakteru relacji pomiędzy człowiekiem (społecznością lokalną), cmentarzem a krajobrazem.

Analiza obrzędowości na trzech polach badań dowiodła, że rytualizacja przestrzeni cmentarzy dokonuje się w czasie uroczystości kościelnych (Wielkanoc, Boże Narodzenie, Wszystkich Świętych, Zaduszki) oraz pogrzebowych. Niestety, zaobserwować można postępującą laicyzację i komercjalizację obchodzenia tych uroczystości. Na cmentarzach miejskich zauważono masowość, kiczowatość dekoracji nagrobnych (znicze szklane okolicznościowe, znicze ceramiczne, znicze elektryczne, wieńce i wiązanki głównie ze sztucznych kwiatów), które uniemożliwiają odnalezienie i zrozumienie pierwotnej idei świąt. Klimat uroczystości odczuć można jeszcze na cmentarzach wiejskich nie ulegających tak szybko kulturze globalnej (np. porządkowanie cmentarzy przez członków społeczności lokalnych, umiar w dekorowaniu grobów) (Ryc. 71, 72).

Ryc. 71, 72. Porządkowanie cmentarza w Głotowie (Warmia) (71) oraz dekorowanie zachowanych nagrobków na cmentarzu kościelnym w Świątkach (Warmia) (72) przed świętem Wszystkich Świętych

Nazwa (obszar występowania, przynależność narodowa, religia)	Pojmowanie śmierci, personifikacje	Etapy obrzędu pogrzebowego	Doroczne rytuały związane ze śmiercią	Cmentarz (znaczenie, symbolika, kompozycja)
Ludność rzymskokatolicka	Śmierć jako najdonioślejszy akt życia człowieka Zapewnia przejście z doczesności do wieczności Stan rozłączenia duszy i ciała	Obrzędy pogrzebowe stanowią przedłużenie liturgii wielkanocnej Pogrzeb powinien odbyć się co najmniej dwie doby od zgonu Ostatnie pożegnanie i wystawienie zwłok w domu zmarłego (zastaniano lustra i okna, zatrzymywano zegar) Przygotowanie zwłok (mycie, ubieranie) Eksportacja do kościoła, uroczysta procesja Msza żałobna (od XVI wieku) Procesja z ciałem na cmentarz Złożenie do grobu (inhumacja, kremacja ⁴⁴⁰) ⁴⁴¹	Dzień Wszystkich Świętych Dzień Zaduszny Rocznica śmierci Święta Wielkanocne i Bożego Narodzenia Odwiedzanie grobów bliskich zmarłych, dekorowanie kwiatami i światłem	Cmentarz to nie miejsce przebywania zmarłych. Ciało spoczywające w grobie nie jest właściwym „Ja” człowieka, lecz tylko „przemijającym ciałem”, które z woli Bożej powinno obrócić się w proch ⁴⁴²
Ludność protestancka⁴⁴³	Śmierć jako symbol zmartwychwstania i nadziei życia wiecznego Śmierć jako zapłata za grzech	Uroczystość pogrzebowa odbywa się w domu żałoby lub w kaplicy cmentarnej Ceremonia przybiera różny przebieg w zależności od osoby zmarłej: dziecko, osoba młoda (młodzieniec lub dziewczica), osoba dorosła, osoba w sędziwym wieku oraz od okoliczności jej śmierci: pogrzeb w wypadku nagłej lub tragicznej śmierci, pogrzeb w wypadku samobójstwa, pogrzeb osoby umysłowo chorej Liturgiczne nabożeństwo żałobne Wyprowadzenie zwłok na cmentarz przy biciu dzwonów (orszak żałobny śpiewa w drodze pieśń pogrzebową albo grają puzony) Porządek przy wyprowadzaniu zwłok na cmentarz jest następujący: krzyż, ewentualnie chór (puzoniści), potem duchowny, trumna, pozostała rodzina i orszak żałobny Mniejsza uwaga przywiązywana w czasie nabożeństwa do osoby zmarłego, ważniejsze przesłanie o nadziei na życie wieczne i zmartwychwstanie	Dzień Wszystkich Świętych Dzień Zaduszny (ale bez takiego bogatego anturażu jak w przypadku katolicyzmu) Rocznica śmierci	Cmentarze proste, nagrobki skromne. Jeszcze w połowie XIX wieku z ograniczonymi wizerunkami Chrystusa na nagrobkach
Ludność prawosławna	Śmierć nie jako nieszczęście, ale powód cichej radości z faktu, że Bóg w końcu zabrał swoje ukochane dziecko do siebie. Czas żałoby powinien być poświęcony zatem nie na opłakiwanie, ale na modlitwy i refleksję nad życiem Śmierć jako granica, która kończy czas działań, czynów ludzkich, a rozpoczyna czas otrzymywania nagrody (lub też kary) za swoje życie	Obrzędy pogrzebowe są zróżnicowane, uzależnione od tego kim był zmarły. Wyodrębnienie 5 typów obrzędu pochówku: osób świeckich, dzieci, duchownych, zakonników oraz wszystkich tych, którzy zmarli w Oktavie Wielkanocnej. Umycie, ubranie ciała zmarłego w nową odzież na znak przywdziania nieśmiertelności, nakrycie białym lnianym całunem (sawanem) Modlitwy za zmarłego Liturgia pogrzebowa (<i>Panichida</i>) sprawowana w cerkwi trzeciego dnia po śmierci, przy otwartej trumnie Po ostatnim pożegnaniu następuje zamknięcie trumny Trumna pokropiona święconą wodą, posypana ziemią przez kaptana Złożenie trumny do grobu	Na trzeci dzień Święt Wielkanocnych prawosławni odwiedzają groby bliskich (wtorek dniem odwiedzania cmentarza i modlitwy przy grobach). Przynoszą nań kwiaty, znicze oraz pisanki przede wszystkim w kolorze czerwonym, co symbolizuje zmartwychwstanie Chrystusa	Miejsce pochówku, pamięci

⁴⁴⁰ Kościół katolicki długo sprzeciwiał się praktyce kremacji ciał. Wycofał się ze stanowiska zakazującego tych praktyk pogrzebowych podczas Soboru Watykańskiego II w 1963 roku.

⁴⁴¹ Podkreślić należy niezmienną tradycję liturgiczną wywodzącą się z wczesnego chrześcijaństwa.

⁴⁴² Bażanowski R., 2009: *Cmentarze jako miejsce pamięci ...*, op. cit.

⁴⁴³ Opracowano na podstawie *Agendy pogrzebowej z 1955 roku* dostępnej na stronie Kościoła Ewangelickiego – Augsburskiego w Polsce: <http://www.luteranie.pl/www/biblioteka/dliturgika/agenda-pogrzebowa1955/index.htm> (07.04.2011).

<p>Ludność warmińska⁴⁴⁴ (południe Warmii, powiat olsztyński: objęte opracowaniem gminy Jonkowo, Świątki, Gietrzwałd, ludność polska, katolicka)</p>	<p>Śmierć jako znak wyłączenia ze społeczności⁴⁴⁵ Śmierć jako brama do drugiego życia⁴⁴⁶</p>	<p>Kościół prawosławny zabrania kremacji</p> <p>Zwierzęta zwiastujące nadejście śmierci (wycie psa, pianie kury, pokrzykiwanie sowy)⁴⁴⁷ Wykorzystywanie dzwonek w kapliczkach przydrożnych do informowania o śmierci⁴⁴⁸ Czas pobytu zmarłego w domu obwarowany szeregiem zakazów (palenia ognia, pieczenia chleba) Trumna pomalowana na niebiesko⁴⁴⁹ zawsze ustawiona nogami w stronę drzwi. Uderzenie trumną o próg w czasie wynoszenia jej z domu Odprowadzanie trumny do krzyżówki dróg, zatrzymywanie się konduktu na końcu wsi Przyjęcie dla rodziny i przyjaciół</p>	<p>Święta Wielkanocne Zwyczaj składania ofiar pieniężnych w parafiach za dusze zmarłych⁴⁵⁰ Wypominki (zwyczaj składania kartek z wymienionymi imionami i nazwiskami zmarłych) Dzień Zaduszny – zwyczaj odwiedzania grobów, zapalania lampek i świec</p>	
<p>Ludność bojkowska⁴⁵¹ (Bieszczady, na wschód od doliny Ostawy, greckokatolicka)</p>	<p>Wiara w przenikanie się życia i śmierci, stąd przekonanie, że po śmierci częśćka zmarłego człowieka pozostaje wśród żywych⁴⁵²</p>	<p>Śmierć zwiastowana hukaniem sowy, pojawienie się wrony bądź przez niecodzienne zachowanie zwierząt domowych Śmierć ogłaszało bicie dzwonu na dzwonnicy cerkiewnej. Był to dzwon używany tylko i wyłącznie do tego celu Czuwanie rodziny i sąsiadów przy zmarłym (modlitwy, śpiewy, wspomnianie zmarłego) Od momentu śmierci aż do zakończenia pogrzebu obowiązywały odpowiednie stroje żałobników⁴⁵³ Do drewniane trumny wkładano monetę, aby dusza mogła się wykupić oraz inne drobiazgi zdaniem Bojków przydatne w zaświatach. Uderzenie trumną o próg przy jej wynoszeniu z domu⁴⁵⁴ Panichida w domu zmarłego (nabożeństwo za duszę zmarłego) Pożegnanie zmarłego Kondukt pogrzebowy do cerkwi Msza święta zakończona „ostatnim pocałunkiem”⁴⁵⁵ Bez względu na porę roku, trumnę na cmentarz</p>	<p>Rocznica śmierci Święta Wielkanocy Dzień Zaduszny (dziady)</p>	<p>Archaiczna organizacja przetrwała i kamieniarka oraz oprawa architektoniczna cmentarza (świętynia, kaplica) Nie obowiązywały żadne zasady wydziałania kwater Ubóstwo ludności bojkowskiej jako determinanta charakteru form upamiętniania zmarłych⁴⁵⁸</p>

⁴⁴⁴ Polacy przybyli z ziemi chełmińskiej oraz z Mazowsza. Należy także wspomnieć o ludności zamieszkującej północ Warmii tj.: powiaty reszelski, lidzbarski, braniewski, znajdujące się na tym terenie objęte badaniami miasta Lidzbark Warmiński i Dobre Miasto. Jest to tzw. ludność wschodniopruska, czyli ludność, która zaczęła osiedlać się po zaborze Warmii w 1772 roku w Braniewie, Lidzbarku Warmińskim, Olsztynie, Reszlu i okolicach. W większości byli to pruscy urzędnicy, skierowani tam do pracy, ale także rzemieślnicy. W 1895 roku w powiecie braniewskim mieszkało 6022 ewangelików i stanowili oni 11,2% ogółu mieszkańców, w powiecie lidzbarskim 2386 osób (4,4%), reszelskim 4537 osób (8,9%), olsztyńskim 11364 osób (13,8%). Chłosta J., 2002: *Słownik Warmii ...*, op. cit., s. 92-93.

⁴⁴⁵ Szyfer A., 1976: *Ludowe zwyczaje, obrzędy, wierzenia i wiedza* [w:] Burszta J. (red.), *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, Ossolineum, Wrocław, Kraków, Warszawa, s. 418.

⁴⁴⁶ Chłosta J., 2009: *Doroczne zwyczaje i obrzędy na Warmii*, Olsztyn, s. 13.

⁴⁴⁷ Szyfer A., 1976: *Ludowe zwyczaje, obrzędy ...*, op. cit., s. 425.

⁴⁴⁸ Dzwonki biją na znak śmierci mieszkańca wsi, przez trzy dni w porze śmierci, przy wyprowadzaniu ciała na cmentarz. Hochleitner J., 2004: *Kapliczki Warmii południowej. Przydrożne obiekty kultu jako element ludowego systemu komunikacji*, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn, s. 134-135.

⁴⁴⁹ By nie odróżniata się od nieba.

⁴⁵⁰ Chłosta J., 2009: *Doroczne zwyczaje, obrzędy ...*, op. cit., s. 141.

⁴⁵¹ Z uwagi na ponad sześćdziesięcioletnią nieobecność ludności bojkowskiej na polskiej ziemi dokładne wytyczenie granic Bojkowszczyzny jest zadaniem trudnym. Najmniej problemów następcza wyznaczenie granicy południowej i wschodniej, gdyż te pokrywają się z granicami Rzeczypospolitej. Granicę zachodnią demarkuje dolina rzeki Solinki (za graniczne uznaje się następujące wsie: Liszna, Cisna, Buk, Łopienka, Tyskowa, Radziejowa, Wola Górsańska, Bereźnica Wyżna, Wola Matiaszowa, Berezka, Bereźnica Niżna). Z kolei, granica północna pokrywa się z granicami miejscowości: Uherce, Olszanica, Stęfkowa, Ustianowa, Równia, Hoszowszczyk, Rabe, Żołobek, Bystre. Potocki A., 2000: *Bieszczadzkie losy. Bojkowie i Żydzi*, APLA, Rzeszów – Krosno, s. 31-33.

⁴⁵² Więcej: Długozima A., 2010: *Bojkowie Bieszczadzcy. Badanie cmentarzy dla odtworzenia ich kultury materialnej i duchowej* [w:] Łemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. T. 3, Druk – ar, Zielona Góra, s. 201-208.

⁴⁵³ Członkowie rodziny zmarłego na znak żałoby chodzili z odkrytymi głowami. Dziewczęta rozplatały włosy, a barwne spódnice zamieniały na czarne.

⁴⁵⁴ Biegeleisen H., 1930: *Śmierć w obrzędach ...*, op. cit., s. 56.

⁴⁵⁵ Pożegnanie zmarłego podczas którego wszyscy obecni na nabożeństwie pogrzebowym podchodzą do trumny dotykają kolejno jej czterech rogów i całują krzyż trzymany przez księdza.

		<p>wywożono saniami ciągniętymi przez woły⁴⁵⁶ W orszaku pogrzebowym rodzina, sąsiedzi oraz zawodowe płaczki Wyprowadzenie na cmentarz, <i>panichida</i> Posypanie trumny popiołem i garścią ziemi Zapieczętowanie grobu przez księdza⁴⁵⁷ Słupa</p>		
Ludność żydowska ⁴⁵⁹	<p>Śmierć nie istnieje, ciało i dusza trwają nadal i wracają do swego źródła Śmierć jako część stworzenia, konsekwencja grzesznej natury⁴⁶⁰</p>	<p>Zorganizowanie czuwania przy zmarłym (<i>Sze-mirah</i>) Obmycie (<i>tahara</i>) i ubranie ciała zmarłego w białe płótno lub całun (<i>tachrichim</i>). Kawalki naczyń z gliny kładzie się na oczy i usta zmarłego na pamiątkę zniszczenia Świątyni Jerozolimskiej⁴⁶¹ Zwyczaj <i>keria</i> polegający na rozerwaniu przed i po pogrzebie części odzieży, co ma symbolizować żal i ból po stracie Pogrzeb powinien nastąpić szybko, najlepiej w dniu śmierci⁴⁶² Odmówienie przy grobie modlitwy żałobnej (<i>kadisz</i>) Inhumacja⁴⁶³ Po opuszczeniu trumny do grobu żałobnicy rzucają na nią garść ziemi na znak ostatecznego pożegnania Żałoba składa się z dwóch faz: <i>sziva</i> (trwa 7 dni) i <i>sziloszim</i> (trwa 30 dni). W pierwszym roku żałoby ograniczenia są stopniowo łagodzone, by po upływie dwunastego miesiąca można było uznać, że czas opłakiwania zmarłego został definitywnie zakończony⁴⁶⁴</p>	<p>Odwiedzanie cmentarzy niezbyt często. Na ogół dwa razy w roku: w rocznicę śmierci (w pierwszą rocznicę stawiano na grobie zmarłego macewę) oraz w ostatni dzień roku według żydowskiego kalendarza⁴⁶⁵</p>	<p>Cmentarz określany mianem <i>bet dam</i>, czyli wieczny dom Cmentarz jako miejsce nieczyste, nienaruszalne do dnia Sądu Ostatecznego, nie ma pojęcia były cmentarz⁴⁶⁶</p>
Ludność łemkowska (rusińska ⁴⁶⁷ , greckokatolicka a następnie prawosławna ⁴⁶⁸)	<p>Moment przejścia z życia ziemskiego do pozagrobowego. Moment ten każdy członek społeczności ma z góry wyznaczony i powinien się należycie przygotować. Różne wyobrażenia np. stara baba odziana w białą płachtę, kobieta czarna z uciętymi włosami. Śmierć zawsze jest kobietą pozbawioną atrybutów, posia-</p>	<p>Przed śmiercią konieczne definitywne zakończenie ziemskich spraw, pojednanie z wrogami Wstrzymanie prac w gospodarstwie na czas przygotowań i pogrzebu Rodzina czuwająca przy umierającym nie może płakać Wkładanie gromnicy w ręce umierającego⁴⁷⁰</p>	<p>Przy okazji świąt nie sprzątno ze stołu potraw zostawiając je dla dusz zmarłych przodków, którzy przychodzili pożywić się Pierwsza rocznica śmierci – odprawianie mszy w cerkwi i poświęcenie grobu Odwiedzanie grobów przy okazji zielonych świąt (<i>Rusala</i>)⁴⁷⁴</p>	<p>Cmentarz skromny, groby dekorowano przede wszystkim prostymi drewnianymi krzyżami, pod koniec XIX wieku pojawiły się kamienne nagrobki z wizerunkiem Chrystusa</p>

⁴⁵⁸ Prymitywizm form to nie tylko wypadkowa poglądów Bojków na temat śmierci, ale także wynik ubóstwa. Wielu Bojków nie było stać na wykupienie miejsca pochówku, a tym bardziej na wystawienie nagrobka. Z tego powodu bojkowskie groby były bardzo skromne. W miejscu pochówku czasem układano kopczyk z patyków, tzw. namiot, aby oddać cześć zmarłemu. Częściej jednak mogiły ziemne zwieńczano niewysokimi drewnianymi krzyżami. Jak w latach 30. XX wieku relacjonował Roman Reinfuss: „w dolinie Ostawy, za wzorem sąsiednich Bojków, groby są zupełnie zaniedbane, a nad porośniętą trawą kopczykami wznoszą się maleńkie krzyżyki, nie przekraczające 30 cm wysokości” (Reinfuss R., 1936: *Łemkowie* [w:] „Wierchy”, s. 20). Inną spotykaną na Bojkowszczyźnie formą znakowania miejsca pochówku było ustawianie nań niewielkich kamieni z wyżłobionym znakiem krzyża lub kamiennych płyt podobnych do macew, ale bez symboli i inskrypcji. Nie można wykluczyć, że Bojkom drewniane krzyże wydały się zbyt nietrawne. Nie stać ich było na kamienne nagrobki dlatego też ich substytutem stały się te wspomniane kamienne formy. <http://www.bojkowie.pl> (07.08.2009).

⁴⁵⁶ Taki kondukt pogrzebowy jeszcze w okresie międzywojennym był zjawiskiem powszechnym w takich bojkowskich wsiach jak: Wołosate, Krywe, Smerek, Wetlina, Ustrzyki Górne, Berehy Górne. Jest to jeden z przejawów archaizmu kultury bojkowskiej, gdyż taki sposób żegnania zmarłych zanikł znacznie wcześniej na innych terenach słowiańskich.

⁴⁵⁷ Polega na wykonaniu łopata w czterech rogach grobu znaku krzyża i wypowiedzeniu słów: pieczętuje się ten grób do drugiego sławnego przejścia.

⁴⁵⁹ Występowała na terenie zarówno Bieszczadów, Warmii, jak i Warszawy. Na Warmii w większej liczbie pojawili się na początku XIX wieku. W 1812 roku na mocy edyktu Fryderyka Wilhelma nadano ludności żydowskiej obywatelstwo pruskie. Wydanie tego aktu prawnego spowodowało napływ Żydów głównie z miast Wielkopolski i Mazowsza. Większość osiedliła się w miastach. Chłosta J., 2002: *Słownik Warmii ...*, op. cit., s. 441-443.

⁴⁶⁰ Kramer K. P., 2007: *Śmierć w różnych religiach świata*, Wydawnictwo WAM, Kraków, s. 182, 203.

⁴⁶¹ Kerrigan M., 2009: *Historia śmierci ...*, op. cit., s. 203.

⁴⁶² Tradycja związana z gorącym klimatem panującym na Bliskim Wschodzie, gdzie narodziła się religia judaistyczna.

⁴⁶³ Pogrzebanie organiczne, czyli bezpośrednio w ziemi, lepiej niż każdy inny pochówek wyraża więź z ziemią – śmierć. Więcej: Thomas L.V., 1991: *Trup ...*, op. cit., s. 74-75.

⁴⁶⁴ Kerrigan M., 2009: *Historia śmierci ...*, op. cit., s. 204.

⁴⁶⁵ Potocki A., 2000: *Bieszczadzkie losy ...*, op. cit., s. 152.

⁴⁶⁶ *Żydzi polscy. Kirkiuty domy życia wiecznego*. Dodatek do „Rzeczpospolitej”, Nr 37/2008, s. 4.

⁴⁶⁷ Łemkowie nazywali się także Rusnakami.

⁴⁶⁸ Stachowiak A., 2000: *Konwersja Łemków na prawosławie w Drugiej Rzeczypospolitej* [w:] „Magury”, Warszawa, s. 14-31.

	<p>dającą cechy charakteru i ludzką fizjonomię. Jej nadejście zwiastują różne znaki np.: wycie psa, hukanie puszczyka, spadnięcie lustra lub obrazu, trzykrotne zakrakanie wrony pod oknami⁴⁶⁹. Obserwacja zachowań zwierząt Naturalna śmierć traktowana jako prawo przyrody, kolejny etap po narodzinach i życiu Dusza pojmowana materialnie</p>	<p>Zabobony⁴⁷¹ Przygotowanie na stole pożywienia (czosnek, sól, chleb) oraz wody dla duszy, aby mogła się najeść i napić lub wykąpać Całonocne czuwanie przy zmarłym (śpiewanie pieśni pogrzebowych, kolęd, granie w karty, zabawy mające udowodnić brak lęku przed trupem) Czynności wokół ciała zmarłego (mycie, ubranie w taki strój, w jakim nieboszczyk chodził do cerkwi) Pożegnanie zmarłego przez rodzinę, sąsiadów Poczęstunek przygotowany przez rodzinę dla wszystkich przybyłych w postaci chleba i wódki Ciało skropione przez kapłana wodą święconą wkładano do trumny⁴⁷², pod głową umieszczano święcone ziele, czosnek. Dodatkowo w trumnie umieszczano: drobne monety, nawoskowany sznurek, jedzenie, ulubione przedmioty zmarłego Wynoszeniu ciała z domu towarzyszyło trzykrotne uderzenie trumną o próg Ceremonia pogrzebowa duża lub mała⁴⁷³ Nabożeństwo żałobne w cerkwi (<i>Parastas</i>) Zaniesienie trumny na cmentarz, złożenie jej w grobie i rzucanie nań przez przybyłych po grudce ziemi Poczęstunek w domu zmarłego (<i>Pohrib</i>)</p>	<p>Skromnie obchodzone Zaduszki, bez dekorowania grobów światłem i kwiatami Wielkanocny Wielki Tydzień poświęcony pamięci zmarłych członków społeczności lokalnej</p>	
Ludność muzułmańska	<p>Śmierć jako przejście z tego świata do wieczności. Koran stwierdza, że celem życia jest przygotowanie człowieka do życia wiecznego⁴⁷⁵. Pojęcie przegrody (<i>bar – zach</i>) oddzielającej krainę żywych od krainy zmarłych⁴⁷⁶.</p>	<p>Zaleca się by pogrzeb odbył się szybko Osobę z oznakami śmierci (<i>muhtader</i>) układa się na plecach w kierunku Mekki Konający odmawia stosowne sury Koranu oraz credo islamu⁴⁷⁷ Zmarłemu wiąże się stopy, ciało: myje się (<i>ghusl</i>), przykrywa całunem, namaszcza wonnościami, owija w białą bawełnianą tkaninę, umieszcza (bez trumny) w grobie głębokim na około 2 m (inhumacja⁴⁷⁸) Grób należy wykopać wcześniej i usytuować tak, aby zmarły zwrócony był twarzą w kierunku Mekki Uczestnicy pogrzeby pokrywają ciało zmarłego kwiatami, ziemią i polewają pobłogosławioną wodą różaną⁴⁷⁹</p>	<p>Coroczne odwiedzanie cmentarzy w celu odprawienia modlitw, uporządkowania mogił – obrzęd przypominający chrześcijański Dzień Zaduszny odbywał się u muzułmanów wiosną lub z początkiem lata, w miesiącu przypadającym w czasie nowiu księżyca, w piątek lub w czwartek. Coraz częściej muzułmanie polscy odwiedzają swoje cmentarze w dniu 1 listopada⁴⁸⁰.</p>	<p>Miziar, mizar, zireć, co oznacza odwiedzanie, miejsce, które się odwiedza</p>

Tab. 23. Zestawienie obrzędów pogrzebowych społeczności lokalnych zamieszkujących pola badań

⁴⁷⁰ Zwyczaj wspólny dla całego świata chrześcijańskiego, ale wykorzystywany dla osiągnięcia różnych celów: jako symbol zmartwychwstania lub jak w przypadku Łemków, jako skrócenie cierpienia i przyspieszenie konania.

⁴⁷⁴ Pierwotnie na Łemkowszczyźnie dzień ten było obchodzony jako święto zmarłych. Tego dnia groby dekorowano zielenią, procesja obchodziła cmentarz.

⁴⁶⁹ Wosiek M., 2000: *Zwyczaje i wierzenia Łemków związane ze śmiercią* [w:] „Magury”, Warszawa, s. 32-51.

⁴⁷¹ Zastłanianie luster w domu zmarłego, nie pożyczanie niczego z domu nieboszczyka, gdyż wierzono, że można pożyczyć sobie śmierć.

⁴⁷² Trumnę wykonywał miejscowy cieśla najczęściej z drewna sosnowego lub jodłowego, umieszczając na jej wieku znak trójramiennego krzyża.

⁴⁷³ Związana ze statusem społecznym zmarłego i jego rodziny. Więcej: Wosiek M., 2000: *Zwyczaje i wierzenia Łemków ...*, op. cit., s. 44, 45.

⁴⁷⁵ Kramer K. P., 2007: *Śmierć w różnych religiach świata*, op. cit., s. 235.

⁴⁷⁶ *Ibidem*, s. 236.

⁴⁷⁷ „Nie ma innego Boga niż Allah, a Mahomet jest jego prorokiem”.

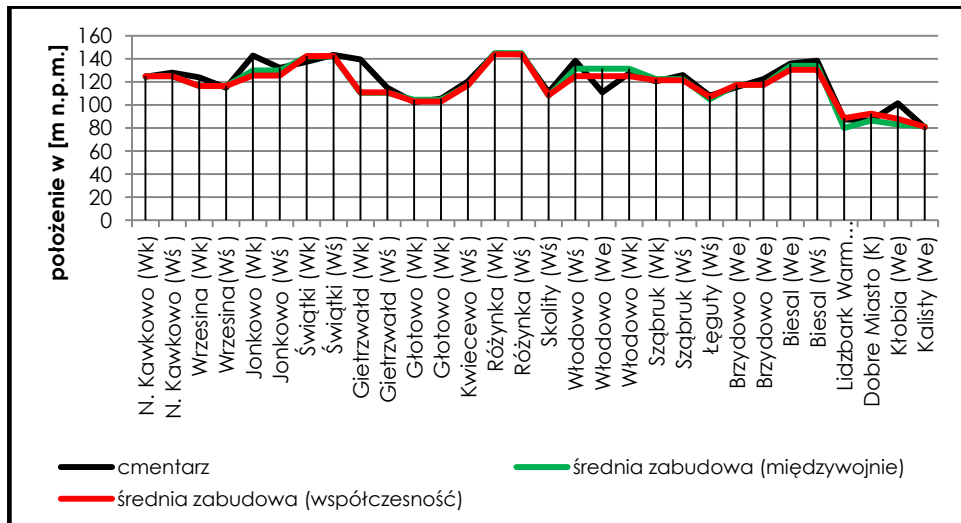
⁴⁷⁸ Więcej na temat spopielenia: Thomas L.V., 1991: *Trup ...*, op. cit., s. 174-180.

⁴⁷⁹ Kramer K. P., 2007: *Śmierć w różnych religiach świata*, op. cit., s. 241.

⁴⁸⁰ Kołodziejczyk A., 1998: *Cmentarze muzułmańskie w Polsce ...*, op. cit.

4.3.5. Analiza położenia cmentarzy względem zabudowy

Analiza wskazała, że położenie cmentarza jest ściśle skorelowane z człowiekiem i jego osiedlami. Potwierdzają to opracowane wykresy dla trzech poligonów badawczych w dwóch przedziałach czasowych (Ryc. 73).

Ryc. 73. Położenie cmentarzy warmińskich względem zabudowy mieszkaniowej jednostki osadniczej w okresie międzywojennym i współcześnie, gdzie litery w nawiasach oznaczają rodzaj cmentarza: W – cmentarze wyznaniowe (małe litery oznaczają typ: k – katolicki, e – ewangelicki, ś – przykościelny), K – cmentarze komunalne

Analiza dowiodła, że wraz z upływem czasu zmniejsza się dystans pomiędzy cmentarzem a strefą zabudowy mieszkaniowej (strefa codziennej egzystencji człowieka) (Tab. 24 i 25). Zbliżanie się nekropoli (strefy *sacrum*) do osiedli ludzkich (strefy *profanum*) odnotowano na wszystkich obszarach badań. Odległość zmniejszyła się dwukrotnie. W okresie międzywojennym średnie oddalenie cmentarza od strefy zabudowanej wynosiło 170 metrów, obecnie wynosi ono 82,6. Najbliżej cmentarzy sytuowana jest zabudowa na Warmii i tam też ten dystans dzielący strefę *sacrum* od *profanum* uległ zmianie w najmniejszym stopniu. Z jednej strony wynik ten należy wiązać z trwałością warmińskiego krajobrazu sakralnego (czego dowiedziono przy okazji analizy położenia cmentarzy względem układu *sacrum* opisaney w punkcie 4.2.5), z drugiej zaś z normami technicznymi i planistycznymi narzuconymi przez polskie ustawodawstwo⁴⁸¹ (punkt 4.1.1). Podkreślić należy, że w Polsce minimalną dopuszczalną odległością dzielącą cmentarze od zabudowań mieszkalnych jest 50 metrów. Najbardziej oddalone od obiektów mieszkalnych są bieszczadzkie cmentarze. Wynik należy łączyć z

⁴⁸¹ Dystanse odnotowane na trzech polach badań zarówno w międzywojniu, jak i współcześnie są zgodne z literą prawa. Ciekawe są zwłaszcza te wyniki z międzywojnia, bowiem ustawa nakazująca oddalenie budynków od miejsc pochówków zaczęła obowiązywać w 1932 roku a mimo to społeczność już wcześniej wyznaczyła strefę dzielącą zabudowania od nekropoli. Współcześnie odległości dzielące domy żywych od zmarłych ulegają zmniejszeniu przede wszystkim w wyniku rozwoju infrastruktury wodociągowej.

topografią terenu, mniejszą intensyfikacją zabudowy i gęstością zaludnienia niż na pozostałych obszarach badań.

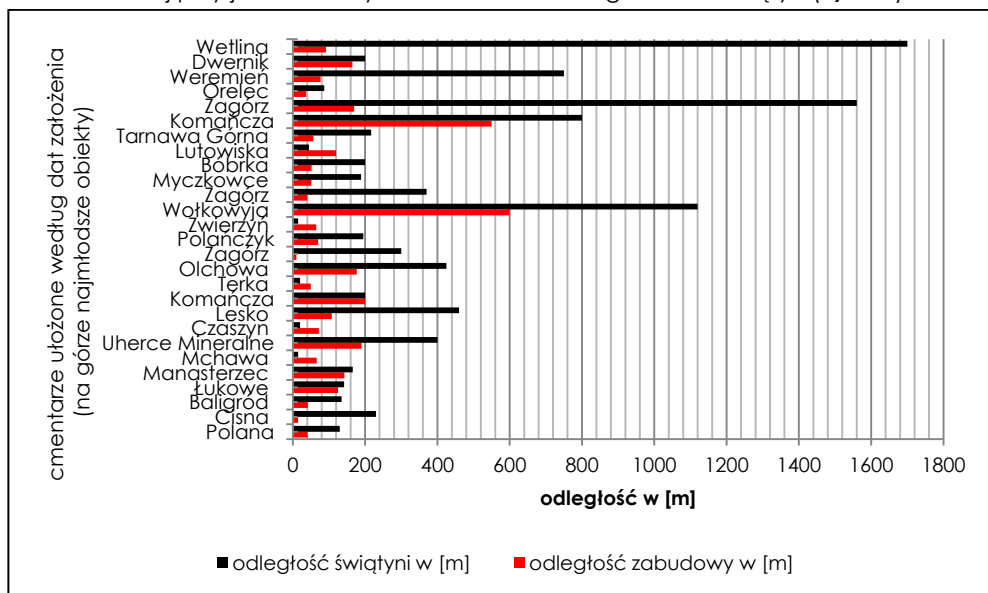
Obszar badań	Średnia różnica wysokości cmentarz – zabudowa mieszkaniowa w [m]	
	Okres międzywojenny	Okres współczesny
Bieszczady	-2,49	-3,70
Warmia	2,66	2,68
Warszawa	1,58	0,95

Tab. 24. Wyniki analizy w kontekście różnicy wysokości w położeniu cmentarzy i średniej zabudowy mieszkaniowej jednostki osadniczej

Obszar badań	Średnia odległość cmentarz – linia zabudowy w m	
	Okres międzywojenny	Okres współczesny
Bieszczady	289,04	121,60 ↓
Warmia	65,89	52,91 ↓
Warszawa	155,00	73,38 ↓
Średnia	170,00	82,60

Tab. 25. Wyniki analizy w kontekście średniej odległości cmentarza od linii zabudowy mieszkaniowej

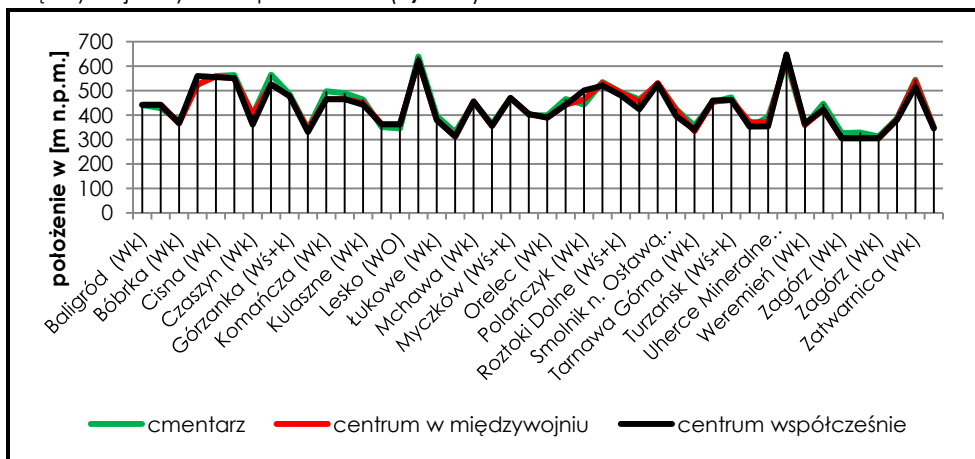
Poza tym, czytelne jest zmniejszanie odległości cmentarzy od zabudowy mieszkaniowej przy jednoczesnym wzroście ich odległości od świątyń (**Ryc. 74**).

Ryc. 74. Odległość bieszczadzkich czynnych cmentarzy od zabudowy mieszkaniowej i świątyni w relacji do czasu powstania miejsca pochówku w 2010 roku

4.3.6. Analiza położenia względem centrum

Efektem końcowym analizy odległości pionowych i poziomych cmentarzy Bieszczadów, Warmii i Warszawy względem centrum układów ruralistycznych lub urbanistycznych był komplet sześciu wykresów. Dla trzech poligonów badawczych wykonano po dwa wykresy obrazujące wspomniane relacje w okresie międzywojennym i współcześnie (**Ryc. 75**).

Ryc. 75. Położenie cmentarzy bieszczadzkich względem centrum jednostki osadniczej w okresie międzywojennym i współcześnie, gdzie litery w nawisach oznaczają rodzaj cmentarza: W – wznaniowy (małe litery oznaczają typ: k – katolicki, ś – przykościelny, ś+k – przykościelny powiększony o cmentarz grzebalny katolicki), K – komunalny, WO – wojenny

Na wszystkich poligonach zauważono, że cmentarze położone są wyżej niż centrum jednostek osadniczych (**Tab. 26**). Średnia różnica wysokości pomiędzy usytuowaniem cmentarza a centrum nad poziomem morza w okresie międzywojennym sięgała 3,81 metra, natomiast obecnie ta dysproporcja wzrosła i wynosi 4,58. Tak kształtujące się relacje między nekropolami a centrami osad ludzkich związane są z praktycyzmem i obserwacją wpływu środowiska naturalnego na warunki życia społeczności lokalnych. Centra, ośrodki największej koncentracji ludności sytuowano w miejscach obniżonych w stosunku do otoczenia, bowiem wiatry w dolinach nie były tak uciążliwe.

Obszar badań	Średnia różnica położenia cmentarz – centrum w [m]	
	Okres międzywojenny	Okres współczesny
Bieszczady	8,96	8,84 ↓
Warmia	1,51	2,13 ↑
Warszawa	0,97	2,77 ↑
Średnia	3,81	4,58

Tab. 26. Wyniki analizy w kontekście różnicy wysokości w położeniu cmentarzy i centrum jednostek osadniczych

Podczas gdy na Warmii i w Warszawie wzrasta różnica wysokości między położeniem cmentarza i centrum, w Bieszczadach odnotowano spadek w tym zakresie. Podobne wyniki otrzymano w kontekście odległości centrum od miejsc pochówku. Na poligonach warmińskim i warszawskim zwiększa się dystans dzielący centrum od cmentarza, natomiast w Bieszczadach jest on zbliżony do wartości

uzyskanych w okresie międzywojennym. Wyniki te należy wiązać z dynamiką zmian demograficznych, które pociągają za sobą zmiany przestrzenne. Analiza liczby i struktury narodowościowo – wyznaniowej dowodzi, że na Warmii i w Warszawie liczba ludności od zakończenia II wojny światowej stale wzrasta (rozdział 4.3.3), podczas gdy w Bieszczadach odnotowano zmniejszanie się liczby ludności.

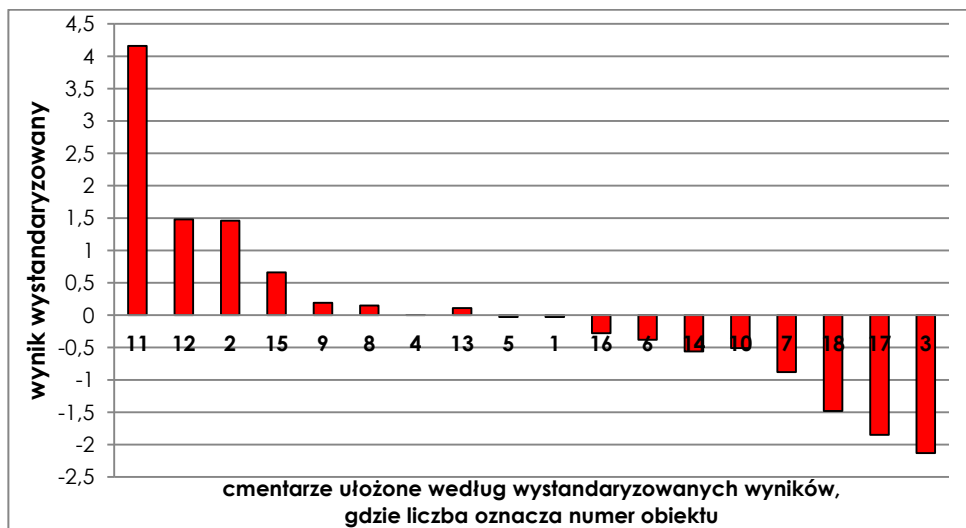
4.3.7. Analiza odbioru wyglądu cmentarzy

W oparciu o metodę SBE otrzymane średnie oceny punktowe oraz standaryzacja wyników zostały zestawione w formie tabelarycznej (Tab. 27). Aby uchwycić preferencje estetyczne człowieka w stosunku do miejsc wiecznego spoczynku na podstawie Tab. 9 stworzono zestawienie zależności między wartością piękna scenerii a cechami kompozycji cmentarzy (Tab. 28).

Kolejność	Numer obiektu	Wynik uśredniony	Wynik wystandaryzowany
1.	11	8,17	4,16
2.	12	6,12	1,48
3.	2	6,04	1,46
4.	15	5,49	0,66
5.	9	5,02	0,19
6.	8	5,00	0,15
7.	4	4,90	0,003
8.	13	4,87	0,11
9.	5	4,82	-0,03
10.	1	4,81	-0,03
11.	16	4,69	-0,28
12.	6	4,50	-0,38
13.	14	4,42	-0,56
14.	10	4,39	-0,51
15.	7	4,16	-0,88
16.	18	3,58	-1,48
17.	17	3,34	-1,85
18.	3	3,14	-2,13

Tab. 27. Uśrednione i wystandaryzowane wartości ocen 18 obiektów metodą SBE

Najwyżej oceniony przez respondentów został obiekt nr 11. Cmentarz Mount Auburn zyskał znaczną przewagę nad dwoma kolejnymi obiektami (nr 12 i 2) zaliczonymi wraz z nim do tego samego, najwyższego przedziału wartości wystandaryzowanych SBE.

Ryc. 76. Wykres z wystandaryzowanymi ocenami estetycznymi 18 cmentarzy

Wystandaryzowana wartość SBE	< -2,00	-2,00-(- 0,3)	-0,3 – 1,4	> 1,40
Własności obiektów				
Krajobraz cmentarza płaski, monotony	●	●		
Krajobraz cmentarza zróżnicowany wysokościowo, różnice poziomów			●	●
Tło (krajobraz pofałdowany, górski)			●	
Dominacja szaty roślinnej		●	●	●
Dominacja nagrobków, unifikacja	●	●		
Ciekawa rzeźba sepulkralna		●	●	●
Ciekawe obiekty architektoniczne		●	●	●
Porządek swobodny		●	●	●
Porządek linearny	●	●		
Brak drzewostanu	●	●		

Tab. 28. Zależności między wartościami piękna scenerii a częstotliwością występowania poszczególnych własności cmentarzy, gdzie symbole kół oznaczają częstotliwość występowania: ● – często, ● – bardzo często (dominuje)

Cmentarz nr 11 reprezentuje wnętrza ogrodowe zaprojektowane z pełnym rozmachem, w zgodzie z XIX – wiecznymi wytycznymi konstytuującymi cmentarze ogrody (tzw. *rural cemetery*). Jest to przykład krajobrazu pełnego, w którym występuje: bogactwo form roślinnych, zbiorniki wodne, bogactwo obiektów architektonicznych i rzeźby sepulkralnej, różnicowanie poziomów poprzez wykorzystanie nierówności terenu. Szata roślinna stanowi ważny element kompozycyjny a jednocześnie ramy cmentarza dając wrażenie kameralności. Z uwagi na bliski zasięg widoczności obserwatorzy mają możliwość dostrzegania wielu szczegółów budujących kompozycję Mount Auburn Cemetery. Obiekty nr 2,

12 posiadają zbliżone własności, jak omówiona wcześniej jednostka nr 11. Wynika z tego, że obserwatorzy preferują przestrzenie grzebalne projektowane w duchu parkowym, krajobrazowym, czego potwierdzenie znajdujemy analizując obiekty ocenione najniżej. Respondenci najniższe wartości przyporządkowali do obiektów nr 3, 17 i 18. Cmentarze o najmniejszych wartościach estetycznych cechuje brak zwartej drzewostanu, jak również banalna kompozycja i linearne sytuowanie zunifikowanych nagrobków. Biorąc pod uwagę własności cmentarzy zakwalifikowanych do kategorii pośredniej przyjąć należy, że w znacznym stopniu do pozytywnego społecznego odbioru nekropoli przyczynia się szata roślinna, zwłaszcza roślinność wysoka.

Na podstawie **Tab. 27** stwierdzić można, że korelację pozytywną wykazuje zależność między pięknem scenerii a własnościami cmentarzy (bogactwem komponentów, co daje obserwatorowi możliwość dostrzegania wielu szczegółów). Przede wszystkim zaś pomiędzy pięknem scenerii a zadrzewieniem. Im większe pokrycie terenu cmentarza drzewostanem, tym wyższa wartość SBE za sprawą budowania kameralnego, sentymentalnego charakteru miejsca. Natomiast zależność pomiędzy typem cmentarza a wartością SBE wykazuje korelację ujemną. Na podstawie badań metodą SBE można stwierdzić, jakie cechy powinien posiadać cmentarz by być odbieranym jako atrakcyjny wizualnie. Własności obiektów w głównej mierze rzutujące na wysoką ocenę estetyczną to: bogata szata roślinna, zwłaszcza zróżnicowany i zadbane drzewostan, zróżnicowane podłoże osiągnięte poprzez wykorzystywanie nierówności terenu, oryginalna rzeźba sepulkralna oraz obiekty architektoniczne np. świątynie, kapliczki, mauzolea, czy katakumby. Analizując uśrednione wyniki ocen stwierdzić można, że 7 spośród 18 obiektów otrzymało bardzo zbliżone wartości. Różnice oscylowały w granicach 0,1 punktu. Zaobserwowano także duże dysproporcje w przyznawanej liczbie punktów w obrębie tych samych grup obserwatorów i ocenianych obiektów. Na przykład dla obiektu 6, uplasowanego na 12 pozycji ze średnią oceną estetyczną 4,69, wynik minimalny wynosił 1,00 zaś maksymalny 9,00.

4.4. Cmentarze w aspekcie kompozycyjnym

4.4.1. Cmentarze i ogrody w klasyfikacjach terenów zieleni

Na temat typologii terenów zieleni i uwzględniania w nich cmentarzy pisano w artykule poświęconym roli cmentarzy w strukturze miast⁴⁸². W związku z tym niniejszy punkt analizuje miejsca cmentarzy i ogrodów w typologiach zieleni oraz zależności między tymi dwoma formami w różnych klasyfikacjach.

Ustawa o ochronie przyrody nie dokonuje podziału terenów zieleni kierując się dodatkowymi kryteriami, a jedynie wymienia je. W katalogu wygenerowanym przez niniejszy akt prawa obok bulwarów, promenad, zieleńców, zieleni towarzyszącej znalazły się także parki, ogrody botaniczne, zoologiczne, jordanowskie, zabytkowe oraz cmentarze⁴⁸³. W innych klasyfikacjach autorzy porządkują tereny zieleni zgodnie z przyjętymi kryteriami. Jan Maciej Chmielewski⁴⁸⁴ dokonał podziału terenów zieleni pod kątem ich struktury społecznej, wyróżniając zieleń prywatną, grupową i publiczną. Cmentarze zostały zakwalifikowane m.in. z parkami miejskimi, ogrodami botanicznymi i zoologicznymi do zieleni publicznej. Kolejne przywoływane w dysertacji typologie odwołują się do kryterium funkcji, na bazie którego wielu badaczy wyodrębnia tereny zieleni o funkcjach specjalnych. Ewa Kicińska⁴⁸⁵ pod tym pojęciem rozumie lasy o funkcjach specjalnych, zieleń ochronną i izolacyjną, obiekty rozrywkowe, ale także ogrody dydaktyczne, historyczne i cmentarze grzebalne oraz pamiątkowe. Alfons Zielonko⁴⁸⁶ cmentarze komunalne, parafialne, wyznaniowe i wojskowe, jak również parki, ogrody zabytkowe, działkowe i dydaktyczne zaliczył do tej samej grupy. Poza specjalną funkcją charakteryzuje je ograniczona dostępność. Również Krystyna Piątkowska⁴⁸⁷ dokonała systematyki terenów zieleni pod kątem ich dostępności. Wyróżniła cztery kategorie: tereny samodzielne ogólnie dostępne, samodzielne o ograniczonej dostępności, towarzyszące ogólnie dostępne oraz towarzyszące o ograniczonej dostępności. W pierwszej kategorii znalazły się interesujące w związku z przedmiotem dysertacji obiekty, tj. cmentarze, ogrody jordanowskie, zieleńce, parki spacerowo – wypoczynkowe, parki międzyosiedlowe, jak również ośrodki wypoczynkowe, ciągi spacerowe i lasy wypoczynkowe. Andrzej Niemirski i Marek Szumański na początku lat 90. XX wieku, prowadząc rozważania nad klasyfikacjami terenów zieleni, dokonali ich podziału na siedem rodzajów, wyodrębniono także podrodzaje. Niniejsza praca odwołuje się do tego podziału, ponieważ cmentarze

⁴⁸² Długozima A., 2009: *Rola cmentarzy w strukturze miast na przykładzie cmentarzy warszawskich* [w:] Oleksiejuk E., Jankowska A. (red.), *Zieleń w przestrzeni publicznej miast: funkcja - kreacja – identyfikacja*, Toruń, s. 229-240.

⁴⁸³ *Ustawa o ochronie przyrody z 16 kwietnia 2004 roku*. Dz. U. 2004, Nr 92, poz. 880, art. 5, pkt. 2. Ważnym aktem, który zawiera regulacje odnośnie cmentarzy jest ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Dokument ten mówi, że cmentarze obok krajobrazów kulturowych, układów urbanistycznych i ruralistycznych, dzieł architektury i budownictwa, dzieł budownictwa obronnego, obiektów techniki, miejsc upamiętniających wydarzenia historyczne oraz parków, ogrodów i innych form zieleni zaprojektowanej podlega ochronie i opiece jako zabytek nieruchomy [w:] Dz. U. 2003, Nr 162, poz. 1568, art. 6.

⁴⁸⁴ Chmielewski J.M. 1990: *Kryteria projektowania urbanistycznego*, COBPBO, Warszawa.

⁴⁸⁵ Kicińska E., 1975: *Model wielofunkcyjnego ośrodka wypoczynkowo – rozrywkowego dla zespołu dzielnic mieszkaniowych, SGGW*, Warszawa [maszynopis pracy doktorskiej].

⁴⁸⁶ Zielonko A., 1973: *Planowanie terenów zieleni* [w:] Niemirski W. (red.), *Kształtowanie terenów zieleni*, Arkady, Warszawa, s. 24-28.

⁴⁸⁷ Piątkowska K., 1983: *Zieleń i wypoczynek*, IKŚ, Warszawa.

zostały w nim potraktowane jako odrębny rodzaj, dla którego wskazano dwa podrodzaje: cmentarze grzebalne (komunalne czynne i zamknięte, wyznaniowe czynne i zamknięte) oraz cmentarze muzea (muzeum, wojenne)⁴⁸⁸. Badania nad strukturalizacją terenów zieleni doprowadziły Marka Szumańskiego do wyodrębnienia dziesięciu typów kompleksów, wśród których na pozycji dziewiątej wymieniono kompleksy sakralno – wypoczynkowe (park kalwaryjski, cmentarz, cmentarz muzeum, park memorialny, zieleniec memorialny)⁴⁸⁹. Z podziałem tym koresponduje podział zaproponowany przez Annę Miłkowską⁴⁹⁰. Z powyższych rozważań wnioskować można, że cmentarze i ogrody to tereny sacrum i jednocześnie formy zieleni zaprojektowanej.

4.4.2. Cmentarze i ogrody w definicjach

Definicje cmentarzy i ogrodów zestawiono biorąc pod uwagę następujące kryteria: lokalizacja, wyodrębnienie, cel istnienia, człowiek, repertuar form, pochodzenie, symbolika oraz idea. Zestawienie tych definicji⁴⁹¹ oraz

⁴⁸⁸ Szumański M., 2005: *Strukturalizacja terenów zieleni*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 133.

⁴⁸⁹ *Ibidem*, s. 138.

⁴⁹⁰ Anna Miłkowska analizując sacrum ogrodów w przekrojach historycznych dokonała ich chronologicznej klasyfikacji umieszczając nekropolie na drugiej pozycji, zaraz za biblijnym rajem. Dalej znalazły się m.in.: święty gaj antyczny, ogród przyświątynny, średniowieczny chrześcijański rajski ogród, kalwaria, czy ogród angielski. Ta sama autorka sporządziła także przegląd typów i czasu występowania europejskich ogrodów publicznych stwierdzając, że cmentarze w krajobrazach zielonych i otwartych są ogrodami publicznymi występującymi zawsze bez względu na okres historyczny. Obok cmentarzy, do ogrodów publicznych Miłkowska zaliczyła: ogrody miejskie, botaniczne, uzdrowiskowe, przypałacowe, kalwarie, parki jordanowskie, parki narodowe, krajobrazowe i rezerваты przyrody oraz symboliczne święte miasta. Miłkowska A., 2008: *Europejskie sacrum ogrodowe – ewolucja historyczna i typologiczna* [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość ...*, op. cit., s. 27 – 36 oraz Miłkowska A., 1990: *Sacro Monte – Park Pielgrzymkowy*, Monografia 101, Politechnika Krakowska, Kraków, s. 17.

⁴⁹¹ Tworząc zestawienie bazowano na definicjach cmentarzy autorstwa: Aleksandra Sobczaka (Sobczak A. (red.), 2005: *Cmentarz w prawie i praktyce...*, op. cit.), Elżbiety Baniukiewicz (Baniukiewicz E., 1994: *Pojęcie cmentarza. Działania konserwatorskie* [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Studia i Materiały. Cmentarze 1 (4)*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa, s. 21-26), Edmunda Małachowicza (Małachowicz E., 1996: *Krajobraz i architektura cmentarzy wileńskich...*, op. cit.), Jacka Dziobka – Romańskiego (Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit.), Jacka Kolbuszewskiego (Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit.), Ewy Szerszeń (Szerszeń E., 1994: *Rola cmentarzy w kulturze narodu ...*, op. cit., s. 13 – 20), Jana Stanisława Pasierba (Pasierb J. St., 1995: *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, op. cit.), Jacka Kaczmarka (Kaczmarek J., 2002: *Nekropolie jako przestrzeń kultury* [w:] *Orłowski E. (red.): Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, Oddział Wrocławski PTG, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 75 – 86), Louisa – Vincenta Thomasa (Thomas L.V., 1991: *Trup ...*, op. cit.). Wykorzystano także definicje ogrodów autorstwa: Jana Rylke (Rylke J., 2000: *Komponowanie ogrodu*, op. cit.), Anny Różańskiej, Teresy Krogulec i Jana Rylke (Różańska A. i in., 2008: *Ogrody ...*, op. cit.), Longina Majdeckiego (Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T.1*, op. cit.), Zbigniewa Herberta (Herbert Z., 2004: *Barbarzyńca w ogrodzie*, Fundacja Zeszytów Literackich, Warszawa), Charlesa Thongera (Thonger Ch., 2008: *The Book of Garden Design*, Bibliobazaar), Pamelii Hobhouse (Hobhouse P., 2009: *Historia ogrodów*, Arkady, Warszawa), Beaty Gawryszewskiej (Gawryszewska B., 2006: *Historia i struktura ogrodu rodzinnego*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa), Johna Dixona Hunta (Hunt J.D., 2000: *Greater perfections: the practice of garden theory*, University of Pennsylvania Press).

przedstawionych w rozdziale 4.4.1 typologii terenów zieleni wskazuje na pewne cechy wspólne cmentarzy i ogrodów. Są to m.in.: cel istnienia (funkcje: edukacyjna, rekreacyjna, turystyczna, przyrodnicza, społeczna, kulturowa)⁴⁹², ograniczona dostępność, sakralność⁴⁹³, jak również aspekty lokalizacyjne i kompozycyjne (Tab. 29).

Kryterium	Cmentarz	Element wspólny	Ogród
Lokalizacja	Czynnik prawny, techniczny	Czynnik krajobrazowy, kulturowy, przyrodniczy Pierwotnie: związek cmentarz (ogród) – świątynia (dom)	
Wyodrębnienie		Wnętrze, ogrodzenie, sacrum, brama (wprowadzenie), układ	Parki pozbawione ogrodzeń
Funkcja	Specjalna	Kulturowa, społeczna, przyrodnicza, edukacyjna, rekreacyjna	
Człowiek/atrybucja	Zmarli	Żywi – przestrzeń styku Twórca znany/nieznany	Żywi
Repertuar form	Przestrzeń grzebalna	Dominanta, mała architektura, rzeźba, zieleń, dekoracja, detale	
Pochodzenie		Wycinek przestrzeni	
Symbolika	Nagrobki	Rośliny, układ	Bogactwo roślin ozdobnych, ziół
Idea	Pamięć, wiara	Wieczność, nadzieja	Codziennność

Tab. 29. Podobieństwo cmentarzy i ogrodów na podstawie analizy definicji pojęć

4.4.3. Cmentarz i ogród w przekroju historycznym

W tym punkcie dysertacji przedstawiono historię cmentarzy i ogrodów⁴⁹⁴. Wraz z przemianami historycznymi, zmieniającą się percepcją śmierci, modyfikacjom uległ krajobraz i kompozycja nekropoli. Ze względu na różny nacisk na relacje zieleni,

⁴⁹² To, co różnicuje cmentarze i ogrody w tym aspekcie to funkcje psychologiczna (terapeutyczna, budowanie i utrzymywanie więzi ze zmarłym) oraz specjalna przejawiająca się w grzebaniu zmarłych – obie znamienne dla cmentarzy, jak również zabawa i rozrywka – typowe dla ogrodów. Porównanie funkcji pełnionych przez cmentarze i ogrody opracowano na podstawie Vovelle M., 2004: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., Ariès P., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit. oraz Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit.

⁴⁹³ Tereny zieleni uwzględniane w zaprezentowanych powyżej typologiach przyporządkowano do kategorii *sacrum* bądź *profanum*. Cmentarze należą do strefy *sacrum*. Jeśli chodzi o inne formy terenów zieleni posiadające charakter sakralny to są to: ogrody, przedogródki, ogrody przyklasztorne, tąki, ogrody przykościelne, kalwarie, ogrody biblijne.

⁴⁹⁴ Na temat historii ogrodów powstało wiele opracowań (np.: Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T. 1 i 2.*, PWN, Warszawa, Różańska A. i in., 2008: *Ogrody. Historia architektury i sztuki ogrodowej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, Hobhouse P., 2009: *Historia ogrodów*, op. cit.) dlatego w pracy nawiązuje się tylko do tych rodzajów ogrodów i tych zjawisk, które korespondują z cmentarzami.

grobów, elementów architektonicznych, ciągów komunikacyjnych wykształciło się wiele kategorii cmentarzy.

Między cmentarzami i ogrodami, dwoma formami sztuki ogrodowej, podobieństw należy poszukiwać już w **historii starożytnej**. Wynika to z faktu, że semantyczna rola europejskich miejsc pochówków została ukształtowana przez praktyki religijne (chrześcijaństwo rodzi i rozwija się u schyłku epoki starożytnej), jak również przez tradycję kultury śródziemnomorskiej. Rzymskie „*Prawo Dwunastu Tablic*” („*Ius Duodenum Tabularum*”) ogłoszone w latach 451 – 449 p.n.e. pozostawiało swobodę w wyborze sposobu chowania zwłok, ale nakazywało lokowanie cmentarzy⁴⁹⁵ poza obrębem miast i osiedli ludzkich⁴⁹⁶. Wynikało to z faktu, że miasto w starożytności było uważane za sacrum i nie mogło zostać skalane zmarłymi⁴⁹⁷. Istotnym punktem odniesienia przy wyznaczaniu miejsc grzebalnych było w starożytności „*pomerium*”. Ta linia o charakterze sakralnym wyznaczała wewnątrz i zewnątrz miast rzymskich a jednocześnie determinowała pochówki starożytnych⁴⁹⁸. Otóż, aby utrzymać pamięć po zmarłych i nie narazić się na ich gniew, groby lokowano „*gwiazdźście*” poza murami miast w uczęszczanych miejscach⁴⁹⁹. W przypadku Rzymu były to przede wszystkim wylotowe drogi konsularne: *Via Appia*⁵⁰⁰, *Via Cornelia*, *Via Aurelia Vetus*, *Via Portunese*, *Via Ostiensis*, *Via Ardeatina*, *Via Latina*, *Via Labicana*, *Via Nomentana*, *Via Salaria Nova*, *Via Salaria Vetus*, *Via Flaminia*, *Via Tiburtina*⁵⁰¹. Umieszczanie grobów wzdłuż traktów wiodących do wiecznego miasta rzutowało na układ przestrzeni grzebalnej. Był on linearny i swobodny⁵⁰². Niebagatelny wpływ na wygląd tej przestrzeni wywarło także wspomniane prawo rzymskie (dowolność w sposobie pochówku i utrwalenia pamięci po zmarłym spowodowała, że cmentarz w Cesarstwie Rzymskim był zbiorem placów grzebalnych należących do poszczególnych rodzin lub stowarzyszeń). Już starożytność przewidywała hierarchiczny podział miejsc pochówków na podstawie klucza pochodzenia społecznego⁵⁰³. Rzymianie zastrzeżeni dla miasta i majątni spoczywali na

⁴⁹⁵ *Area, hortus* – tych terminów używali najczęściej starożytni dla określenia miejsc pochówków na otwartym polu.

⁴⁹⁶ Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit., s. 4.

⁴⁹⁷ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 60.

⁴⁹⁸ Richardson L., 1992: *A New topographical dictionary of Ancient Rome*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, s. 291. W tym miejscu należy podkreślić, że w czasach Cesarstwa Rzymskiego powszechnym sposobem obchodzenia się ze zwłokami była kremacja (zabieg higieniczny, ale nade wszystko polityczny, miał on bowiem zapobiec kultowi jednostki, chowaniu Rzymian i stawianiu im pomników wewnątrz pomerium).

⁴⁹⁹ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 60.

⁵⁰⁰ *Via Appia* nazywana była przez Rzymian *Regina Viarum* (Królowa Dróg), gdyż posiadała największą rangę pośród wszystkich dróg wiodących do Rzymu. Jako najbardziej reprezentacyjny trakt rzymski stała się aleją zasłużonych, wzdłuż której to chciał spocząć niema każdy prominentny Rzymianin. U schyłku starożytności zatłoczenie pomnikami nagrobnymi było tak duże, że trzeba je było sytuować w kilku rzędach. To zatłoczenie zostało spotęgowane wraz z pojawieniem się chrześcijaństwa, bowiem od II wieku n.e. wzdłuż królowej rzymskich dróg tworzone nekropolie chrześcijańskie.

⁵⁰¹ Pawłowska B., 2007: *Urbs Sacra. Pielgrzymki i podróże religijne do Rzymu w starożytności chrześcijańskiej (IV – VII wiek)*, Wydawnictwo WAM, Kraków.

⁵⁰² Cmentarze były miejscami niewygrodzonymi, nieposiadającymi żadnych specjalnych założeń.

⁵⁰³ Starożytni odczuwali wstręt do wspólnych grobów. Poza niewolnikami, nędzarzami, których to grzebano we wspólnych mogiłach tzw. *putticoli*, reszta Rzymian wszystkich stanów usilnie

cmentarzach publicznych bliżej bram miejskich⁵⁰⁴ bądź na cmentarzach prywatnych zakładanych przy podmiejskich willach („*villa suburbanea*”). Ponieważ gruntami pod pochówki dysponowało miasto, w związku z tym rada miejska rozparcelowywała przestrzeń grzebalną w zależności od zasług i majątności mieszkańców (powierzchnie parceli wahały się od 3 m², średnie osiągały powierzchnię 25,21 m², natomiast specjalnie zastużeni dla Rzymu mogli liczyć na pola grobowe oscylujące w granicach 262,7 m²)⁵⁰⁵. Bogaci Rzymianie wokół grobowców swoich bliskich zmarłych zakładali ogrody, sady, winnice, warzywniki. Obok pomnika ustawiali też biesiadne oraz stół, które to wykorzystywali w czasie posiłku spożywanego na grobie w rocznicę śmierci⁵⁰⁶. Niewiele wiadomo o tradycjach związanych z dekorowaniem roślinnością miejsc pochówków w starożytnym Rzymie, czy Grecji, ale na podstawie mitologii i pojawiających się w niej roślinach symbolizujących śmierć, Hades i pamięć o zmarłym stworzyć można katalog najbardziej prawdopodobnej szaty roślinnej⁵⁰⁷.

Przełom w zakładaniu cmentarzy i stosowanych formach pochówku należy powiązać z pojawieniem się wspólnot chrześcijańskich. Do tego czasu grobowce stanowiły własność prywatną i nie przywiązywano znaczenia do wyznania, natomiast wraz z chrześcijaństwem zaczęły w starożytny krajobraz wpisywać się cmentarze stricte wyznaniowe⁵⁰⁸. Co prawda pierwsi chrześcijanie⁵⁰⁹ stosowali się do zapisów prawa rzymskiego i grzebali zmarłych (najczęściej stosując obrządek ciałopalenia) na cmentarzach zlokalizowanych poza murami miast⁵¹⁰, ale już w II wieku n.e. zerwali z praktyką kremacji i zaaprobowali stary hebrajski zwyczaj

dążyła do posiadania własnego, indywidualizowanego grobu [za: Szcześniak W., 1894: *Słownik Apologetyczny Wiary Katolickiej podług D-ra Jana Jaugey'a*, Drukarnia Śt. Niemiery, Warszawa, s. 246].

⁵⁰⁴ Przy bramach miejskich były najwartościowsze pola grobowe.

⁵⁰⁵ Pudliszewski J., 1997: *Prywatne uroczystości nagrobne w świetle epitafiów łacińskich w okresie Wczesnego Cesarstwa Rzymskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.

⁵⁰⁶ Tzw. *refrigeria*.

⁵⁰⁷ Cyprysy i palmy – poświęcone Hadesowi, odprowadzającemu dusze zmarłych do Hadesu, hiacynty, narcyzy i krokusy (zgodnie z mitologią przyozdabiały podziemny świat Hadesu; ponadto, starożytni zauważyli, że gdy zdeптаło się krokusy odптаcały się jeszcze lepszym kwitnieniem w następnym roku, co miało symbolizować odrodzenie, zmarłychwstanie i nieśmiertelność), róże, zawilce, fiołki, winorośl (była poświęcona Dionizosowi – bogowi życia i zmarłychwstania, w związku z tym symbolizowała odradzające się życie na wiosnę), kosaćce (roślina poświęcona Iris – posłance bogów po dusze zmarłych kobiet i dzieci), akanty (symbol śmierci i pamięci), laur szlachetny, bluszcz, makia, dąb korkowy i zimozielony. Tych pięć ostatnich z uwagi na swoją „zimozieloność” sprawiało wrażenie, że nigdy nie zapadają w stan spoczynku, a więc nie zamierają na zimę i stały się symbolem nieśmiertelności [za: Zieliński J., 2005: *Symbolika roślin na cmentarzach*, op. cit., s. 142].

⁵⁰⁸ Początkowo, cmentarze poświęcone na wieczny spoczynek chrześcijan nazywano *coemeterium* (z łac. miejsce snu, odpoczynku), co było bliższe religijnemu wyobrażeniu cmentarza jako miejsca zaśnięcia w Panu [za: Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit., s. 4].

⁵⁰⁹ Niektórzy dawni chrześcijanie nie przywiązywali żadnego znaczenia do miejsca, w którym zostaną pochowani, aby zaznaczyć, że zrywają z pogańskimi przesądami i że raduje ich powrót do Boga. Twierdzili, że pogański kult grobów jest zaprzeczeniem fundamentalnego dogmatu zmarłychwstania ciał. W opozycji do ascetycznej pogardy dla ciała żywego i martwego stały chrześcijańskie ludy z Zachodu. Uważali oni, iż w ostatni dzień zmarłychwstaną tylko ci, którym zapewniono odpowiedni, nieskalany grób.

⁵¹⁰ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 60.

inhumacji⁵¹¹. Zmiana obrzędów pogrzebowych pociągnęła za sobą także modyfikację formy i kompozycji miejsc pochówku. Chrześcijan zaczęto chować katakumbach⁵¹².

Podczas gdy cmentarze były lokowane poza granicami starożytnych miast, ogrody stanowiły integralną część urbanistyki miasta i architektury budynku⁵¹³. Podobnie jak miało to miejsce w odniesieniu do cmentarzy, również ogrody były dzielone na publiczne i prywatne. Ogrody prywatne – domowe były zakładane, tak w miastach, przy miejskich domach („*villae urbanae*”), jak i poza murami miejskimi, przy rezydencjach podmiejskich („*villae suburbanae*”). Lokowanie ich poza miastem umożliwiało rozplanowanie *villi* bardziej obszernej. Tak jak przy grobowcach, również zakładając ogród przy domu starożytni zwracali baczną uwagę na otoczenie. Dla „*villi suburbanae*” wybierano miejsce dominujące w okolicy i najbardziej atrakcyjne, na przykład na szczytach pagórków lub stokach wzgórz⁵¹⁴. Różnice między cmentarzami i ogrodami poza miejscem ich lokalizacji pojawiały się również na poziomie ich organizacji przestrzennej. Podczas gdy kompozycja cmentarzy była niesprecyzowana, swobodna, to ta w odniesieniu do ogrodów miała ściśle określone ramy. Ogrody były geometryczne, cechowała je prosta kompozycja, zaś ze wszystkich stron otaczała zabudowa⁵¹⁵. Dużą wagę przywiązywano do szaty roślinnej. Katalog roślin stosowanych do dekorowania ogrodów był bogatszy w stosunku do cmentarnego⁵¹⁶. Wśród podobieństw cmentarzy do ogrodów należy podkreślić dążenie do estetyzacji przestrzeni wokół grobu, zakładanie miniaturowych ogrodów, warzywników, sadów, czy winnic. Pod koniec starożytności zaczęto różnicować cmentarze ze względu na wyznanie. Do

⁵¹¹ Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit., s. 4 Od II wieku n.e. chrześcijan zaczęto chować w sposób tradycyjny, natomiast cmentarze chrześcijańskie na szerszą skalę pojawiły się w III wieku n.e.

⁵¹² Łakomy K., 2008: *Sacrum przestrzeni cmentarzy w odmiennych tradycjach kulturowych* [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, Kielce, s. 71. Początkowo wyraz *catacomba* miał znaczenie lokalne i odnosił się do części drogi apijskiej w odległości 2 wiorst (ok. 2135 metrów) od współczesnych murów Rzymu, a pod którą to znajdowały się cmentarze chrześcijańskie np. Św. Sebastiana i Św. Kalista. Badacze dowodzą, że Rzym był otoczony katakumbami. Szacuje się, że wokół Wiecznego Miasta założono ich przeszło 60. Najbardziej znane katakumby w Rzymie to: wspomniane już powyżej katakumby św. Kaliksta i św. Sebastiana, jak również: św. Domicylii, św. Agnieszki, Pryscylii, Giordanii, , św. Marcellina i Piotra, Pretestato (przy *vía Appia*) [za: Szcześniak W., 1894: *Słownik Apologetyczny Wiary Katolickiej...*, op. cit., s. 245]. Zmarłych chowano w grobowych niszach (jamach, pieczarach) wydrążonych w ścianach korytarzy. Ściany były często bogato dekorowane, zdobione freskami i stiukami przedstawiającymi symbole religijne. Pierwsi chrześcijanie byli także grzebani w sąsiedztwie ciał męczenników (według Tertuliana tylko męczennicy, dzięki przelanej krwi, mieli jedyny klucz do raju) lub miejsc ich kultu – przy *vie consolari*.

⁵¹³ Różańska A. i in., 2008: *Ogrody ...*, op. cit., s. 42.

⁵¹⁴ *Ibidem*, s. 44.

⁵¹⁵ Poza ogrodami związanymi z budynkami mieszkalnymi w krajobraz starożytnych osad wpisały się także obiekty publiczne (cechą charakterystyczną starożytnych założeń ogrodowych był ich społeczny charakter): gimnazjony, ogrody cesarskie oraz święte gaje. Te ostatnie służyły praktykom religijnym. Były sytuowane w pięknych miejscach, na wzniesieniach, stokach gór, skąd rozciągał się widok na naturalny krajobraz. Więcej: Różańska A. i in., 2008: *Ogrody ...*, op. cit., s. 45.

⁵¹⁶ Starożytne ogrody porastały: pinie, laury, cyprysy, mirty, bukszpany, oleandry, róże, różnobarwne fiołki, hiacynty, narcyzy, irysy, zawilce, maki, krokusy, paprocie [za: Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów, T. 1*, op. cit., s. 42-43].

tego czasu jedynym kryterium był status społeczny, który determinował położenie grobu i jego formę. Średniowiecze znacznie poszerzyło katalog typów cmentarzy, wprowadziło liczne elementy wzbogacające ich kompozycję.

Wraz z upadkiem Cesarstwa Rzymskiego w dziejach Europy rozpoczął się okres **kultury średniowiecza (V – XV wiek)**. Wówczas to wyodrębniły i ustabilizowały się nowe organizmy państwowe, a wespół z rozwojem poszczególnych społeczeństw wykrystalizowały nowe formy przestrzenne, także w zakresie sztuki ogrodowej. Ponieważ na terenie Europy Zachodniej rozwijała się kultura chrześcijańska, z związku z tym sztuka ogrodowa była podporządkowana religii tak przy kompozycji cmentarzy, jak i ogrodów. Na podstawie zachowanych rycin oraz zapisów kolejnych synodów⁵¹⁷ można podjąć próbę odtworzenia układu średniowiecznego cmentarza. Od VI wieku zauważa się zacieranie granic między przedmieściem – gdzie chowano zmarłych od niepamiętnych czasów – a miastem, gdzie pochówki były zabronione. Pojawiła się wówczas społeczna akceptacja dla grzebania zwłok w granicach osad ludzkich. Pierwsze pochówki miały miejsce w katedrach i kościołach. Kościół i cmentarz w średniowieczu przenikały się i to dosłownie. Cała powierzchnia świątyni była podzielona na symetryczne części cmentarzem, gdzie wierni stale stąpali po grobach⁵¹⁸. W średniowieczu wyraz „kościół” oznaczał nie tylko budowlę, ale całą przestrzeń: nawę, dzwonnice i cmentarz⁵¹⁹. Podczas gdy zaśluzonych zmarłych chowano w murach świątyni, pozostałych chowano na dziedzińcu kościelnym. Pierwsze cmentarze w otoczeniu kościołów pojawiły się pomiędzy VI a VIII wiekiem⁵²⁰. Wtedy też ukute zostało pojęcie „*atrium ecclesiae*”, „*kirchof*”, „*kerkhof*” oraz „*churchyard*”⁵²¹. Dziedziniec kościelny był niewielki⁵²². Ze względu na małe gabaryty, cmentarz przykościelny⁵²³ w strukturze

⁵¹⁷ Uwarunkowania prawne, nakazy dotyczące cmentarzy uregulowane w trakcie kolejnych synodów przeanalizowano w podpunkcie dotyczącym aspektu legislacyjnego cmentarzy. W tym miejscu opracowania wyciągnięto wnioski z analiz dokumentów przeprowadzonych pod kątem kompozycji cmentarzy.

⁵¹⁸ Początkowo w kościelnych murach chowano wyłącznie osoby zaśluzone: papieży, cesarzy, biskupów, księżąt, zaśluzonych prezbiterów, fundatorów kościelnych, a później także osoby świeckie. Od XII wieku w kościołach grzebano wszystkich wiernych. Jednak wzrost ich liczby i brak miejsca w kościołach na nowe pochówki spowodował, że konieczny stał się powrót do praktyki chowania w kościołach tylko znamienitych osób [za: Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 60 oraz Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit., s. 6].

⁵¹⁹ Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 63.

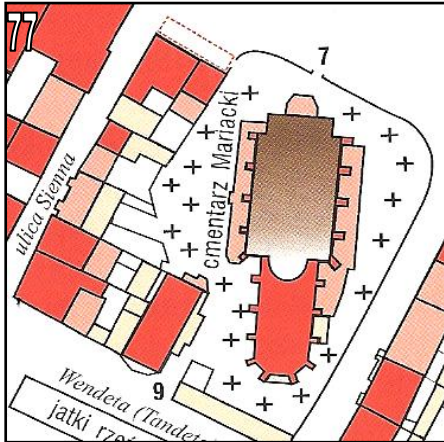
⁵²⁰ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 61.

⁵²¹ W przypadku cmentarzy średniowiecznych (w opozycji do cmentarzy starożytnych) nazewnictwo jest bardzo istotne. Bowiem u Rzymian *cumulus*, *sepulcrum*, *monumentum*, *tumba* oznaczały groby. Tymczasem w mentalności średniowiecznej większe znaczenie przypisywano cmentarzowi, jego przestrzeni, grób był wówczas anonimowy [za: Ariès P., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 64 – 65].

⁵²² Sobór rzymski z 1059 roku zobligował władze kościelne do pozostawiania wokół świątyni przestrzeni grzebalnych o szerokości 60 kroków (ok. 45 metrów), zaś wokół kaplic – 30 kroków (ok. 22,5 metra)

⁵²³ Niemal z chwilą założenia Warszawy (XIII wiek) w obrębie jej obwarowań zostały wyznaczone miejsca dla grzebania zmarłych w świątynnych kryptach podziemnych lub na przykościelnych cmentarzach. Pierwszą nekropolią był obecny placzyk Kanoni na tyłach kościoła Św. Jana. W 1339 roku założono cmentarz przy kościele Św. Jerzego na Nowym Mieście, w 1411 roku przy kościele NMP na ulicy Kościelnej, cmentarz przy kościele Św. Trójcy na Solcu [za: Móraski K., 2004: *Warszawskie cmentarze – sacrum we współczesnej europejskiej metropolii* [w:] Koseski A., Stawarz A., *Sfera sacrum i profanum w kulturze*

średniowiecznego miasta odgrywał niewielką rolę⁵²⁴. Kompozycję średniowiecznego cmentarza determinowała świątynia, to ona stanowiła dominantę założenia. W średniowieczu pojawił się nowy, w porównaniu z cmentarzami starożytnymi, element kompozycji – ogrodzenie. Ówczesny cmentarz był otoczony murem, parkanem, wałem lub rowem dla ochrony przed zwierzętami i szabrownikami (**Ryc. 77 i 78**).

Ryc. 77 i 78. Kościół Mariacki oraz cmentarz Mariacki o XIII – wiecznej proveniencji w Krakowie przy Rynku Głównym, cmentarz obwiedziony murem z bramką z figurą Matki Boskiej Łaskawej, stan w 1787 roku. Źródło: Komorowski W., Sudacka A., 2008: *Rynek Główny w Krakowie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 113

O roślinności wczesnośredniowiecznego cmentarza wiadomo niewiele. Z uwagi na utylitarnie pojmowanie tego miejsca oraz jego małą powierzchnię komponowanie szaty roślinnej nie było w zwyczaju. W centrum zainteresowania były raczej pojedyncze rośliny⁵²⁵. Szata roślinna sprowadzała się do drzew sadzonych wzdłuż ogrodzenia cmentarza. Sporadycznie sadzono je na kościelnym dziedzińcu (częściej praktykowano te zabiegi na cmentarzach wiejskich). Miały one chronić budynki kościołów od ognia, zaś wiernych od słońca i słońcy. Poza drzewami, dla ozdoby średniowiecznych miejsc pochówków wprowadzano pojedyncze krzewy i byliny⁵²⁶, którym przypisywano znaczenie symboliczne oraz kulturowe⁵²⁷. Poza świątynią – dominantą, ogrodzeniem i ubogą szatą roślinną cmentarz wyposażony był także w inne elementy kompozycji. Ponieważ stanowił on przedłużenie

współczesny miast Środkowej, Polskie Towarzystwo Etnologii Miasta, Warszawa – Pułusk, s. 85-96].

⁵²⁴ Niewielka rola w kształtowaniu tkanki miejskiej i niewielki procentowy udział w bilansie powierzchni miasta były niewspółmierne do ogromnej roli społecznej odgrywanej przez cmentarz w dobie średniowiecza. Omówiono to zagadnienie dokładniej w ramach aspektu społecznego cmentarzy.

⁵²⁵ Richter G., 1995: *Kryteria planowania zieleni ...*, op. cit., s. 205.

⁵²⁶ *Ibidem*.

⁵²⁷ Na przykład róże o białych płatkach symbolizowały miłość Matki Boskiej do Syna oraz zmartwychwstanie, natomiast te o płatkach czerwonych Mękę Pańską. Kolce róż były synonimem cierpienia, grzechu i korony cierniowej. Inne rośliny, które zaczęły pojawiać się na ówczesnych cmentarzach to: bluszcz, barwinek, konwalia, lilia i czworolist [za: Zieliński J., 2005: *Symbolika roślin ...*, op. cit.].

przestrzeni kościoła na jego terenie odbywały się przedstawienia misteryjne oraz kazania zwłaszcza w czasie Wielkanocy. Z tymi wydarzeniami wiązały się specyficzne obiekty⁵²⁸: ambona, ogrójec⁵²⁹, sakralizujący przestrzeń krzyż hosannowy⁵³⁰. W XII wieku we Francji, zaś w XVI – XVII stuleciu na innych europejskich cmentarzach, w tym także polskich rozpowszechnił się zwyczaj wznoszenia latarni zmarłych („*lanterne des morts*”, „*toterlatarne*”, „*lantern of the dead*”)⁵³¹. W ciasnej miejskiej zabudowie powiększenie cmentarza było niemożliwe⁵³², w związku z tym, gdy przestrzeń grzebalna zapętniła się bądź kościół został powiększony kosztem cmentarza, wówczas zbierano je w odrębnej budowli tzw. ossuarium (zwane inaczej: ossarium, karnerem, bądź kostnicą). Obiekt ten najczęściej przyjmował formę niewielkiego budynku z ołtarzem w części nadziemnej, w komorze pod posadzką składano kości (Ryc. 79 i 80). A co z grobem? W średniowieczu nie przywiązywano doń i jego wartości artystycznych większej uwagi⁵³³. Był on anonimowy i masowy⁵³⁴, ważniejsza była przestrzeń publiczna, która wykształciła się wokół miejsc pochówków. Analizując materiały ikonograficzne zaobserwować można pewną regułę. Jeśli na cmentarzu pojawiały się trwałe formy upamiętnienia zmarłego w postaci nagrobków, to były one sytuowane wzdłuż ogrodzenia,

⁵²⁸ W średniowieczu cmentarz był także wyposażony w elementy służące do wymierzania sprawiedliwości: drabiny, do których przywiązywano fałszywych świadków, łańcuchy przymocowane do drzwi kościelnych oraz cele wznoszone przy świątyniach. Wszystkie te przyrządy i obiekty służyły wymierzaniu kar kościelnych, ponieważ na terenie kościoła nie rozciągała się jurysdykcja świecka.

⁵²⁹ Tzw. Góra Oliwna, niem. Ölberg.

⁵³⁰ Hosanna cross, croix hosannière, typowy dla cmentarzy we Francji.

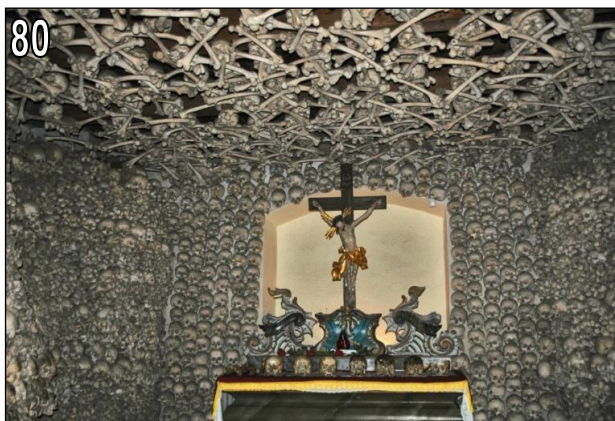
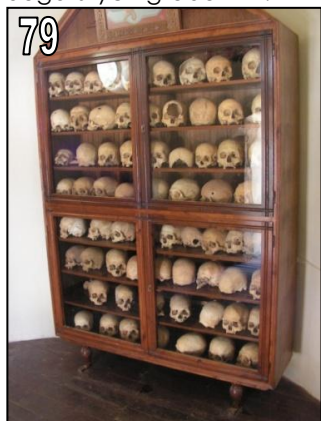
⁵³¹ Treffort C., 2008: *Les lanternes des morts : une lumière protectrice?* [w:] „Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes”, <http://crm.revues.org//index393.html> (18.10.2010). Latarnie umarłych budowano na cmentarzach przykościelnych, w sąsiedztwie szpitali, przytułków, leprozoriów, a także na drodze prowadzącej do klasztorów. Ostrzegaly przechodniów przed niebezpieczeństwem zakażenia, rozświeślały mroki, gdzie mogły kryć się pokutujące dusze, upiory oraz przestępcy.

⁵³² Przy cmentarzach znajdowały się kamienice, z których wyjścia prowadziły wprost między groby.

⁵³³ Taki stosunek do miejsc pochówku związany był z wysoką śmiertelnością, jak również z analfabetyzmem (ówcześnie mieszkańcy miast nie potrafili pisać i czytać, więc umieszczanie inskrypcji na grobach nie miało większego sensu).

⁵³⁴ Dominowały wielkie wspólne groby. Osiągały 3 metry głębokości i mieściły 1200-1500 ciał, gdy się zapętniły, zasypywano je i kopano następne, w najdawniej przekopywanej części cmentarza [za: Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 67]. Jeden niezapełniony do końca dół pozostawał otwarty, przykryty symbolicznie kilkoma deskami lub żelazną kratą, do czego zobligował dopiero synod chełmiński w 1694 roku [za: Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit., s. 7]. Na prowincji zmarli byli lepiej traktowani – mniej zmarłych pozwalało swobodniej gospodarować przestrzenią cmentarza. Nie trzeba było kopać masowych grobów, co potwierdzają badania archeologiczne. Inaczej rzecz wyglądała tylko na cmentarzach zreformowanych i żydowskich. Od samego początku formowania kirkutów każdy grób musiał być czytelnie oznaczony [za: Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 147-148]. W Anglii zaś, mimo, że podobnie jak w całej Europie cmentarze były sytuowane przy kościele znacznie więcej było na nich mogił pojedynczych,znaczonych stelami. Ta indywidualizacja grobów na angielskich churchyard (wkrótce stał się także typowym cmentarzem dla Ameryki Północnej) rozegrała się w XVII i XVIII wieku i sprawiła, że wokół świątyni wykształciła się przestrzeń nie będąca miejscem anonimowych pochówków [za: Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 67].

natomiast środek nekropolii zarezerwowany był na groby masowe. Sztuka sepulkralna w zakresie form upamiętniania zmarłych zaczęła ewoluować w schyłkowej fazie średniowiecza. W XIV, XV wieku pojawiały się nań coraz więcej indywidualnych krzyży. Ryciny datowane na schyłek średniowiecza przedstawiają cmentarze pełne drewnianych krzyży, okrytych często dwiema pochyłymi deskami pełniącymi funkcję dachu. Płasko rzeźbione kamienie nagrobne były typowe dla bogatszych grobów⁵³⁵.

Ryc. 79 i 80. Pozostałości po kostnicy w greckim Moni Arkadiou (79) oraz kaplica czaszek w Czermnej w Małopolsce (80)

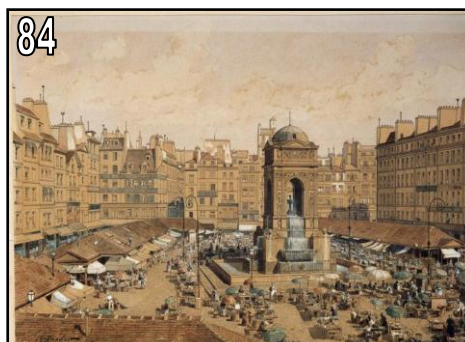
Tak nakreślona kompozycja średniowiecznych cmentarzy katolickich utrzymała się aż do XVIII, XIX wieku. Ten „konserwatywny kompozycyjny” można zaobserwować na najlepiej udokumentowanym francuskim cmentarzu o średniowiecznej proveniencji, tj. na Cmentarzu Niewiniątek w Paryżu („Le Cimetière des Innocents”)⁵³⁶ (Ryc. 81-84). Początki tej paryskiej nekropolii sięgają IX i X wieku. Znajdowała się ona poza miastem do czasu, gdy Filip August otoczył trapezoidalną strukturę trzymetrowym murem z zamykaną bramą i włączył do zespołu miejskiego⁵³⁷. Pierwotnie ten zwykły parafialny cmentarz w 2 połowie XIV wieku przyjmował zmarłych z siedmiu paryskich parafii. Na cmentarzu tym chowano warstwami w zbiorowej mogile. Na początku XIV wieku na murach wsparto arkady zwieńczone otwartym dachem, gdzie osuszano ekshumowane kości. Wtedy to do cmentarza dobudowano kostnicę. Donatorzy zaczęli wznosić pod arkadami grobowce niekiedy w formie kapliczek⁵³⁸. Przestrzeń pomiędzy rzadko obsadzona drzewami, zarosta trawą. Na jego kompozycję składało się kilka budowli na użytek liturgii tj. krzyż hosannowy, ołtarz, ambona, latarnia zmarłych, znaczna część dziedzińca wewnętrznego pozostawała pusta (chowano nań ubogich).

⁵³⁵ Vovelle M., 2008: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., s. 166.

⁵³⁶ Idea nienaruszalności i trwałości cmentarza opierała się na uznaniu go za miejsce święte. W niektórych miejscowościach np.: włoskie Ankona i Ostia, czy niemieckie Trewir i Kolonia cmentarze były nieprzerwanie użytkowane od wczesnego średniowiecza po schyłek XVIII wieku [za: Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 44].

⁵³⁷ Linden B., 2007: *Silent city on a hill: picturesque landscapes ...*, op. cit., s. 29.

⁵³⁸ Vovelle M., 2008: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., s. 165.

Ryc. 81-84. Paryski Cmentarz Niewiniątek na przestrzeni wieków w: 1550 roku (81), 1580 roku (82), 1750 roku (83), latach 20. XIX wieku (84). Ukazują one „konserwatyzm kompozycyjny” cmentarza. Źródło: <http://www.europeana.eu> (4.08.2010)

Przestrzeń grzebalna **cmentarzy przykościelnych** była także strukturalizowana pod względem przynależności do wspólnoty wyznaniowej. Na cmentarzu wydzielano część nie poświęconą, przeznaczoną do chowania ciał nieochrzczonych, innowierców, samobójców i innych osób nie mających prawa do kościelnego pogrzebu⁵³⁹. Obok cmentarzy publicznych w krajobraz średniowieczny wpisały się miejsca pochówku zarezerwowane dla właścicieli ziemskich, fundatorów. Początkowo były to grobowce rodzinne stawiane na terenie posiadłości, z czasem przekształcone w kaplice rodzinne. Takie **rodzinne grobowce** często stanowiły załączek wiejskich cmentarzy lub świątyń⁵⁴⁰, jak również spopularyzowanych w XVII, XVIII wieku cmentarzy rodowych⁵⁴¹. Dla średniowiecznej sztuki sepulkralnej

⁵³⁹ Dziobek – Romański J., 1998: *Cmentarze – zarys regulacji ...*, op. cit., s. 7.

⁵⁴⁰ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 62.

⁵⁴¹ Tzw. *family burial plot* lub *homestead graveyard*. W Europie cmentarze grupujące ludzi ze względu na więzy rodzinne były rzadkością i były zarezerwowane dla rodzin majątnych o wysokim statusie społecznym: rodziny szlacheckie i królewskie. Cmentarze rodowe powstawały w obiektach pałacowo – parkowych. Obecnie są wartościowymi zabytkami kultury, często stanowią zespół przestrzenno – architektoniczno – rzeźbiarski lokowany w parku. Przykładem założenia cmentarnego tego typu jest sarkofag Aleksandry i Stanisława Potockich na przedpolu pałacu w Wilanowie [za: Szerszeń E., 1994: *Rola cmentarzy w kulturze narodu*, op. cit., s. 15]. Na kontynencie amerykańskim cmentarze rodowe były zjawiskiem powszechnym. Zakładano je ze względów praktycznych (dla rodzin mieszkających na odległych, odizolowanych farmach lub plantacjach założenie rodowej przestrzeni grzebalnej

znamienne także były **cmentarze skazańców** (tzw. „*faulx âtre*”, fałszywe cmentarze) (Ryc. 85). Były to tzw. groby przekłete: groby wyjętych spod prawa, wykłetych, samobójców, innowierców, nieochrzczonych. Powstawały spontanicznie w miejscu, w którym wykonano wyrok śmierci, tj. wokół szubienicy, gilotyny, gniazda kruków⁵⁴². Miejsce egzekucji skazańców przeistaczało się w „*ohydny cmentarz*”: przestrzeń wokół niego była rzadko ogrodzona, służyła za śmietnisko, ciała skazańców gnily niepogrzebane, przykryte kamiennymi blokami, często ich szczątki przykrywała warstwa nieczystości⁵⁴³. Cmentarze te pozbawione były sakralnego charakteru⁵⁴⁴. Jedynym elementem, który pojawiał się w ich sąsiedztwie były latarnie zmarłych⁵⁴⁵. Ryciny średniowiecznych miast⁵⁴⁶ dowodzą, że cmentarze skazańców były typowym elementem krajobrazu ówczesnych centrów życia społecznego. Najczęściej oddalone od ich granic, usytuowane na

było jedynym sposobem by nie transportować zwłok do odległego o setki kilometrów miasta). Zakładano je na skraju posesji, w najwyższym jej punkcie. Często ogrodzono prostym, skromnym płotem. Sadzono nań drzewa dla cienia. Na cmentarzu pojawiały się także rośliny ozdobne np.: mimoza, gardenia, cedr, lagerstremia indyjska, które dodawały piękna i kolorytu. Początkowo groby znaczyły małe drewniane markery, później popularniejsze stały się nagrobki z piaskowca lub granitu tzw. *headstones*. Do czasów współczesnych zachowało się wiele rodowych cmentarzy, którymi opiekują się mieszkańcy na długo po śmierci członków rodziny, dla której cmentarz założono [za: Green M., 2008: *Rest in peace ...*, *op. cit.*, s. 14-16].

⁵⁴² W języku łacińskim *colonia corvoranum*, w języku niemieckim *Rabenstein* (kamień kruków) – miejsce, gdzie wykonywano wyrok śmierci przez ścięcie głowy skazańca mieczem.

⁵⁴³ Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, *op. cit.*, s. 56.

⁵⁴⁴ Czasem na cmentarzach przykościelnych wydzielano teren na pochówki traconych z wyroków sądowych np. w Warszawie w 1339 roku założono cmentarz przy kościele Św. Jerzego na Nowym Mieście, gdzie grzebano skazańców [Mórawski K., 2004: *Warszawskie cmentarze – sacrum ...*, *op. cit.*, s. 85-96].

⁵⁴⁵ Stawiano je nie ze względów estetycznych, ale praktycznych: by ostrzec średniowiecznego człowieka przed niebezpieczeństwem zakażenia oraz by zapewnić bezpieczeństwo – latarnia, jak nazwa wskazuje miała rozświetlać mroki i tym samym zwiększać poczucie bezpieczeństwa.

⁵⁴⁶ Analizując mapy miast europejskich odnotowano zjawisko cmentarzy skazańców także w wiekach późniejszych, aż do rewolucji francuskiej u schyłku wieku XVIII (np.: Zestawienie dwóch rycin niemieckiej Norymbergii z XV i XVI wieku – na obu przy wjeździe do miasta zlokalizowane „urządzenia męki”. We Frankfurcie nad Menem cmentarz skazańców funkcjonował jeszcze w 1782 roku, co zostało uwiecznione przez Johanna Kaspara Zehendera na rycie *Galgenfeld mit dem Galgen*. Szubienica położona na lekkim wyniesieniu, usypanym sztucznie, z dala od głównej drogi wiodącej do miasta i zabudowań. Ilustrację można obejrzeć online:

[http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5b/Frankfurt_Am_Main-](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5b/Frankfurt_Am_Main-Johann_Kaspar_Zehender-AVFAMZZDJG-015-Galgenfeld_mit_dem_Galgen.jpg)

[Johann_Kaspar_Zehender-AVFAMZZDJG-015-Galgenfeld_mit_dem_Galgen.jpg](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5b/Frankfurt_Am_Main-Johann_Kaspar_Zehender-AVFAMZZDJG-015-Galgenfeld_mit_dem_Galgen.jpg)). Na ziemiach należących obecnie do Polski egzekucje (i związane z nimi cmentarze) wykonywano jeszcze na początku XIX wieku, czego dowody odnaleźć można w aktach kurii biskupiej i kapituły warmińskiej. Odnotowana w tych dokumentach została egzekucja poprzez spalenie na stosie na wzgórzu szubieniczym w 1811 roku Barbary Zdunk z domu Urban [Chłosta J., 2002: *Słownik Warmii...*, *op. cit.*, s. 334-335].

rozstajach dróg⁵⁴⁷, przy bramach wiodących do miasta⁵⁴⁸, czasem ukryte w lesie⁵⁴⁹ bądź na wyniesieniach otaczających miasto⁵⁵⁰.

Dla sztuki sepulkralnej istotny był schyłek wieków średnich, bowiem w XII i XIII stuleciu wzrósł repertuar miejsc, w których mógł być pogrzebany ówczesny człowiek – mieszkaniec miasta. Upowszechniły się wówczas zakony: dominikanów, karmelitów, franciszkanów⁵⁵¹, benedyktynów i zakładane przez zakonników cmentarze przyklasztorne⁵⁵². Te twory późnego średniowiecza wchodziły w skład założenia ogrodowego, znajdowały się w pobliżu kościoła i były ogrodzone. Między regularnie rozmieszczonymi mogiłami sadzono drzewa⁵⁵³, najczęściej owocowe⁵⁵⁴, dlatego całość wydzielonej na pochówki przestrzeni przyjmowała formę cmentarza – sadu⁵⁵⁵. Wzorcowe rozplanowania **cmentarza przyklasztornego** odnaleźć można w szwajcarskim St. Gallen (**Ryc. 86**). Benedyktyni lokowali go za kościołem⁵⁵⁶, w sąsiedztwie ogrodu warzywnego i nowicjatu. Elementem sakralizującym przestrzeń grzebalną był ustawiony w centrum założenia krzyż. Podobne kompozycje do cmentarza z St. Gallen posiadało miejsce pochówku w

⁵⁴⁷ Np.: Emden, Zgorzelec (Görlitz), Praga, Kraków, Kopenhaga, Odense, Malmö, Kalkar, Landskron.

⁵⁴⁸ Np.: Frankfurt nad Menem, Freiberg, Fulda, Hamburg, Solura (Solothurn), Żytawa (Zittau).

⁵⁴⁹ Np.: Worms, Calenberg.

⁵⁵⁰ Na tzw. wzgórzach szubienicznych. Wzgórza te występowały także w Warszawie, co zostało uwiecznione na rycinie Baun, Hogenberg 1617: *Civitates Orbis Terrarum*, mapa Nr VI – 47, dostępne także online: <http://historic-cities.huji.ac.il/poland/warsaw/warsaw.html>. Inne europejskie miasta posiadające tak zlokalizowane cmentarze skazańców to np.: Karlsbad, Hildesheim, Oldenburg, Nördlingen, Frankfurt nad Odrą, Wiedeń, Genewa, Lwów.

⁵⁵¹ Vovelle M., 2008: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., s. 164.

⁵⁵² Na Warmii klasztory i towarzyszące założeniom klasztorным cmentarze pojawiły się w XIII wieku (Dominikanie w Elblągu w 1238 roku, Franciszkanie w Braniewie w 1296 roku, Augustianie w Reszlu w 1347 roku [za: Chłosta J., 2002: *Słownik Warmii ...*, op. cit., s. 428]. Natomiast w Warszawie po 1454 roku założono cmentarze uznane za przyklasztorne przy kościołach: Św. Anny na Krakowskim Przedmieściu (Bernardyni), Św. Marcina na Piwniej (Augustianie). Klasztory a wraz z nimi cmentarze przyklasztorne upowszechniły się w Warszawie w XVII wieku (1603 – Dominikanie na Freta, 1635 – Reformaci na Senatorskiej, Bonifraci i Kapucyni na Miodowej, Karmelici na Lesznie, Franciszkanie na Zakroczymskiej, Bernardyni na Ratuszowej) [za: Móravski K., 2004: *Warszawskie cmentarze – sacrum ...*, op. cit., s. 85-96]. W XVII wieku w Warszawie panowała tendencja do przekwalifikowywania cmentarzy przyklasztornych na publiczne. Niejednokrotnie chowano na nich ofiary licznych epidemii [patrz: przypis nr 61]. Cmentarze przyklasztorne były niewielkie; np. średnia powierzchnia warszawskich miejsc pochówków zakonników wynosiła 0,1 ha [na podstawie kart cmentarzy Narodowego Instytutu Dziedzictwa].

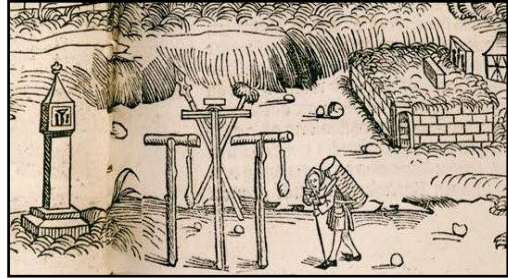
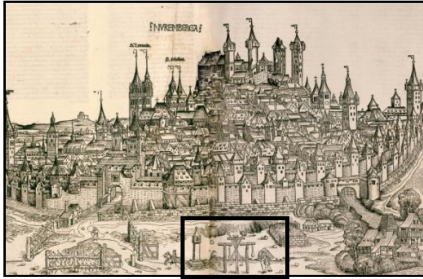
⁵⁵³ Najczęściej na terenie cmentarza sadzono 13 drzew, co miało symbolizować 12 apostołów i Jezusa Chrystusa. Symbolikę podkreślała także forma pochówku zakonników. Ryciny benedyktyńskie ukazują pochówki ciał w ziemi, zawinięte w cąun i przerastane przez korzenie drzew (związek człowieka z naturą).

⁵⁵⁴ Jabłonie, grusze, morwy, brzoskwinie, śliwki, wawrzyny, kasztanowce, figi, pigwy, orzechy laskowe, migdałowce, orzechy włoskie.

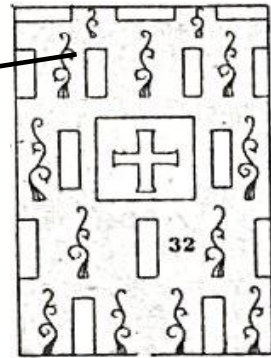
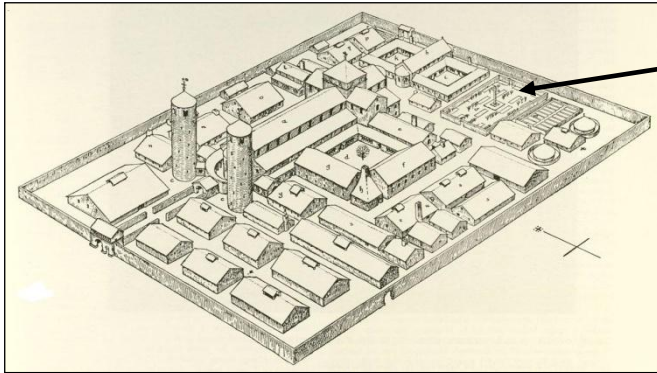
⁵⁵⁵ Różańska A. i in., 2008: *Ogrody ...*, op. cit., s. 53.

⁵⁵⁶ Strefę sacrum wyznaczano zasięgiem cienia padającego z kościoła. Cmentarz mieścił się zawsze przy ścianie północnej kościoła. „*Tu laicy, służba domowa, bliżsi klasztoru osadnicy grzebani byli. Tu wznosiły się często katakumby, gdzie gorzała lampa umarłych [...]*”. [w: *Monografia opactwa cystersów we wsi Mogile opracowana i pamięci ubiegłych w r. 1864 pięciuset lat istnienia Akademii Krakowskiej poświęcona przez Towarzystwo Naukowe Krakowskie, 1867: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków].*

Cluny, z tą jedną różnicą, że zostało ono dodatkowo wyposażone w kaplicę cmentarną⁵⁵⁷.

Ryc. 85. XV – wieczna Norymberga (na pierwszym planie cmentarz skazańców z latarnią umartwych). Źródło: Schedel H., 1493: *Liber chronicarum*; mapa dostępna także online: http://historic-cities.huji.ac.il/germany/nuremberg/maps/schedel_1493_C.html (5.10.2010)

Ryc. 86. Rekonstrukcja założenia klasztornego w Sankt Gallen z ok. 830 roku. Źródło: Horn W., Born E., 1979: *The Plan of St. Gall: A Study of the Architecture and Economy of, and Life in a Paradigmatic Carolingian Monastery* [California Studies in the History of Art 19, Berkeley/Los Angeles/London, za: Gruber K., 1977: *Die Gestalt der deutschen Stadt. Ihr Wandel aus der geistigen Ordnung der Zeiten*, München oraz plan cmentarza z ok. 820 roku. Źródło: Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T. 1, op. cit.*, s. 71

Ogrody już od starożytności były ściśle związane z tkanką miejską, posiadały swoją ściśle określoną kompozycję, natomiast w odniesieniu do cmentarzy zjawisko to zaczęło się upowszechniać u schyłku wieków średnich. Okres ten można uznać za początki cmentarnej urbanistyki. Wówczas to, w latach 1277 – 1283 Giovanni di Simone zaprojektował cmentarz zwany „**Campo Santo**”⁵⁵⁸ (Ryc. 87 i 88). Został on

⁵⁵⁷ Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T. 1, op. cit.*, s. 69-70.

⁵⁵⁸ Vovelle M., 2008: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., s. 165. Ta forma cmentarza została utworzona z inicjatywy świętej Heleny, która przywozła nań ziemię z Judei z roli Haceldama, zakupionej do grzebania zmarłych pielgrzymów za srebrniki Judasza [za: Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 62]. „*Campo Santo*” pojawiło się w Polsce w stadium dojrzałego renesansu jako cmentarz innowierczy okresu reformacji (Wschowa 1609, Koźuchów 1634). Cmentarz we Wschowej to pierwsza w Polsce realizacja średniowiecznego cmentarnej wzorca włoskiego. Wschowskie miejsce snu wiecznego otaczał ceglany otynkowany mur o wysokości około 2 metrów, do wnętrza wprowadzały trzy bramy (główne wejście wiodło do najstarszej część nekropolii). Tablice epitafijne umieszczone były w

uznany za wzorzec cmentarzy włoskich: zielony dziedziniec na geometrycznym narysie, otoczony otwierającymi się do wnętrza krużgankami, w których lokowano sarkofagi⁵⁵⁹. Zmarłych chowano w polu cmentarnym, tablice epitafijne umieszczano na murze otaczającym nekropolię. Kompozycja tego cmentarza przywołała na myśl wyobrażenie raju⁵⁶⁰, w związku, z czym nazywany był Świętym Polem lub Bożą Rolą.

Ryc. 87. Włoskie Campo Santo w Pizie – widok z góry. Źródło: <http://maps.google.pl>

Ryc. 88. Włoskie Campo Santo w Pizie – widok współczesny na wewnętrzny dziedziniec

W średniowieczu masowo zaczęły pojawiać się **cmentarze epidemiczne**⁵⁶¹. Początkowo ofiary zarazy grzebano na cmentarzach przykościelnych⁵⁶², ale kiedy choroby zakaźne zaczęły zbierać coraz większe żniwo⁵⁶³ konieczne było zabezpieczenie większej przestrzeni grzebalnej, co wiązało się z koniecznością ich zakładania w polu, poza jednostkami osadniczymi, za czym także przemawiały względy sanitarne. Bliżej murów miast sytuowano cmentarze dla ofiar mniej inwazyjnych dopustów bożych np. klęsk głodu. Powszechnie stosowaną formą pochówku na takich cmentarzach były mogiły zbiorowe. Teren pod cmentarz był

wewnętrznej ścianie muru (pod koniec XVIII wieku pojawiły się także pomniki, które zappełniły otoczony murem dziedziniec).

⁵⁵⁹ Łakomy K., 2008: *Sacrum przestrzeni cmentarzy ...*, op. cit., s. 71.

⁵⁶⁰ Raj to archetyp, który stoi u kolebki wszystkich ogrodów [za: Rylke J., 1995: *Tajemnice ogrodów*, Kanon, Warszawa, s. 49].

⁵⁶¹ Najwcześniejsze wzmianki na temat cmentarzy epidemicznych w Warszawie pochodzą z XVI wieku. W 1593 roku został założony na planie wielokąta cmentarz zapowietrzonych przy ulicy Orszady (Wolica). Na przełomie 1624 i 1625 roku powstał cmentarz zadżumionych na Żoliborzu, w 1708 roku na Pradze Północ. W 1831 roku w krajobraz stolicy wpisał się cmentarz ofiar pierwszej w Warszawie epidemii cholery – największy ze wszystkich cmentarzy epidemicznych w Warszawie o powierzchni 1 ha [na podstawie kart cmentarzy Narodowego Instytutu Dziedzictwa].

⁵⁶² Na przykład na warszawskim cmentarzu przykościelnym Najświętszej Maryi Panny pochowano 7 osób zmarłych na dżumę z rodziny Łukasza Drewno w uznaniu za jego zasługi jako „burmistrza powietrznego” w czasie epidemii panującej w stolicy 1624 – 25. Pochówki odbywały się także na cmentarzach przyklasztornych (np.: u Augustianów na XV – wiecznym cmentarzu przy kościele Św. Marcina chowano zakonników, w tym ofiary epidemii 1555, 1572, 1624; u Dominikanów na cmentarzu przy kościele Św. Jacka chowano zakonników zmarłych na dżumę w 1708 roku; u Benedyktynów przy kościele Św. Anny oraz u Wizytek przy kościele Św. Józefa grzebano zakonników zmarłych na dżumę w 1708 roku) [na podstawie kart cmentarzy Narodowego Instytutu Dziedzictwa].

⁵⁶³ Czarna zaraza pustoszyła i wyludniała Europę od 1347 do 1352 roku. Ówczesne opowieści i kroniki rozpiswały się o stosach zmarłych, z których chowaniem nie można było nadążyć. Więcej na ten temat: Vovelle M., 2008: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit.

święcony, czasem stawiano nań kaplicę lub kościół. Innym typem nekropoli były **cmentarze przyszpitalne** i dotyczyły one miejsc pochówków zakładanych przy szpitalach, przytułkach i leprozoriach⁵⁶⁴. Ponieważ obiekty te lokalizowano na obrzeżach miast, poza ich murami, determinowało to także położenie i kompozycję związanego z nimi cmentarza. Przestrzeń grzebalna uświęcona była poprzez sąsiedztwo kaplicy stanowiącej nieodzowny element służący prowadzeniu pracy duszpasterskiej wśród ubogich⁵⁶⁵. Ze względu na mnogość pełnionych przez nekropolię funkcji publicznych⁵⁶⁶ była ona uznawana za miejsce wspólne dla żywych i umarłych, choć jeszcze nie był to ogród⁵⁶⁷. Ówczesne ogrody zakładano tam, gdzie koncentrowało się życie społeczne, kulturalne, naukowe, gospodarcze: przy zamkach, klasztorach, w miastach. Od XIII wieku na szeroką skalę powstawały zespoły klasztorne: opackie, szpitalne, benedyktynów, cystersów, kartuzów, dominikanów, franciszkanów, augustianów i karmelitów, kanoników regularnych, co wywarło także wpływ na zakładanie na ich terenie cmentarzy przyklasztornych. Niezależnie od reguły w założeniach ogrodowych zakonników pojawiały się wspólne elementy wyposażenia takie jak: wirydarz, ogrody użytkowe („*herbularius*”, winnice, chmielniki, warzywniki). Novum dla średniowiecznej sztuki ogrodowej był wirydarz⁵⁶⁸, którego kompozycja była ściśle związana z założonym u schyłku średniowiecza włoskim typem cmentarza „*Campo Santo*”, zresztą zwanym także cmentarzem wirydarzowym. W tym miejscu zarysowuje się punkt styku między ogrodami i cmentarzami, a mianowicie tendencja do odwzorowywania rozwiązań ogrodowych przy zakładaniu cmentarzy. Program klasztorów poza wirydarzem przewidywał rozmaite ogrody uprawowe: ogrodzone, sytuowane w bezpośrednim sąsiedztwie klasztoru, komponowane w oparciu o regularne kwatery, poprzedzielane drogami – zakładane później (także współcześnie) zgeometryzowane cmentarze⁵⁶⁹ czerpały z tego wzorca. Zamki obronne miały mało przestrzeni, toteż ogrody zakładane w ich obrębie były małe (doszukać się tutaj można analogii do cmentarzy przykościelnych, których powierzchnię determinowała i ograniczała jednocześnie świątynia). Podstawowym elementem usankcjonowania cmentarzy i ich kompozycji było ogrodzenie (najczęściej mur), tak samo jak w przypadku „*Hortus conclusus*” – ogrodu zamkniętego, wydzielonego z otoczenia murem. Poprzez kompozycję oraz wprowadzenie rozmaitych roślin starano się osiągnąć wyobrażenie raju. Symbolika „*hortus conclusus*” zmierzała ku symbolice maryjnej⁵⁷⁰, co można powiązać z cmentarzami przykościelnymi i stosowanymi do dekoracji miejsc pochówków różami.

⁵⁶⁴ W średniowieczu „*szpital*” oznaczał nie tyle miejsce, w którym zajmowano się leczeniem chorób, ale przede wszystkim przytułek dla kalek, bezdomnych, ubogich, samotnych kobiet i pozbawionych środków do życia wdów, znajdowali w nim schronienie obcy przybysze.

⁵⁶⁵ W Warszawie powstały cmentarze przyszpitalne: w 1388 roku Św. Ducha przy obecnej ulicy Nowomiejskiej, w 1591 roku Św. Łazarza przy obecnej ulicy Mostowej, w 1629 roku Św. Benona przy obecnej ulicy Pieszej (powierzchnia 0,1 ha). Wszystkie wymienione obiekty zlikwidowano w latach 30. XIX wieku [na podstawie kart cmentarzy Narodowego Instytutu Dziedzictwa].

⁵⁶⁶ Zagadnienie rozwinięte w podrozdziale dotyczącym cmentarzy w aspekcie społecznym.

⁵⁶⁷ Na temat ogrodów średniowiecznych [w:] Różańska A. i in., *Ogrody ...*, op. cit., Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T. 1, op. cit.*

⁵⁶⁸ Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T. 1, op. cit.*, s. 64.

⁵⁶⁹ Np. cmentarz Bractwa Herrnhut założony w połowie XVIII wieku, zwany „*Gottesacker*” („Boża Rola”), o którym będzie mowa w dalszej części dysertacji.

⁵⁷⁰ Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T. 1, op. cit.*, s. 81.

Z powyższych rozważań wynika, iż od średniowiecza notuje się coraz więcej zbieżności między cmentarzami i ogrodami: funkcja społeczna, położenie w granicach miasta, naśladownictwo sprawdzonych rozwiązań ogrodowych, symbolika chrześcijańska stosowanych roślin, nawiązywanie do raju oraz tendencja do przekwalifikowywania w późnym średniowieczu ogrodów na cmentarze⁵⁷¹.

W **renesansie** nastąpiło odrodzenie sztuki, kultury, ale także architektury i urbanistyki. Nie pozostało to bez wpływu na ogrody. Rozkwit w mniejszym stopniu oddziaływał na cmentarze⁵⁷². Niemniej jednak należy nakreślić rys historyczny tych form sztuki ogrodowej w XVI i XVII wieku. Wymiar *profanum* cmentarza tak powszechny w trzech ostatnich stuleciach średniowiecza w renesansie minął bezpowrotnie, bowiem w XVI wieku funkcje przestrzeni publicznej przejął rynek i plac. W renesansie do katalogu roślin stosowanych w średniowieczu do dekorowania cmentarzy, dodano astry⁵⁷³ oraz aksamitki⁵⁷⁴. Na szesnaste stulecie przypadł także rozpad chrześcijańskiego uniwersum na dwa oddzielne światy, katolicki i protestancki, które narzucały odmienne koncepcje śmierci i opozycyjne podejście do komponowania cmentarzy⁵⁷⁵. W regionach, które opowiedziały się po stronie ruchu reformatorskiego cmentarz zmienił swoje znaczenie. Zachował charakter sacrum podtrzymując zakaz grzebania samobójców, przestępców, usiłował jednak usunąć wszystko to, co mogło wzmocnić jego magiczną rolę. Aby zerwać ugruntowany przez historię i tradycję związek kościoła i cmentarza niemieccy protestanci podjęli próbę przeniesienia tego ostatniego poza mury miasta⁵⁷⁶. Z dala od ludzkich osad zakładali swoje cmentarze także wyznawcy judaizmu. Żydzi w Polsce pojawili się już w późnym średniowieczu⁵⁷⁷, ale z racji tego, że najstarsze z zachowanych do naszych czasów kirkutów datowane są na XVI wiek⁵⁷⁸, ich charakterystyka została uwzględniona w tym podpunkcie opracowania. Podstawowym elementem kompozycji **cmentarza żydowskiego**, podobnie zresztą jak i cmentarza katolickiego, było ogrodzenie (mur, płot, bądź, gdy gmina wyznaniowa była uboga granice kirkutu demarkowano rowem lub wałem ziemnym). Miejsce pochówku wyznawców judaizmu musiało być oddalone, co najmniej 50 łokci (ok. 25 metrów) od najbliższych domów. W

⁵⁷¹ Jöckle C., 2000: *Cmentarze. Słynne nekropolie Europy*, Świat Książki, Warszawa, s. 12.

⁵⁷² Z badań literatury przedmiotu wynika, że czasy nowożytne: renesans i barok nie przyniosły nowatorskich rozwiązań w kontekście cmentarzy. Kompozycję cmentarzy, ich lokalizację i znaczenie zmieniło dopiero Oświecenie.

⁵⁷³ Z uwagi na białą lub fioletową barwę kwiatów symbolizowały smutek, pogrzeb i żałobę [za: Zieliński J., 2005: *Symbolika roślin ...*, op. cit., s. 143].

⁵⁷⁴ Trafity do Europy z przydomkiem kwiatów śmierci, ze względu na okres kwitnienia przypadający na czas święta zmarłych [za: Zieliński J., 2005: *Symbolika roślin ...*, op. cit., s. 143].

⁵⁷⁵ Vovelle M., 2008: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., s. 225.

⁵⁷⁶ *Ibidem*, s. 232. Należy podkreślić, że reformacja przyniosła także zmiany w podejściu do kształtowania i dekorowania cmentarzy. Głównymi ideami przy zakładaniu miejsc wiecznego spoczynku były: równość wobec Boga, prostota życia oraz szacunek wobec zmarłych. Co objawiało się prostą, klarowną kompozycją, ujednoliconymi formami upamiętniania zmarłych oraz ograniczoną ilością gatunków roślin. Wzorcową realizacją tych założeń był cmentarz braci herrnhutów, o którym będzie mowa w dalszej części opracowania.

⁵⁷⁷ Pierwsza liczna grupa przybyła w 1096 roku w związku z prześladowaniami w okresie pierwszej wyprawy krzyżowej.

⁵⁷⁸ Np.: cmentarz żydowski w Chetmie z przełomu XV i XVI wieku, cmentarz żydowski w Lublinie założony w 1555 z najstarszym nagrobkiem z 1541 roku, cmentarz w Szczepieszynie z 1545 roku, cmentarz Remu w Krakowie oficjalnie otwarty w 1551 roku.

tradycyjnej kulturze żydowskiej nie było zwyczaju składania ani sadzenia kwiatów, gdyż są one przeznaczone dla żywych, nie dla zmarłych⁵⁷⁹. Cmentarze wypełniano grobami chronologicznie, rząd po rzędzie. Mimo braku jawnych wykładników organizacji przestrzennej⁵⁸⁰ teren kirkutu bywał zróżnicowany funkcjonalnie (np. wydzielanie osobnych obszarów na pochówki mężczyzn, kobiet, dzieci)⁵⁸¹. Jeśli chodzi o **cmentarze ewangelickie** to mają one siedemnastowieczny rodowód⁵⁸². Najwcześniejsze nekropolie ewangelickie na terenie Polski datowane są na pierwszą połowę XVII wieku i zachowały się w Koźuchowie, Bytomiu Odrzańskim, Wschowej, Jeleniej Górze⁵⁸³. Analiza tych obiektów dowodzi, że pierwotnie zakładane cmentarze ewangelickie cechowała niebanalna kompozycja oparta na układzie wirydarzowym z aleją biegnącą wzdłuż muru z epitafiami i płytami nagrobnymi⁵⁸⁴. Pozostając w nurcie cmentarzy ewangelickich należy wspomnieć o kompozycji cmentarza Bractwa herrnhuckiego⁵⁸⁵. Nekropola stanowiła ważny element w strukturze osad tego Bractwa. Cmentarz nazywany był „Gottesacker” („Boża Rola”) i lokowany zwykle w pobliżu Wielkiej Sali⁵⁸⁶. Charakteryzowała go niezwykła prostota i klarowność układu (**Ryc. 89 i 90**). Pole grzebalne porastał trawnik symbolizujący zieloną „bożą łąkę”, wieczną szczęśliwość. Mężczyźni, kobiety i dzieci chowani byli w oddzielnych kwaterach, według kolejności zgonów, a wszystkie nagrobki były jednakowe: proste płyty ułożone poziomo, równo z gruntem, zawierające personalia zmarłego, datę i miejsce urodzenia i zgonu, a także cytat z Pisma Świętego lub pieśni religijnej. Miało to symbolizować całkowitą równość wobec Boga wszystkich członków wspólnoty zarówno za życia, jak i po śmierci. Obsadzenia drzewami i żywopłotami ograniczały się do alej

⁵⁷⁹ Woronczak J.P., 1993: *Specyfika kulturowa ...*, op. cit., s. 7.

⁵⁸⁰ Tylko w największych miastach cmentarze organizowane były w kwatery podzielone wąskimi alejami. Taką zasadę kompozycji stosowano tylko na cmentarzach dla środowisk zasymilowanych np. cmentarz żydowski na warszawskiej Woli, cmentarz żydowski w Łodzi.

⁵⁸¹ Woronczak J.P., 1993: *Specyfika kulturowa ...*, op. cit., s. 12.

⁵⁸² Pierwszy w Warszawie cmentarz ewangelicki założono ok. 1650 roku (przy obecnej ulicy Karmelickiej, był to cmentarz ewangelicko – augsburski). Na Warmii proveniencja tych cmentarzy sięga XVIII wieku. Bowiem bezpośrednio po zaborze w 1772 roku w Braniewie, Lidzbarku, Olsztynie, Reszlu zaczęli osiedlać się protestanci a wraz z nimi powstawać cmentarze. W Bieszczadach także najstarsze ewangelickie cmentarze datuje się na koniec XVIII wieku ich powstawanie należy łączyć z kolonizacją józefińską 1783 – 1789.

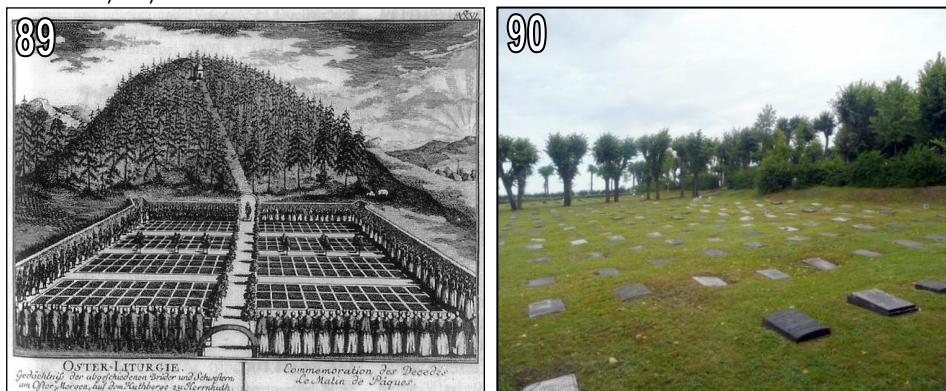
⁵⁸³ Szerszeń E., 1994: *Rola cmentarzy w kulturze narodu*, op. cit., s. 13-20.

⁵⁸⁴ *Ibidem*, s. 15.

⁵⁸⁵ Zwane także Bractwem z Herrnhut lub Jednotą Braci Morawskich – to związek założony przez kilkusetosobową grupę protestanckich uchodźców religijnych (ekskulantów) z północnych Moraw, którzy osiedlili się na Górnych Łużycach, zakładając tam w 1722 roku na surowym korzeniu miasteczko Herrnhut (czeskie Ochranov, czyli „straż Pańska”). Pierwotnie wszystkie osady Bractwa tak pod względem organizacyjnym, jak i morfologicznym były wzorowane na rozwiązaniach zastosowanych w Herrnhut. Odnosiło się to także do cmentarzy. Więcej na temat Bractwa: Peucker P., 2000: *Herrnhuter Wörterbuch. Kleines Lexikon von brüderischen Begriffen*, Herrnhut Unitätsarchiv, Herrnhut, Karczyńska H., Szczepankiewicz – Battek J., 2005: *Działalność misyjna Jednoty Braterskiej* [w:] „Peregrinus Cracoviensis”, Nr 16, s. 41-52.

⁵⁸⁶ Obiekt używany do odprawiania nabożeństw, jak również jako miejsce zebrania całej gminy w sprawach bieżących. Miał on dwa równorzędne wejścia, osobno dla kobiet i mężczyzn. Wnętrze posiadało układ salowy (pozbawione naw i prezbiterium), z bardzo skromnym wyposażeniem, budynek nie miał również wieży, a jedynie sygnaturkę.

rozgraniczających kwatery oraz do obsadzenia otoczenia⁵⁸⁷. Warto nadmienić, że cmentarz *Gottesacker* w Herrnhut liczy obecnie ponad 6 tysięcy grobów i jest nadal czynny⁵⁸⁸.

Ryc. 89. Cmentarz *Gottesacker* bractwa Herrnhutów w Herrnhut na medziorycie z 1757 roku z przedstawieniem liturgii wielkanocnej⁵⁸⁹. Źródło: Richter G., 1995: *Kryteria planowania zieleni ...*, op. cit., s. 206

Ryc. 90. Cmentarz *Gottesacker* – wygląd współczesny, widoki na przestrzeń grzebalną

Podczas gdy w zakresie sztuki cmentarnej przez dwa stulecia niemal nic nie uległo zmianie, sztuka ogrodowa znacznie się rozwinęła. Na przestrzeni tych dwóch epok wykształciły się ogrody renesansowe i barokowe⁵⁹⁰. Przestrzeń pierwszego z nich zorganizowana była według osi kompozycyjnych. Dominantą układu był budynek mieszkalny, a cały ogród był mu podporządkowany. Charakterystyczne dla sztuki ogrodowej tamtego okresu było dążenie do układów regularnych, osiowych i symetrycznych, bazowanie na liniach i kątach prostych⁵⁹¹. Na tych właśnie założeniach będą się opierały kompozycje cmentarzy z tradycyjnymi pochówkami.

Pod koniec XVII wieku cmentarz stopniowo zaczął przybierać swój własny ogrodowy wyraz i estetykę⁵⁹². Wtedy także pojawiła się tendencja do estetyzacji

⁵⁸⁷ Zieliński J., 2005: *Symbolika roślin ...*, op. cit., s. 143.

⁵⁸⁸ Karczyńska H., Szczepankiewicz – Battek J., 2005: *Działalność misyjna Jednoty ...*, op. cit., s. 52.

⁵⁸⁹ Do obrzędowości Bractwa z Herrnhut wszedł zwyczaj urządzania w Niedzielę Wielkanocną na cmentarzu radosnego nabożeństwa dziękczynnego za zmarłych przyjętych do wiecznej chwały [za: Karczyńska H., Szczepankiewicz – Battek J., 2005: *Działalność misyjna Jednoty ...*, op. cit., s. 43].

⁵⁹⁰ Więcej informacji na temat historii i kompozycji ogrodów renesansowych i barokowych: Różańska A. i in., 2008: *Ogrody ...*, op. cit., Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T. 1*, op. cit., Hobhouse P., 2009: *Historia ogrodów*, op. cit.

⁵⁹¹ Ogród był geometryczny, podzielony zgodnie z zasadą *ad quadratum* – na kwadraty i prostokąty wypełnione roślinami, wodą i rzezbami. Układ oparty na kwadraturze przestrzeni umożliwił multiplikowanie przestrzeni i odrębne komponowanie poszczególnych jej jednostek [za: Rylke J., 2000: *Komponowanie ogrodu*, op. cit., s. 161].

⁵⁹² Worpole K., 2003: *Last Landscapes. The architecture of the cemetery in the West*, Reaktion Books, London, s. 57

miejsc pochówku⁵⁹³. Można to było zaobserwować w Europie Zachodniej, zwłaszcza w Anglii⁵⁹⁴, Niemczech⁵⁹⁵ i Francji⁵⁹⁶. Zwrócono się wówczas ku naturze upatrując w niej nie tylko miejsca relaksu, ale także miejsca spoczynku⁵⁹⁷. Ta przemiana w postrzeganiu cmentarzy, utożsamianiu ich z melancholijnym

⁵⁹³ Estetyzacja ta wiązała się z przemianami w mentalności zbiorowej, w percepcji śmierci (wątek ten został poruszony w podrozdziale pracy poświęconym aspektowi społecznemu cmentarzy).

⁵⁹⁴ John Evelyn uczynił następującą konkluzję w swojej książce pt.: *Silva: Or A Discourse of Forest – Trees and the Propagation of Timber in his Majesty's Dominions* z 1664 roku: z wielu ważkich powodów nie ma lepszych miejsc by pochować naszych bliskich zmarłych jak nasze ogrody i gaje [tłumaczenie własne, oryginał: *for many weighty causes, tere are no places more fit to bury our dead In our garden and groves*] [w: Linden B., 2007: *Silent city on a hill: picturesque landscapes ...*, op. cit., s. 37]. Evelyn na kartach swojej książki polecił sadzić różne drzewa importowane z całego świata, które to sprawdzą się, tak w ogrodach, jak i na cmentarzach. W 1665 roku stworzył on projekt cmentarza uniwersalnego, dostępnego dla wszystkich londyńskich parafii położonego za miastem. Jego wizja zakładała stworzenie cmentarza linearnego o długości 1 mili, gdzie zwiedzający mogliby pospacerować wśród drzew, murów ozdobionych pomnikami i inskrypcjami. Tak zaprojektowany cmentarz sprzyjałby kulturowaniu pamięci o zmarłych [Linden B., 2007: *Silent city on a hill: picturesque landscapes ...*, op. cit., s. 38]. Pod koniec XVII, a zwłaszcza w XVIII wieku ogrody jawiły się wielu Anglikom jako odpowiednie miejsce pochówków. Stephen Switzer – królewski ogrodnik, zakończył swoje dzieło *Ichonographia Rustica* (1718) pełną nadziei konkluzją, że zostanie pochowany w wiejskim ogrodzie pokryty kwiatami, wolny od hałasu i cierpienia [Linden B., 2007: *Silent city on a hill: picturesque landscapes ...*, op. cit., s. 55]. W 1735 roku William Kent stworzył Elizjum Wielkich Anglików w Stowe (*The Temple of British Worthies. The Elysian Fields*) [Białostocki J., 1982: *Symbole i obrazy ...*, op. cit., s. 437].

⁵⁹⁵ W latach 1779 – 1785 Christian Cajus Lorenz Hirschfeld napisał wzornik sztuki ogrodowej, w którym proponował, aby cmentarze kształtować jako melancholijne ogrody, gdzie sztucznie wykreowana natura za sprawą odpowiedniego doboru roślin wprowadzałaby zwiedzających w nastrój zadumy, powagi i wyciszenia. Poza tym, ten nestor niemieckiej szkoły ogrodowej uważał za słuszne ustawianie w ogrodach pomników jako elementów symbolicznych i dekoracyjnych, co nie pozostało bez wpływu na krajobraz. U schyłku baroku coraz częściej w ogrodach sytuowano grobowce. Na przykład w niemieckich parkach książęcych wznoszono grobowce oraz świątynie grobowe [Jöckle C., 2000: *Cmentarze op. cit.*, s. 14, Białostocki J., 1982: *Symbole i obrazy ...*, op. cit., s. 440]. Hirschfeld tak oto pisał o melancholijnych ogrodach, ogrodach śmierci: *Ciemny pobliski las jodłowy, głuchy szmer spadającej niedaleko wody wzmagają świętą melancholię okolicy. Drzewa swym brązowym i ciemnym listwami winny zapowiadać smutek scenerii [...] Te grupy drzew i zagajniki mogą kryć w sobie nawet grobowce wyróżniających się osobistości [...] Całość musi stać się wielkim, poważnym, ponurym i uroczystym malowidłem, w którym nie ma nic przerażającego [...] które jednak porusza wyobraźnię i zarazem wzrusza serce uczuciami współczującymi, delikatnymi i cicho melancholijnymi* [Białostocki J., 1982: *Symbole i obrazy ...*, op. cit., s. 440 za: Hirschfeld C.C.L., 1779 – 1785: *Theorie der Gartenkunst*, op. cit.].

⁵⁹⁶ Jacques Delill w poemacie *Ogrody* wyraził życzenie by: *pochowanym być na wsi, nad brzegiem jasnego strumienia, / Pod krzewem albo dębem, co łękę zacienia*. W imieniu tych samych intencji tworzyli Christoph Martin Wieland oraz André Chénier [Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze, op. cit.*, s. 171].

⁵⁹⁷ Związana z XVIII wiekiem zarysowała się tendencja do przenoszenia grobowców z wnętrza kościoła na tony natury. Wtedy to dziesiątki mauzoleów dosłownie i w przenośni niezwiązanych z kościołem powstało na wsi, w otwartym krajobrazie [Białostocki J., 1982: *Symbole i obrazy ...*, op. cit., s. 439, Linden B., 2007: *Silent city on a hill: picturesque landscapes ...*, op. cit., s. 56]. Najpopularniejszy przykład to Ermenonville – topolowa wyspa w centrum parku z antykizującym sarkofagiem, w którym złożono ciało Jean Jacques Rousseau (**Ryc. 91 i 92**).

ogrodem, zieloną świątynią śmierci związana była z pojawieniem się ogrodów krajobrazowych⁵⁹⁸. Wtedy to ogrody zaczęły przejmować funkcję cmentarzy stając się miejscami spoczynku. Testatorzy prosili o umieszczenie grobów⁵⁹⁹ w parkach, ogrodach⁶⁰⁰ (Ryc. 91 i 92).

Ryc. 91. Wyspa topolowa Ermenonville z sarkofagiem Jean Jacques Rousseau na rycinie Donneta z 1824 roku. Źródło: Linden B., 2007: *Silent city on a hill: picturesque landscapes ...*, op. cit., s. 70

Ryc. 92. Wyspa topolowa Ermenonville z sarkofagiem J.J. Rousseau – wygląd współczesny

Przegląd cmentarzy i ogrodów XVI – XVIII wiecznych uwidacznia jeden element mocno różnicujący te dwie formy ogrodowe. A mianowicie, konserwatyzm i oporność na zmiany w kompozycji cmentarzy. Podczas, gdy ogrody dynamicznie się rozwijały, cmentarze o rodowodzie średniowiecznym niemal w niezmienionej postaci dotrwały aż do Oświecenia. Przez kilka wieków pragmatyka postępowania była wciąż ta sama: przekopywanie przepiętnionych cmentarzy, umieszczanie wydobytych szczątków w ossuarium⁶⁰¹. Niekiedy przestrzeń grzebalna była tak wyeksploatowana a ossuarium jako rozwiązanie tymczasowe przestawało spełniać swoją rolę, że zakładano nowy cmentarz, jednak nowa lokalizacja nie determinowała nowej kompozycji. Cmentarze nawet, gdy oddalały się od kościołów wciąż zachowywały ten sam wygląd.

Cmentarze zostały zrewolucjonizowane pod koniec XVIII wieku. Na skutek filozofii **Oświecenia** (rozwój medycyny, coraz większy nacisk na higienę), przemian demograficznych i urbanistycznych zaczęła się wówczas upowszechniać idea

⁵⁹⁸ W XVIII wieku pod wpływem zafascynowania kulturą antyczną oraz dalekowschodnią sztuką ogrodową przewartościowano kompozycję ogrodu zmieniając kształty geometryczne na naturalne, zastępując boskiety i szpalery swobodnymi grupami drzew, gajami i soliterami. Istotny element kompozycyjny uczyniono z naturalnych stawów, jezior oraz rzek. Ogrody kształtowano w nawiązaniu do topografii terenu. Te główne zasady tworzenia ogrodów krajobrazowych w XIX wieku stanowiąc będą podstawę kompozycji cmentarzy. Więcej na temat ogrodów krajobrazowych: Różańska A. i in., 2008: *Ogrody ...*, op. cit., Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T.1*, op. cit.

⁵⁹⁹ Motywy grobowców były często stosowane w licznych założeniach krajobrazowych. Niejednokrotnie stanowiły jedynie dekorację potęgującą wrażenia, wprawiającą w nastrój odpowiedni dla kontemplacji.

⁶⁰⁰ Powodem takich apeli była kondycja ówczesnych cmentarzy miejskich zarysowana powyżej; chcieli oni uniknąć pochówku na brzydkich i przepiętnych miejskich cmentarzach.

⁶⁰¹ Szerszeń E., 1994: *Rola cmentarzy w kulturze narodu*, op. cit., s. 14.

lokowania cmentarzy poza murami miast („*extra muros*”)⁶⁰². W latach 1770 – 1780 pojawiły się pierwsze projekty cmentarzy⁶⁰³, z których to wyklarowały się trzy typy miejsc wiecznego spoczynku. Pierwszy typ zakładał zaprojektowanie cmentarza w kształcie kolistych katakumb. Centrum założenia stanowić miał obelisk, od którego rozchodziłoby się pięć koncentrycznych galerii dzielących przestrzeń grzebalną na sześć stref, z których każda miała być przeznaczona na pewną kategorię grobów⁶⁰⁴. Twórcą drugiego typu kompozycji był Renou. Zgodnie z jego wizją cmentarz miałby się składać z dwóch galerii: okrągłej i kwadratowej. Założenie cmentarne polegało na wpisaniu koła w kwadrat i umieszczenie kaplicy pośrodku. Pomiędzy okrągłą galerią i kaplicą planowano umieścić groby duchownych, okrągła galeria i portyk z mauzoleami miały kryć zwłoki szlachty i warstw wyższych, kwadratowa galeria była przeznaczona dla klas średnich. Pomiędzy galeriami Renou zaprojektował duży teren obsadzony kwiatami i drzewami⁶⁰⁵, tam miały mieścić się wspólne groby (tzw. groby dla ubogich). Teren cmentarza miał przypominać galerie pełną pomników stojących w wielkim ogrodzie. Za ogrodzeniem cmentarza zaprojektowano dwie kostnice. Trzeci z projektów zakładał umieszczenie w centrum świątyni, w której miały znajdować się groby rodziny królewskiej (pierwszy krąg). Wokół tej dominanty miała spoczywać szlachta (drugi krąg), w kolejnych koncentrycznych kręgach zaplanowano przestrzeń grzebalną dla wielkich dzięki swojej sławie (trzeci krąg), dwa małe kościoły, sześć piramid oraz około dwa tysiące małych kaplic przeznaczonych na prywatne groby (czwarty krąg), groby publiczne (piąty krąg). Krąg ostatni, szósty miał stanowić park

⁶⁰² Jeśli chodzi o ziemie polskie, to Kazimierz Wójcicki odtwarzając dzieje starych o założenie cmentarzy pozamiejskich stwierdził, że prekursorami tych działań było Zgromadzenie Księży Misjonarzy Warszawskich. Pierwszy polski cmentarz „w polu” został założony w 1781 (1783?) roku, był to tzw. Cmentarz Świętokrzyski. Na jego kompozycję składały się ogrodzenie z wysokim murem, kościółek z trzema ołtarzami, dwie kostnice, dom grabarzy oraz katakumby. W 1836 roku, z powodu wysokiego poziomu wód podskórnych, został zamknięty. Włodarze miast i miasteczek zostali zobligowani szeregiem zarządzeń władz zaborczych (wydawane od lat 70. do 90. XVIII wieku) do sytuowania cmentarzy poza granicami jednostek osadniczych, ale ich organizacja przestrzenna pozostawiała wiele do życzenia: pozbawione ogrodzenia, okopania, ozdób ani nagrobków na nim żadnych nie masz prócz krzyża wielkiego drewnianego [za: Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 189]. Kompozycję cmentarzy na ziemiach polskich w XIX wieku (niedługo po wejściu zarządzeń nakazujących zamykanie cmentarzy przykościelnych) najlepiej obrazuje tekst Kazimierza Wójcickiego: *mały cmentarzyk Powązek, okolony murem [...] Nie miał ani pięknych drzew, ani darni zielonej, ani krzewów i kwiatów [...] Zdawało się patrząc wówczas na Powązki, że mieszkańcy Warszawy uciekają od niego jak od moru.*

⁶⁰³ W okresie tym w utopijnych architektonicznych projektach miast uwzględniano także miasto umarłych. Ciekawe wizje tych ostatnich stworzyli po koniec XVIII wieku: Boullée, Lequien, Ledoux. Boullée stworzył wizję cmentarza – piramidalnej struktury, gdzie szerokie wejście wprowadzało do gigantycznego grobowca (w tym nowatorskim pomysłem można upatrywać początków myślenia o cmentarzach wertykalnych). Drugi z wymienionych architektów stworzył projekt grobowca dla najszlachetniejszych i najbardziej uczonych ludzi (rodzaj zaokrąglonego zigguratu, gdzie na każdym piętrze rosną drzewa). Natomiast Ledoux to twórca projektu cmentarza dla idealnego miasta Chauv [za: Vovelle M., 2008: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., s. 484].

⁶⁰⁴ Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 490.

⁶⁰⁵ *Liczne gatunki drzew przystosowane do charakteru miejsca [na planie: włoskie topole, sykomory, platany, cisy, drzewa lauowe stanowiące ewidentne nawiązanie do starożytności – przypis autorki dysertacji] postużą do połączenia wszystkiego w jedną całość [w: Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 491].*

„wielki, wolny teren, gdzie wszyscy, którzy zechcą wznieść malowniczy grób, będą mogli to uczynić. Ten rozległy zamknięty teren otaczałyby topole, cyprysy, wiecznie zielone drzewa wszystkich gatunków”⁶⁰⁶.

Analiza tych trzech projektów umożliwia nakreślić kompozycję cmentarzy w siódmej i ósmej dekadzie XVIII wieku. Ówczesne wizje przewidywały hierarchiczny podział przestrzeni cmentarza na podstawie klucza pochodzenia społecznego⁶⁰⁷. Plan był oparty o figurę foremną, najczęściej okrąg z kilkoma pierścieniami galerii na groby wnekowe. Centrum cmentarza było akcentowane przez usytuowanie w nim kaplicy lub obelisku. Teren był wygradzony, nacisk kładziono na szatę roślinną⁶⁰⁸. Z tych ogólnych wytycznych wykrystalizowały się **dwa modele cmentarzy** spopularyzowane w Europie⁶⁰⁹ i Ameryce Północnej. Prototypem pierwszego modelu był założony w 1804 roku cmentarz Père – Lachaise. Był on zaplanowany na wzór Pól Elizejskich jako angielski park: falisty, zadrzewiony, gdzie pomniki tonęły w zieleni⁶¹⁰. Drugi model – amerykański wyklarował się w 1831 roku, kiedy założono Mount Auburn Cemetery w Cambridge koło Bostonu. Twórca założenia dr Bigelow marzył o stworzeniu cmentarza ogrodu i w związku z tym jego projekt powstał we współpracy ze stowarzyszeniem zajmującym się uprawą ogrodów⁶¹¹, dopiero od 1840 roku pojawiły się nań pomniki nagrobne. Komponując tę amerykańską nekropole przyjęto, że cmentarz jest krajobrazem naturalnym. Od kompozycji Mount Auburn Cemetery ukuto termin „**rural cemetery**”⁶¹², który oznaczał wszystkie cmentarze zakładane na jego wzór⁶¹³. Pierwotnie, cmentarz Père – Lachaise i cmentarz Mount Auburn były podobne. W obu przypadkach były to ogrody z pomnikami⁶¹⁴. Z czasem nabrały odrębnych

⁶⁰⁶ Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 491.

⁶⁰⁷ W tym miejscu warto wspomnieć o cmentarzach typowych dla Stanów Zjednoczonych i tamtejszych plantacji z afrykańskimi niewolnikami. Biali panowie często przeznaczali niewielki teren na własność niewolników, by mogli grzebać swych zmarłych. W ten sposób wykształcił się cmentarz zwany *God's Little Acre*. Ponieważ niewolnicy byli zmuszani do pracy przez całą dzień, większość pogrzebów odbywała się nocą. Groby zwrócone były na wschód w kierunku Afryki. Często pozbawione były markerów znaczących miejsce pochówku. Na cmentarzu sadzono zimozielone rośliny, co miało zapewnić zmarłym spokojny wieczny odpoczynek. Ponadto, na terenie cmentarza pojawiało się tzw. drzewo butelkowe (*bottle tree*). Rodziny zmarłych wieszaly na gałęziach drzewa puste butelki, co miało przepędzać złe duchy [za: Green M., 2007: *Rest In Peace*, op. cit., s. 16-17].

⁶⁰⁸ Cmentarz miał być parkiem, angielskim ogrodem obsadzonym drzewami.

⁶⁰⁹ U schyłku XVIII i w ciągu pierwszych dwóch dekad XIX stulecia powstały najstojniejsze polskie cmentarze: warszawski na Powązkach, wileński na Rossie, poznański na wzgórzu Św. Wojciecha, Łyczakowski we Lwowie, Rakowicki w Krakowie, w Tarnowie, Przemyślu, Rzeszowie, Kaliszu. Wtedy powstało też wiele żydowskich cmentarzy pozamiejskich np.: krakowski przy ul. Miodowej (1804), warszawski przy ulicy Okopowej (1806).

⁶¹⁰ Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 520.

⁶¹¹ Vovelle M., 2008: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., s. 600.

⁶¹² Wzorzec „*rural cemetery*” zaczęto naśladować w Ameryce (np.: Filadelfia 1836, Brooklyn, Rochester, Baltimore, Worcester – 1838, Pittsburgh – 1844, Cincinnati – 1845) oraz w Anglii (np.: Abney Park i Kensal Green Cemetery w Londynie) i to właśnie tam przeważa ten wzorzec.

⁶¹³ Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 521.

⁶¹⁴ Do rozwoju sztuki ogrodowej w kontekście cmentarzy przyczyniło się pojawienie w Europie schyłku XVIII i XIX wieku fachowej literatury na temat projektowania nekropoli: William Robinson, John Claudius Loudon, Izabela Czarторыska, wzorniki nagrobków (np.: *Der Friedhof: Musterbuch ausgeführter Grab – Denkmäler und monumente der Gegenwart*, 18??: Karlsruhe, Veith (przypuszcza się, że książka została wydana w latach 50. XIX wieku)). Wszystkie publikacje utrwalały wizję cmentarza jako kwitnącego ogrodu i parku, ponadto

cech i dały początek dwóm różnym typom cmentarzy. W odmienny sposób ukształtowały się w nich proporcje między naturą i sztuką (pomniki nagrobne)⁶¹⁵. Na kompozycję cmentarzy i ich powiązanie z naturą wpływ wywarł także romantyzm⁶¹⁶. W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku w Ameryce Północnej dokonana się ewolucja kompozycji cmentarzy z pożytkiem dla przyrody, a z uszczerbkiem dla sztuki. Proces przekształcania amerykańskiego modelu cmentarza przebiegał w następujący sposób: pomniki nagrobne zastąpiono stelami, zyskując w ten sposób więcej przestrzeni na roślinność i wodę (zbiorniki i ciek). W XX wieku markerami znaczącymi miejsca pochówków stały się kamienne lub metalowe dyskretne płyty. Te modyfikacje sprawiły, że „*rural cemeteries*” przekształcił się w „*lawn cemeteries*”⁶¹⁷. Podczas gdy w Stanach Zjednoczonych sztuka ustąpiła miejsca przyrodzie, we Francji proces ten przebiegał odwrotnie. To natura cofnęła się robiąc miejsce sztuce. A zmodyfikowany model francuskiego Père – Lachaise zaczął przypominać małe kamienne miasto o ciasno przylegających do siebie domach (grobach), gdzie zieleń występowała sporadycznie⁶¹⁸. W projektach i realizacjach cmentarzy końca XVIII i początków XIX wieku dostrzec można ich podobieństwo do ogrodów⁶¹⁹ przejawiające się w

stawiąły sobie za cel podniesienie poziomu rzeźby sepulkralnej i propagowanie wśród ówczesnych estetyzacji miejsc pochówku. Z prac tych wyływa nauka by przy projektowaniu cmentarzy stosować zasady sztuki ogrodowej i angażować do prac ogrodników. Linden B., 2007: *Silent city on a hill: picturesque landscapes ...*, op. cit., s. 104.

⁶¹⁵ Ariès Ph., 1989: *Człowiek i śmierć*, op. cit., s. 521.

⁶¹⁶ W 2 połowie XIX wieku dokonana się przemiana w sposobie widzenia przyrody. O ile dawniej na obrazach z reguły postaci ludzkie zajmowały miejsce centralne, i co więcej nie zdradzały zainteresowania naturą, to teraz stają się jej swoistym współpartnerem, co widać na obrazie Hodgesa pt.: *Grobowiec i odległy widok z Rajmanal Hills* [za: Kowalczykowska A., 1982: *Pejzaż romantyczny*, op. cit., s. 20]. Ruina staje się symbolem, jest nasycona znaczeniami, co najpełniejszy wyraz znajduje w niemieckim malarstwie, w którym to wciąż powracały motywy zarosłego cmentarza i zapadających się, zmurszałych krzyży.

⁶¹⁷ W Anglii wzorzec „*lawn cemeteries*” stanowił bezpośrednią ripostę dla modelu cmentarzy wiktoriańskich. Do rozwoju „*cmentarza trawiastego*” przyczynił się deficyt przestrzeni grzebalnych (propagowanie kremacji i małogabarytowych form upamiętniania zmarłych) oraz trudności z utrzymaniem zieleni na popularnych wówczas wiktoriańskich cmentarzach (najwięcej trudności dostarczało pielęgnowanie trawy, jej koszenie) oraz I wojna światowa. Po wojnie pojawił się problem formy upamiętniania poległych żołnierzy i kompozycji cmentarzy wojennych. W związku z tym powołano Komisję Grobów Wojennych Imperium Brytyjskiego (Imperial War Graves Commission), która dokonała ich uniformizacji. Kompozycja cmentarzy wojennych miała łączyć dwie cechy: prostotę i oszczędność w późniejszym utrzymaniu, co przełożyło się na następujące cechy: minimalizacja nasadzeń roślinnych, ułożenie grobów w rzędach oraz wszechobecną trawę (wszystkie groby znajdowały się na trawiastym dywanie, który mógł być pielęgnowany przy użyciu kosiarki). Stopniowe upraszczanie krajobrazu cmentarza odbywało się na przestrzeni dekad. Greenlawn Memorial Park otwarty w 1938 roku to pierwszy cmentarz, na którym wymiary nagrobków były ściśle określone (mała płyta osadzona w darni dawała wrażenie nie zaburzania zielonego dywanu)[za: Rugg J., 2006: *Lawn cemeteries ...*, op. cit., s. 213-233].

⁶¹⁸ Przemianę w kompozycji cmentarza parku w kierunku miasta umarłych widać wyraźnie na Père – Lachaise (stara część – parkowa, nowa – zieleń minimalna). Dostrzec ją także można na Cmentarzu Centralnym w Szczecinie (więcej: <http://cmentarze.szczecin.pl>).

⁶¹⁹ Na temat historii ogrodów: Różańska A. i in., 2008: *Ogrody ...*, op. cit., Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T. 1*, op. cit.

zakwalifikowaniu tych pierwszych do zieleni urządzanej⁶²⁰. Obok tych dwóch modeli: amerykańskiego „*rural cemetery*” i francuskiego „*cmentarza – parku*” wykształcił się trzeci wywodzący się z Europy śródziemnomorskiej XIX wieku, a mianowicie „*panteones funerales*” (lub „*familiares*”) nawiązujący do średniowiecznego wzorca włoskiego „*Campo Santo*”. Był to cmentarz, którego założenie opierało się na czworokątnym planie z obszernymi pasażami wewnętrznymi i zewnętrznymi (w murach umieszczano groby wnękowe). Ten typ kompozycji rozwinął się w miastach takich jak: Rzym (Cimitero del Verano), Genua (Cimitero monumentale di Staglieno), Mediolan, Florencja, Palermo, Barcelona, Madryt, czy Burgos⁶²¹ oraz w amerykańskim Nowym Orleanie⁶²².

W Polsce zmiany w zakresie kompozycji cmentarzy dokonywały się znacznie wolniej niż w Europie Zachodniej, czy też Ameryce Północnej. Podczas gdy we Francji już w ostatnich dekadach wyklarowały się projekty i elementy kompozycji zakładanych pod miastem cmentarzy w Królestwie Polskim dopiero w 1846 roku wydano przepisy regulujące te kwestie⁶²³. W XIX wieku na ziemiach polskich, zwłaszcza w miejscowościach mniejszych, w których występowały liczne skupiska różnych wyznań powszechnym zabiegiem było łączenie cmentarzy katolickich, prawosławnych i ewangelickich. Z dużego zespołu przestrzennego wydzielano odrębne enklawy czy kwatery wyznaniowe, łącząc ogrodzeniem wszystkie części cmentarza w jedną całość bądź alejami rozdzielano jedynie jego wewnętrzną kompozycję (np.: cmentarz w Lublinie, Łodzi, Tucznie, Wieluniu)⁶²⁴.

Na początku XX wieku⁶²⁵ zarysowały się zmiany w typologii miejsc grzebalnych. Oprócz cmentarzy wyznaniowych na skutek dwóch wojen światowych pojawiła się nowa kategoria w postaci cmentarzy wojennych⁶²⁶. Po zakończeniu I wojny

⁶²⁰ Z końcem XIX wieku związek cmentarz – ogród zacieśnił się jeszcze bardziej. Wtedy to dawne cmentarze zostały przekształcone w ogrody na mocy aktów prawnych: *Disused Burial Grounds Act* z 1884 roku oraz *Open Spaces Act* z 1887 roku [za: Weil T., 1992: *The cemetery book ...*, op. cit., s. 26].

⁶²¹ Vovelle M., 2008: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit., s. 545, Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 70.

⁶²² Nowy Orlean leży nad rzeką Mississippi poniżej poziomu morza. Od 1718 roku, czyli od założenia miasta jego mieszkańcy borykali się z problemem pochówku zmarłych. W związku z tym ciała zmarłych zaczęto chować w nadziemnych wnękach. W 1789 roku został założony Saint Louis Cemetery – amerykańskie miasto umarłych [więcej: Green M., 2007: *Rest In Peace*, op. cit., s. 19-20].

⁶²³ Nakazano dzielenie cmentarzy na kwatery, zalecano sadzenie drzew i krzewów (ale nie zbyt gęsto), wprowadzono także pojęcie grobów „stałych” z nagrobkami i „czasowych” ziemnych z krzyżami drewnianymi [Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 194].

⁶²⁴ Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit., s. 53 oraz Biranowska – Kurtz A., *Cmentarze w przestrzeni miast* [w:] *Nekropolie, kirkuty, cmentarze*, Stowarzyszenie Czas Przyszłość Tożsamość, Szczecin 2005, s. 5 – 9

⁶²⁵ Przed wybuchem I wojny światowej podejmowano pewne działania w zakresie kompozycji cmentarzy i popularyzacji ich estetyzacji: w 1900 roku odbyła się światowa wystawa ogrodnicza, podczas której niemiecki cmentarz Ohldorf został wyróżniony jako wzorcowy przykład sztuki ogrodowej (cmentarze i ogrody jako formy ogrodowe zostały zakwalifikowane do tej samej kategorii). Trzydzieści lat później Śląski Związek Ochrony Stron Ojczystych zorganizował wystawę sztuki cmentarnej mającą na celu pobudzić społeczność do troski o cmentarze.

⁶²⁶ Ponadto, wzrost liczby niezidentyfikowanych ciał poległych wpłynął na pojawienie się nowej formy upamiętniania śmierci żołnierza, tj. grobu nieznanego żołnierza [za: Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 71].

światowej powstał problem opieki nad miejscami spoczynku poległych żołnierzy. Aby tym działaniom nadać zorganizowane formy władze tworzyły odpowiednie instytucje⁶²⁷. Pod kierunkiem każdej z nich wykonywano projekty cmentarzy, pomników, wzory krzyży oraz innych elementów wyposażenia. Przy zakładaniu cmentarzy wojennych na ziemiach polskich nacisk kładziono na ich ścisłe zharmonizowanie z najbliższym otoczeniem, w związku z tym zalecano stosowanie miejscowych surowców oraz rodzimych gatunków drzew i krzewów do obsadzeń. Na ogrodzenie proponowano mur kamienny lub wał ziemny (dla cmentarzy większych), kute lub żeliwne kraty, bądź płoty ze sztachet drewnianych (dla cmentarzy mniejszych i mogił). W kompozycji cmentarzy wojennych dużą rolę przywiązywano do właściwego stosowania materiału roślinnego. Proponowano m.in. świerki, tuje, dęby, klony i graby. Polecano także żywopłoty z głogu, ligustru i tarniny (dla założeń o mniejszych powierzchniach) oraz świerki, tuje, graby (dla założeń większych). Do obsadzeń mogił stosowano rośliny o znaczeniu symbolicznym zimozielone bluszcz i barwinek⁶²⁸. Cmentarze wojenne na terenie Polski były prostymi założeniami przestrzenno – kompozycyjnymi wykorzystującymi walory naturalnego krajobrazu i rzeźbę terenu, o skromnych formach architektonicznych⁶²⁹. Miejsce cmentarza bez względu na jego powierzchnię i szerokość geograficzną starano się zawsze zaznaczyć w krajobrazie poprzez nasadzenia drzew i krzewów oraz wprowadzając wysoki krzyż⁶³⁰ jako element dominujący, widoczny z daleka. Mimo zróżnicowania stylów i inspiracji twórczej⁶³¹, w kompozycji miejsc skrywających prochy bohaterów wojennych można wyróżnić kilka stałych komponentów:

- element centralny (krzyże, pomniki, stylizowane ołtarze, wieże, kaplice lub pomnikowe drzewo; najczęściej usytuowany na zamknięciu osi kompozycyjnej lub w środku założenia);
- wejście (skromna furtka, przerwa w ogrodzeniu, monumentalne bramy);
- ogrodzenie (kamienne mury, żelazne i drewniane sztachety, żywopłoty);
- główna oś kompozycyjna (wyznacza wejście główne i element centralny, podkreśla ją układ grobów);

⁶²⁷ Np.: po I wojnie światowej władze niemieckie utworzyły w Królewcu Prowincjonalny Urząd Doradczy do Spraw Upamiętnienia Wojen (Die Provinzial – Beratungsstelle für Kriegergrungen), władze austriackie powołały Komitet Opieki nad Grobami Wojennymi (Komitee für die Kriegsgräber – Fürsorge in Österreich) a w jego ramach Oddział Grobów Wojennych), natomiast w Imperium Brytyjskim zawiązała się omawiana już wcześniej Komisja Grobów Wojennych Imperium Brytyjskiego (Imperial War Graves Commission – IWGC, przemianowana później na Commonwealth War Graves Commission – CWGC).

⁶²⁸ Knercer W., 1995: *Cmentarze wojenne ...*, op. cit., s. 14, 17.

⁶²⁹ Cmentarze wojenne założone na podstawie instrukcji CWGC były bardziej złożone. Poza ogrodzeniem, krzyżem usytuowanym w centrum założenia, zunifikowanymi nagrobkami w formie stel, pojawiały się także bramy (często monumentalne), Kamień Pamięci (Stone of Remembrance zaprojektowany przez Sir Edwina Lutyensa) oraz budynki gospodarcze (np. wiaty na narzędzia ogrodnicze) [*Hard and soft landscaping in War Cemeteries* [w:] <http://www.cwgc.org/admin/files/Hard%20and%20soft%20landscaping.pdf> (18.11.2010)].

⁶³⁰ Na wszystkich cmentarzach wojennych administrowanych przez CWGC w centrum założenia umieszczano Krzyż Poświęcenia (Cross of Sacrifice) zaprojektowany przez Sir Reginalda Blomfielda.

⁶³¹ Cmentarze wojenne miały swoich projektantów: architektów, malarzy, grafików, rzeźbiarzy, inżynierów budowlanych. Np. wśród nazwisk twórców zachodnio – galicyjskich cmentarzy znalazły się takie osobistości jak Dušan Jurkovič, Jan Szczepkowski, Henryk Uziębło, Adolf Kašpar.

- groby formowane w głównej części cmentarza zwanej polem grobowym;
- nagrobki i krzyże nagrobne (liczne formy i odmiany), najpowszechniej występujące to krzyże żelazne, kamienne, betonowe lub drewniane, stele bądź połączenie tych dwóch⁶³².

Ogólne zasady kompozycji cmentarzy z okresu II wojny światowej, były takie same jak w przypadku obiektów zakładanych dwie dekady wstecz⁶³³.

Konkludując, układ przestrzenny cmentarzy wojennych symbolizował koncepcję wojskowego ładu oraz wyrażał równość⁶³⁴ wszystkich poległych żołnierzy wobec Boga i śmierci. Z wydarzeniami wojennymi silnie koresponduje jeszcze jedna kategoria cmentarzy – parków pamięci. Jest ona znamienna dla okresu od zakończenia I wojny światowej do czasów współczesnych i wiąże się z wydarzeniami wojennymi, katastrofami, zbiorową śmiercią. Cmentarz ten jest najczęściej niewygodzony, w centrum założenia umieszczony jest pomnik bądź mauzoleum, podobnie jak na cmentarzach wojennych, również tutaj stele lub krzyże są jednakowe⁶³⁵.

Analiza **założeń cmentarnych projektowanych współcześnie** (tj. od roku 1961 do 2010)⁶³⁶ pozwala wygenerować następujące typy kompozycji: naśladowanie układów historycznych⁶³⁷, cmentarz leśny (ekologiczny) oraz wertykalny⁶³⁸. Wzrost wiedzy ekologicznej na początku XX wieku sprawił, że cmentarz przestał być utożsamiany z miastem umarłych i chaosem kompozycyjnym. W krajach takich jak: USA, Kanada, RPA, Nowa Zelandia, Hiszpania, Niemcy, Wielka Brytania, Norwegia, Szwecja, Dania zaczęto zakładać **ekologiczne cmentarze**⁶³⁹. Prekursorem tego typu miejsc pochówków w cywilizacji zachodnioeuropejskiej stał się szwedzki

⁶³² Duda O., 1995: *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej*, op. cit., s. 67.

⁶³³ Należy mieć na uwadze, że po II wojnie światowej uformował się szczególny kształt cmentarza wojennego, kryjącego prochy nie tylko żołnierzy armii regularnej, ale także uczestników ruchu oporu, walk dywersyjnych, ofiar hitlerowskiego terroru czy masakry powstania warszawskiego [Mórawski K., 2004: *Warszawskie cmentarze – sacrum ...*, op. cit., s. 85-96].

⁶³⁴ Dla cmentarzy z I wojny światowej znamienne było chowanie żołnierzy różnych armii na tym samym cmentarzu.

⁶³⁵ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit., s. 113.

⁶³⁶ W formie tabelarycznej zestawiono obiekty sztuki sepulkralnej (cmentarze – 53, kaplice pogrzebowe – 11, krematoria – 11, parki i pomniki pamięci – 17) zaprojektowane i zrealizowane od 1961 do 2010 roku w Europie oraz obu Amerykach. Analizie poddano takie cechy obiektów jak: autor, dzieło, data projektu i realizacji, idea, znaczenie, repertuar form, układ, dekoracja, powierzchnia.

⁶³⁷ Np. projekty cmentarzy rozwijające koncepcję „Campo Santo” (Fiesco d'Artico z lat 1985 – 1989, Bagnolo Mella z lat 2001 – 2002, Armea z 2003 roku). Cmentarze będące nowoczesną interpretacją miasta umarłych (Iguazada z lat 1984 – 1994). Cmentarze, w których kompozycji dominujący element stanowią katakumby (Paderno Dugnano z lat 1979 – 1987) i kolumbaria (Greenwood Union, Palazzolo, Finisterre).

⁶³⁸ Cmentarze zakładane w XX wieku zaczęto projektować według jednej reguły: prosty układ komunikacyjny, przestrzeń ściśle wypełniona nagrobkami i minimalna ilość zieleni [za: Długozima A., 2009: *Rola cmentarzy w strukturze miast ...*, op. cit., s. 236]. Należy podkreślić, że współcześnie wiele cmentarzy projektowanych jest w duchu masowej produkcji. Założenia te nie nawiązują do otoczenia, pozbawione są cech krajobrazowych, nie podejmują się za pomocą środków formalnych, kompozycyjnych ukoić żal, strach przed śmiercią. Duchowość niwelowana jest przez ekonomiczną kalkulację [za: Worpole K., 1993: *Last Landscapes ...*, op. cit., s. 56].

⁶³⁹ Długozima A., 2009: *Zielone pochówki, czyli rzecz o ekologicznych cmentarzach. Eko – cmentarze w: „Ekonatura” Nr 10/2010, s. 22*].

Skogskyrkogården⁶⁴⁰. Pierwsze cmentarze ekologiczne na świecie („*natural burial ground*”)⁶⁴¹ pojawiły się w latach 90. XX wieku. Funkcje nagrobków na ekologicznych cmentarzach pełnią markery, które nie ingerują w krajobraz⁶⁴². Każdy grób⁶⁴³ ma ściśle określone dane lokalizacyjne (wykorzystywanie systemu informacji przestrzennej GIS). Ekologicznych cmentarzy praktycznie nie widać. Nie wyróżniają się z krajobrazu⁶⁴⁴. Ostatnim typem kompozycji cmentarzy, którego rozkwit obserwuje się od końca XX wieku są **cmentarze wertykalne**⁶⁴⁵. Geneza tego wzorca miejsc pochówku datowana jest na XIX wiek. Wówczas to, na skutek rewolucji przemysłowej i związanego z nią rozwoju urbanistycznego i demograficznego powstał problem gdzie grzebać zmarłych z przeludnionych aglomeracji miejskich. Wertykalne cmentarze współcześnie odnaleźć można przede wszystkim w krajobrazie miast Ameryki Południowej⁶⁴⁶. Wertykalne cmentarze powstaną także w Hong Kongu oraz Chicago. Na podstawie przeprowadzonej analizy historycznej w aspekcie kompozycji cmentarzy i ogrodów wskazać można w formie diagramu związku tych form ogrodowych (**Ryc. 93**).

⁶⁴⁰ W języku szwedzkim oznacza „cmentarz leśny”. Cmentarz ten jest zlokalizowany w Enskededalen – jednej z dzielnic Sztokholmu. Autorami tego założenia byli dwaj architekci: Gunnar Asplund oraz Sigurd Lewerentz, którzy w 1915 roku wygrali ogłoszony rok wcześniej konkurs na projekt nowego cmentarza dla południowego Sztokholmu. Więcej: Długozima A., 2009: *Zielone pochówki ...*, op. cit..Skogskyrkogården w 1994 roku został wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

⁶⁴¹ Idea nie jest nowa. Jej korzeni należy poszukiwać w judaizmie i islamie, gdzie praktykuje się grzebanie organiczne (tzw. „*inhumacja*”; „*in*” znaczy „*w*”, zaś „*humus*” znaczy „*ziemia*”; współcześnie termin „*inhumacja*” błędnie się uogólnia, wykraczając poza ścisłe znaczenie tego słowa). Celem tego typu pochówku jest aby za sprawą krwi zmarłych „*uderzał puls ziemi, aby cmentarz stał się ogrodem życia*”.

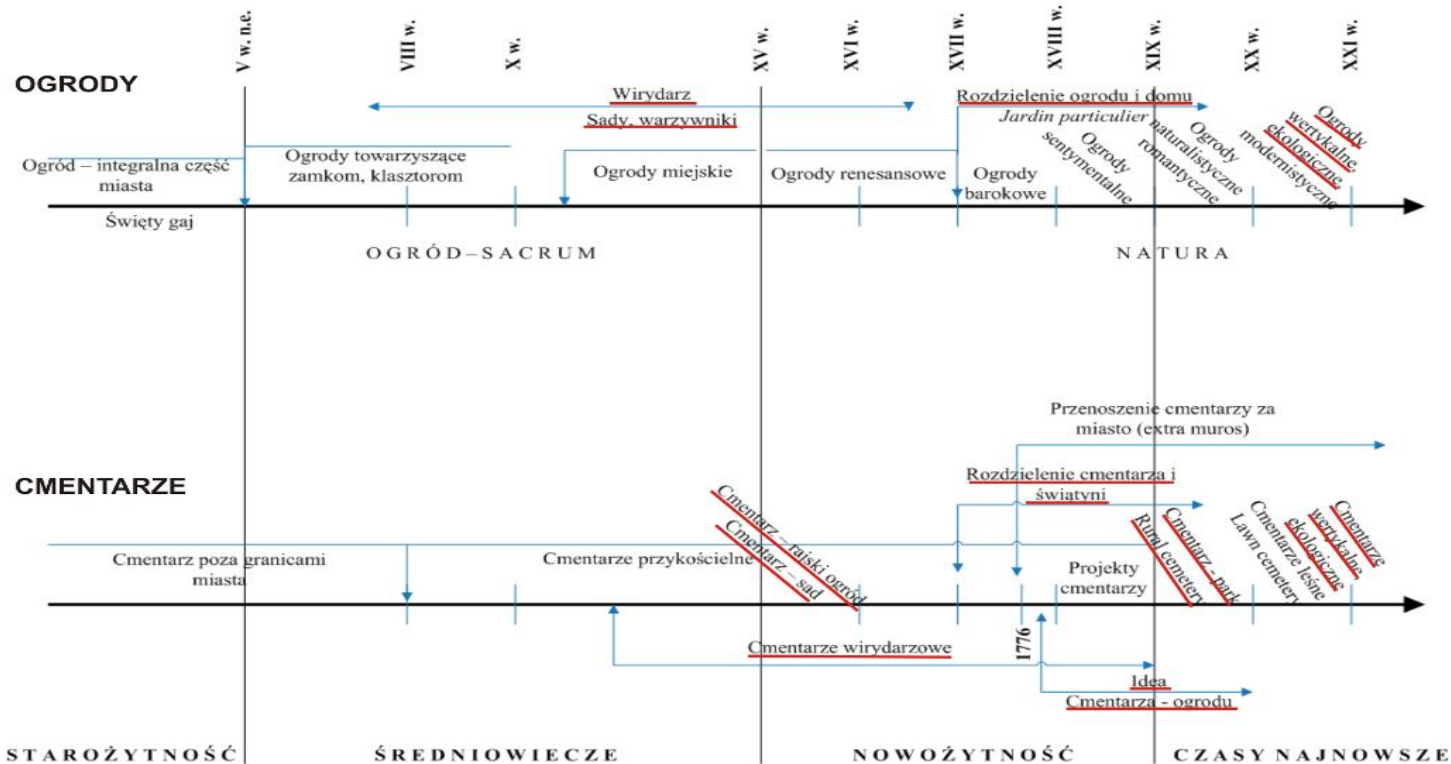
⁶⁴² Niektóre z ekologicznych cmentarzy mają bardzo restrykcyjne kodeksy, które zabraniają ustawiania na grobach świec, symboli religijnych, fotografii oraz osobistych przedmiotów zmarłego, co ma przeciwdziałać zmianie wyglądu i charakteru zielonego cmentarza.

⁶⁴³ Zmarli grzebani są w prostych biodegradowalnych trumnach wykonanych z bambusa, wikliny, tektury a nawet makulatury.

⁶⁴⁴ Najczęściej tylko dyskretnie wbite w ziemię drewniane paliki – podpory dla młodych drzew, nagrobne płaskie kamienie ułożone na grobach, bądź kopce ziemne zdradzają przeznaczenie miejsca [w: Długozima A., 2009: *Zielone pochówki ...*, op. cit., s. 23].

⁶⁴⁵ Uchwycić tu można kolejną analogię do ogrodów. Z uwagi na deficyt przestrzeni, którą można by przeznaczać pod zieleń urządzoną, zaczęto organizować ogrody na elewacjach budynków.

⁶⁴⁶ Na tym kontynencie zwyczajowo nie chowa się w ziemi ze względu na skalisty grunt. Dlatego też przejście od miast umarłych do cmentarzy w formie budynków stanowiło naturalną kolej rzeczy. Więcej: Długozima A., 2009: *Podniebne cmentarze*, op. cit., s. 11, 12.

Ryc. 93. Uprozczone zestawienie rozwoju cmentarzy i ogrodów w ujęciu chronologicznym. Podkreślono elementy tożsame dla cmentarzy i ogrodów

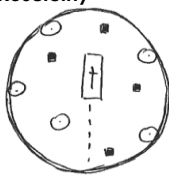
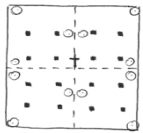
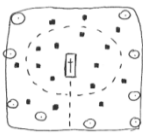
Okres historyczny	V p.n.e.	V n.e. (476)	VIII n.e.	X n.e.	XII n.e.	XV n.e.	XVI	XVII	XVIII	1776	1780	XIX	XX	XXI (do 2010)
Typ cmentarza														
Cmentarz ekologiczny														■
Cmentarz wertykalny														■

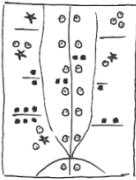

Tab. 30. Wykres schematyczny powstawania i rozwoju głównych typów założeń cmentarnych w poszczególnych okresach historycznych

Poza zestawieniem kompozycji cmentarzy w ujęciu chronologicznym przeprowadzono także ich charakterystykę ujmując w system tabelaryczny takie cechy jak: lokalizacja, układ grobów, kompozycja i jej elementy oraz przykładowe realizacje (Tab. 31).

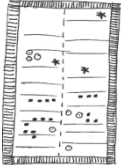
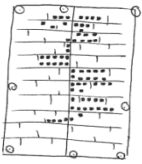
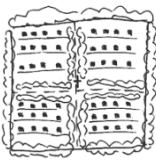
Typ cmentarza ⁶⁴⁷	Lokalizacja	Układ grobów	Kompozycja cmentarza	Elementy kompozycji	Występowanie, przykładowe realizacje
Starożytne pole grobowe 	Poza granicami osad, przy drogach konsularnych	Linearny	Swobodna, nieregularna, zdeterminowana powierzchnią pól grobowych	Pomniki nagrobne, ogrody, sady, winnice i warzywniki zakładane wokół, brak ogrodzenia	Starożytny Rzym, Grecja Np. Droga Appijska (Via Appia)
Cmentarz prywatny	Poza granicami osad, przy willach podmiejskich	Swobodny	Swobodna, nieregularna	Pomniki w otoczeniu ogrodów, mauzolea	Starożytny Rzym, Grecja Np. mauzoleum Hadriana
Katakumby	Poza granicami osad przy ciałach męczenników, w granicach osad (pod powierzchnią ziemi)	Groby wnekowe, nisze w jamach, pieczarach	Nieregularna, piętrowa	System korytarzy z grobami wnekowymi na kilku kondygnacjach, freski na ścianach	Starożytny Rzym, Grecja Np. katakumby Św. Sebastiana, Św. Kalista
Cmentarz typu Graveyard	Poza granicami jednostek	Nieregularny (brak)	Nieregularna, brak rozplanowanej roślinności,	Nagrobki lub mogiły zbiorowe, grobowce pozabawione	Europa (gł. Anglia, Szkocja), Ameryka Północna Np. Cmentarz

⁶⁴⁷ Poza nazwą, w rubryce „typ cmentarza” wstawiono schematy kompozycji wybranych założeń cmentarnych (tych, których układ był możliwy do odtworzenia i powielił się przypadkowo wielu przebadanych obiektów).

Typ cmentarza ⁶⁴⁷	Lokalizacja	Układ grobów	Kompozycja cmentarza	Elementy kompozycji	Występowanie, przykładowe realizacje
				wyraźnych cech architektonicznych	w Muiravonside, Szkocja
Cmentarz przykościelny 	W granicach osad, wokół kościoła	Nagrobki orientowane	Nieregularna	Świątynia w centrum założenia, ogrodzenie, dominacja mogił zbiorowych, latarnie zmarłych, skromna szata roślinna, ossuarium, ołtarz i Góra Oliwna	Europa, Ameryka Północna Np. cmentarz przy kościele Św. Anny lub przy kościele Św. Katarzyny w Warszawie
Cmentarz przyklasztorny 	W granicach założeń klasztornych	Regularny	Regularna	Ogrodzenie, regularne aleje, szata roślinna o wydźwięku symbolicznym, religijnym, nagrobki	Europa, Ameryka Północna Np. St. Gallen w Szwajcarii, Cluny we Francji
Cmentarz typu Churchyard 	W granicach osad, wokół kościoła	Organiczny	Nieregularna, uzależniona od wielkości i kształtu dziedzińca, nawiązywanie do ogrodów	Ogrodzenie (mur), szata roślinna (gł. drzewa), nagrobki proste sytuowane organicznie, cięgi piesze	Europa (gł. Wielka Brytania), Ameryka Północna Np. Cmentarz All Saints, Freshwater, Anglia
Cmentarz skażniców	Obok „narzędzi kaźni”, poza granicami osad, na wyniesieniu	Brak	Brak	Ogrodzenie, „narzędzie kaźni” jako dominanta, latarnia zmarłych	Europa, Ameryka Północna Np. Karlsbad, Norymberga
Cmentarz epidemiczny	Poza granicami miast	Brak	Brak	Mogily zbiorowe	Europa, Ameryka Północna Np. Golędzinów (ob. Warszawa)
Cmentarz przy szpitalny	Poza granicami miast	Brak	Brak	Mogily zbiorowe, kaplica, ogrodzenie	Europa, Ameryka Północna Np. Cmentarz przy szpitalu Św. Ducha w Warszawie
Cmentarz wirydarszy	Przy świątyni (w mieście)	Regularny	Regularna, zgeometryzowana	Grobowce w krążgankach, epitafia na	Gł. Włochy, od XVII w. kraje, z cmen-

Typ cmentarza ⁶⁴⁷	Lokalizacja	Układ grobów	Kompozycja cmentarza	Elementy kompozycji	Występowanie, przykładowe realizacje
	lub poza jego granicami)		(czworobok otoczony krążgankami)	ścianach wewnętrznych , dziedziniec obsadzony roślinnością	tarzami ewangelickimi Np. Campo Santo w Pizie, cmentarz ewangelicki we Wschowej
Ogród melancholijny	Poza granicami miast, w założeniach parkowych	Swobodny	Ogrodowa, parkowa	Szata roślinna, ciek, zbiorniki wodne, ciągi pieszce, pomniki nagrobne, mauzolea	Europa, Ameryka Północna Np. The Temple of British Worthies
Cmentarz typu Boża Rola	Przedmieścia	Regularny	Regularna, prosta	Trawnik, oddzielne kwatery dla kobiet, mężczyzn i dzieci, jednokowe nagrobki, skromna szata roślinna	Europa, osady hermhuckie Np. Cmentarz w Herrnhut
Cmentarz park 	Poza granicami miast (w polu, extra muros)	Swobodny lub w rzędach	Parkowa, krajobrazowa, swobodna	Pomniki nagrobne, ciągi pieszce, szata roślinna (gł. drzewa)	Europa Zachodnia (b. popularne w Wielkiej Brytanii, Francji) Np. Cmentarz Père Lachaise w Paryżu, Cmentarz Rakowicki w Krakowie
Cmentarz ogród⁶⁴⁸ 	Poza granicami miast (w polu, extra muros)	Organiczny , swobodny, czasem w rzędach	Ogrodowa, krajobrazowa , malownicza, podporządkowana topografii	Ciek, pomniki nagrobne, szata roślinna, ciągi pieszce, dominanta	Europa, Ameryka Północna Np. Cmentarz Mount Auburn w Cambridge, Kensal Green

⁶⁴⁸ Przeanalizowano kompozycję 12 cmentarzy – ogrodów ze Stanów Zjednoczonych (Mount Auburn, Green Mount, Laurel Hill, Forest Hills), Kanady (Mount Royal Cemetery Garden, Mount Pleasant, Cimetière Notre – Dame – Des – Neiges), Niemiec (Ohlsdorf), Wielkiej Brytanii (Kensal Green, Highgate, Amos Vale), Austrii (Zentralfriedhof), Polski (Cmentarz Centralny w Szczecinie) pod kątem: atrybucji, daty założenia, powierzchni, idei, repertuaru form, dekoracji, kompozycji. Na tej podstawie stwierdzono, że *rural cemeteries* projektowali i zakładali uznani projektanci, architekci we współpracy z ogrodnikami. Ich kompozycja bazowała na kolistym układzie ścieżek i rondzie stanowiącym centrum założenia. Elementami kompozycji powtarzającymi się we wszystkich przeanalizowanych obiektach były: ciek, zbiorniki wodne, fontanny, mauzolea, kaplice, wejście zaakcentowane monumentalną bramą (budynek bramny), dekoracyjne odmiany drzew, krzewów i kwiatów. Ponadto, na

Typ cmentarza ⁶⁴⁷	Lokalizacja	Układ grobów	Kompozycja cmentarza	Elementy kompozycji	Występowanie, przykładowe realizacje
					w Londynie
Cmentarz Panteones funerales 	Przedmieścia, miasta	Regularny	Regularna, zgeometryzowana (nawiązanie do Campo Santo)	Pasaże wewnętrzne i zewnętrzne, groby wewnętrzne, dominanta, szata roślinna	Europa, gł. Włochy i Hiszpania: Rzym, Genua, Mediolan, Barcelona, Madryt, Burgos Np. Staglieno we Włoszech
Cmentarz miasto umarłych 		Regularny, geometryczny (rzędy, kwatery)	Regularna, zgeometryzowana, prosta	Pomniki nagrobne, szata roślinna (uboga), ogrodzenie, ciągi piesze przecinające się pod kątem prostym, dominanta (kaplica, krzyż)	Europa, Np. nowa część Cmentarza Père Lachaise w Paryżu
Cmentarz trawisty	Przedmieścia	Regularny (rzędy, kwatery)	Parkowa	Trawa z wkomponowanymi drzewami w niewielkiej ilości, nagrobki (skromne, leżące tablice), często bez ogrodzenia	Ameryka Północna, Australia, Nowa Zelandia, obecnie także Europa Np. Cmentarz Forest Lawn w Bufallo
Cmentarz wojenny 	W miejscach walk, poza granicami miast	Regularny (rzędy, kwatery)	Prosta, regularna (zgeometryzowana)	Dominanta (krzyż, kaplica), główna oś kompozycyjna, centrum, wejście, zunifikowane nagrobki, ogrodzenie	Europa, Ameryka Północna Np. cmentarz z I wojny światowej w Drwęcku, cmentarz żołnierzy włoskich w Warszawie
Park pamięci	Przedmieścia, miasta	Regularny (kwatery, rzędy)	Parkowy	Cenotafy, jednakowe stele lub krzyże, ciągi spacerowe, szata roślinna, centrum: pomnik lub	Ameryka Północna, Europa Np. Pentagon Memorial w USA, Peace Memorial Park w Hiroshimie,

cmentarz – ogród obierano teren zróżnicowany wysokościowo (stopniowanie wrażeń, szerokie widoki).

Typ cmentarza ⁶⁴⁷	Lokalizacja	Układ grobów	Kompozycja cmentarza	Elementy kompozycji	Występowanie, przykładowe realizacje
				mauzoleum, nieogrodzony	Park Ocalałych w Łodzi
Cmentarz leśny	Przedmieścia	Organiczny, swobodny	Organiczna, ascetyczna (wkomponowanie w krajobraz leśny)	Skromne nagrobki, szata roślinna (gł. drzewa),	Europa (gł. Skandynawia), USA Np. Skogskyrkogarden w Tallum, cmentarz Junikowo w Poznaniu, cmentarz w Laskach
Cmentarz ekologiczny	Z dala od osad	Organiczny	Organiczna, ascetyczna	Nagrobki skromne, szata roślinna (rodzime gatunki drzew, krzewów i kwiatów)	Amerika Północna, Wielka Brytania, Australia, Nowa Zelandia, Niemcy, Hiszpania
Cmentarz wertykalny	Przedmieścia, miasta	Regularny	Regularna	Groby wewnętrzne na kilkunastu kondygnacjach, pomieszczenia administracyjne, gospodarcze, ogrody	Europa, obie Ameryki oraz Azja Np. Memorial Panteone Ecumenica, Panteon Memorial Towers

Tab. 31. Zestawienie cech kompozycyjnych poszczególnych typów założeń cmentarnych w układzie chronologicznym

4.4.5. Elementy kompozycji cmentarzy

Aby zidentyfikować elementy kompozycji poszczególnych typów cmentarzy należało przyjąć kryterium czytelności i trwałości kompozycyjnej. W związku z tym lista modeli kompozycyjnych cmentarzy została zweryfikowana (**Tab. 32**). Inne konfiguracje elementów kompozycji cechują cmentarze wyznaniowe: chrześcijańskie oraz innowiercze (muzułmańskie i żydowskie)⁶⁴⁹. Z jednej strony komponenty budujące ich układ mogą nawiązywać do historycznych modeli kompozycji (**Tab. 32**), z drugiej zaś mogą posiadać specyficzne cechy wynikające z religii. Zestawienie elementów kompozycji przedstawia **Tab. 33**.

⁶⁴⁹ Poszerzenie katalogu analizowanych pod względem kompozycyjnym cmentarzy związane jest także ze specyfiką obszaru opracowania pracy doktorskiej. Jak stwierdzono w rozdziale poświęconym charakterystyce pól badań, Bieszczady, Warmia i Warszawa były i są zamieszkiwane przez ludność reprezentującą różne wyznania. W związku z tym zasadne jest porównanie elementów kompozycji założeń cmentarnych odmiennych nie tylko ze względu na datowanie (okres założenia), miejsce założenia (przy domach, szpitalach itp.), ale także religię.

Nazwa elementu kompozycji	Formy upamiętnienia zmarłych	Szata roślinna	Ogrodzenie	Brama	Kaplica (świątynia)	Ossuarium (kostnica)	Aleje, drogi	Centrum
Typ cmentarza								
Starożytne pole grobowe	•	•					•	
Cmentarz typu Graveyard	•	•	•				•	
Cmentarz przykościelny (średniowieczny)			•	•	•	•	•	•
Cmentarz przyklasztorny	•	•	•	•			•	•
Cmentarz typu Churchyard	•	•	•	•	•	•	•	•
Cmentarz wiy-darzowy	•	•	•	•			•	•
Cmentarz typu Boża Rola	•	•	•	•			•	•
Cmentarz park	•	•	•	•	•		•	•
Cmentarz ogród	•	•	•	•	•		•	•
Cmentarz miasto umarłych	•		•	•	•	•	•	•
Cmentarz trawiasty	•	•	•	•			•	•
Cmentarz wojenny	•	•	•	•			•	•
Park pamięci	•	•	•	•			•	
Cmentarz leśny	•	•	•	•	•		•	•
Cmentarz ekologiczny	•	•		•				
Cmentarz wertykalny	•							

Tab. 32. Elementy kompozycji cmentarzy w poszczególnych typach założeń cmentarnych

Nazwa elementu kompozycji	Formy upamiętnienia zmarłych	Szata roślinna	Ogrodzenie	Brama	Kaplica (świątynia)	Ossuarium (kostnica)	Aleje, drogi	Centrum
Typ cmentarza								
Cmentarz katolicki	•	•	•	•	•	•	•	•
Cmentarz żydowski	•	•	•	•	•	•	•	
Cmentarz muzułmański	•		•	•			•	
Cmentarz ewangelicki	•	•	•	•	•	•	•	•

Tab. 33. Elementy kompozycji dla cmentarzy wyznaniowych

Formy upamiętniania zmarłych, szatę roślinną, ogrodzenie, bramę (wejście), centrum oraz aleje i drogi ujęto chronologicznie zaczynając na starożytności a na XXI wieku kończąc (Tab. 34).

Datowanie	(V p.n.e – V n.e.)	(V – XV)	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	XXI
Element kompozycji								
Formy upamiętniania zmarłych	Grób indywidualny, utożsamiany z domem zmarłego (średnia powierzchnia grobu = 25,21 m ²) Grobowiec, mauzoleum, sarkofagi w podziemiach (od II w. n.e.) Kamień z danymi zmarłego (upamiętnienie ubogich) Inskrypcje (zanik w epoce starochrześcijańskiej)	Grób anonimowy Krzyże na cmentarzu stanowiły punkty orientacyjne, ułatwiające lokalizację grobów Epitafia (od XII w.) Indywidualne nagrobki żydowskie	Zbiorowe groby (anonimowe, groby ubogich), sarkofagi, groby wielkogabarytowe (groby zamożnych)	Kurczenie się wymiarów grobów zamożnych: stele	Pierwsze kaplice i grobowce rodzinne Estetyzacja miejsc pochówku	Grób indywidualny przysługuje każdemu Personalizacja miejsca, gdzie pochowano zmarłego (kamień nagrobny lub inny znak wyróżniający zmarłego) Grób synonimem domu	Grób nieznanego żołnierza Unifikacja nagrobków (płyta kamienna lub metalowa)	Masowość grobu
Szata roślinna	Wokół grobów zakładano ogrody, winnice, sady, warzywniki Cyprysy, palmy, hiacynty, narcyzy, krokusy, róże, zawilce, fiołki, winorośl, kosańce, akanty, laury, bluszcz, makia, dąb korkowy i zimozielony	Cmentarz niemal pozbawiony zieleni (mała powierzchnia, wysoka umiERALNOŚĆ) Pojedyncze drzewa wzdłuż ogrodzenia, trawa	Drzewa i żywopłot, trawnik (Gottesacker) Pojedyncze krzewy i byliny: róże, bluszcz, barwinek, konwalia, lilie, czworolist Cmentarz przyklasztorny – sad (drzewa owocowe) Na Campo Santo darń (symbol Bożej Łąki)	Introdukcja roślin (odkrycia geograficzne, podróże) -> katalog roślin symbolicznych wzbogacony o astry, aksamiłki i byliny: róże, bluszcz, barwinek, konwalia, lilie, czworolist Cmentarz przyklasztorny – sad (drzewa owocowe) Na Campo Santo darń (symbol Bożej Łąki)	Cmentarz pozbawiony roślinności (przeszkadza cyrkulacji powietrza; poł. XVIII) Cmentarz – ogród, park Naśladowanie natury Drzewa przystosowane do charakteru miejsca -> formy płaczące Przypisywanie treści symbolicznych: róże, bluszcz, fiołek, mak, bratek, dąb, lipa, topola, brzoza	Cmentarz coraz bardziej przypomina ogród, coraz mniej cmentarz; pożytek dla przyrody, uszczerbek dla sztuki (USA) Cmentarz – ogród, park Naśladowanie natury Drzewa przystosowane do charakteru miejsca -> formy płaczące Przypisywanie treści symbolicznych: róże, bluszcz, fiołek, mak, bratek, dąb, lipa, topola, brzoza	Rośliny jako oprawa, wkomponowanie w nie pomników Bluszcz, barwinek, żywopłoty (głóg, ligustr, tuja, świerk) Świerk, tuja, klon, grab, dąb	Marginalizacja roli zieleni
Ogrodzenie	Brak ogrodzeń	Mur, parkan, wał ziemny, rów Brak ogrodzeń (ogrody melancholijne)				Żywopłoty	Starodrzew, ogrodzenia betonowe, metalowe, siatka druciana, brak ogrodzenia	
Brama (wejście)	Brak zaakcentowanych wejść	Przerwa w ogrodzeniu, zamykana brama Brak bram (ogrody melancholijne)				Monumentalna brama	Furtka, przerwa w ogrodzeniu, monumentalna brama	
Centrum	Brak centrum	Świątynia (cmentarz przykościelny), krzyż, kaplica (cmentarz epidemiczny, przyklasztorny)				Mauzoleum, kaplica, wyniesienie terenu z altaną	Krzyż, pomnik, kaplica, soliter (pomnikowe drzewo)	Brak, krzyż, kaplica pogrzebowa, kolumbarium
Aleje, drogi	Osią założenia droga konsularna, wzdłuż której sytuowano pomniki	Brak ciągów pieszych, zaakcentowana aleja główna od wejścia na dziedziniec kościelny do głównego wejścia do świątyni	Aleja wzdłuż murów z epitafiami (na dziedzińcu kościelnym lub na cmentarzu typu Campo Santo)	Aleje przecinające się pod kątem prostym (Gottesacker) Aleje poprowadzone organicznie (churchyard)	Aleje przecinające się pod kątem prostym Aleje zastużonych	Aleja główna podkreślona monumentalną bramą, osią widokową, zbiornikiem wodnym, Komunikacja prowadzona krajobrazowo lub pod kątem prostym wyznaczając tym samym kwatery grzebalne Ciągi wzdłuż galerii z grobami wnękowymi oraz aleje przecinające się pod kątem prostym na dziedzińcu	Aleja główna i dochodzące do niej prostopadle aleje boczne	

Tab. 34. Charakterystyka elementów kompozycji cmentarzy w poszczególnych okresach historycznych

4.4.6 Synteza podobieństw cmentarzy i ogrodów

ANALIZOWANE ASPEKTY	OKRES										
	3500 p.n.e.	V w.n.e.	XV w.	XVII w.	XVIII w.	XIX w.	XX w.	XXI w.	ROZWÓJ MIAST		
MIEJSCE/ ZNACZENIE OGRODU W PRZE- STRZENI MIEJSKIEJ	Integralna część miasta Związany z budynkiem mieszkalnym Lokalizacja na szczytach pagórków, stokach wzgórz	Ogrody zakładane przy klasztorach, zamkach, w miastach (XII, XIII w. – ogrody miejskie) Mało miejsca -> zakładane poza murami miasta pratum commune			Wzniesienia, otwarty krajobraz (kalwaria) Ogród oddzielony od domu (jardin particu- lier)	Przy rezydencjach królewskich, magnackich	Skwer, park, ogród botaniczny, zoologiczny, park zdrowy Miasto – ogród				Park miejski, system zieleni miejskiej, park kultury, rekultywacja
FUNKCJE	Ogród publiczny Ogród prywatny	Rekreacja, duchowe doskonalenie, dostarczanie owoców, warzyw, estetyka (zielona oprawa miasta)	Prywatne, użytkowe, ozdobne		Publiczne (miejskie, botaniczne) Oprawa bujnego życia dworskiego	Dla jednostki: kontakt z przyrodą, kontemplacja					Ogrody ekologiczne (dominacja roślin minimalistycznych), dla ludzi (ogród – centrum nowego stylu życia na wolnym powietrzu)
RODZAJ/ TYP OGRODU	Święte gaje Gimnazjony Ogrody perystylowe Viridarium (np.: ogród ozdobny, warzywny)	Wirydarz Herbularius Ogrody użytkowe Hortus conclusus	Gardino secreto Giardino de semplici Ogrody użytkowe Ogród kwaterowy Ogród tarasowy		Publiczny (miejski) Botaniczny Pałacowy Klasztorny Kalwaria	sentymtalne Swobodne grupy drzew,					
KOMPOZYCJA/ MODEL OGRODU	Jasna, prosta Otoczony zabudową ze wszystkich stron Układ geometryczny Święty gaj (dominanta – świątynia, wokół plac)	Wirydarz (kwadratowy dziedziniec otoczony krużgankami, drogi prze- cinają się pod kątem prostym -> punkt centralny: studnia, fontanna lub drzewo) Herbularius (otoczony murem) Ogrody użytkowe (mur, regularne kwatery) Hortus conclusus (ława darniowa wzdłuż murów, ogrodzeń)	Układy regularne, osiowe Dominanta = budynek mieszkalny, któremu ogród podporządkowany, geome- tria (zasada ad quadratum) Gardino secreto (otoczony murem, trawiasty plac, kwatery) Giardino de semplici (regu- larne kwatery, rośliny uprawne + drzewa owo- cowe)	Mnogość elementów dekoracyjnych, nad- mierna zdobniczość, wielka powierzchnia, złożona kompozycja, geometria, ścisły związek ogród – budy- nek mieszkalny, osie kompozycyjne, Kalwaria; kaplice roz- mieszczone swobodnie wzdłuż głównej drogi)	Swobodny, zindywiduali- zowany, rozmycie parteru, kręte drogi, wolne przestrzenie	klomby, gaje, pojed. Drzewa, trawniki, tąki, naturalne stawy, jeziora, rzeki, wyk. Topografii terenu, drogi prowadzone po liniach krzywych	Nurt romantyczny: niere- gularność, nagła zmien- ność, surowość, ruiny wśród bujnej roślinności, skaliste urwiska, kontrasty Naturalistyczne rzeźba terenu, woda, roślinność			Ścieżki, drogi, place asymetryczne, płynne, krzywoli- niowe, łączenie różnych materiałów (secesja), geometria (modernizm)	
SZATA ROŚLINNA OGRODU	Jodły, buki, dęby, pla- tany, cyprysy Drzewa owocowe: figi, wiśnie, grusze, jabłonie, oliwki Krzewy: laur, mirt, rozma- ryn, bukszpan, róże Chryzantemy, lilie, maki, fiolki	Lilie, irysy, fiołki, zioła, drzewa, krzewy, naturalna tąka	Kwiaty, bukszpan, gaje		Grab, lipa, wiąz, buk, klon, cis, bukszpan, jałowiec, dąb, jesion, kasztanowiec, aksa- mitka, lewkonja, nagie- tek, chaber, dzwonki, fiolki, irysy, peonie, tulipany, narcyzy, krokusy, lilie gatunki rodzime + introdukowane	Neoklasyczne: Powiązania z otaczającym krajobrazem, integralność krajobrazu	Wykorzyst. roślin zgodnie z ich siedliskiem naturalnym			Drzewa – ważna rola	
REPERTUAR FORM	Rzeźby, posągi, fontanny, kanały wodne, pergole, strzyżone formy roślin	Ława darniowa, ciekły wodne	Loggie, eksedry, otwarte galeria, parter ogrodowy -> ornament ze strzyżonego bukszpanu, kwiaty, kolorowe kruszywo, labirynt, ławki, altany, rzeźby, schody, rampy, mury oporowe, kaskady wodne, promenady leśne		Labirynt, zwierzyńiec, droga dojazdowa w kształcie gęsiej stopki, kanał wodny, boskiety, formy strzyżone, fon- tanny, rzeźby, partery ogrodowe, szpalery, różne rodzaje alej, schody, rampy, trejaż, bindaż, oranżeria	Elementy pionowe: posągi, drzewa w donicach, stożki strzyżonych roślin	Formy naturalne: wyspy, kaskady, fontanny, akwedukty, stawy	Ruiny, mostki, kaplice, urny, wodospady, sadzawki, stawy, groty, skały, głazy, lapidaria			
IDEA		Wirydarz – symbol rajy (symbolika kwadratu) Wyk. naturalnego piękna krajo- brazu			Łączenie ogrodu z krajobrazem Ogród – uzupełnienie wnętrz pałacu		Ogród – teatrem natury				

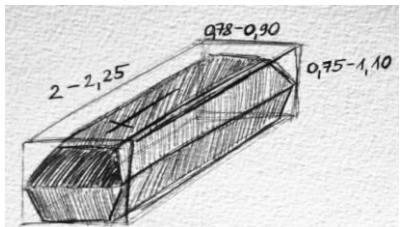
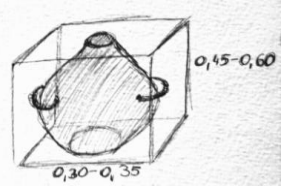
Tab. 35. Synteza ogrodów przeprowadzona na podstawie podpunktów dysertacji od 4.4.1 do 4.4.5

OKRES	3500 p.n.e.	V w.n.e.	XV w.	XVII w.	XVIII w.	XIX w.	KRYZYS RELIGII	XX w.	XXI w.
ANALIZOWANE ASPEKTY		Nietrwałość życia (śr. wiek życia 30 – 35 lat),							
PERCEPCJA ŚMIERCY	Śmierć powszechna, szanowana, respektowana	Śmierć postrzegana przez pryzmat śmierci Chrystusa (memento mori, śmierć oswojona) Śmierć zwyczajna, naturalna	Śmierć w sztuce, personifikacja Ars moriendi Lęk przed śmiercią, transi (od XIV) Cmentarze przykościelne	Upowszechnienie upiora, ducha, Symbolika śmierci Śmierć en face, sztuka życia z myślą o śmierci	Rozwój medycyny Śmierć – naturalne prawo, zakwestionowana (lekarz może przedłużyć życie)	Śmierć drugiego – opiekiwanie śmierci Laicyzacja, sekularyzacja		Śmierć tematem tabu; odrzucenie; „pornografia śmierci” Śmierć „piękna”, godna podziwu, niepożądana	
MIEJSCE/ ZNACZENIE CMENTARZA W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ	Cmentarz poza granicami miasta (extra muros) Przy głównych drogach, na wzgórzach	Cmentarz w granicach miasta (intra muros), wokół kościołów Poza miastem: cmentarze epidemiczne, dla „zmarłych w butach”	Pompa funebris	Kościół i cmentarz przykościelny (dla zamożnych parafian); cmentarz nie związany z kościołem dla ubogich	Zakaz grzebania na cmentarzach przykościelnych; zamknięte i przekształcane w place Cmentarz w polu (extra muros)	Cmentarz powinien znajdować się w mieście, aby umożliwić kult zmarłych (pozytywizm)		Cmentarze w mieście (stare) Cmentarze na peryferiach (nowe)	
CHARAKTER GRZEBAŃ ZMARŁYCH	Kult pamięci o zmarłych, odwiedzanie grobów, kult grobowca Kremacja	Inhumacja od II w. n.e.	Grób ≠ miejsce kultu, pamięci Odwiedzanie kościołów w intencji zmarłych Ceremonia pogrzebowa widowiskiem Moda na grzebanie osób świeckich w kościołach		Ekshumacja Odwiedzanie grobu, pamięć o zmarłym – aktem religijnym Moda na odwiedzanie grobu (pozytywizm)	Wiarą w życie pozagrobowe dusz Kremacja		Upowszechnienie się kremacji, krematoriów Chowanie po cichu, mordy, kanibalizm	
RODZAJ/ CHARAKTER GROBU	Grób indywidualny, utożsamiany z domem zmarłego -> Śr. powierzchnia grobu = 25,21 m ² ; Grobowiec (świątynia) + ołtarz + urna z prochami Sarkofagi w podziemiach (od II w.n.e.)	Grób anonimowy, liczy się przestrzeń wokół grobów (zw. z publiczną rolą cmentarza) Królowie, duchowni grzebani w kościołach (od XIII w. także feudałowie)	Zbiorowe groby Anonimowe Stele, groby indywidualne (warstwa wyższa) Tablice fundacyjne w kościołach (XVI – XVIII) Funkcje publiczne przejmują plac, rynek CMENTARZ – SKŁADOWISKO ZWŁOK		Pierwsze kaplice i grobowce rodzinne Grób indywidualny, prywatna własność (przede wszystkim dotyczy się warstw wyższych)	Upowszechnienie trumny Grób indywidualny, spersonalizowany Grób na łonie natury	Grób nieznanego żołnierza, masowe	Pomniki kształtowane w duchu prostoty i estetycznego piękna, co bardziej odpowiada godności śmierci Masowość grobu, wtórna anonimowość	
RODZAJ/ FUNKCJA CMENTARZA	Cmentarz publiczny Cmentarz prywatny Pomerium (sakralna granica miasta, miejsce grzebania ubogich) Katakumby (od II w.n.e.)	Cmentarz publiczny Kościół zaczyna przenikać się z cmentarzem, cmentarz przykościelny Zanik cmentarzy nieprzykościelnych (XI)	Ossuarium	Churchyard (Anglia, Ameryka) Cmentarze – krypty	Cmentarz prywatny	Cmentarz publiczny Cmentarz – instytucja kulturalna Cmentarz patriotyczny, obywatelski (sense of perpetual home)	Cmentarz powinien sprawić na odwiedzających miłe wrażenie Cmentarz ≠ przybytek zmarłych	Wielkie cmentarze powszechne, cmentarze komunalne	
KOMPOZYCJA/ MODEL CMENTARZA	Kompozycja swobodna	Plac nieregularny, owalny, ogrodzony (niski mur) – od XII	Campo Santo (cmentarz wirydarzowy; XIII) Cmentarz – sad regularnie rozmieszczone mogiły, między nimi drzewa owocowe		Pierwsze projekty cmentarzy: podział przestrzeni grzebalnej, plan regularny, foremny, kaplica lub obelisk w centrum, mur cmentarny na epitafia	Rural cemetery Cmentarz park Cmentarz ogród Panteones funerales Zespolecie rzeźby, architektury, parku		Cmentarz wojenny Cmentarz leśny Cmentarz Lawn cemetery Cmentarz wertykalny	
SZATA ROŚLINNA CMENTARZA	Wokół grobów zakładano ogrody, winnice, sady, warzywniki	Cmentarz niemal pozbawiony zieleni (mała powierzchnia, wysoka umieralność), drzewa wzdłuż ogrodzenia Cmentarz – sad -> drzewa i krzewy owocowe Utożsamianie cmentarza z kwietnym ogrodem -> pojedyncze rośliny o znaczeniu symbolicznym		Introdukcja roślin (odkrycia geograficzne, podróże) -> katalog roślin symbolicznych wzbożony o astry, aksamitki	Cmentarz pozbawiony roślinności; poł. XVIII) Cmentarz – ogród, park Naśladowanie natury Drzewa przystosowane do charakteru miejsca -> formy płaczące Treści symboliczne roślin		Rośliny jako oprawa Cmentarz coraz bardziej przypomina ogród, coraz mniej cmentarz; pożytek dla przyrody, uszczerbek dla sztuki (USA) Mniejsza rola drzew iglastych, dominacja iglaków		
SYMBOLIKA GROBU	Girlandy kwiatów, symbolika doł. odradzania się, płaskorzeźby przedstawiające zmarłego	W kościołach: maska pośmiertna; atrybuty określające pozycję społeczną zmarłego	Krzyże na grobach (od XVI) Upowszechniona maska pośmiertna	Ornat (w kościołach)	Groby bez krzyża i oznak religijnych (idee Oświecenia)	Symbolika antykizująca Rzeźby „świeckie” – przedst. postać zmarłego i jego atrybuty		Epitafia „zestandardyzowane”, uniwersalne Seryjność	

Tab. 36. Synteza cmentarzy przeprowadzona na podstawie podpunktów dysertacji od 4.4.1 do 4.4.5

4.4.7. Współczesne realizacje cmentarzy jako ogrodów żywych i umarłych

Analizując 64 cmentarze⁶⁵⁰ zaprojektowane i założone po 1961 roku zauważono, że sposób ich kompozycji uzależniony jest od formy pochówku (pochówek grzebalny – w trumnie, czy też kremacja i pochówek urnowy, co przedstawia zestawienie w Tab. 37).

	Pochówek grzebalny	Pochówek urnowy
Trumna / urna (wymiar)		
Grób (wymiar)	długość 2,0 m; szerokość 1,0 m, głębokość 1,7 m; odstęp od każdego boku po 0,5 m	długość 0,6 m; szerokość 0,4 m; głębokość 1,0 m; odstęp od każdego boku po 0,5 m
Kwatera	sztwny, prostokątny układ rzędów, proste aleje	możliwość miękkiego, krzywoliniowego kształtowania układu rzędów, meandrujące alejki
Kompozycja	wielkogabarytowe groby trumnowe utrudniają różnicowanie struktury cmentarza, przy sztywnym układzie zieleni ograniczona do minimum lub jej brak, dominacja nagrobków Cmentarze – miasto umarłych	małogabarytowe groby urnowe pozwalają różnicować strukturę cmentarza przez wprowadzenie dużych przestrzeni zieleni Np. cmentarze – ogrody, cmentarze – parki, cmentarze leśne

Tab. 37. Charakterystyka form pochówków

Współczesne realizacje, mimo wydawać by się mogło postępującej sekularyzacji, są ściśle związane z religią, praktykami pogrzebowymi utrwalonymi przez tradycję⁶⁵¹. Inhumacja i kremacja – te dwie formy pochówku determinują realizowanie idei cmentarza – ogrodu w odmienny sposób. Jak dowodzi powyższe zestawienie (Tab. 37) pochówek urnowy zajmuje ułamek miejsca potrzebnego dla pochówku trumnowego. W przypadku cmentarzy, na których dominują pochówki tradycyjne układ pól grobowych bazuje na linearności, ortogonalności. Natomiast kremacja stwarza możliwość odejścia od linii prostych i swobodniejszego komponowania obiektów wiecznego spoczynku. Na świecie wzrasta liczba zwolenników kremacji (w Polsce roczna ilość spopieleń oscyluje w granicach 8%), co przekłada się na estetykę współczesnych cmentarzy – ogrodów. Coraz częściej zamiast pochówków grzebalnych pojawiają się urnowe, a z nimi ściśle związane są kolumbaria⁶⁵². W Polsce dla pochówków urnowych rezerwuje się przestrzeń

⁶⁵⁰ Analiza obiektów z Ameryki Północnej, Europy (Francja, Niemcy, Włochy, Hiszpania, Polska, kraje skandynawskie, kraje Beneluxu, Wielka Brytania, Słowenia, Austria), Australii. Uwzględniono takie cechy jak data powstania, autor, idea, znaczenie, repertuar form, układ.

⁶⁵¹ Wybór kremacji bądź inhumacji jako formy pochówku ściśle wiąże się z wiarą, to ona dyktuje pewne rozwiązania projektowe i lokalizacyjne.

⁶⁵² Budowa kolumbariów łagodzi problem przepiętnych i nieestetycznych cmentarzy, które sprawiają wiele kłopotów władzom dużych miast. Wystarczy przytoczyć kilka danych liczbowych, by nakreślić atuty przestrzenne kolumbariów: jeśli na 10 m² grzebie się 4 trumny, to

grzebalną przede wszystkim na cmentarzach komunalnych. Pola urnowe, ogrody i łąki pamięci oraz wspomniane już kolumbaria odnaleźć można w krajobrazie cmentarzy m.in. w Poznaniu (Miłostowo, Junikowo), Białymstoku, Olsztynie, Gorzowie Wielkopolskim, Rybniku, Rudzie Śląskiej, Gdyni, Słupsku, Rumii, Antoninowie, Częstochowie, Radomiu, Lublinie, Warszawie, Krakowie, Zielonej Górze, Chorzowie. W krajach kultury zachodnioeuropejskiej kolumbaria bardzo często sytuowane są na niewykorzystywanym dotychczas terenie przykościelnym. W większości tego typu współczesnych realizacji powiela się następujący schemat: 3 – 4 poziomowe ściany z wnękami na groby urnowe ustawione na obwodzie foremnej figury (najczęściej koła lub kwadrat), w jej centrum usytuowana fontanna lub rzeźba figuralna, jak również elementy małej architektury (ławki, latarnie)⁶⁵³ (Ryc. 94 i 95).

Ryc. 94, 95. Powszechnie stosowane sposoby kompozycji kolumbariów na przykładzie USA. Źródło: <http://peacejourney.org/explore-peace/peace-columbarium-project> (10.03.2011)

We współczesnej sztuce sepulkralnej zauważyć można dwa kierunki: powiększanie istniejących historycznych założeń bądź zakładanie cmentarzy na „surowym korzeniu”. Najczęściej występuje wariant łączący dwie formy pochówku w granicach jednego obiektu. Analiza wytypowanych obiektów z Ameryki Północnej, Europy i Australii dowodzi, że omówione już w jednym z wcześniejszych tekstów przebiegające dwutorowo przemiany związane z kompozycją cmentarzy współcześnie uwidaczniają się jeszcze bardziej. Z jednej strony tworzy się zielone cmentarze nawiązujące formą do otaczającego krajobrazu (np. cmentarze trawiaste, leśne i ekologiczne, których główną ideą kompozycji jest wykorzystywanie naturalnego krajobrazu oraz sadzenie roślin typowych dla danego siedliska⁶⁵⁴). Z drugiej strony powstają cmentarze niemal całkowicie pozbawione zieleni⁶⁵⁵. Zidentyfikować można cmentarze – ogrody, których przestrzeń zdominowana jest przez elementy rzeźbiarskie, gdzie powierzchnia biologicznie czynna jest minimalna. Takie cmentarne realizacje stanowią nawiązanie do współczesnych trendów w sztuce ogrodowej. Ekspansja zabudowy, postępująca suburbanizacja wpłynęły na deficyt przestrzeni predestynowanych

w kolumbarium zajmującym tą samą powierzchnię można by umiejscowić 200 urn. Jest to ogromna oszczędność terenu.

⁶⁵³ Długozima A., 2010: *Kolumbaria* [w:] „Kultura Pogrzebu”, Nr 6 (68), s. 32-35.

⁶⁵⁴ Cmentarze w wielu zakątkach świata „zazieleniają się”, bo budzi się świadomość ekologiczna człowieka. W takim podejściu także można doszukać się analogii do sztuki ogrodowej. W XX wieku spopularyzowane zostały bowiem ogrody ekologiczne.

⁶⁵⁵ Długozima A., 2010: *Sztuka ogrodowa w realizacjach sepulkralnych* [w:] www.sztukakrajobrazu.pl (14.03.2011).

do pełnienia funkcji zieleni urządzonej. W związku z tym coraz popularniejsze stały się ogrody i cmentarze wertykalne. Ze względu na tak wiele analogii ogrodów i cmentarzy i poruszanie się w estetyce sztuki ogrodowej, projektowaniem cmentarzy zaczynają zajmować się interdyscyplinarne zespoły, w których nie brakuje architektów krajobrazu, czy ogrodników.

Reasumując rozważania na temat współczesnego rozumienia cmentarzy, należy stwierdzić, że jest ono mocno osadzone w kontekście historycznym. Mimo przemian światopoglądowych, cywilizacyjnych potrzeby człowieka są te same – utwalanie pamięci o zmarłych przy użyciu symbolu, wartości liczbowych, proporcji. Widoczne są nawiązania do rozwiązań już stosowanych w sztuce ogrodowej. Przy kreowaniu cmentarzy nie poszukuje się nowych sposobów komponowania, jako że przestrzeń grzebalna jest sferą najbardziej wrażliwą na zmiany i trwałą, lecz czerpie się ze starożytności (np. impluvium, powrót do kremacji, groby wnękowe), średniowiecza (wirydarze), nowożytności (nawiązania do cmentarzy typu „*rural cemetery*”, próby wskrzeszenia cmentarzy z epoki wiktoriańskiej, jeśli chodzi o pełnione przez nie funkcje). Czytelne są także odwołania do modernizmu, zwłaszcza w zakresie wzornictwa ogrodowego (surowość, prostota, funkcjonalność, czytelność formy, beton).

4.4.8. Analiza szaty roślinnej cmentarzy

Na drzewostan cmentarzy bieszczadzkich, warmińskich i warszawskich składa się 20 gatunków drzew. Największą różnorodność gatunkową zanotowano na cmentarzach warmińskich (obecność 18 spośród 20 zidentyfikowanych gatunków). Cmentarze bieszczadzkie i warszawskie cechuje odpowiednio 17 i 16 gatunków drzew. Dysproporcje w zróżnicowaniu drzewostanów cmentarzy trzech regionów Polski są niewielkie (**Tab. 38**). Uwidaczniają się one natomiast w momencie podziału cmentarzy w ramach każdego poligonu badawczego na wyznaniowe (katolickie, ewangelickie, innowiercze), komunalne oraz wojenne. Zauważono, że obiekty warszawskie posiadają większą różnorodność drzewostanu niż te położone w Bieszczadach, czy na Warmii (**Tab. 39**). Cmentarze komunalne na wszystkich trzech poligonach badawczych cechuje najwyższa średnia liczba gatunków drzew przypadających na jeden obiekt. Wynik taki jest warunkowany dużą powierzchnią obiektów, co pozwala na większą różnorodność dendroflory w kompozycji założień cmentarnych. Z kolei cmentarze katolickie posiadają nasadzenia składające się z większej liczby gatunków drzew niż cmentarze ewangelickie, innowiercze, czy wojenne. Wynik taki należy wiązać z tradycją cmentarzy katolickich na ziemiach polskich oraz z bogatą symboliką chrześcijańską.

Obszar badań	Bieszczady	Warmia	Warszawa
	Średnia liczba gatunków/1 cmentarz		
Rodzaj cmentarza			
Wyznaniowy katolicki	3,18	4,65	4,62
Wyznaniowy ewangelicki		3,6	4,93
Wyznaniowy innowierczy	3,0		4,0
Wojenny	1,67	2,0	3,25
Komunalny	4,0	6,0	6,67

Tab. 38. Zestawienie średniej liczby gatunków drzew przypadających na jeden cmentarz z uwzględnieniem podziału na rodzaj cmentarza oraz poligony badawcze

Zauważono korelację pozytywną pomiędzy liczbą gatunków drzew w obiekcie a jego datowaniem. Największą liczbę gatunków (7, 8 i więcej) stwierdzono na terenie obiektów o najstarszej proveniencji (przed 1900 rokiem). Dla obiektów

datowanych na okres 1940 – 2000 charakterystyczna jest najuboższa szata roślinna (od 2 do 4 gatunków drzew). Gatunkiem występującym na największej liczbie cmentarzy (bez względu na ich przynależność terytorialną i rodzaj) jest jesion wyniosły (*Fraxinus excelsior*) oraz żywotnik zachodni (*Thuja occidentalis*). Składy gatunkowe warmińskich cmentarzy katolickich są zdominowane przez lipę (*Tilia*), klon zwyczajny (*Acer platanoides*) oraz żywotnik zachodni. Natomiast bieszczadzkie i warszawskie odpowiednio przez: lipę oraz lipę i klon zwyczajny. Wynika z tego, że gatunkiem dominującym w składzie gatunkowym cmentarzy katolickich Bieszczadów, Warmii i Warszawy jest lipa. Dodatkowo, dla poligonów warszawskiego i warmińskiego istotny jest także udział klonu zwyczajnego. Stosowanie nasadzeń lipowych, klonowych uzasadnia nadana tym drzewom przez kulturę symbolika⁶⁵⁶ oraz własności sprzyjające ich nasadzeniom na terenie cmentarzy (Tab. 39). W składach gatunkowych warmińskich cmentarzy ewangelickich dominuje lipa, zaś warszawskich: lipa, kasztanowiec zwyczajny (*Aesculus hippocastanum*), topola (*Populus*), klon zwyczajny, dąb i robinia akacjowa (*Robinia pseudoacacia*). Cmentarze żydowskie położone w stolicy porasta przede wszystkim klon zwyczajny. Na cmentarzach wojennych Bieszczadów i Warmii zanotowano największy udział świerka pospolitego (*Picea abies*). W Warszawie zaś żywotnika zachodniego i dębu (*Quercus*)⁶⁵⁷. Stosowanie gatunków iglastych podyktowane jest względami praktycznymi i estetycznymi, jak również symboliką. W odniesieniu do cmentarzy ewangelickich i innowierczych nie zauważono żadnych korelacji między stosowanymi nasadzeniami zieleni wysokiej a obszarami badań.

Gatunek nazwa polska (nazwa łacińska)	Bieszczady				Warmia				Warszawa				
	1	3	4	5	1	2	3	5	1	2	3	4	5
Brzoza brodawkowata (<i>Betula pendula</i>)	● 23		● 50	● 100	● 30	● 20		● 50	● 28	● 33			● 60
Buk zwyczajny (<i>Fagus sylvatica</i>)	● 10				● 20							● 25	
Dąb (<i>Quercus</i>)	● 8				● 15			● 50	● 41	● 67	● 75	● 25	● 33
Grab pospolity (<i>Carpinus betulus</i>)	● 3				● 5			● 50	● 7				
Jarząb pospolity (<i>Sorbus aucuparia</i>)	● 5				● 5								

⁶⁵⁶ Popularność klonu i lipy na Warmii jest podyktowana nie tylko kulturowo, ale także ma związek z objawieniami. Średniowieczna tradycja odnotowuje serię cudownych zjawisk wokół świętoliipskiej lipy. Z lipą tą wiąże się początek kultu Matki Bożej i powstanie sanktuarium w Świętej Lipce. Natomiast na koniec XIX wieku przypada spopularyzowanie obsadzeń klonowych, co należy wiązać z objawieniami Matki Bożej w Gietrzwałdzie (zostały one uwiecznione na polichromii przedstawiającej wizerunek Maryi w koronie klonu na tle gietrzwałdzkiej świątyni). Więcej [w:] Drej Sz., 2007: *Święta Warmia*, op. cit., s. 86-89 oraz Chłosta J., 2002: *Słownik Warmii ...*, op. cit., s. 114-115.

⁶⁵⁷ Dąb zastosowany na stołecznych cmentarzach wojennych ma symbolizować heroizm, wielkość tych, którzy poświęcili swe życie dla ojczyzny.

Gatunek nazwa polska (nazwa łacińska)	Bieszczady				Warmia				Warszawa				
	1	3	4	5	1	2	3	5	1	2	3	4	5
Jesion wyniasty (<i>Fraxinus excelsior</i>)	● 46		● 50		● 45	● 20		● 100	● 41	● 33	● 25	● 50	● 33
Jodła biała (<i>Abies alba</i>)					● 15			● 50					
Kasztanowiec zwyczajny (<i>Aesculus hippocastanum</i>)	● 2				● 30	● 20		● 100	● 49	● 67	● 25	● 25	● 33
Klon zwyczajny (<i>Acer platanoides</i>)	● 25				● 90	● 20		● 100	● 66	● 100		● 75	● 100
Lipa (<i>Tilia</i>)	● 71			● 100	● 95	● 80		● 100	● 59	● 67	● 50	● 25	
Modrzew europejski (<i>Larix decidua</i>)	● 11		● 50		● 10			● 50	● 10	● 33			
Olcha (<i>Alnus</i>)	● 7												
Robinia akacyjowa (<i>Robinia pseudoacacia</i>)	● 2				● 10	● 20			● 49	● 100	● 25	● 50	● 33
Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)					● 15				● 10			● 25	
Świerk pospolity (<i>Picea abies</i>)	● 44	● 100		● 100	● 40	● 40	● 100	● 50	● 7		● 25		
Topola (<i>Populus</i>)	● 11				● 5			● 50	● 41	● 67		● 25	● 33
Wiąz polny (<i>Ulmus minor</i>)									● 7	● 33			
Wierzba pospolita (<i>Salix alba</i>)	● 3		● 50		● 5				● 21				● 33
Żywotnik zachodni (<i>Thuja occidentalis</i>)	● 30	● 33		● 100	● 75	● 40		● 100	● 31	● 33	● 75	● 50	● 67

Tab. 39. Zestawienie drzew występujących na cmentarzach bieszczadzkich, warmińskich i warszawskich, gdzie cyfry 1 – 5 określają odpowiednio typy cmentarzy: 1 – katolicki, 2 – ewangelicki, 3 – wojenny, 4 – innowierczy, 5 – komunalny; w nawiasach podano procentowy udział drzewa w składzie gatunkowym danego typu cmentarza; koła oznaczają występowanie danego drzewa: ● - często (powyżej 50%), ● - rzadko (poniżej 50%)

Drzewo	Treść symboliczna	Częstotliwość		Wymagania, własności
		●	●	
Lipa (<i>Tilia</i>)	Długowieczne drzewo, „ <i>lignum sacrum</i> ”, złączone z losem ludzi ⁶⁵⁸ , zapach kwiatów jest odwrotnością zapachu zwołk, drzewo sądu ⁶⁵⁹	7	2	+
Klon zwyczajny (<i>Acer platanoides</i>)	Powiązane z zaświatami ⁶⁶⁰ , opiekun dusz żywych i umarłych, umiejętność odpędzania diabła ⁶⁶¹	6	2	+
Żywotnik zachodni (<i>Thuja occidentalis</i>)	Drzewo długowieczne, symbol smutku i żałoby ⁶⁶²	5	6	+
Świerk pospolity (<i>Picea abies</i>)	Drzewo życia, w starożytnej Grecji tworzyły gaje nieśmiertelnych bogów	3	6	+
Brzoza brodawkowata (<i>Betula pendula</i>)	Symbol matki, narzeczonej opłakującej stratę ukochanego ⁶⁶³	2	7	-
Kasztanowiec zwyczajny (<i>Aesculus hippocastanum</i>)	Symbolika opatrności, owoce kasztanowca miały odstraszać błąkające się zmarłe dusze	2	7	+
Dąb (<i>Quercus</i>)	Ojciec wszystkich drzew, prawdziwa oś świata, uosobienie mocy, siły ⁶⁶⁴	2	6	+
Jesion wyniosły (<i>Fraxinus excelsior</i>)	Symbol nieśmiertelności, długowieczności, potęgi, szlachetności ⁶⁶⁵	1	9	-
Robinia akacjowa (<i>Robinia pseudoacacia</i>)	Drzewo magiczne, którego ciernie nie pozwalały wychodzić duchom na świat ⁶⁶⁶	1	7	-
Topola (<i>Populus</i>)	Drzewo poświęcone Hadesowi ⁶⁶⁷ , oznacza śmierć, kres nadziei ⁶⁶⁸	1	6	-
Modrzew europejski (<i>Larix decidua</i>)	Symbol odnowy, młodości, trwałości		6	-
Wierzba pospolita (<i>Salix alba</i>)	Symbol tęsknoty ⁶⁶⁹ , żałoby, smutku ⁶⁷⁰ , związana ze światem podziemnym ⁶⁷¹		4	-
Grab pospolity (<i>Carpinus betulus</i>)	-		4	+
Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)	Drzewo żałobne, symbol nieśmiertelności, zapowiada i obiecuje życie wieczne ⁶⁷²		3	-
Buk zwyczajny	Symbol płodności, drzewa te rosną na		3	+

⁶⁵⁸ Godet J. D., 1997: *Drzewa i krzewy. Rozpoznawanie gatunków*, MULTICO, Warszawa, s. 54.

⁶⁵⁹ Richter G., 1995: *Kryteria planowania zieleni na cmentarzach*, op. cit., s. 209.

⁶⁶⁰ Maciotti M. I., 2006: *Mity i magie ziół*, Universitas, Kraków, s. 270.

⁶⁶¹ Majdecka – Strzeżek A., 2008: *Ukryta symbolika ogrodów* [w:] „Zieleń Miejska”, Nr 11, s. 18.

⁶⁶² *Ibidem*.

⁶⁶³ Knaflowska J., 2007: *Co sadzić na cmentarzach?* [w:] „Zieleń Miejska”, Nr 1, s. 14.

⁶⁶⁴ Maciotti M. I., 2006: *Mity i magie ziół*, op. cit., s. 135-138.

⁶⁶⁵ Maciotti M. I., 2006: *Mity i magie ziół*, op. cit., s. 77-81, Godet J. D., 1997: *Drzewa i krzewy ...*, op. cit., s. 32 oraz Eliade M., 1999: *Sacrum a profanum ...*, op. cit., s. 159.

⁶⁶⁶ Majdecka – Strzeżek A., 2008: *Ukryta symbolika ogrodów*, op. cit., s. 18.

⁶⁶⁷ Godet J. D., 1997: *Drzewa i krzewy ...*, op. cit., s. 40.

⁶⁶⁸ Maciotti M. I., 2006: *Mity i magie ziół*, op. cit., s. 265-267.

⁶⁶⁹ *Ibidem*, s. 254.

⁶⁷⁰ Richter G., 1995: *Kryteria planowania zieleni na cmentarzach*, op. cit., s. 211.

⁶⁷¹ Godet J. D., 1997: *Drzewa i krzewy ...*, op. cit., s. 50.

⁶⁷² Maciotti M. I., 2006: *Mity i magie ziół*, op. cit., s. 138-141.

<i>(Fagus sylvatica)</i>	Olimpie			
Jodła biała <i>(Abies alba)</i>	Symbol nadziei, długowieczności, potęgi, trwałości		2	+
Wiąz polny <i>(Ulmus minor)</i>	-		2	+
Jarząb pospolity <i>(Sorbus aucuparia)</i>	Drzewo krwi powstające z niewinnie przelanej krwi skazanych ⁶⁷³		2	-
Drzewa owocowe	Długowieczność, ich białe kwiaty symbolizowały żałobę		2	-
Olcha <i>(Alnus)</i>	Drzewa otaczające wyspę śmierci Aja ⁶⁷⁴ , najmroczniejsze, najbardziej diabelskie drzewo		1	-

Tab. 40. Zestawienie gatunków drzew występujących na badanych cmentarzach z uwzględnieniem warstwy symbolicznej oraz wymagań⁶⁷⁵ (+ oznaczono drzewa preferowane na cmentarze, zaś -, te których na cmentarzach sadzić się nie powinno)

Analiza dostarczyła także informacji na temat sposobów obsadzania cmentarzy drzewami (**Tab. 41**).

Typy wykorzystania drzew		Bieszczady	Warmia	Warszawa
A.	Obsadzenie granic	●	●	●
B.	Podkreślenie alei	●	●	●
C.	Obsadzenie kwater, podział przestrzeni cmentarza na wnętrza		●	●
D.	Podkreślenie ważnych elementów kompozycji (dominanta, wejście, nagrobek)	●	●	●

Tab. 41. Zestawienie sposobów wykorzystania drzew w kompozycji cmentarzy na trzech poligonach badawczych, gdzie symbol koła oznacza częstotliwość występowania: ● – często, ● – bardzo często (dominuje)

Wykorzystywanie zieleni wysokiej do obsadzania granic cmentarzy jest najpowszechniej stosowanym zabiegiem, co więcej niezależnym od przynależności regionalnej badanych obiektów. Zaobserwowano, że cmentarze zakładane do końca XIX wieku otaczają zadrzewienia liściaste, zaś te powstające na przestrzeni XX wieku posiadają granice obsadzone okazami iglastymi⁶⁷⁶ (**Ryc. 96**). Za sprawą rzędu drzew wzdłuż granic cmentarza jego architektoniczne ogrodzenie zyskuje wymiar krajobrazowy. Takie rozwiązanie podyktowane jest względami

⁶⁷³ Godet J. D., 1997: *Drzewa i krzewy ...*, op. cit., s. 52.

⁶⁷⁴ *Ibidem*, s. 26.

⁶⁷⁵ Wymagania jakie powinny spełniać drzewa oraz wykaz drzew preferowanych na cmentarzach: Długozima A., 2009: *Drzewa na cmentarzach – znaczenie, dobór, zasady kompozycji i pielęgnacji* [w:] „Ekonatura”, Nr 12, s. 24-25.

⁶⁷⁶ Granice zaznaczone nasadzeniami iglastymi najpowszechniej występują w Bieszczadach. Zidentyfikowano je dla 16% cmentarzy. Wszystkie obiekty są użytkowane. Najstarszy datowany jest na koniec XIX wieku, zaś najmłodszy założono w latach 80. XX wieku. Drzewostan liściasty wzdłuż granic został zinwentaryzowany na cmentarzach starszych, dawnych greckokatolickich. Warmińskie i warszawskie cmentarze obsadzone są drzewami liściastymi, zaś iglaste stosowane są do nasadzeń alejowych. Zjawisko to dotyczy nie tylko cmentarzy, ale także innych obiektów sakralnych, np. dziedziców kościelnych. Wnioski z tej analizy pokrywają się z obserwacjami Janusza Pasierba, który stwierdził, że w otoczeniu świątyń coraz częściej pojawiają się drzewa iglaste, zwłaszcza żywotniki [w:] Pasierb J. S., 1995: *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, op. cit., s. 140-144.

praktycznymi, estetycznymi, ale także symbolicznymi (akcentuje oddzielenie strefy *sacrum* od *profanum*).

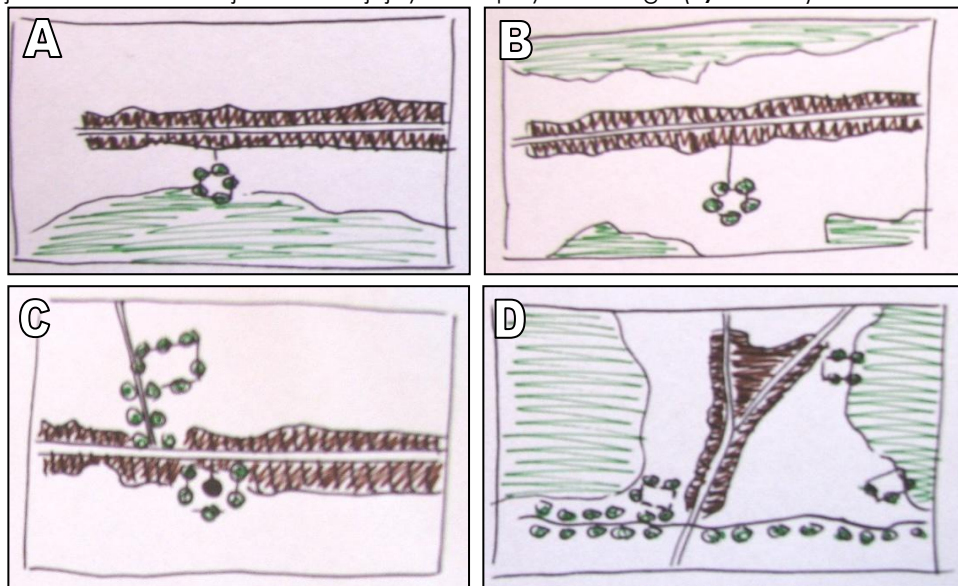

Ryc. 96. Nasadzenia z drzew iglastych wzdłuż granic cmentarza w Lesku

Obsadzanie alei cmentarnych zielenią wysoką jest zjawiskiem powszechnym dla warszawskiego i warmińskiego poligonu badawczego. Ranga głównej alei (prowadząca od wejścia do linii ogrodzenia – linii zatrzymującej kompozycję obiektu) jest podkreślana drzewostanem. Na cmentarzach warmińskich aleja przybiera postać dwóch krzyżujących się pod kątem prostym linii. W Bieszczadach zabieg ten stosowany jest rzadko. Główne aleje obsadzone drzewami zidentyfikowano na 4% badanych cmentarzy. We wszystkich przypadkach wprowadzono zadrzewienia iglaste. Analiza szaty roślinnej 162 cmentarzy dowiodła stosowanie drzew do obsadzania kwater grzebalnych. Takiej formy wykorzystania zieleni wysokiej nie stwierdzono na cmentarzach bieszczadzkich. Na poligonie warmińskim występuje na 16,7 % ogółu zbadanych cmentarzy, zaś na warszawskim – 73%. Podział cmentarza na kwatery za pomocą zadrzewień jest typowe dla obiektów komunalnych, jak również wyznaniowych o dużych powierzchniach. Drzewa podkreślają ważne elementy kompozycji cmentarza a poza tym stanowią ich tło. Dla wszystkich obiektów, bez względu na poligon badawczy, typowe są nasadzenia wokół elementów krystalizujących kompozycję cmentarza. Na dziedzińcach kościelnych (pełniących niegdyś lub współcześnie funkcje grzebalne) drzewa służą do akcentowania dróg dojścia do świątyni. W tej kategorii zastosowań dominują drzewa liściaste. Analiza drzewostanu cmentarzy wskazuje na niepokojącą tendencję – jego dewastację. Zaobserwować ją można zarówno na cmentarzach bieszczadzkich, warmińskich, jak i warszawskich. Usuwane są drzewa podkreślające pierwotny układ kompozycyjny. Niedostatek powierzchni grzebalnej skłania administratorów cmentarzy do chowania zmarłych w miejscach uzyskanych kosztem zieleni wysokiej, co burzy historyczną kompozycję. Na cmentarzach warszawskich największym zagrożeniem jest niewłaściwe przycinanie drzew, natomiast na pozostałych polach badawczych ich wycinka, niekiedy bardzo drastyczna⁶⁷⁷. Zauważono, że usuwanie zieleni wysokiej prowadzi nie tylko

⁶⁷⁷ Hoczew – wycięto wszystkie drzewa porastające wzdłuż frontowej granicy cmentarza. W Baligrodzie, Stężnicy, Głotowie, Wrzesinie oraz Świątkach znacznie przetrzebiono zieleni wysoką rozmywając pierwotny układ założenia, zwłaszcza zacierając główną aleję. Całkowicie zdewastowano krajobraz cmentarzy w Jonkowie oraz Zątnicy poprzez wycinkę wszystkich okazów.

do zubożenia cmentarza pod względem estetycznym, ale także znaczeniowym⁶⁷⁸. Analiza dowiodła, że drzewostan cmentarzy pełni istotną rolę w krajobrazie jednostki osadniczej i budowie jej systemu przyrodniczego (**Ryc. 97A-D**).

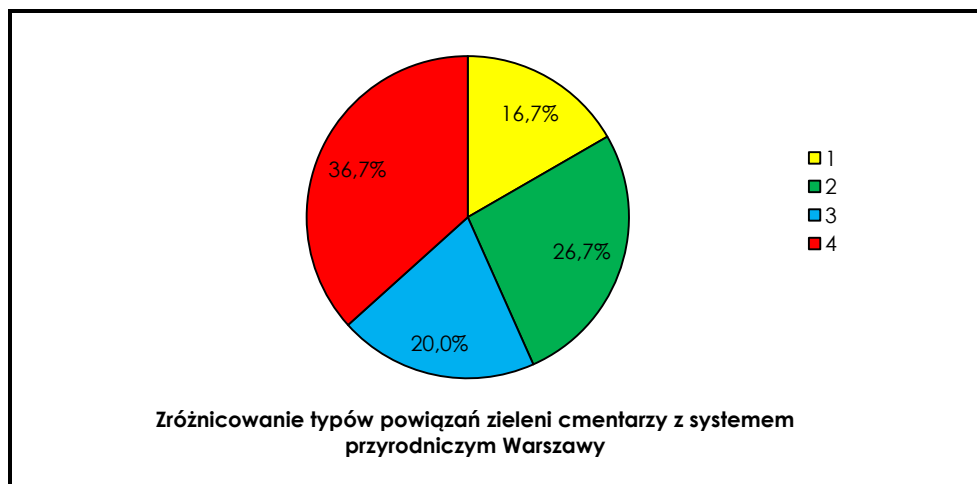
Ryc. 97A-D. Schematy miejsca zieleni cmentarzy w systemie przyrodniczym jednostki osadniczej

Zadrzewienia cmentarza mogą stanowić enklawę zieleni (**Ryc. 97B**). Do tej kategorii zakwalifikowano obiekty położone na wyniesieniu, pośród terenów otwartych (w przypadku Bieszczadów i Warmii), bądź zabudowanych, odseparowanych od systemu zieleni (w przypadku Warszawy⁶⁷⁹). Obecnie nekropole te mają postać wyrzystych dominant wysokiej zieleni na otwartej przestrzeni pól, często zupełnie pozbawionej zadrzewień. Dla poligonu bieszczadzkiego zauważono, że jeśli na terenie jednostki osadniczej występuje grupa cmentarzy to ich zieleni tworzy koncentryczny układ wokół centrum jednostki, np. Cisna, Lułowska, Komańcza⁶⁸⁰ (**Ryc. 97D**). Niejednokrotnie zadrzewienie miejsca pochówku jest włączone w jej system przyrodniczy (**Ryc. 97A**) (dla Warszawy zróżnicowanie typów powiązań zieleni cmentarzy z systemem przyrodniczym przedstawia **Ryc. 98**). Typowy dla poligonu warmińskiego wariant powiązania zieleni cmentarza z systemem przyrodniczym osiągany jest poprzez związek zadrzewienia miejsc pochówku z alejami przydrożnymi (**Ryc. 97C**).

⁶⁷⁸ Jak dowodzi **Tab. 40** przy doborze drzew istotną rolę pełni semantyka.

⁶⁷⁹ W Warszawie są to tereny pozbawione powiązań przyrodniczych z systemem terenów zieleni miejskiej (te których nie zaliczono w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta stołecznego do obszarów podstawowych systemu lub wspomagających system przyrodniczy).

⁶⁸⁰ Bieszczadzkie wsie zakładano w dolinach górskich wzdłuż cieków, na terenach bezleśnych, w otoczeniu kompleksów leśnych, tworzących zewnętrzną pierścień przyrodniczy. Pierścień wewnętrzny zaś tworzy zieleni cmentarzy. Zieleni cmentarza stanowi fazę przejścia, łącznik pomiędzy strefą zamieszkania, użytkowania codziennego (o małym udziale powierzchni biologicznie czynnej) a strefą zieleni otaczającą jednostkę.

Ryc. 98. Zestawienie typów powiązań zieleni wysokiej cmentarzy z systemem przyrodniczym miasta stołecznego Warszawy, gdzie cyfry oznaczają kolejno: 1 – cmentarze uznane za obszary podstawowe systemu przyrodniczego miasta, 2 – cmentarze uznane za obszary wspomagające system przyrodniczy miasta, 3 – cmentarze nie zaliczone do 1 i 2, ale powiązane przyrodniczo z innymi terenami zieleni miasta, 4 – cmentarze uznane za tereny zieleni urzędzonej, pozbawione powiązań z innym terenami zieleni miasta, enklawy zieleni

Analiza warstwy krzewów i bylin wybranych cmentarzy bieszczadzkich pozwoliła na stworzenie wykazu roślin posiadających właściwości ozdobne, które stosuje się nie tylko na cmentarzach, ale także w ogrodach, parkach, ogródkach przydomowych. Zwrócono także uwagę na wymiar symboliczny zidentyfikowanych odmian. Poniżej zestawiono rośliny występujące na bieszczadzkich cmentarzach z uwzględnieniem: stopnia pokrycia terenu, częstotliwości pojawiania się w granicach badanych obiektów oraz wymiaru symbolicznego (**Tab. 42**).

Nazwa polska (łacińska)	Częstotliwość pojawiania się na badanych cmentarzach	Stopień pokrycia terenu cmentarza	Treść symboliczna
WARSTWA KRZEWÓW			
Bez czarny <i>Sambucus nigra</i>	25%	8%	W czasach przedchrześcijańskich chowano pod nim zmarłych, symbol sił uzdrawiających
Kalina koralowa <i>Viburnum opulus</i>	18%	5%	Sadzona na grobach dziewcząt i młodzieńców jako symbol czystości i smutku
Bukszpan zwyczajny <i>Buxus sempervirens</i>	6,5%	10%	Znak nieśmiertelności, nadzieja zmarłychwstania, odstrasza zło, siła chroniąca przed złym duchem
Jałowiec <i>Juniperus communis</i>	6,5%	10%	Ochrona przed złymi mocami, błogostawieństwo, jego drewno służyło do palenia zwłok w czasach przedchrześcijańskich
WARSTWA ZIOŁ			
Pokrzywa zwyczajna <i>Urtica dioica</i>	100%	10 – 25%	Przywraca spokój, oczyszcza ze złej energii, jeden z środków

Nazwa polska (łacińska)	Częstość pojawiania się na badanych cmentarzach	Stopień pokrycia terenu cmentarza	Treść symboliczna
			egzorcyzmu
Wiechlina <i>Poa</i>	100%	10 – 25%	Symbol przemijalności ludzkiego życia, nawiązuje do „Bożej Roli”
Wyka płotowa <i>Vicia sepium</i>	100%	Do 10%	Symbol maryjny
<u>Podagrycznik pospolity</u> <i>Aegopodium podagraria</i>	87,5%	10 – 25%	–
Dzięgiel leśny <i>Angelica sylvestris</i>	87,5%	10 – 25%	Symbol Ducha Świętego
Wietlica samicza <i>Athyrium filix – femina</i>	87,5%	10 – 25 %	Jako gatunek paproci symbol stałego dążenia ludzi do szczęścia
Krwawnik pospolity <i>Achillea millefolium</i>	87,5%	Do 10%	Ziele czarodziejskie, sprowadzające urok
Poziomka pospolita <i>Fragaria vesca</i>	87,5%	10 – 25%	Symbol skromności, pokory, liść symbolizuje Trójcę Świętą
Jaskier rozłogowy <i>Ranunculus repens</i>	87,5%	Do 10%	Na obrazach średniowiecznych jako atrybut Maryi
<u>Śmiątek darniowy</u> <i>Deschampsia caespitosa</i>	75%	25 – 50%	–
<u>Tojeść rozestana</u> <i>Lysimachia nummularia</i>	75%	10 – 25%	–
Bluszcz kurdybanek <i>Glechoma hederacea</i>	75%	Do 10%	Symbol Najświętszej Maryi Panny
<u>Przetacznik ożankowy</u> <i>Veronica chamaedrys</i>	75%	Do 10%	Wskazuje na Chrystusa jako Zbawcę świata
Koniczyna biała <i>Trifolium repens</i>	75%	Do 10%	Symbol sił życia; w średniowieczu ze względu na trójlistność symbol Trójcy Świętej
Chaber miękkowłosy <i>Centaurea mollis</i>	62,5%	25 – 50%	Symbol bojaźliwości, wierności, stałości
Oset topianowaty <i>Carduus personata</i>	62,5%	10 – 25%	Symbol bólu i cierpienia życia, grzechów pokonanych przez Chrystusa
<u>Smotrawa okazała</u> <i>Telekia speciosa</i>	62,5%	10 – 25%	–
Barwinek pospolity <i>Vinca minor</i>	50%	25 – 50%	Symbol rajy, nieśmiertelności

Tab. 42. Zestawienie gatunków warstwy krzewiastej i zielnej cmentarzy z uwzględnieniem częstości ich występowania oraz symboliki. Podkreślono te rośliny, które posiadają własności dekoracyjne i z powodzeniem są stosowane w parkach, ogrodach i ogródkach

Zestawienie dowodzi, że 50% spośród najczęściej występujących na bieszczadzkich cmentarzach krzewów i roślin zielnych posiada wymiar symboliczny. Wśród nich stwierdzono też odmiany mające własności dekoracyjne i mogące z powodzeniem być stosowane w ogródkach przydomowych, ogrodach i parkach.

Cecha Pole badań	Tereny zieleni na terenie jednostki osadniczej (%)	Lesistość województwa, na terenie którego położone pola badawcze	Liczba stwierdzonych taksonów	Dominujące gatunki	Dominujące formy życiowe		
					Byliny	Rośliny jednoroczne, dwuletnie	Drzewa i krzewy
Bieszczady	73,1	36,5	293	Asteraceae Poaceae Apiaceae	53,1	21,6	25,3
Warmia	22,4	29,9	--	--	--	--	--
Warszawa	8,61	22,3	617 ⁶⁸¹	Rumex Brassicaceae	47,5	33,4	19,1

Tab. 43. Zestawienie danych uzyskanych z analizy szaty roślinnej dla trzech poligonów badawczych

Analiza szaty roślinnej cmentarzy Bieszczadów, Warmii i Warszawy dowodzi, że bez względu na region cmentarze stanowią bogaty rezerwuuar flory. Poza tym ich szata roślinna odgrywa istotną rolę w kompozycji cmentarza i jednostki osadniczej. Bowiem, jak dowodzą badania cmentarzy Bieszczadów, Warmii i Warszawy, stosowanie drzew pozwala na nadanie nekropoli od początku określonej kompozycji oraz odpowiedniej oprawy przystającej do miejsca spoczynku członków społeczności lokalnej.

4.4.9. Analiza form upamiętniania zmarłych

Wyniki analizy przedstawiono zgodnie z kolejnością cech inwentaryzowanych na podstawie formularza oceny nagrobka (**Ryc. 7**). Jeśli chodzi o **formę**, to na trzech poligonach badawczych zidentyfikowano pięć typów nagrobków (**Ryc. 99A-E**), przy czym wszystkie są wypadkową dwóch podstawowych sposobów orientowania nagrobka względem nieba i ziemi: wertykalnego i horyzontalnego. Podczas gdy nagrobki wertykalne⁶⁸² stanowią symboliczny wyraz myśli skierowanych ku Bogu i transcendencji, te horyzontalne dają wyraz człowieczeństwa, rodziny ludzkiej.

Typ A: nagrobek wertykalny: kamienny lub mieszany⁶⁸³. Jest to kamienny postument z krzyżem (kamiennym, z tego samego surowca, co cokół nagrobka – w przypadku obiektu kamiennego oraz żeliwnym lub żelaznym jeśli obiekt jest mieszany). Krzyż najczęściej przybiera postać prostego, ozdobionego motywami roślinnymi lub wyobrażeniem Ukrzyżowanego Chrystusa. Do tej kategorii zaliczone są także nagrobki posiadające nastawy o innej formie niż krzyż, np.: kolumna, popiersie zmarłego, figura, obelisk.

⁶⁸¹ Więcej stwierdzono tylko w ogrodach botanicznych – 675. Na podstawie badań: Lisowska M. i in., 1993: *Flora cmentarzy lewobrzeżnej Warszawy ...*, op. cit. oraz Lisowska M. i in., 1994: *Flora cmentarzy lewobrzeżnej Warszawy ...*, op. cit.

⁶⁸² Wertykalizm przeciwstawia to co jest w górze temu co jest na dole. W górze są niebo, gwiazdy i inne ciała niebieskie, w dole zaś ziemia i to co pod nią – świat podziemny. Więcej: Jacko J., 2005: *Struktura symboli wertykalnych a ich rola w komunikacji międzykulturowej i w zarządzaniu* [w:] Klima E. (red.), *Religion in the time of changes*, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Planowania Przestrzennego, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 177-194 oraz Eliade M., 2000: *Traktat o historii religii*, op. cit.

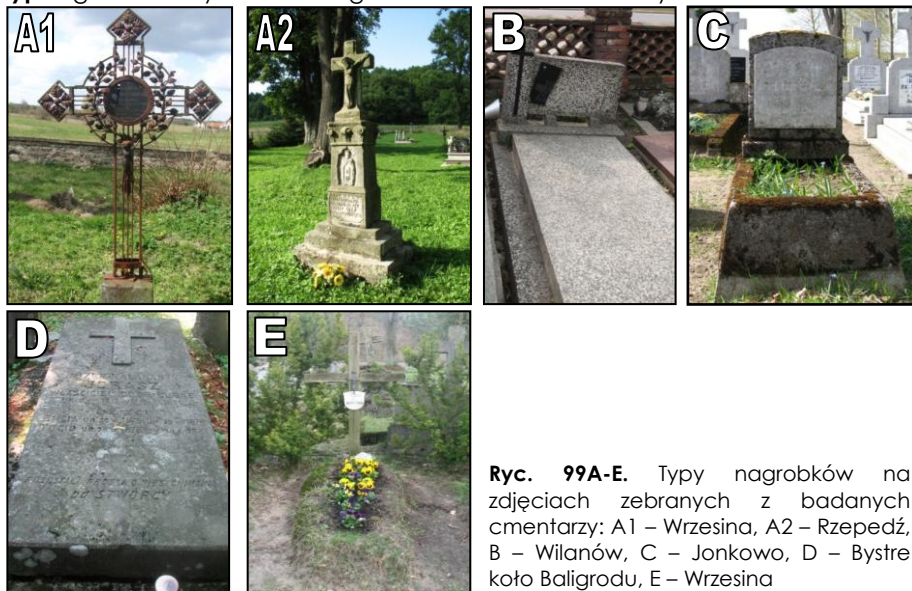
⁶⁸³ W skansenie w Sanoku zidentyfikowano nagrobki słupowe drewniane bojkowskie, które wpisują się w nurt wertykalnych form upamiętniania zmarłych. Niestety w terenie nie udało się znaleźć takich nagrobków.

Typ B: nagrobek horizontalny, murowany. Jest to grób pełny ze znacznie wyniesioną nad powierzchnię ziemi płaszczyzną poziomą oraz pionową tablicą, krzyżem lub figurą.

Typ C: nagrobek horizontalny, mieszany: ziemno – murowany. Jest to obudowa pola grobowego betonową, lastrykową lub granitową opaską, wypełnienie ziemią.

Typ D: nagrobek horizontalny, płyta nagrobna. Jest to najprostszy typ nagrobka. Przybiera postać poziomej lub lekko pochylonej płyty z napisem.

Typ E: grób ziemny. Jest to mogiła ziemna oznaczona krzyżem lub kamieniem.

Ryc. 99A-E. Typy nagrobków na zdjęciach zebranych z badanych cmentarzy: A1 – Wrzesina, A2 – Rzepedź, B – Wilanów, C – Jonkowo, D – Bystre koło Baligrodu, E – Wrzesina

Datowanie Typy nagrobków	Bieszczady			Warmia			Warszawa		
	Do 1890	1891 - 1920	1921 - 1947	Do 1890	1891 - 1920	1921 - 1945	Do 1890	1891 - 1920	1921 - 1945
A	●	●	●	●	●	●	●	●	●
B		●	●		●	●		●	●
C		●	●	●	●	●		●	●
D		●	●		●	●	●	●	●
E	●	●	●	●	●	●		●	●

Tab. 44. Zestawienie typów nagrobków występujących na badanych cmentarzach w podziale na trzy okresy, gdzie symbol kółka oznacza częstotliwość występowania: ● – często, ● – bardzo często (dominuje)

Do 1890 roku na wszystkich poligonach badawczych dominowały nagrobki o formie wertykalnej: kamienne cokoty zwieńczone kamiennymi bądź żeliwnymi odlewanymi krzyżami⁶⁸⁴. Na Warmii te ostatnie stanowią największą grupę form

⁶⁸⁴ Więcej na ten temat w artykule: Długozima A., 2009: *Bieszczadzkie krzyże cmentarne* [w:] „Spotkania z Zabytkami”, Nr 6/2009, s. 23-24.

upamiętniania zmarłych o XIX – wiecznej proveniencji. Nagrobki wertykalne mieszane zidentyfikowano na 83% warmińskich cmentarzy⁶⁸⁵. Dla cmentarzy bieszczadzkich dominacją nagrobków wertykalnych, zwłaszcza o kamiennej podstawie i zwieńczeniu w formie żeliwnego krzyżka, zauważalna jest przez cały analizowany okres. Na Warmii od końca XIX wieku do 1945 roku przeważały nagrobki horyzontalne w postaci kamiennej (lastrykowej lub betonowej) obudowy pola grobowego wypełnionej ziemią. Te otaczające groby proste opaski obecnie są obrosnięte mchem, porostami, zaś ziemię przerasta barwinek pospolity (*Vinca minor*) oraz samosiewy drzew i krzewów. Na zbadanych pięciu warszawskich cmentarzach w okresie 1891 – 1945 dominowały nagrobki horyzontalne murowane, pełne.

Ważnych informacji na temat społeczności lokalnych dostarcza **schemat ikonograficzny** zgodnie z którym wykonywano cmentarne krzyże. Na Warmii i w Warszawie dominowały te opracowane na podstawie schematu łacińskiego, natomiast w Bieszczadach zauważono wzajemne przenikanie się schematów (obok łacińskiego i wschodniego najczęściej występował wzorzec krzyża mieszający cechy tych dwóch wymienionych⁶⁸⁶). Specyfika sztuki sepulkralnej Bieszczadów do 1947 roku przejawiała się także w sposobie kształtowania podstawy żeliwnego krzyża. Znajdowały się w niej figuralne przedstawienia scen biblijnych lub symboliczne postacie.

Do ciekawych wniosków doprowadza także analiza nagrobków z uwzględnieniem podziału cmentarzy na miejskie i wiejskie. W porównaniu z miejskimi nekropolami (zwłaszcza zestawiając cmentarze warmińskie i bieszczadzkie z tymi warszawskimi) te wiejskie zachowują znacznie mniej przykładów sztuki sepulkralnej. Na wiejskich cmentarzach nie pojawiają się nagrobki z pełnoplastycznymi rzeźbami figuralnymi. Ponadto, zaobserwować na nich można trwałość formy. Z kolei, na cmentarzach miejskich w stosunku do nagrobków datowanych na I połowę XX wieku zauważalna jest tendencja wzrostu liczby grobów horyzontalnych względem wertykalnych (co może świadczyć o sekularyzacji społeczności). Na cmentarzach wiejskich utrzymuje się przewaga grobów wertykalnych.

Jeśli chodzi o **materiał nagrobków** to zauważyć można zapóźnienie cywilizacyjne obiektów warmińskich i bieszczadzkich względem Warszawy. Zmiany w zakresie wykorzystywania materiałów na nagrobki przebiegały w dwóch fazach. Do lat 20. XX wieku piaskowiec stanowił główny budulec nagrobków, co należy wiązać z pojawieniem się w II połowie XIX wieku nagrobków zwieńczonych żeliwnymi krzyżami (piaskowiec używany na cokoty). W okresie międzywojennym wspomniany już piaskowiec został wyparty przez beton⁶⁸⁷ a następnie lastryko i granit. Po zarejestrowaniu motywów plastycznych występujących na objętych badaniami nagrobkach wygenerowano ich pięć kategorii. **Zespoły symboli stosowane w sztuce nagrobnej** na cmentarzach warszawskich, warmińskich i bieszczadzkich to:

⁶⁸⁵ Więcej na ten temat w artykule: Długozima A., 2010: *Trzy cmentarze gminy Jonkowo ...*, op. cit.

⁶⁸⁶ Długozima A., 2009: *Bieszczadzkie krzyże cmentarne*, op. cit., s. 23-24 oraz Kobiela S., 2000: *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*, PAX, Warszawa.

⁶⁸⁷ Do popularności tego materiału przyczyniła się jego dostępność, łatwość pozyskania, niskie koszty, co nie pozostawiało bez znaczenia przy wzrastającej liczbie mieszkańców.

Typ A: Symbole śmierci, jej atrybuty, personifikacje: czaszka, piszczele, sarkofag, urna, klepsydra, szkielet, antyczne personifikacje śmierci takie jak Thanatos – anioł śmierci;

Typ B: Symbole odnoszące się do nadziei zmartwychwstania i sprawiedliwego sądu: krzyż, kotwica, waga, gałązka palmowa;

Typ C: Symbole traktujące o znikomości i nietrwałości doczesnego życia: złamane, strzaskane kolumny, uschnięte drzewo, złamane, zerwane lub zwiędłe kwiaty;

Typ D: Symbole żałoby i jej atrybuty, personifikacje: Kobieta – płaczka, smutne aniołki, kir;

Typ E: Motywy odnoszące się do osoby zmarłego: atrybuty odnoszące się do cech charakteru, przynależności rodowej i społecznej zmarłego.

Jeśli chodzi o symbolikę to na cmentarzach miejskich obserwuje się w ostatnim dwudziestolecu XIX i początkach XX wieku bogaty repertuar form i treści kommemoratywnych: złamana kolumna, urna, kotwica, otwarta księga, drzewo, ornamenty roślinne – motywy przynależne do wszystkich pięciu wygenerowanych kategorii. Zarówno na cmentarzach bieszczadzkich i warmińskich zauważalny jest dysonans między obiektami miejskimi i wiejskimi. Na cmentarzach położonych w ośrodkach miejskich występuje bogatszy katalog treści symbolicznych, zaś na tych wiejskich pojawiają się symbole proste, naiwne, silnie związane z chrześcijaństwem. Ponadto, na cmentarzach miejskich można zauważyć odwoływanie się do klasycyzmu – pojawiają się nagrobki bez oznak religijnych.

Zespoły symboli – typy:	Bieszczady		Warmia		Warszawa	
	Przed 1945	Po 1945	Przed 1945	Po 1945	Przed 1945	Po 1945
A	●		●		●	
B	●	●	●	●	●	●
C	●	●	●	●	●	●
D	●		●		●	
E	●		●		●	

Tab. 45. Częstotliwość występowania poszczególnych zespołów treści symbolicznych na badanych cmentarzach w podziale na dwa okresy, , gdzie symbol koła oznacza częstotliwość występowania: ● – często, ● – bardzo często (dominuje)

Formularze oceny nagrobków wypełniono także dla cmentarzy ewangelickich, żydowskich i prawosławnych, zauważając zbieżność motywów plastycznych wykorzystywanych w sztuce sepulkralnej. Dowodzi to, że treści symboliczne typowe dla ikonografii różnych grup wyznaniowych wzajemnie się przenikają i współistnieją w jednym dziele także z uwagi na te same warsztaty kamieniarskie wykonujące nagrobki. Czytelne wskaźniki identyfikacji grupowej stanowią: symbolika nagrobków i język inskrypcji⁶⁸⁸. Badanie epitafiów na Warmii, w Bieszczadach i w Warszawie wskazało na ich dwie funkcje. Po pierwsze, stanowią one kronikę życia i wyraz więzi rodzinnych (**Tab. 46**). Po drugie, dostarczają informacji na temat stosunku ówczesnych zmarłego do śmierci oraz do roli przypisywanej nagrobkowi (**Tab. 47**).

⁶⁸⁸ Podczas gdy symbolika i inskrypcje na cmentarzach warszawskich są coraz bardziej zlaicyzowane i zunifikowane to na Warmii i w Bieszczadach za pośrednictwem nagrobków manifestuje się swoją odrębność. Np. na łemkowskich cmentarzach (zachodnia część bieszczadzkiego obszaru badań) odnaleźć można niespotykane w innych wsiach Bieszczadów łemkowskie krzyże, płaskorzeźby Św. Jerzego.

Obszar i datowanie Epitafia	Bieszczady		Warmia		Warszawa	
	Do 1945	Po 1945	Do 1945	Po 1945	Do 1945	Po 1945
Życiorys	●	●	●	●	●	●
Portret moralny	●	●			●	●
Określenie grupy społecznej ⁶⁸⁹	●	●	●	●	●	●
Określenie więzów rodzinnych	●				●	●
Fundatorzy nagrobka	●				●	

Tab. 46. Zestawienie epitafiów dla trzech poligonów badawczych, gdzie symbol koła oznacza częstotliwość występowania: ● – często, ● – bardzo często (dominuje)

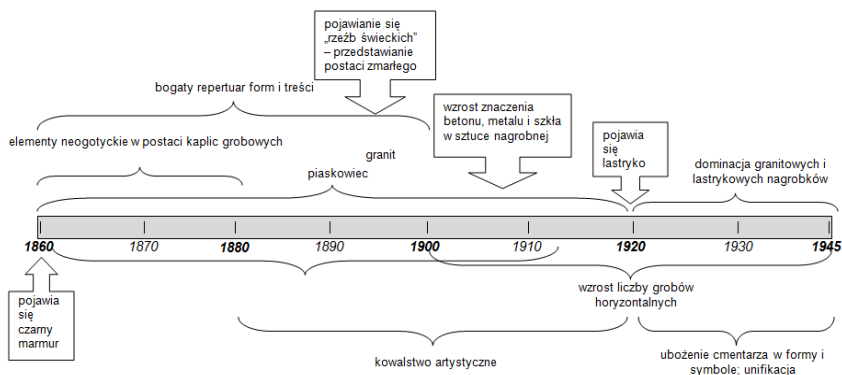
Obszar i datowanie Typy epitafiów ⁶⁹⁰	Bieszczady		Warmia		Warszawa	
	Do 1945	Po 1945	Do 1945	Po 1945	Do 1945	Po 1945
Typ I: Ciało	●		●		●	
Typ II: Szczątki, zwłoki	●				●	
Typ III: Pomnik i pamięć	●	●	●	●	●	●
Typ IV: Wezwanie religijne, wyznanie wiary	●	●	●	●	●	●

Tab. 47. Zestawienie epitafiów dla trzech poligonów badawczych, gdzie symbol koła oznacza częstotliwość występowania: ● – często, ● – bardzo często (dominuje)

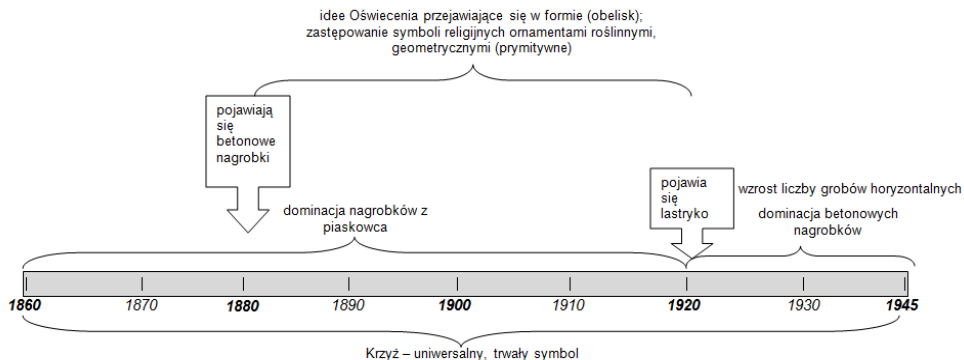
Jeśli chodzi o inskrypcje to zmiany w ich zakresie na cmentarzach miejskich i wiejskich, zarówno w Bieszczadach, jak i na Warmii, przebiegały równolegle. Inskrypcje na najstarszych nagrobkach (datowanych do końca XIX wieku) w 90% ograniczają się do podania informacji o zmarłym (data urodzenia i śmierci, profesja). Z czasem formuła inskrypcji została rozbudowana o wezwanie – apel o pamięć, pokój duszy, modlitwę i informację o fundatorze. Treść werbalna komunikatów nagrobnych dostarcza także informacji na temat przynależności narodowej, pochodzenia zmarłego. Wiedzę tę pozyskano analizując język inskrypcji. Na wiejskich cmentarzach bieszczadzkich aż 49% zachowanych inskrypcji zapisanych jest cyrylicą, językiem starocerkiewnośłowiańskim, 37% po polsku, 12% po niemiecku, zaś pozostałe 2% po czesku. Na cmentarzach miejskich zachowały się zaledwie 4 nagrobki z inskrypcjami pisanymi cyrylicą. Na Warmii aż 90% zachowanych inskrypcji pochodzących sprzed 1945 roku zapisanych jest po niemiecku, po 5% w języku polskim i białoruskim. Na nagrobkach współczesnych aż 99% napisów wykonano w języku polskim, pozostały 1% to inskrypcje niemieckojęzyczne. Na objętych badaniami cmentarzach warszawskich stwierdzono dominację napisów polskich. Większość z zachowanych nagrobków na cmentarzach warmińskich i bieszczadzkich skrywa prochy nauczycieli, duchownych, urzędników i właścicieli ziemskich. Stanowi to dowód, że mieszkańców nie było stać na postawienie kamiennego nagrobka. Miejsce ich spoczynku znakowały mogiły ziemne, które cechuje tymczasowość a w związku z tym zniknęły już z krajobrazu badanych cmentarzy.

⁶⁸⁹ Poczucie tożsamości miejsca, co przejawia się w podawaniu na nagrobku np.: miejsca pochodzenia, obywatelstwa.

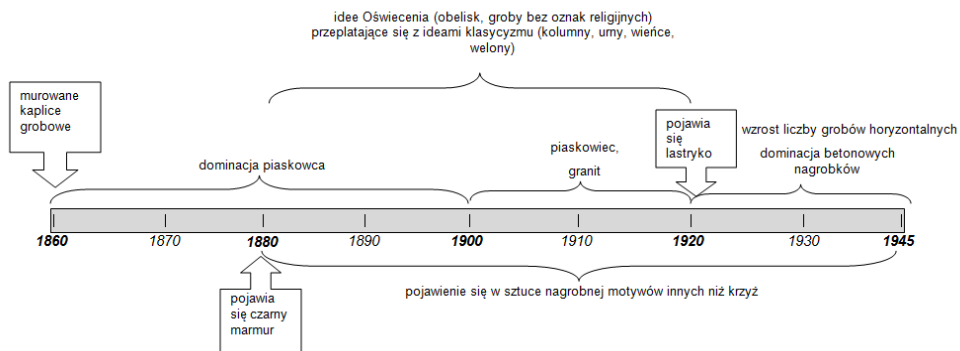
⁶⁹⁰ Typologia epitafiów na podstawie: Vovelle M., 2004: *Śmierć w cywilizacji Zachodu ...*, op. cit.

Ryc. 100. Zestawienie wyników analizy nagrobków poligonu warszawskiego

Ryc. 101. Zestawienie wyników analizy nagrobków na cmentarzach wiejskich Warmii i Bieszczadów

Ryc. 102. Zestawienie wyników analizy nagrobków na cmentarzach miejskich Warmii i Bieszczadów

Zaobserwowano, że na cmentarzach bieszczadzkich nagrobki historyczne najczęściej występują jako destruktury. Na Warmii zakładane są namiastki lapidariów. Na cmentarzach wydzielane są miejsca, w których tworzy się kolekcje najstarszych nagrobków.

Badanie inskrypcji na bieszczadzkich cmentarzach wskazały, że przez około 10 lat na cmentarzach nie przybywały nowe groby. II wojna światowa i reperkusje z nią związane wpłynęły na upadek sztuki kamieniarskiej i stopniowy zanik specyficznych regionalnych cech cmentarzy w warstwie nagrobków. Powojenne rozproszenie społeczności lokalnych wpłynęło na rezygnację z zewnętrznych oznak tożsamości, co tłumaczyłoby odejście od tradycji umieszczania na nagrobku informacji o miejscu pochodzenia zmarłego, jego przynależności narodowościowej. Większość nagrobków wznoszonych po 1946, 1947 roku wykonano w oparciu o powszechne wzory (groby horyzontalne) i materiały (głównie lastryko). Cmentarze w warstwie form upamiętniania zmarłych przestają świadczyć o odrębności i unikalności kultury ludzi je tworzących. Niejednokrotnie zwracano uwagę na konserwatyzm zachowań, który związany jest z miejscami pochówku, tym bardziej zaskakuje, że odchodzenie od tradycyjnych wzorów sztuki sepulkralnej odbyło się w tak krótkim czasie (jedno pokolenie).

Badania prowadzone wzdłuż transektów na wybranych cmentarzach wskazały na dynamikę w sytuowaniu nagrobków. Należy przypuszczać, że dzieje się tak za sprawą dwudziestoletniego okresu pochówku⁶⁹¹, który powoduje, że właściwie można mówić o tymczasowości grobu zaznaczonego nagrobkiem.

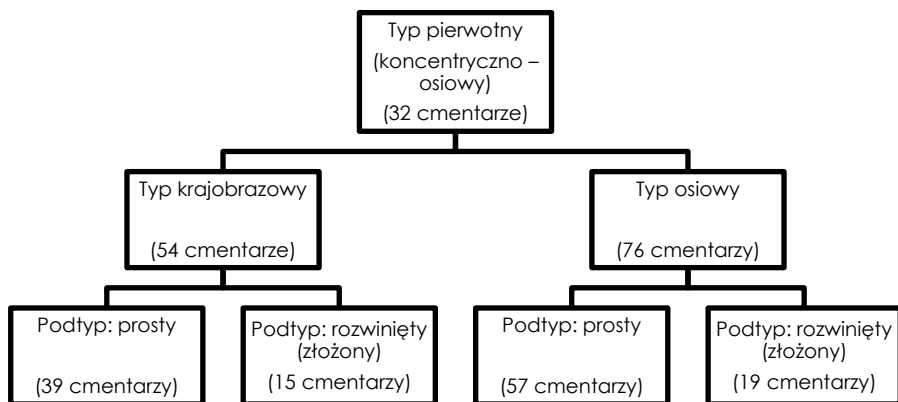
Reasumując należy zauważyć, że wygląd form upamiętniania zmarłych na badanych cmentarzach uzależniony jest od takich czynników jak: obowiązujące idee (choć z opóźnieniem; np. na warszawskich grobach nawiązania do idei Oświecenia odnajdziemy w końcu XVIII i na początku XIX wieku, podczas gdy w Bieszczadach od lat 80. XIX wieku), dostępność surowca i jego cena, obowiązujące przepisy prawa (nie wykluczone, że na skromny wygląd nagrobków wpływ wywarły surowe normy ustawodawstwa) oraz status społeczny mieszkańców i poziom kultury duchowej, materialnej społeczności.

4.4.10. Analiza układu cmentarzy

Analiza 162 cmentarzy pod kątem komponentów tworzących ich układ doprowadziła do powstania trzech typów układów nekropoli (**Ryc. 103**). Zauważono, że rdzeń wszystkich przebadanych rozwiązań kompozycyjnych stanowi cmentarz oparty o założenie przykościelne. Reminiscencje takiego układu odnaleźć można w każdym z typów. Przejawiają się one w sposobie: prowadzenia alei (linearność, ortogonalność), wyodrębnienia centrum (powiązanie go z dominantą) oraz oparcia założenia o główną oś. Natomiast różnice w sposobie doboru elementów kompozycji, jak również przemiany dokonujące się na obszarach opracowań spowodowały, że ten pierwotny model kompozycji podlegał modyfikacjom, przeobrażając się w cmentarz krajobrazowy bądź osiowy o dwóch poziomach rozwoju: pierwotnym lub rozwiniętym.

Od międzywojnia dla cmentarzy miejskich powszechne stają się układy złożone (osiowe i krajobrazowe). Typ krajobrazowy zidentyfikowano na cmentarzach komunalnych i wojennych, zaś osiowy złożony na cmentarzach komunalnych i wyznaniowych grzebalnych.

⁶⁹¹ Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych z dnia 31 stycznia 1959 roku, Dz. U. z 1959 roku, Nr 11, poz. 62. Artykuł 7.

Ryc. 103. Zestawienie układów cmentarzy

Badane rodzaje cmentarzy (w nawiasie podano liczbę cmentarzy)	Zidentyfikowane układy cmentarzy				
	Pierwotny (koncentryczno – osiowy)	Krajobrazowy prosty	Krajobrazowy złożony	Osiowy prosty	Osiowy złożony
BIESZCZADY					
Wyznaniowe (78)	● (12)	● (33)	● (1)	● (31)	● (1)
Komunalne (1)				● (1)	
Wojenne (4)	● (3)			● (1)	
WARMIA					
Wyznaniowe (28)	● (10)	● (6)		● (12)	
Komunalne (2)			● (1)		● (1)
Wojenne (1)			● (1)		
WARSZAWA					
Wyznaniowe (40)	● (7)		● (9)	● (8)	● (15)
Komunalne (3)			● (1)		● (2)
Wojenne (6)			● (2)	● (4)	
Razem	32	39	15	57	19

Tab. 48. Zestawienie badanych cmentarzy z uwzględnieniem dominującego układu w relacji do pola badań, w nawiasach podano liczbę obiektów, oznaczono: ● – istnienie pojedynczych obiektów w poszczególnych regionach zaliczonych do odpowiedniego typu kompozycji, ● – dominację danego typu kompozycji

Poniżej dokonano charakterystyki wygenerowanych układów nekropoli w oparciu o cechy zawarte w kluczu do identyfikacji elementów kompozycji cmentarzy (Tab. 11).

4.4.10.1. Układ pierwotny (koncentryczno – osiowy)

Do typu pierwotnego zakwalifikowano łącznie 32 cmentarze z trzech obszarów objętych badaniami. Znalazły się tu założenia cmentarne towarzyszące innym obiektom: kościołom, cerkwiom, kaplicom, mauzoleom. Cmentarze zaliczone do tego typu cechuje przynależność do grupy nekropoli wyznaniowych kreowanych przy użyciu podobnych zabiegów kompozycyjnych, ale przy użyciu innych środków związanych ze statusem materialnym.

Na cmentarzach warmińskich i bieszczadzkich powszechniej występuje **ogrodzenie** niepełne, ażurowe. Granice cmentarza są dodatkowo podkreślone krajobrazowo poprzez nasadzenia drzew wzdłuż ogrodzenia. Ponadto, na cmentarzach bieszczadzkich (niegdyś łemkowskich) zidentyfikowano pozostałości dawnych kamiennych murów oddzielających cmentarz cerkiewny od grzebalnego (**Ryc. 104A**). W Warszawie dominują obiekty wygrozione z otoczenia w sposób pełny, niekiedy wymykający się schematom (np. mur cmentarny wykonany z półkolistych kształtek ceramicznych – **Ryc. 104B**). Zaznaczyć należy, że w żadnym z analizowanych 32 obiektów ogrodzenie nie przekracza 1,5 m wysokości.

Ryc. 104A-B. Cmentarze w Turzańsku – polygon bieszczadzki (A) oraz w Wilanowie (B) – polygon warszawski

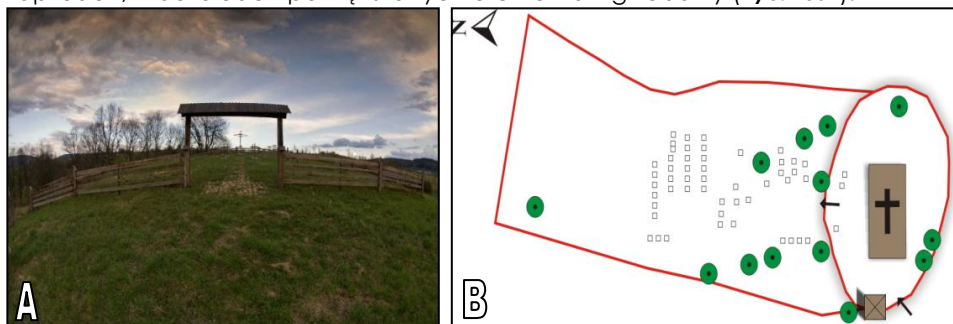
Dla tego układu cmentarzy dominują **bramy** wyróżniające się na tle ogrodzenia. Wyodrębnić można dwie przeważające formy wejścia na cmentarz: posiadające architektoniczny wystrój i płaskorzeźbione detale (**Ryc. 105 A i B, D**) lub przekryte, przesklepione np. dwiema krzyżującymi się belkami (**Ryc. 105 C**) bądź daszkiem gontowym (**Ryc. 105 E i F**).

Ryc. 105A-F. Cmentarze w: Kwiecewie (A i B), Lesku⁶⁹² (C), warszawskim Wilanowie (D), Rzepedzi (E) oraz detale wieńczący wejście w Różynce (F)

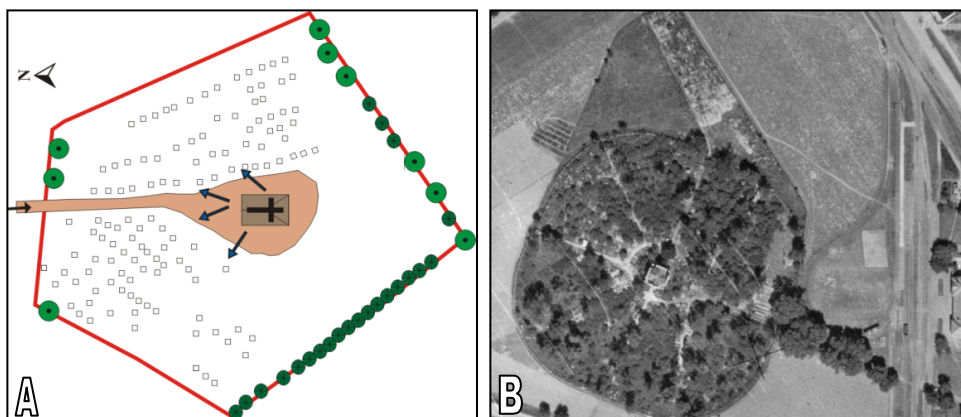
Cmentarze o układzie pierwotnym cechuje jednoprzestrzenność (cmentarze warszawskie i warmińskie nieużytkowane oraz bieszczadzkie: wojenne i te w Chmielu, Zagórze i Jankowcach) (Ryc. 106A). Kompozycja składająca się z sekwencji wewnątrz (najczęściej dwóch) dotyczy cmentarzy przy świątyniach, kaplicach, mauzoleach powiększanych o cmentarz grzebalny (Ryc. 106B).

Ryc. 106A-B. Cmentarz w Uhercach (A), schemat kompozycyjny cmentarza w Rzepedzi, gdzie: ● - drzewa, ↗ - wejście, □ - nagrobki, — - granice cmentarza, ■ - budynki kościelne (świątynia, dzwonnica) (B)

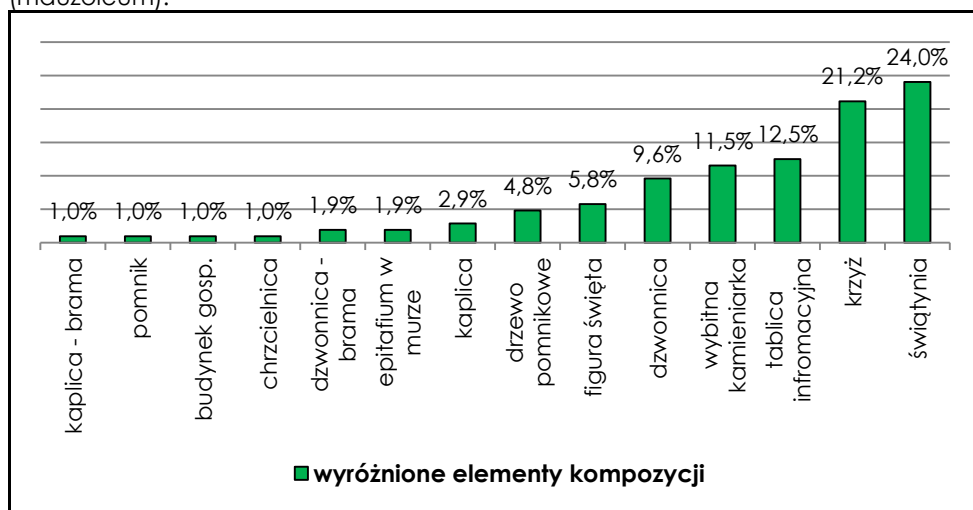
Dominanta występuje w powiązaniu z akcentami kompozycyjnymi. Stanowi ją świątynia, kaplica lub mauzoleum. Kumulacja elementów kompozycji zauważalna jest w centrum założenia cmentarnego. Główny punkt cmentarza stanowi wspomniana powyżej dominanta (Ryc. 107A i B).

⁶⁹² Więcej na temat cmentarza wojskowego w Lesku: Maciela S., 1999: *Cmentarz wojskowy w Lesku z okresu I wojny światowej (1914 – 1915)* [w:] „Bieszczad”, Nr 6/99, s. 182 – 198 oraz Uliasz B., 2006: *Cmentarze, kwatery i mogiły wojenne ...*, op. cit., s. 200-202.

Ryc. 107A-B. Schemat kompozycyjny cmentarza w Zahoczewiu (A) oraz fragment ortofotomapy przedstawiający cmentarz w Wilanowie⁶⁹³ w 1945 roku. Źródło: <http://www.mapa.um.warszawa.pl/mapa/Mapa.aspx?service=Historical> (8.09.2010) (B)

Pierwotny układ cmentarza jest jedynym ze zdiagnozowanych, w którym dominującym **elementem kompozycji** nie jest krzyż. Rolę tę pełni świątynia, kaplica (mauzoleum).

Ryc. 108. Zestawienie wyróżnionych elementów kompozycji zinwentaryzowanych na cmentarzach zakwalifikowanych do typu mieszanego

Odnotowano równowagę pomiędzy elementami naturalnymi (szata roślinna) a antropogenicznymi (kamieniarka). Dominują obiekty posiadające ograniczoną rozciągłość widokową. Powiązania widokowe są niepełne z uwagi na granice

⁶⁹³ Więcej informacji na temat historii, kompozycji i przeobrażeń cmentarza wilanowskiego znaleźć można w następujących źródłach: Świątkowski M., 1995: *Zagadnienia powiększenia zabytkowych cmentarzy ...*, op. cit. (bogaty materiał ikonograficzny) oraz Móraski K., 1989: *Przewodnik historyczny po cmentarzach ...*, op. cit., s. 91-93.

cmentarza wzmocnione krajobrazowo drzewami stanowiącymi przesłonę widokową.

4.4.10.2. Układ krajobrazowy

W Bieszczadach, Warszawie i na Warmii zidentyfikowano łącznie 54 cmentarze zaliczone do kompozycji krajobrazowej. Poniżej przedstawiono zestawienie cech wspólnych oraz tych odróżniających, które przełożono na dwa podtypy kompozycji: prosty i złożony (rozwinęty).

Cechy wspólne (Bieszczady, Warmia, Warszawa)	
<ul style="list-style-type: none"> - przewaga cmentarzy wyznaniowych; - dominacja drzew i krzewów nad warstwą zielną; - rozwinięte przestrzennie tło, plastyczność układu; - tablice informacyjne przy wejściu, co stanowi nawiązanie do parku, ogrodu publicznego⁶⁹⁴; - granice cmentarza wzmocniono krajobrazowo przez zieleni wysoką; - cmentarze datowane w większości przypadków na połowę XIX wieku, najmłodsze założenia pochodzą z końca lat 40. XX wieku⁶⁹⁵; upływ czasu wpływa na dojrzałość drzewostanu, co przekłada się na „krajobrazowość”. 	
Cechy odróżniające	
Bieszczady i Warmia (39 cmentarzy)	Warszawa + Lidzbarsk Warmiński⁶⁹⁶, Drwęck⁶⁹⁷, Kalnica⁶⁹⁸ (15 cmentarzy)
- układ swobodny;	- połączenie dwóch porządków swobodnego i linearnego;
- cmentarze nieużytkowane, w związku z tym elementy pierwotnej kompozycji podlegają procesowi destrukcji na skutek upływu czasu, braku prac zabezpieczających i sukcesji wtórnej -> ruiny obiektów architektonicznych, destrukty nagrobków -> nawiązanie do ogrodów krajobrazowych ⁶⁹⁹ ;	- ciekawa kamieniarka; zabiegi kompozycyjne polegające na łagodzeniu multiplikowanych linii prostych poprzez obsadzenia kwater szpalerami drzew, żywopłotów; - z kompozycją tej grupy cmentarzy wiąże się atrybucja – twórcy założeń nie są anonimowi;
- mała powierzchnia cmentarzy (średnia dla cmentarzy bieszczadzskich i warmińskich 0,63 ha);	- duża powierzchnia cmentarzy (średnia 25,1 ha);
- kompozycja jednoprzestrzenna, wewnątrz proste lub nieczytelne, trudne do zidentyfikowania na skutek dewastacji	- kompozycja oparta na sekwencji wnętrz ułożonych osiowo, promieniście lub w sposób mieszany;

⁶⁹⁴ Rylke J., 2000: *Komponowanie ogrodu*, op. cit.

⁶⁹⁵ Okres zakładania i komponowania tych cmentarzy należy także wiązać z trendami w sztuce ogrodowej oraz w urbanistyce. Wtedy to bowiem żywa stała się idea parków publicznych, krajobrazowych oraz miasta – ogrodu.

⁶⁹⁶ Cmentarz założony w latach 1925-1927 częściowo na terenie dawnych ogrodów księcia Ignacego Krasickiego. Centralną część założenia stanowi wzgórze kolistie otoczone alejkami – Gogoła z wyobrażeniem Pasji. Kaplica przedstawiająca śmierć Chrystusa na krzyżu jest usytuowana na zamknięciu osi, ale jednocześnie stanowi początek, od niej rozpoczyna się trasa Drogi Krzyżowej. Stacje prowadzą do dalszych kwater położonych w niższych częściach cmentarza.

⁶⁹⁷ Cmentarz wojenny z okresu I wojny światowej w Drwęcku zakwalifikowano do tej kategorii ze względu na umiejętne wykorzystanie ukształtowania terenu przy jego komponowaniu (zbocze). Groby żołnierzy usytuowane są na kilku tarasach, których zbocza umocniono kamieniami polnymi. Dodatkowo, granice założenia obsadzono świerkami. Knercer W., 1995: *Cmentarze wojenne ...*, op. cit., s. 43-44.

⁶⁹⁸ Cmentarz cerkiewny w Kalnicy został przekształcony w park pobliskiego ośrodka wypoczynkowego „Bogdanka”. Kryciński S., 2007: *Bieszczady. Słownik historyczno – krajoznawczy. Część 2 ...*, op. cit., s. 176-198 oraz *Kalnica koło Wetliny*, 1999: [w:] *Bieszczady. Przewodnik*, op. cit., s. 283.

⁶⁹⁹ Majdecki L., 2009: *Historia ogrodów. Tom 2*, op. cit., s. 85-204.

krajobrazu cmentarza;	
- przewaga szaty roślinnej nad kamieniarką;	- równowaga szaty roślinnej i kamieniarki;
- dominacja ogrodzeń ażurowych i naturalnych oraz bram nie odróżniających się formą od sposobu wygradzania cmentarzy z otoczenia;	- dominacja ogrodzeń pełnych architektonicznych i bram odróżniających się formą; brama pełni funkcję reprezentacyjną;
- nieregularne, nieutwardzone ciągi pieszce;	- ciągi utwardzone, charakter alejowy; rozwiązania komunikacyjne na zasadzie rond, co ma przełamywać linearność układu;
- wykorzystanie topografii terenu; tączność cmentarzy z otaczającym krajobrazem; przenikanie;	- cmentarze stanowią enklawę zieleni na terenie jednostki osadniczej; wyróżnianie;
- nieliczne obiekty objęte ochroną prawną ⁷⁰⁰ .	- dominacja obiektów objętych ochroną ⁷⁰¹ ;

↓	↓
Kompozycja krajobrazowa prosta/pierwotna	Kompozycja krajobrazowa złożona/rozwinęta

Równolegle scharakteryzowano elementy budujące układ krajobrazowy prosty i złożony. W przypadku kompozycji krajobrazowej prostej dominują dwa typy **ogrodzeń**: drewniane (belki mocowane poziomo: **Ryc. 109A**, sztachety mocowane pionowo) i naturalne, krajobrazowe (wieniec drzew, wyniesienie terenu obsadzone kępą zieleni wysokiej: **Ryc. 109B**, dopełnienie stanowią granice wytyczone przy użyciu siatki metalowej i drucianej).

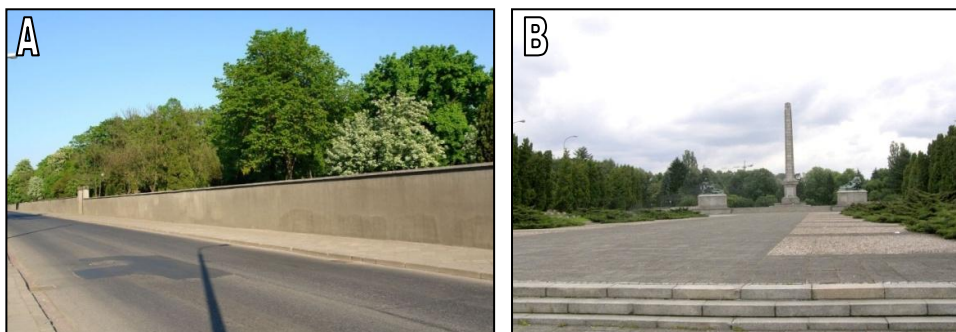
Ryc. 109A-B. Cmentarze w Jabłonkach (A), Radziejowej (B)

Dla obiektów zakwalifikowanych do typu kompozycji krajobrazowej rozwiniętej standardową formą delimitacji granic jest ogrodzenia pełne⁷⁰² murowane lub betonowe ze wszystkich stron lub ogrodzenie pełne od strony frontowej, „reprezentacyjnej”. Dodatkowo, granice cmentarza są wzmocnione krajobrazowo (przez zieleń wysoką) (**Ryc. 110A**). Cmentarze wojskowe w formie parkowej pozbawione ogrodzenia (**Ryc. 110B**).

⁷⁰⁰ 12,5% spośród wszystkich cmentarzy o kompozycji krajobrazowej na bieszczadzkim i warmińskim poligonie badawczym wpisano do wojewódzkiego rejestru zabytków (wszystkie obiekty objęte ochroną zidentyfikowano w Bieszczadach).

⁷⁰¹ 59% ogółu cmentarzy zakwalifikowanych do tej grupy figuruje we właściwym wojewódzkim rejestrze zabytków. Tzn.: cmentarz Bródnowski nr rejestru 803-A z 1.07.1965, Żydowski na Bródnie nr rejestru A-856 z 5.09.2009, Powązkowski 445/1 z 1.07.1965, Ewangelicko – Augsburski 311 z 1.07.1965, Ewangelicko – Reformowany 310 z 1.07.1965, Żydowski na Woli 874 z 1.12.1973, Prawosławny A-54 z 20.08.2003 [opracowane na podstawie danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa, stan na 31 grudnia 2010 roku].

⁷⁰² Taka forma ogrodzenia jest elementem dekoracyjnym, przestroną widokową.

Ryc. 110A-B. Cmentarz Powązkowski (A), Cmentarz Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich (B)

Obiekty o układzie krajobrazowym prostym cechują **wejścia** symboliczne, ideowe – ukierunkowanie na stworzenie odpowiedniego nastroju przy wkraczaniu na teren cmentarza. Dominują bramy w postaci: przerw w linii ogrodzenia bez dodatkowych akcentów (Ryc. 111A), przekryć lub przesklepień linii w ogrodzeniu np. daszkiem (Ryc. 111B), przerwy w ścianie drzew (Ryc. 111C). Poza tym, często brama formą nawiązuje do ogrodzenia, z detalem stanowiącym o przynależności wyznaniowej zmarłych.

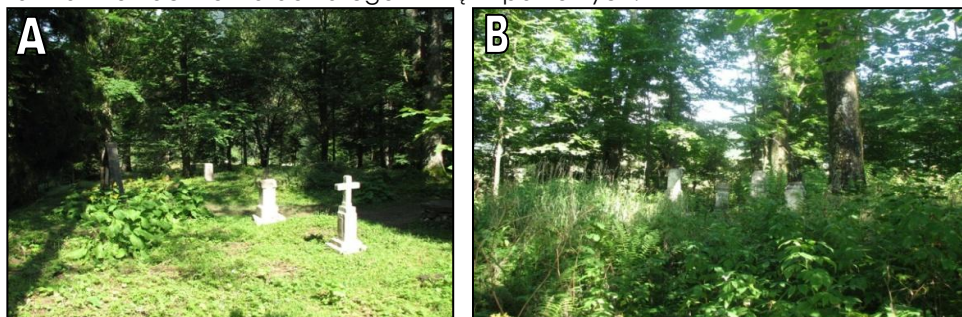
Ryc. 111A-C. Cmentarze w Stuposianach (A), Jaworcu (B), Łupkowie (C)

Wprowadzenie na teren cmentarza krajobrazowego rozwiniętego stanowi jeden z głównych akcentów ich kompozycji przestrzennej. Najczęściej jest ono podkreślone bramą przyjmującą postać portalu o pełnym wystroju architektonicznym (Ryc. 112A). Na teren cmentarzy wejść można z kilku stron, ale wejście główne posiada bogatszy dekor, co podkreśla jego reprezentacyjność. W sąsiedztwie bram lokowane są tablice informacyjne zawierające historię, plan i regulamin cmentarza (Ryc. 112B).

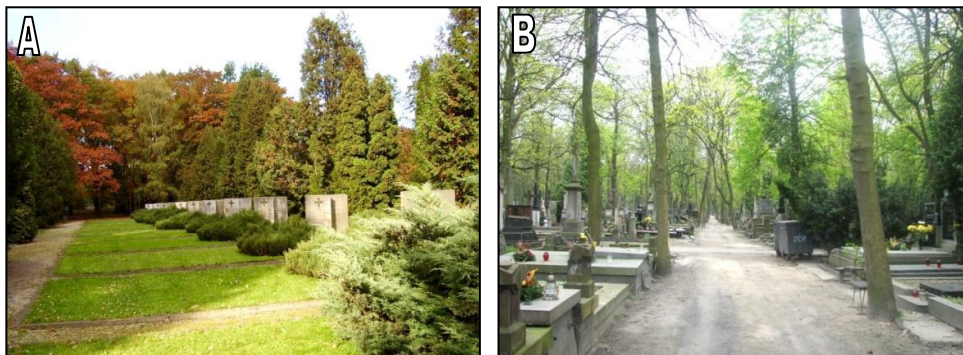
Ryc. 112A-B. Cmentarz w Lidzbarku Warmińskim (A), Cmentarz Powązkowski (B)

Obiekty zaliczone do kompozycji pierwotnej składają się albo z jednego, czytelnego **wnętrza** wyznaczonego przez nasadzenia zieleni wysokiej (założenie jednoprzestrzenne) (Ryc. 113A) bądź też z uwagi na postępującą sukcesję wórną i brak zabiegów porządkowych nie możliwe jest wydzielenia wnętrza (Ryc. 113B). Z uwagi na średnią wielkość cmentarzy krajobrazowych oscylującą w granicach 0,6 ha, bazując na podziale wnętrza autorstwa Jana Rylke, wnętrza cmentarne zakwalifikować można do kategorii wnętrza parkowych.

Ryc. 113A-B. Cmentarze w: Berehach Górnych (A), Michniowcu (B)

Natomiast cmentarze krajobrazowe rozwinięte cechuje duża powierzchnia, wieloosiowość, złożoność, bogaty drzewostan co przekłada się na wielość wnętrza (Ryc. 114A). Kompozycja tych cmentarzy jest wielokierunkowa, budowana przez łączenie linii prostych liniami łamanymi, meandrującymi. „Zmiękczenie” geometryczności pól grzebalnych następuje poprzez oddzielanie ich szpalerami drzew, żywopłotów, łącznie porządków linearnego, ortogonalnego i swobodnego, co z kolei, prowadzi do sekwencjonowania przestrzeni. Specyficznym rodzajem wnętrza jest aleja (Ryc. 114B). Stanowi ona ważny komponent układu cmentarzy krajobrazowych: jest osią założenia, jej wyeksponowanie powoduje, że przenika się z innymi wnętrzami.

Ryc. 114A-B. Cmentarz Powstańców Warszawy⁷⁰³ (A), Cmentarz Powązkowski (B)

Wśród cmentarzy zaliczonych do kompozycji krajobrazowej prostej najliczniejszą grupę stanowią obiekty pozbawione **dominanty**. Na ich kompozycję składa się szata roślinna⁷⁰⁴ oraz kamieniarka (Ryc. 115A). Dla cmentarzy cerkiewnych typowe jest powiązanie dominanty z prostymi subdominantami, co tworzy jeden zwarty układ (Ryc. 115B).

Ryc. 115A-B. Cmentarze w: Baligródzie (A), Wołosatem (B)

Z kolei w przypadku cmentarzy o kompozycji krajobrazowej rozwiniętej dominanta jest mocno osadzona w całości kompozycji, jest powiązana z subdominantami: alejami, drzewami pomnikowymi stanowiącymi plastyczne tło (Ryc. 116A), jak i z innymi wyróżnionymi elementami kompozycji. Najczęściej dominanta lokalizowana jest na osi założenia, na jej zakończeniu i przybiera wówczas postać monumentu⁷⁰⁵, kaplicy, świątyni (Ryc. 116B), bądź katakumb (Ryc. 116C).

⁷⁰³ Stan obecny cmentarza i jego kompozycja tylko częściowo realizuje projekt z lat 40. XX wieku. Ostatecznie mimo, że projekt zakładał wyгородzenie cmentarza dyskretnym płotem pokrytym pnączami, nie został cmentarz wyгородzony. A znaczny jego obszar zajęł pseudo – park. Więcej patrz w: Móravski K., 1989: *Przewodnik historyczny po cmentarzach ...*, op. cit., s. 147-149, Osęka A., 1994: *Cmentarz zamaskowany* [w:] „Gazeta Wyborcza”, Nr 164, s. 12.

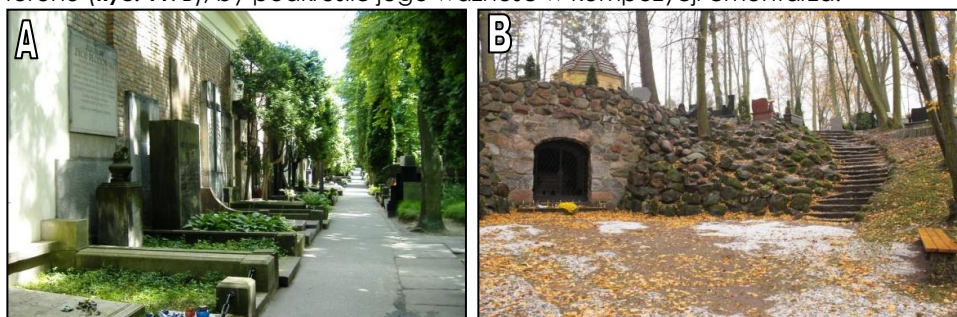
⁷⁰⁴ Ten kompozycyjny ascetyzm ułatwia jednostce kontakt z naturą, odpowiada idei cmentarza jako zielonej świątyni śmierci, a dzięki temu stwarza dogodny nastrój do swobodnej kontemplacji piękna natury. Te cechy stanowią niewątpliwą kontynuację idei ogrodów krajobrazowych w przestrzeni sepulkralnej.

⁷⁰⁵ Np. pomnik „Polegli – Niepokonani” upamiętniający walkę mieszkańców Woli z okupantem ustawiony na osi założenia parkowego cmentarza Powstańców Warszawy, zaprojektowany przez Gustawa Zemłę. W przypadku Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich

Ryc. 116A-C. Cmentarz w Drwęcku (A), Cmentarz Prawosławny na Woli (B), Cmentarz Powązkowski (C)

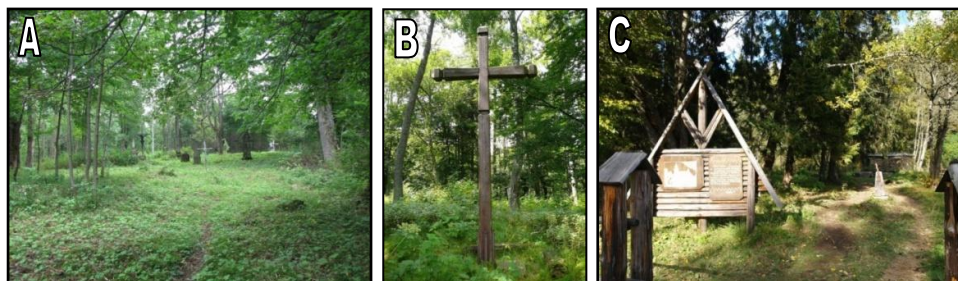
W przypadku cmentarzy o kompozycji krajobrazowej prostej najliczniejszą grupę stanowią obiekty pozbawione **centrum**. Niejednokrotnie jego rolę pełni miejsce największej koncentracji zachowanej kamieniarki, bądź też cerkiewko. Natomiast centrum założenia krajobrazowego rozwiniętego jest powiązane z dominantą. Ze względu na dominujący obiekt architektoniczny ranga strefy położonej w jego sąsiedztwie wzrasta, dlatego też obszar ten determinuje powstawanie alei zasłuzonych (Ryc. 117A). Centrum poprzedzane jest tarasem lub wyniesieniem terenu (Ryc. 117B), by podkreślić jego ważność w kompozycji cmentarza.

Ryc. 117A-B. Cmentarz Powązkowski (A), Cmentarz w Lidzbarku Warmińskim (B)

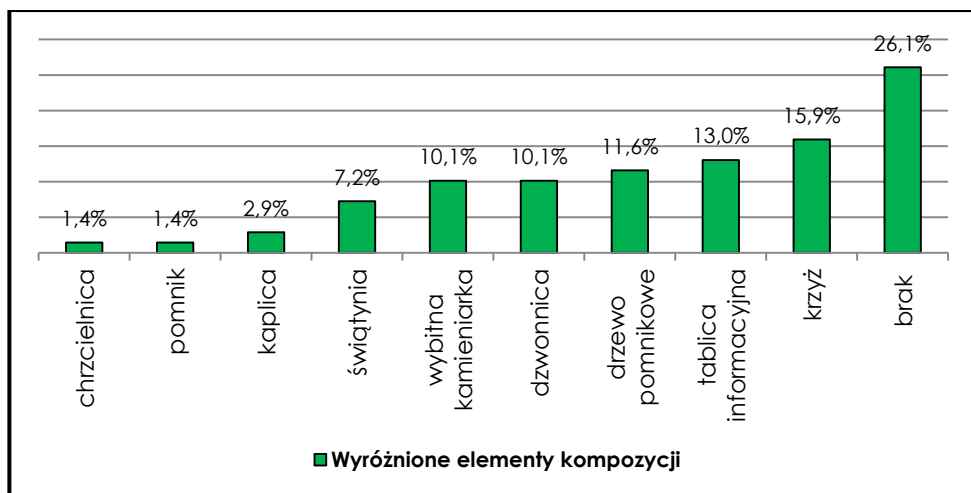
Na cmentarzach krajobrazowych prostych najliczniejszą grupę stanowią cmentarze posiadające skromny katalog **elementów kompozycji**. Poza szatą roślinną, destrukcjami nagrobków charakteryzuje je ascetyczna organizacja przestrzenna (Ryc. 118A). Dominujący element kompozycji stanowi krzyż. Zaobserwowano, że może on pełnić dwojaką rolę: ustawiony jako symbol sakralizujący przestrzeń – sygnał istnienia sfery *sacrum* bądź pomnik utrwalający miejsce, w którym stała świątynia (Ryc. 118B). Dla wszystkich zakwalifikowanych do tego typu kompozycji obiektów charakterystyczne są nieregularne, nieutwardzone ścieżki. Nie można stwierdzić jak pierwotnie rozplanowano przebieg ciągów pieszych i czy w ogóle je wytyczono. Zostały one utworzone nie w fazie zakładania, projektowania cmentarza, ale w toku jego użytkowania i później odwiedzania przez turystów. Z tym ostatnim aspektem wiążą się także tablice informacyjne wpisane w przestrzeń cmentarza lub usytuowane przy wejściu na jego teren (Ryc. 123C).

centrum układu stanowi taras, na którego trzecim stopniu ustawiono 35 – metrowy pomnik – obelisk [w:] Móravski K., 1989: *Przewodnik historyczny po cmentarzach ...*, op. cit., s. 147-151.

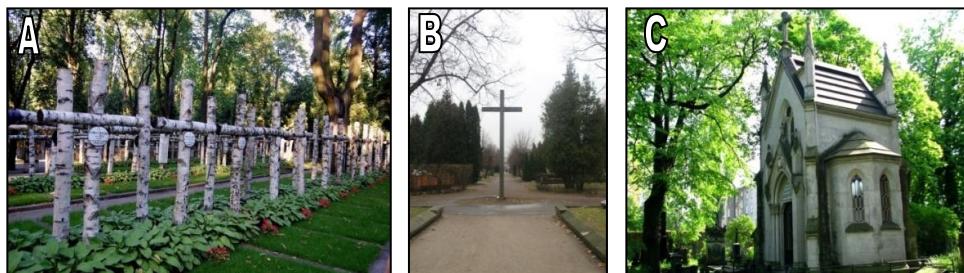
Ryc. 118A-C. Cmentarze w: Maniowie (A), Caryńskiem (B), Siankach (C)

W odniesieniu do cmentarzy krajobrazowych rozwiniętych nie stwierdzono obiektów pozbawionych elementów kompozycji, co należy wiązać z faktem, że założenia te próbują łączyć styl architektoniczny z parkowym⁷⁰⁶. Istotne akcenty kompozycji pojawiają się na osiach widokowych prowadzonych wzdłuż alei cmentarnych, w wyeksponowanych miejscach (taras, wyniesienie, punkt widokowy). Elementy kompozycji są ze sobą powiązane: brama – tablica informacyjna, obiekt architektoniczny – aleja, przecięcie alei i rondo, szpaler drzew, krzewów. Najistotniejsze elementy determinujące kompozycję to: kwatery wojenne (Ryc. 120A), pomniki i rzeźby nie związane z oznaczeniem grobów, krzyże stanowiące symbol sakralizacji przestrzeni (Ryc. 120B), rzeźby sepulkralne o wyjątkowych walorach artystycznych, historycznych, zabytkowych i znacznych gabarytach np. kaplice, gorobwce (Ryc. 120C).

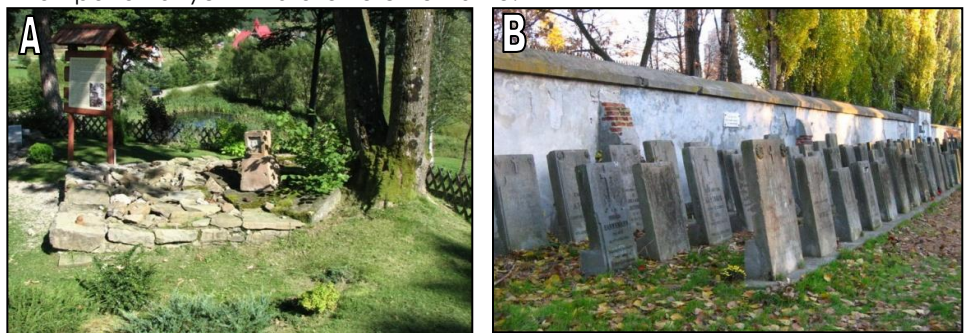
Ryc. 119. Zestawienie wyróżnionych elementów kompozycji zinwentaryzowanych na cmentarzach krajobrazowych warmińskiego i bieszczadzkiego poligonu badawczego

⁷⁰⁶ Kwestie kształtowania cmentarzy i postulaty przemawiające za kompozycją parkową omawia Jan Woźny – inspektor ogrodnictwa Wielkopolskiej Izby Rolniczej. Woźny J., 1926: *Ogrodnictwo cmentarne, op. cit.*

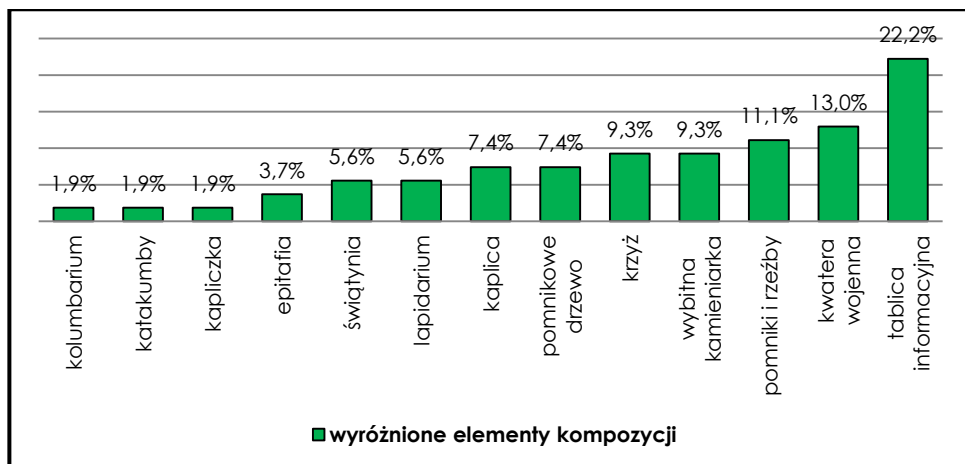
Ryc. 120A-C. Cmentarz Powązki Wojskowe (A), Cmentarz w Pyrach (B), Cmentarz Ewangelicko – Reformowany na Woli (C)

Ponadto, w kompozycji krajobrazowej rozwiniętej występują akcenty architektoniczne, których nie zidentyfikowano w kontekście kompozycji krajobrazowej prostej, a mianowicie: katakumby, kolumbaria, lapidaria⁷⁰⁷ (Ryc. 121A-B) oraz epitafia na murach cmentarnych i ścianach świątyń wkomponowanych w założenie cmentarne.

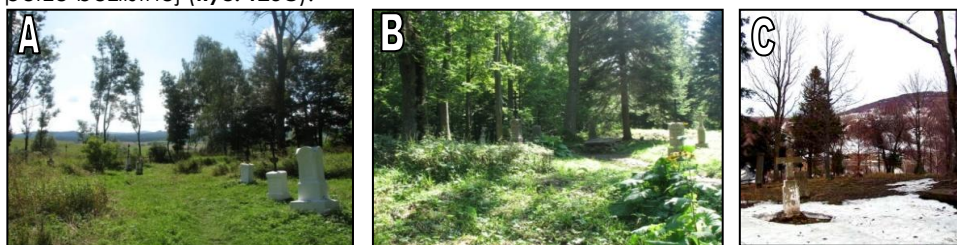
Ryc. 121A-B. Cmentarz – park w Kalnicy (A), Cmentarz Ewangelicko – Augsburski na Woli (B)

⁷⁰⁷Nieczynny cmentarz żydowski na Bródnie z zachowanymi ok. 4500 macew uznano za lapidarium, podobnie jak starą część cmentarza żydowskiego na Woli, na której to nie odbywają się już pochówki. Więcej informacji na temat kompozycji żydowskich cmentarzy i wyznania wiary w kontekście sztuki sepulkralnej.

Ryc. 122. Zestawienie wyróżnionych elementów kompozycji zinwentaryzowanych na cmentarzach zakwalifikowanych do typu krajobrazowego rozwiniętego

Dla cmentarzy, które cechuje kompozycja krajobrazowa prosta stwierdzono przewagę szaty roślinnej nad rzeźbą sepulkralną. Natomiast, dla obiektów o kompozycji rozwiniętej typowe jest zrównoważenie wspomnianych komponentów. Dla cmentarzy zaliczonych do typu krajobrazowego stwierdzono wszystkie trzy warianty powiązań widokowych z otoczeniem, tj. pełne, niepełne oraz tylko wewnętrzne, przy czym dominuje ten pierwszy. Charakteryzuje on cmentarze, które są zlokalizowane w terenie otwartym. Są one obsadzone drzewami w znacznych odstępach, posiadają komfort dalekiego patrzenia, zarówno ze skraju, jak i z wnętrza cmentarza (Ryc. 123A). Brak powiązań widokowych zauważono na cmentarzach o nieczytelnych wnętrzach, położonych w sąsiedztwie terenów leśnych, co ogranicza zasięg widoczności (Ryc. 123B). Ogląd otoczenia cmentarza możliwy jest dopiero z jego skraju. Ponadto, na cmentarzach ściśle „wygrodzonych” drzewami powiązania widokowe są możliwe tylko w porze bezlistnej (Ryc. 123C).

Ryc. 123A-C. Cmentarze w: Bystrem k. Michniowca (A), Berehach Górnych latem (B) oraz Berehach Górnych zimą (C)

Z kolei, sekwencja wnętrz charakterystyczna dla cmentarzy krajobrazowych rozwiniętych powoduje kulisowe postrzeganie układu. Występujące na niniejszych cmentarzach szpalery drzew i krzewów formowanych piętrowo potęgują głębię i wrażenia. Zdiagnozowano dwa warianty powiązań: wewnętrzne i niepełne na otoczenie, przy czym przeważają te drugie. Widoczność ograniczają wysokie, pełne ogrodzenia cmentarne oraz wzmocnione krajobrazowe granice cmentarza.

Poza tym, z uwagi na specyfikę lokalizacyjną: cmentarze miejskie, otoczone zwartą zabudową nie są możliwe dalekie widoki.

4.4.10.3. Układ osiowy

W Bieszczadach, Warszawie i na Warmii zidentyfikowano łącznie 76 cmentarzy o kompozycji osiowej. Poniżej przedstawiono zestawienie cech wspólnych oraz tych odróżniających, które następnie przełożono na dwa podtypy kompozycji: prosty i złożony (rozwinęty).

Cechy wspólne (Bieszczady, Warmia, Warszawa)	
<ul style="list-style-type: none"> - porządek linearny; - osiowość założenia, czytelna główna oś kompozycji; - dominacja warstwy zielonej (zwłaszcza płaszczyzn murawowych) nad warstwą drzew i krzewów; - granice cmentarza sporadycznie wzmocnione przez zieleń wysoką; - ciągi piesze utwardzone; - powiązania cmentarza z otoczeniem - przewaga nagrobków, kamieniarki nad warstwą biologicznie czynną; - anonimowość twórców założeń cmentarnych z uwagi na ich schematyzm; - wyróżnione elementy kompozycji - cmentarze użytkowane, zakładane pod koniec XIX wieku aż do czasów współczesnych. 	
Cechy odróżniające	
Bieszczady, Warmia i Warszawa (57 cmentarzy)	Bieszczady, Warmia, Warszawa (19 cmentarzy)
- kompozycja jednoprzestrzenna	- kompozycja oparta na sekwencji wewnątrz, polega na multiplikowaniu jednoprzestrzennego założenia osiowego
- średnia powierzchnia cmentarzy 1,63 ha;	- średnia powierzchnia cmentarzy 7,13 ha;
- dominacja ogrodzeń ażurowych, niepełnych oraz bram nie odróżniających się formą od sposobu wygradzania cmentarzy z otoczenia;	- dominacja ogrodzeń pełnych architektonicznych i bram odróżniających się formą; brama pełni funkcję reprezentacyjną;
↓	↓
Kompozycja osiowa prosta/pierwotna	Kompozycja osiowa złożona/rozwinęta

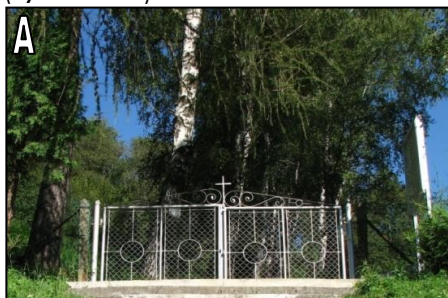
Równolegle scharakteryzowano elementy kompozycji budujące układ osiowy prosty i złożony. Cmentarze o kompozycji osiowej prostej są wyodrębniane z otoczenia za pośrednictwem **ogrodzeń** prostych, ażurowych, głównie metalowych i siatkowych (**Ryc. 124A i B**).

Ryc. 124A-B. Cmentarze w: Czaszynie (A), Gietrzwałdzie (B)

Z kolei dla założeń osiowych złożonych stwierdzono dominację ogrodzeń pełnych, architektonicznych: betonowych (mur o wyprofilowanych otworach w górnej części), kamiennych – częściej spotykanych na cmentarzach warszawskich. Natomiast ogrodzenia niepełne, ażurowe zidentyfikowano na cmentarzach w Dobrym Mieście i Lesku. W przypadku cmentarzy o układzie osiowym prostym

zauważono przewagę **wejść**, które formą (nie materiałem) odróżniają się od reszty ogrodzenia. Charakter wejścia podkreśla symbol religijny weń wkomponowany (Ryc. 125A i B).

Ryc. 125A-B. Cmentarze w: Komańczy (A), Różyńce (B)

Przy kompozycji osiowej złożonej stwierdzono dominację wejść odróżniających się formą i materiałem od ogrodzenia. Najczęściej przyjmują one pełen wystrój architektonicznego portalu (co łączy je z cmentarzami o kompozycji krajobrazowej rozwiniętej) (Ryc. 126A i B).

Ryc. 126A-B. Cmentarze w: Lesku (A), warszawskim Zerzniu (B)

Cmentarze o kompozycji osiowej prostej są jednoprzestrzenne. Cechy, które determinują taki układ obiektu to: aleja główna i biegnące do niej prostopadłe alejki boczne, czytelność centrum, dominanty i związanych z nimi linii kompozycyjnych (biegnących od wejścia do dominanty) oraz niewielka powierzchnia grzebalna. Cmentarze osiowe złożone stanowią multiplikację założeń prostych. Są bardziej rozbudowane. Powstały na skutek powiększania cmentarza, co wielokrotnie prowadziło do rozmycia pierwotnego założenia⁷⁰⁸. Na ich kompozycję składa się wiele wewnątrz prostych (sekwencja wewnątrz), co związane jest z ich powierzchnią (ok. 4 – krotnie większa od cmentarzy osiowych prostych). Na cmentarzach o kompozycji osiowej prostej zidentyfikowano jedną **dominantę** położoną na osi założenia, w centrum lub na jej zakończeniu.

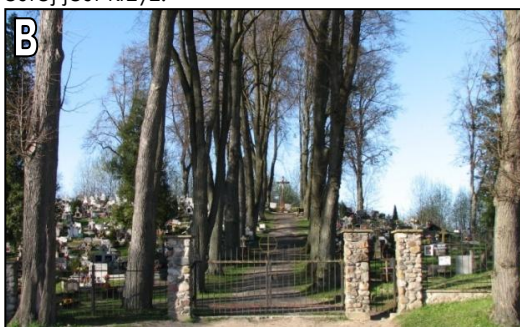
⁷⁰⁸ Gołąbki, Czerniaków, Wawrzyszew, Ursus, Służew, Powsin, Radość – pierwotnie cmentarze założone na układzie dwóch przecinających się alei, najczęściej przyjmując formę krzyża. Centrum zaakcentowane poprzez przecięcie ciągów komunikacyjnych bądź za pośrednictwem elementu wolnostojącego: kaplicy, krzyża, dodatkowo obsadzone gęstym szpalerem drzew. Obecnie te kompozycje rozmyły się. Można je odszyfrować bazując na starych mapach i inwentaryzując drzewostan i nagrobki.

Cmentarze, które cechuje układ osiowy rozwinięty posiadają jedną dominantę, zlokalizowaną w starszej części cmentarza, na głównej (historycznej) osi (wejście – linia zamykająca pokrywająca się z linią ogrodzenia). Z uwagi na rozmycie pierwotnego układu jest ona trudna do zidentyfikowania. Najczęstszym rozwiązaniem kompozycyjnym dla cmentarzy osiowych prostych jest utożsamienie dominanty z **centrum**. Jest ono podkreślane przez ustawienie w nim akcentu dominującego lub odróżniającego się formą i charakterem od nagrobków (**Ryc. 127A**). Ponadto, centrum powstaje w miejscu przecięcia się pod kątem prostym dwóch głównych alei (zasada *ad quadratum*)⁷⁰⁹. Dla tego typu obiektów zauważono także stosowanie zasady polaryzacji centrum. „Dwubiegunowość” ośrodka centralnego pojawia się, gdy na osi cmentarza zlokalizowane zostają dwa równie ważne elementy (np. kapliczka na przecięciu głównych alei oraz krzyż na zakończeniu alei głównej obok którego spoczywają proboszczowie parafii, takie rozwiązanie buduje osiowość kompozycji: brama – kapliczka – krzyż (**Ryc. 127B**).

Ryc. 127A-B. Cmentarze w: Lutowiskach (A), Wrzesinie (B)

W przypadku cmentarzy osiowych rozwiniętych rozrastanie się przestrzeni grzebalnej spowodowało zanik centrum, bądź jego nieczytelność. Najważniejszym elementem kompozycji o charakterze sakralnym pojawiającym się na cmentarzach o kompozycji osiowej prostej jest krzyż.

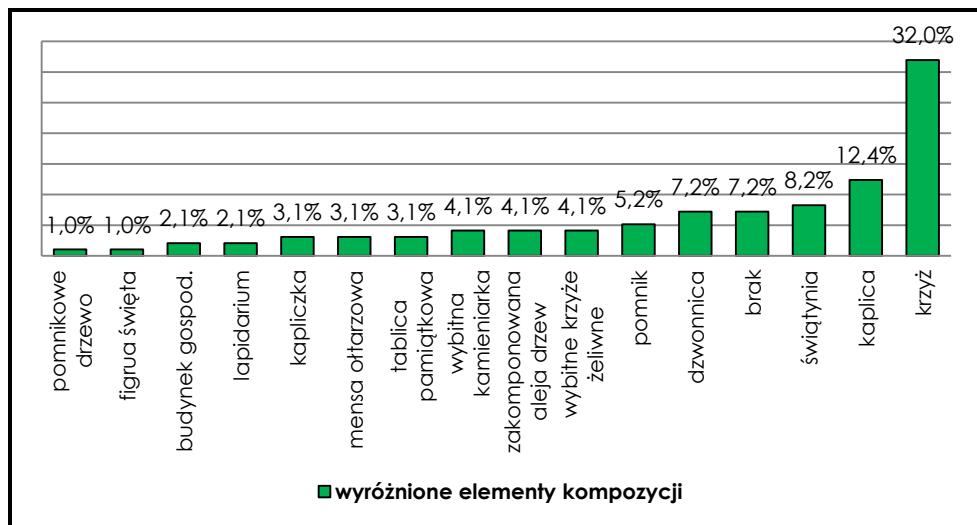

Ryc. 128A-B. Cmentarze w: Dwerniku (A), Nowym Kawkowie (B)

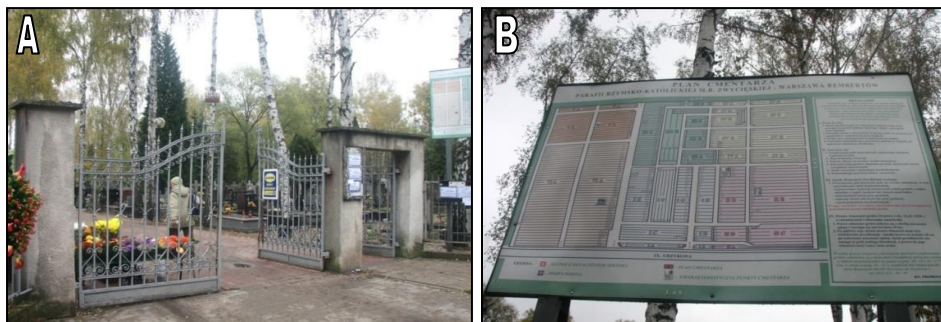
Przed wejściem na teren cmentarzy o kompozycji osiowej złożonej pojawiają się tablice informacyjne, reklamy (**Ryc. 130A**) (nie zidentyfikowane w przypadku

⁷⁰⁹ Więcej na temat cmentarzy warmińskich: Długozima A., 2010: *Kompozycja warmińskich cmentarzy ...*, op. cit.

cmentarzy osiowych prostych⁷¹⁰) oraz plany cmentarzy z oznaczeniami kwater (Ryc. 130B). Na cmentarzach tych wyodrębniono także kwatery lub pomniki upamiętniające wydarzenia II wojny światowej.

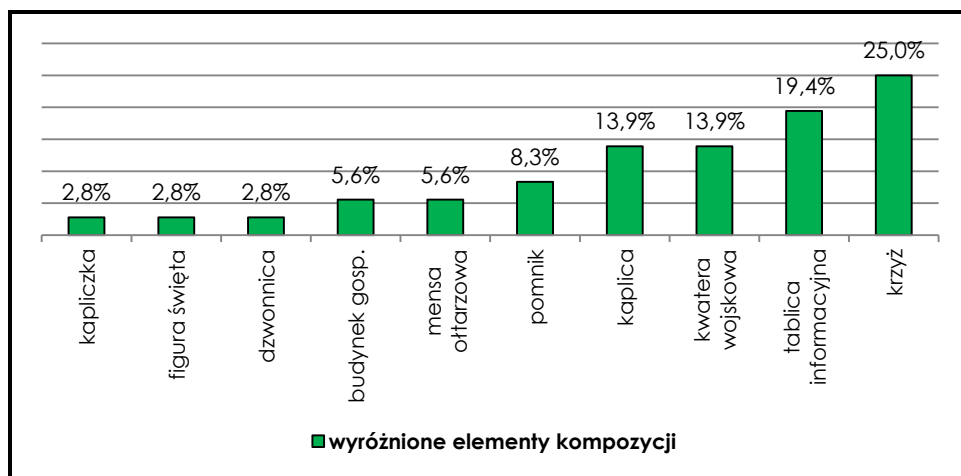
Ryc. 139. Zestawienie wyróżnionych elementów kompozycji zinwentaryzowanych na cmentarzach zakwalifikowanych do typu osiowego prostego

Ryc. 130A-B. Cmentarz w Rembertowie

Zauważono, że cmentarze o kompozycji osiowej złożonej cechuje najuboższy katalog elementów wolnostojących (Ryc. 131).

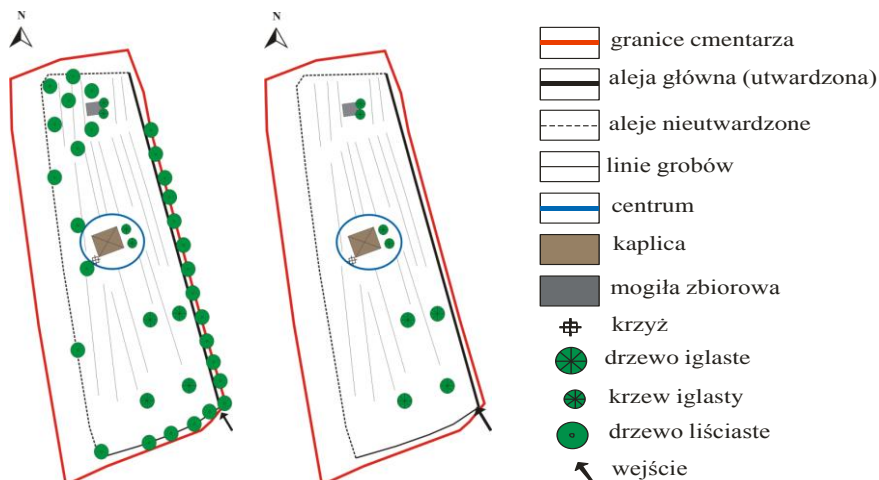
⁷¹⁰ Tablice nie są potrzebne z uwagi na małą powierzchnię cmentarza, która nie stwarza problemów przy poruszaniu się po nim i odnalezieniu grobów bliskich zmarłych.

Ryc. 131. Zestawienie wyróżnionych elementów kompozycji zinwentaryzowanych na cmentarzach zakwalifikowanych do typu osiowego złożonego.

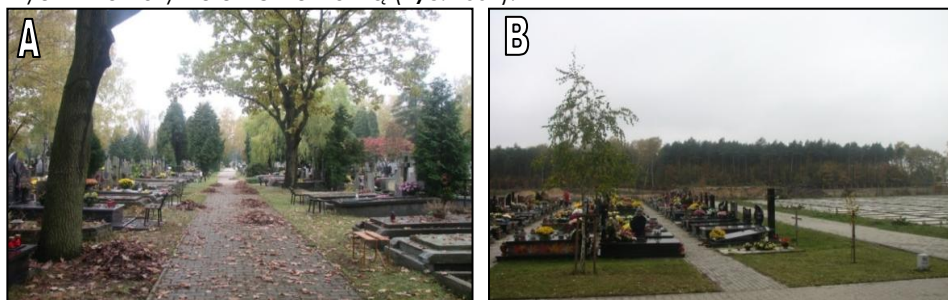
Na cmentarzach osiowych prostych przeważają nagrobki. Zielen wysoka stanowi element uzupełniający kompozycję. Występuje najczęściej wzdłuż granic (w 4 przypadkach podkreśla główną aleję założenia). Dopelnienie miejsc pochówków stanowią płaszczyzny muraw i trawników, niskie krzewy płożące oraz skupiny krzewów. Analiza materiałów ikonograficznych dostarczyła dowodów, że kompozycja cmentarzy pod względem szaty roślinnej została zubożona w przeciągu ostatnich pięćdziesięciu lat na skutek wycinki drzew⁷¹¹ (**Ryc. 132**). W przypadku niektórych cmentarzy o kompozycji osiowej nie praktykuje się obsadzeń ich terenu drzewami. Ten aspekt układu cmentarza należy wiązać z ich położeniem w krajobrazie. Dla cmentarzy położonych na wyniesieniu (Czaszyn, Roztoki Dolne, Tarnawa Górna, Mchawa) topografia stanowi wystarczający czynnik ekspozycyjny i nie ma konieczności podkreślania cmentarza nasadzeniami drzew.

⁷¹¹ Spośród cmentarzy zaliczonych do tego typu przetrzebienie drzewostanu odnotowano na cmentarzach w Cisnej, Hoczwi, Baligrodzie, Mchawie, Bóbrce, co wpłynęło na zmianę charakteru cmentarza i kompozycji. Podobny los spotkał cmentarze warmińskie, a zwłaszcza cmentarz jonkowski. W 2009 roku rozpoczęto wycinkę drzew, która została zakończona wiosną 2010 roku całkowitym pozbawieniem cmentarza (niegdyś o charakterze parkowym) drzew liściastych. Także we Wrzesinie zielen wysoka uczytelniała jego kompozycję (wzmocnione granice krajobrazowo – szpaler drzew wokół ogrodzenia oraz aleje w kształcie krzyża czytelne dzięki nasadzeniom lipowym) [informacje uzyskane z wywiadu z architektem krajobrazu panią Marzeną Zwierowicz – mieszkanką Wrzesiny].

Ryc. 132. Schemat kompozycyjny cmentarza w Baligródzie⁷¹²: w 1988 roku⁷¹³ (schemat po lewej stronie) i współcześnie (schemat po prawej stronie)

Na cmentarzach osiowych złożonych zdecydowanie przeważają formy architektoniczne (kamieniarka, formy upamiętniania zmarłych) nad szatą roślinną. Równowagę między dwoma komponentami można obserwować w najstarszej części cmentarzy (Ryc. 133A), natomiast w partiach nowych nagrobki niemal wyeliminowały zielen cmentarną (Ryc. 133B).

Ryc. 133A-B. Cmentarze w Marysinie Wawerskim przy ulicy Korkowej: stara część obiektu (równowaga kamieniarki i szaty roślinnej) (A), nowa część cmentarza (przewaga kamieniarki) (B)

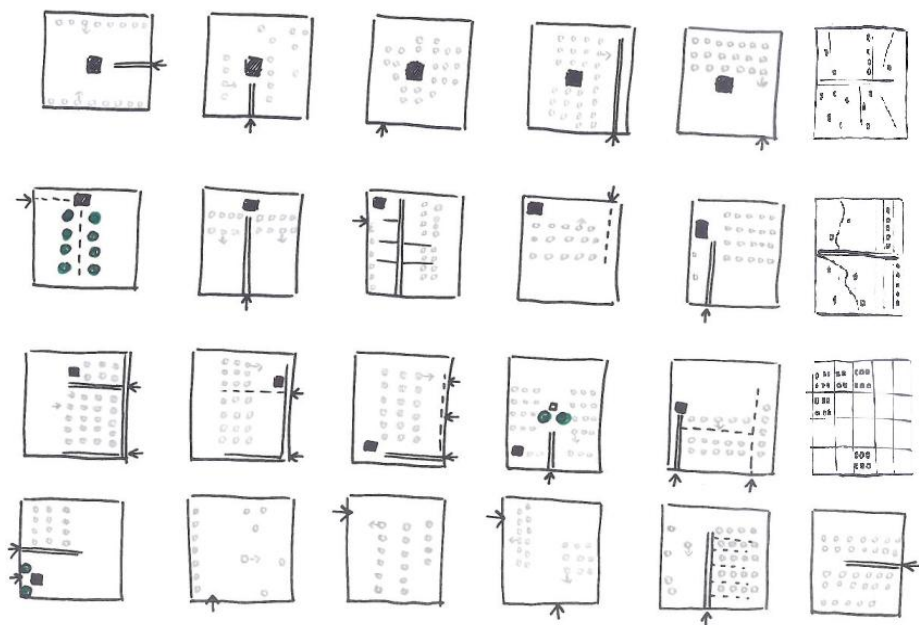
W obiektach o kompozycji osiowej prostej zidentyfikowano niepełne powiązania z otoczeniem i ograniczoność panoram. Jedynie dla cmentarzy bieszczadzkich panoramy w większości przypadków są pełne. Nekropole o kompozycji rozwiniętej są zróżnicowane jeśli chodzi o rozległość panoram oraz o powiązania widokowe z otoczeniem. Na 11 spośród 19 zaliczonych do tego typu obiektów (ok. 58%) zaobserwowano niepełne powiązania widokowe, co przełożyło się na ograniczone od 1/4 do 3/4 kierunków panoram. Dla 21% przypadków

⁷¹² Więcej: Barzycki A., 1989: *Dzieje parafii Baligród w latach 1872 – 1939*, praca magisterska napisana na Wydziale Teologicznym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego [maszynopis].

⁷¹³ Schemat kompozycyjny opracowany w oparciu o kartę cmentarza Narodowego Instytutu Dziedzictwa, opracowaną w terenie w 1988 roku.

zidentyfikowano powiązania pełne i rozległe panoramy, zaś dla kolejnych 21% brak powiązań widokowych, a w związku z tym całkowicie ograniczone panoramy.

4.4.11. Struktura cmentarzy. Strefy funkcjonalne i związane z nimi repertuar form

Ryc. 134. Najczęściej występujące na polach badań sposoby prowadzenia alei głównej (strefa reprezentacyjna) względem przestrzeni grzebalnej (strefa użytkowa) i obiektów architektonicznych

Na badanych cmentarzach czytelny jest podział na strefy: reprezentacyjną, użytkową oraz zaniedbaną. Zauważono, że ich zidentyfikowanie jest łatwiejsze na cmentarzach wiejskich. Poza tym, stwierdzono istnienie przestrzeni przenikania się.

Strefa reprezentacyjna

Część cmentarza będąca jego wizytówką, warunkująca jego strukturę formalną. Rozciąga się ona wzdłuż głównej alei prowadzonej od wejścia głównego do wyjścia (w przypadku cmentarzy o powierzchni powyżej 1 ha) lub od wejścia do dominanty zlokalizowanej w centrum założenia (świątynia, kaplica, dom przedpogrzebowy, krzyż, pomnik). Strefa reprezentacyjna pełni funkcję memorialną (sygnalizuje, że osoby których nagrobki zostały usytuowane wzdłuż głównej alei pełniące rolę drogi honorowej odegrały ważną rolę w życiu społeczności lokalnej). Związana jest z nią także funkcja informacyjna, ponieważ w tej części cmentarza znajduje się regulamin i plan cmentarza. Zawiera ona także drogowskazy do WC, śmietnika i ujęć wody. Reprezentacyjność cmentarza oraz jego sakralny wymiar podkreślają umieszczone przy wejściu kapliczki lub krzyż, strażnicy w postaci symetrycznie nasadzonych drzew.

Strefa użytkowa

Na trzech poligonach badawczych zauważono strefowanie w obrębie przestrzeni grzebalnej. W strefie użytkowej cmentarzy wyodrębnić można kwatery grzebalne tradycyjne i urnowe (kolumbaria) bardzo często (zwłaszcza na cmentarzach wiejskich) oddzielne dla pochówków dziecięcych, dorosłych, rodzinnych, wojenne i duchownych. Czytelne kwatery dziecięce zidentyfikowano na cmentarzach bieszczadzkich, warmińskich, a także warszawskich. Pamiętać bowiem należy, że większość cmentarzy, które obecnie administracyjnie włączone są w granice miasta stołecznego jeszcze kilkadziesiąt lat temu były wiejskimi miejscami pochówku. Wyodrębnienie grobów dzieci stanowi jeden z ostatnich zachowanych do dzisiaj atrybutów „wiejskości” warszawskich cmentarzy. Zauważono, że strefa użytkowa pełni funkcje: grzebalną, terapeutyczną, edukacyjną i rekreacyjną. Ta ostatnia wiąże się z postrzeganiem cmentarza jako wielofunkcyjnego wnętrza ogrodowego, co determinuje bogaty katalog form przestrzennych: nagrobki (rzeźba sepulkralna), ottarze polowe, śmietniki, WC, tablice zakazujące wyrzucania śmieci w niedozwolonych miejscach.

Strefa zaniedbana

W większości analizowanych cmentarzy występuje część zaniedbana. Zidentyfikowano ją w skali cmentarza oraz w skali grobu. W skali cmentarza strefę tę odszyfrowano w narożnikach obiektów, przy samym murze, gdzie znajdują się miejsca pochówku bezdomnych, samobójców. Formy przestrzenne, w których przejawia się ta strefa to odpady nie mieszczące się w śmietniku (w postaci uschłych kwiatów, wypalonych zniczy, destruktywów nagrobków, drewnianych krzyży stawianych na „świeżych” grobach). W skali grobu strefa zaniedbana przejawia się w zdewastowanych nagrobkach (co świadczy o zaniku pamięci) oraz w części miejsca pochówku ukrytej za tablicą nagrobną (szczotka, szufelka). Dodatkowo, strefa zaniedbana to także obszar nieuprawiany, niezagospodarowany przeznaczony na nowe pochówki. Występuje on na końcu działki.

Strefa przenikania

Przenikanie się wnętrza z zewnątrz (*sacrum* i *profanum*) w kilku formach:

- Reklamy zakładów kamieniarskich umieszczane przy wejściu na teren cmentarza;
- Stragany z kwiatami i zniczami rozstawiane wzdłuż ogrodzeń cmentarzy przed corocznymi świętami kościelnymi;
- Przenikanie się strefy publicznej związanej z ustawowymi rozumieniem cmentarza jako terenu zieleni publicznej i strefy prywatnej związanej z postrzeganiem grobu jako domu zmarłego, punktu orientacyjnego dla rodziny zmarłego;
- Ogrodzenie i brama cmentarza stanowią przestrzeń styku tego co święte, z tym co codzienne.

Obszar badań	Ogrodzenie			Brama			Wnętrze			Dominanta			Centrum			Wyróżnione elementy kompozycji				Komponenty			Stan zachowania		Wymowa kompozycji			Powiązania			
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	D	A	B	C	A	B	A	B	C	A	B	C	
BIESZCZADY (15/83)	● (3)	● (9)	● (3)	● (4)	● (7)	● (4)	● (9)	● (6)			● (6)	● (9)		● (15)			● (10)	● (6)	● (28)			● (8)	● (7)	● (11)	● (4)	● (12)		● (3)		● (6)	● (9)
WARMIA (10/31)	● (4)	● (6)		● (3)	● (7)		● (8)	● (2)			● (2)	● (8)		● (10)			● (10)		● (28)			● (5)	● (5)	● (2)	● (8)	● (10)				● (4)	● (6)
WARSZAWA (7/48)	● (5)	● (2)			● (7)		● (4)	● (3)			● (2)	● (5)		● (7)			● (2)	● (4)	● (22)			● (4)	● (3)	● (1)	● (6)	● (7)				● (3)	● (4)

Tab. 49. Zestawienie cech cmentarzy o kompozycji pierwotnej (koncentryczno – osiowej), gdzie symbole kół oznaczają, że uwzględniony w analizie komponent: dominuje (●), występuje (●), dodatkowo kolorem szarym wypełniono te kolumny, z których wynika uniwersalność badanych cech (dominacja danej cechy na wszystkich poligonach badawczych). Litery A, B, C, D charakteryzują poszczególne komponenty zgodnie z kluczem do identyfikacji elementów kompozycji (Tab. 11)

Obszar badań	Ogrodzenie			Brama			Wnętrze			Dominanta			Centrum			Wyróżnione elementy kompozycji				Komponenty			Stan zachowania		Wymowa kompozycji			Powiązania		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	D	A	B	C	A	B	A	B	C	A	B	C
BIESZCZADY (33/83)⁷¹⁴		● (26)	● (7)	● (11)	● (3)	● (19)	● (20)		● (13)	● (16)	● (6)	● (11)	● (14)	● (10)	● (9)	● (9)	● (7)	● (30)	● (12)	● (29)		● (4)		● (33)	● (33)			● (8)	● (15)	● (10)
WARMIA (6/31)		● (5)	● (1)	● (3)	● (1)	● (2)	● (4)	● (1)	● (1)	● (4)		● (2)	● (4)	● (1)	● (1)	● (2)		● (2)	● (4)	● (6)				● (6)	● (6)				● (6)	
WARSZAWA (0/48)																														

Tab. 50. Zestawienie cech cmentarzy o kompozycji krajobrazowej prostej, gdzie symbole kół oznaczają, że uwzględniony w analizie komponent: dominuje (●), występuje (●), dodatkowo kolorem szarym wypełniono te kolumny, z których wynika uniwersalność badanych cech (dominacja danej cechy na wszystkich poligonach badawczych). Litery A, B, C, D charakteryzują poszczególne komponenty zgodnie z kluczem do identyfikacji elementów kompozycji (Tab. 11)

Obszar badań	Ogrodzenie			Brama			Wnętrze			Dominanta			Centrum			Wyróżnione elementy kompozycji				Komponenty			Stan zachowania		Wymowa kompozycji			Powiązania		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	D	A	B	C	A	B	A	B	C	A	B	C
BIESZCZADY (1/83)		● (1)			● (1)			● (1)				● (1)		● (1)				● (1)				● (1)	● (1)		● (1)				● (1)	
WARMIA (2/31)		● (1)	● (1)		● (1)	● (1)		● (2)				● (2)		● (2)		● (2)		● (3)				● (2)	● (1)	● (1)		● (1)	● (1)		● (2)	
WARSZAWA (12/48)	● (8)	● (2)	● (2)	● (1)	● (9)	● (2)		● (11)	● (1)		● (3)	● (9)		● (9)	● (3)	● (5)		● (49)		● (2)		● (10)	● (8)	● (4)	● (9)	● (1)	● (2)	● (4)	● (8)	

Tab. 51. Zestawienie cech cmentarzy o kompozycji krajobrazowej złożonej, gdzie symbole kół oznaczają, że uwzględniony w analizie komponent: dominuje (●), występuje (●), dodatkowo kolorem szarym wypełniono te kolumny, z których wynika uniwersalność badanych cech (dominacja danej cechy na wszystkich poligonach badawczych). Litery A, B, C, D charakteryzują poszczególne komponenty zgodnie z kluczem do identyfikacji elementów kompozycji (Tab. 11)

⁷¹⁴ Liczba obiektów zakwalifikowanych do danego typu kompozycji / liczba wszystkich cmentarzy badanych na danym obszarze badań

Obszar badań	Ogrodzenie			Brama			Wnętrze			Dominanta			Centrum			Wyróżnione elementy kompozycji				Komponenty			Stan zachowania		Wymowa kompozycji			Powiązania		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	D	A	B	C	A	B	A	B	C	A	B	C
BIESZCZADY (33/83)		● (29)	● (2)	● (20)	● (10)	● (3)	● (30)	● (3)		● (8)	● (19)	● (6)	● (9)	● (17)	● (7)	● (17)	● (4)	● (24)	● (4)		● (29)	● (4)	● (29)	● (4)	● (31)	● (1)	● (1)	● (1)	● (15)	● (17)
WARMIA (12/31)	● (2)	● (10)		● (5)	● (7)		● (9)	● (3)			● (10)	● (2)		● (9)	● (3)	● (11)		● (12)			● (10)	● (2)	● (12)		● (12)		● (1)	● (4)	● (1)	● (7)
WARSZAWA (12/48)	● (5)	● (6)	● (1)	● (4)	● (7)	● (1)	● (11)	● (1)		● (3)	● (9)		● (5)	● (9)		● (3)	● (3)	● (13)	● (3)	● (1)	● (8)	● (3)	● (7)	● (5)	● (9)		● (3)	● (4)	● (1)	● (7)

Tab. 52. Zestawienie cech cmentarzy o kompozycji osiowej prostej, gdzie symbole kół oznaczają, że uwzględniony w analizie komponent: dominuje (●), występuje (●), dodatkowo kolorem szarym wypełniono te kolumny, z których wynika uniwersalność badanych cech (dominacja danej cechy na wszystkich poligonach badawczych). Litery A, B, C, D charakteryzują poszczególne komponenty zgodnie z kluczem do identyfikacji elementów kompozycji (Tab. 11)

Obszar badań	Ogrodzenie			Brama			Wnętrze			Dominanta			Centrum			Wyróżnione elementy kompozycji				Komponenty			Stan zachowania		Wymowa kompozycji			Powiązania		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	D	A	B	C	A	B	A	B	C	A	B	C
BIESZCZADY (1/83)		● (1)			● (1)			● (1)		● (1)					● (1)	● (1)		● (3)			● (1)		● (1)		● (1)					● (1)
WARMIA (1/31)		● (1)			● (1)			● (1)			● (1)				● (1)	● (1)		● (4)			● (1)		● (1)			● (1)				● (1)
WARSZAWA (17/48)	● (9)	● (8)		● (6)	● (11)			● (17)		● (6)	● (11)		● (8)	● (5)	● (4)	● (7)	● (1)	● (18)			● (13)	● (4)	● (17)		● (15)	● (2)		● (4)	● (4)	● (9)

Tab. 53. Zestawienie cech cmentarzy o kompozycji osiowej złożonej, gdzie symbole kół oznaczają, że uwzględniony w analizie komponent: dominuje (●), występuje (●), dodatkowo kolorem szarym wypełniono te kolumny, z których wynika uniwersalność badanych cech (dominacja danej cechy na wszystkich poligonach badawczych). Litery A, B, C, D charakteryzują poszczególne komponenty zgodnie z kluczem do identyfikacji elementów kompozycji (Tab. 11)

5. Wyniki badań. Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych.

5.1. Zestawienie wyników

Trzy pola badawcze (Bieszczady, Warmia i Warszawa), trzy okresy (międzypowstaniowy, międzywojenny i współczesny), w których przeprowadzono badania oraz cztery grupy analiz (historyczne, społeczne, krajobrazowe i kompozycyjne) dały w efekcie 36 potencjalnych modeli cmentarzy. Wstępne porównanie cech poszczególnych modeli pozwoliło ograniczyć ich liczbę do 26. Tę zmniejszoną liczbę modeli należy powiązać z tym, że w pewnych okresach nie zaobserwowano różnic, czy też zmian w obrębie modeli reprezentujących różne pola badawcze. Ponadto, zestawienie cech współczesnych cmentarzy Bieszczadów, Warmii i Warszawy wzbogacono o informacje dotyczące świętokrzyskich miejsc pochówku (grupa kontrolna, porównawcza) (rozdział 1.3.1). Porównanie cech modeli grupujących wyniki analizy historycznej⁷¹⁵ pozwoliło zredukować ich liczbę z 9 do 6. W okresie międzypowstaniowym⁷¹⁶ przynależność Bieszczadów, Warmii i Warszawy do trzech zaborów rzutowała na inny przebieg wydarzeń historycznych, odrębnie formułowane przepisy prawa, co przekładało się na liczbę, rozmieszczenie i typologię cmentarzy. Dlatego dla tego okresu wyodrębniono 3 modele. Po I wojnie światowej wraz z odzyskaniem niepodległości Warszawa i Bieszczady znalazły się pod zwierzchnictwem władzy polskiej, co wpłynęło na unifikację zapisów odnoszących się do warunków lokalizacji, organizacji i funkcjonowania cmentarzy. Warmia do tego systemu zakładania i funkcjonowania cmentarzy została włączona w 1945 roku wraz z przyłączeniem jej do Polski. Tym samym dla okresu międzywojennego skonstruowano 2 modele, zaś dla współczesności 1. Zestawienie wyników analiz krajobrazowych⁷¹⁷ wykazało zbieżność cech, takich jak: typ krajobrazu⁷¹⁸, typ widoczności cmentarzy w krajobrazie⁷¹⁹, sposób powiązania cmentarza ze świątynią w poszczególnych regionach⁷²⁰ dla okresu międzypowstaniowego i międzywojennego (3 modele)

⁷¹⁵ Grupa analiz historycznych objęta: regulacje prawne w zakresie zakładania, funkcjonowania i ochrony cmentarzy pól badań, datowanie, rodzaj i stan zachowania obiektów badawczych.

⁷¹⁶ Został scharakteryzowany w rozdziale 1.3.2.

⁷¹⁷ Grupa analiz krajobrazowych objęta: położenie cmentarzy nad poziomem morza, analizę typu krajobrazu na podstawie fenomenologicznej koncepcji miejsca Jeremiego T. Królikowskiego, analizę położenia cmentarzy względem układu sacrum oraz analizę postrzegalności (widoczności) cmentarzy.

⁷¹⁸ Zarówno dla okresu międzypowstaniowego, jak i międzywojennego krajobraz Bieszczadów zidentyfikowano jako romantyczny, Warmii jako klasyczny a Warszawy jako kosmiczny.

⁷¹⁹ Widoczność obiektów w krajobrazie przez Jarostawa Balona i Krystynę German została określona mianem postrzegalności. Zarówno dla okresu międzypowstaniowego, jak i międzywojennego cmentarze w Bieszczadach charakteryzowała postrzegalność dobra i średnia, cmentarze na Warmii – słaba, zaś w Warszawie – bardzo słaba.

⁷²⁰ Zarówno dla okresu międzypowstaniowego, jak i międzywojennego na wszystkich polach badań występowała łączność widokowa pomiędzy cmentarzem i świątynią. Ponadto, w Bieszczadach podkreślano oś kompozycyjną świątyni przez usytuowanie na niej cmentarza, na Warmii aleje obsadzono po obu stronach drzewami prowadzono tak, aby łączyły cmentarze ze świątyniami (działalność Towarzystwa Upiększania Krajobrazu), natomiast w Warszawie nie stwierdzono jednej powszechnej reguły kompozycji układu cmentarz – świątynia.

oraz ich zróżnicowanie dla współczesności (3 modele), co w efekcie przełożyło się na 6 modeli cmentarzy. Tę samą drogę dochodzenia do liczby modeli zastosowano w odniesieniu do społecznego aspektu badań cmentarzy. Stwierdzono, że cechy odnotowane w analizach o charakterze społecznym⁷²¹ wykazywały trwałość w przedziale między okresem międzypowstaniowym a międzywojennym. Pozwoliło to skonstruować dla Bieszczadów, Warmii i Warszawy po jednym modelu łącząc dwa pierwsze okresy, i po jednym dla współczesności, co dało 6 modeli. Wyniki z grupy analiz kompozycyjnych⁷²² dowiodły, że w okresie międzypowstaniowym i międzywojennym każde z pól posiadało swoje specyficzne, regionalne cechy (zbudowano 6 modeli). Po II wojnie światowej zaobserwowano unifikację i rozprzestrzenianie się uniwersalnych wzorów w sztuce cmentarnej, a tym samym stopniowy zanik różnic w strukturze, układach badanych obiektów (2 modele – jeden dla cmentarzy miejskich a drugi dla wiejskich), co w sumie przełożyło się na 8 modeli. Z uwagi na ogólne podobieństwo cmentarzy (zaobserwowaną trwałość cech) w okresie międzypowstaniowym i międzywojennym ich cechy zestawiono w jednej tabeli (Tab. 54). Dla cmentarzy współczesnych, z uwzględnieniem obiektów świętokrzyskiego pola badań, powstała tabela odrębna (Tab. 55). W obu tabelach (Tab. 54 i Tab. 55) wyniki (cechy cmentarzy) zestawiono z uwzględnieniem podziału na 4 grupy analiz (historyczna, społeczna, krajobrazowa i kompozycyjna) oraz 4 powierzchnie badawcze (Bieszczady, Warmia, Warszawa oraz Góry Świętokrzyskie). W ostatniej rubryce Tab. 54 i Tab. 55 określono zasięg występowania cech cmentarzy kwalifikując je do jednej z dwóch kategorii: O i R, gdzie O oznacza zasięg ogólnopolski (jeśli daną cechę stwierdzono na wszystkich polach badań⁷²³), zaś R – zasięg regionalny (jeśli daną cechę zidentyfikowano nie na wszystkich polach badań).

⁷²¹ Grupa analiz społecznych objęła: analizę demograficzną, analizę położenia cmentarzy względem centrum i zabudowy jednostki osadniczej, analizę społecznego odbioru cmentarzy przy zastosowaniu metody SBE.

⁷²² Grupa analiz kompozycyjnych objęła: analizę szaty roślinnej, analizę formy upamiętniania zmarłych, analizę układu i struktury cmentarzy.

⁷²³ Z uwagi na zróżnicowanie pól badań pod względem krajobrazowym, wyznaniowym, politycznym, narodowościowym, społeczno – gospodarczym (rozdział 1.3.1) założono, że jeśli daną cechę stwierdzono na wszystkich polach badań, to jest ona także typowa dla Polski.

Nazwa analizy	Okres międzypowstaniowy i międzywojenny			Określenie zasięgu (O, R)	
	Bieszczady	Warmia	Warszawa		
ASPEKT HISTORYCZNY					
Analiza liczby, stanu i datowania cmentarzy	Dominacja cmentarzy greckokatolickich, cmentarze żydowskie, rzymskokatolickie, wojenne	Dominacja cmentarzy rzymskokatolickich, Cmentarze ewangelickie, wojenne	Dominacja cmentarzy rzymskokatolickich, cmentarze ewangelickie, mużułmańskie, prawosławny, wojenne	R	
Analiza aktów prawnych dotyczących zakładania, funkcjonowania i ochrony cmentarzy	Dekret cesarski z 23 sierpnia 1784 roku Prawo galicyjskie	Rozporządzenie z 1774 roku Rozporządzenie Departamentu Finansów Prus Wschodnich z 1802 roku Dekret cesarski z 1810 roku Wzorniki Towarzystwa Upiększania Krajobrazu	Obwieszczenie Magistratu z 13 lutego 1795 roku Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego o chowaniu zmarłych z 1846 roku	R	
ASPEKT KRAJOBRAZOWY					
Analiza wysokości bezwzględnych cmentarzy z uwzględnieniem fizjografii terenu	Cmentarze położone na wypłaszczeniach, najwyższych terasach lub na łagodnych zboczach w sąsiedztwie cieku wodnego, ekspozycja terenu na działanie silnych wiatrów (niezdadność do pełnienia innych funkcji), ekspozycja krajobrazowa cmentarza	Cmentarze położone na wypłaszczeniach, średnich terasach, ekspozycja terenu na działanie silnych wiatrów (niezdadność do pełnienia innych funkcji)	Z uwagi na małe zróżnicowanie wysokościowe terenu nacisk położony na właściwości gruntu, niezdatność do pełnienia innych funkcji	R	
	341 – 804 m n.p.m. Największa koncentracja w wyższych partiach gór	80,5 – 144,5 m n.p.m.	80,5 – 116,5 m n.p.m.	R	
Analiza typu krajobrazu	Krajobraz romantyczny	Krajobraz klasyczny	Krajobraz kosmiczny	R	
Analiza położenia cmentarzy względem układu sacrum	cmentarze cerkiewne zakładane pod koniec XIX wieku oddalone od świątyni max. do 200 m	Cmentarze zakładane pod koniec XIX wieku oddalone od świątyni max. do 600 m	Cmentarze zakładane pod koniec XIX wieku oddalone od świątyni powyżej 600m	R	
	Podkreślenie osi kompozycyjnej świątyni przez usytuowanie na niej cmentarza	Aleje obsadzone po obu stronach drzewami łączące cmentarze ze świątyniami (działalność Towarzystwa Upiększania Krajobrazu)	Nie stwierdzono jednej powszechnej reguły kompozycji układu cmentarz – świątynia	R	
	Łączność widokowa cmentarz – świątynia			O	
Analiza postrzegalności cmentarzy	Postrzegalność dobra (C1) i średnia (C2)	Postrzegalność słaba (C3)	Postrzegalność bardzo słaba (C4)	R	
ASPEKT SPOŁECZNY					
Analiza demograficzna obszarów badań	Rusini, Polacy, Żydzi	Polacy, Niemcy (Warmiacy)	Polacy, Żydzi, Rosjanie, Niemcy	R	
	Rodzaj cmentarza skorelowany z grupą narodowościową i wyznaniową, zróżnicowanie typologiczne cmentarzy			O	
Analiza położenia cmentarzy względem zabudowy	Odległość cmentarza od linii zabudowy: 289,04 m	65,89 m	155 m	R	
	Cmentarz położony niżej niż zabudowa	Cmentarz położony wyżej niż zabudowa		R	
Analiza położenia cmentarzy względem centrum	Odległość cmentarza od centrum: 130 m	173 m	4030 m		
	Cmentarz położony wyżej niż centrum jednostki osadniczej			O	
ASPEKT KOMPOZYCYJNY					
Analiza szaty roślinnej	Ogólna liczba gatunków drzew: 16	17	15	R	
	Lipa, świerk pospolity, brzoza brodawkowata	Lipa, klon zwyczajny, świerk pospolity, jesion wyniosły	Klon zwyczajny, lipa, dąb, kasztanowiec biały, robinia akacjowa, jesion wyniosły	R	
	Różnorodność gatunkowa drzew, dominacja odmian liściastych Drzewa podkreślają historyczny układ cmentarza			O	
Analiza form upamiętnienia zmarłych	Forma	Dominacja mogił ziemnych, nagrobków wertykalnych kamiennych i mieszanych; pojawienie się grobowców rodzinnych; proste krzyże drewniane oraz żeliwne o	Dominacja nagrobków wertykalnych w postaci żeliwnych krzyży osadzonych na betonowym cokole (do k. XIX wieku) oraz	Nagrobki wertykalne głównie kamienne od początku XX wieku ustępują miejsca nagrobkom horyzontalnym murowanym;	R

Nazwa analizy	Okres międzypowstaniowy i międzywojenny			Określenie zasięgu (O, R)	
	Bieszczady	Warmia	Warszawa		
Materiał	rozbudowanej podstawie ze scenami biblijnymi; formy i motywy inspirowane słowacką, lwowską i starobruśniańską sztuką sepulkralną; łączenie schematów ikonograficznych (krzyż łaciński, bizantyjsko – ruski); na pld. – wsch. prymitywne nagrobki	horyzontalnych w postaci betonowej opaski (obudowy) i głowicy (steli) z granitową tablicą inskrypcyjną; proste krzyże drewniane oraz bogaty katalog krzyży żeliwnych z ciekawymi ornamentami; krzyże wykonane zgodnie ze schematem łacińskim	bogaty repertuar form, rzeźby, symboli; krzyże wykonane zgodnie ze schematem łacińskim		
	Drewno, piaskowiec, żeliwo, beton, lastryko	Żeliwo, beton, lastryko	Beton, lastryko, granit, marmur	R	
	Inskrypcje	Rozbudowane, zawierające informacje nt. miejscowości, z którą związany był zmarły (tożsamość miejsca) Wykonane w języku świadczącym o przynależności narodowościowej, etnograficznej zmarłego			O
		Napisy cyrylicą i w języku staro – cerkiewno – słowiańskim	Napisy w języku niemieckim, polskim	Dominacja napisów w języku polskim	R
		Dysproporcje między cmentarzami miejskimi i wiejskimi; katalog form i symboli bogatszy na cmentarzach miejskich niż wiejskich			O
		Sprzed II wojny światowej zachowały się nagrobki duchownych, urzędników państwowych, osób zamożnych i zasłużonych dla społeczności – nagrobek jako sposób na różnicowanie członków społeczności, świadectwo statusu materialnego społeczności lokalnych		Sprzed II wojny światowej zachowały się nagrobki zarezerwowane nie tylko dla członków grup wymienionych po lewej stronie	R
Analiza kompozycji cmentarzy	Układ	Koncentryczno – osiowy na cmentarzach przy świątyniach Osiowy prosty na cmentarzach wyznaniowych nie związanych ze świątyniami oraz na cmentarzach wojennych (wojskowych)	Koncentryczno – osiowy na cmentarzach przy świątyniach Osiowy prosty na cmentarzach wyznaniowych nie związanych ze świątyniami oraz na cmentarzach wojennych (wojskowych) Osiowy złożony dla cmentarzy powiększanych	O	
	Struktura	Strukturalizacja zapewniona przez wystawienie nagrobka zmarłego (forma i materiał wskazuje na status społeczny zmarłego, wskazuje strefę reprezentacyjną cmentarza) Na cmentarzach o małych powierzchniach brak strefy zaniedbanej, na cmentarzach większych, zwłaszcza grzebalnych znajdowała się przy ogrodzeniu (ale nie od frontu) oraz przy trupiarni Strefa grzebalna – strefą użytkową Brak kwater dziecięcych Nagrobki zorientowane w kierunku świątyni lub na wschód z niewielkim odchyleniem	Strefa reprezentacyjna na planie krzyża, skomponowana dośrodkowo (centrum podkreślone dominantą najważniejszą), główna aleja na osi wejścia Strefa zaniedbana wzdłuż ogrodzenia, przestrzeń grzebalna stanowi strefę użytkową Kwatery dziecięce	Strefa reprezentacyjna: wejście i nagrobki najbliższej frontu cmentarza, aleja zasłużonych, nagrobki przy dominancie Strefy zaniedbanej wzdłuż ogrodzenia przestrzeń grzebalna jako strefa użytkowa a aleje główne jako strefa spacerowa (Powązki, kalwiński, luterański, prawosławny, Kamionkowski)	R
	Elementy kompozycji	Ogrodzenie i brama drewniane lub z lokalnie występującego kamienia ciekawe wzory przesklepień Krzyż jako symbol sakralizujący przestrzeń cmentarza Trupiarnia	Ogrodzenie i brama drewniane lub murowane (na cmentarzach przy świątyniach najczęściej połączenie obu surowców) Krzyż jako symbol sakralizujący przestrzeń cmentarza Kapliczki na terenie cmentarza i przy wejściu Trupiarnia (kostnica)	Ogrodzenie i brama głównie murowane Krzyż jako symbol sakralizujący przestrzeń cmentarza Kaplica Kaplice grobowe, rzeźba sepulkralna Trupiarnia (kostnica) Stróżówka (domek dozorczy)	R
		Skromny w elementy kompozycyjne układ cmentarzy grzebalnych czynił drzewa dominantami			R

Tab. 54. Zestawienie wyników – cech cmentarzy trzech pól badań w okresie międzypowstaniowym i międzywojennym. Regionalizm cmentarzy, gdzie litery w rubryce „określenie zasięgu” oznaczają: O – ogólnopolskość (uniwersalność), R – regionalność danej cechy

Nazwa analizy	Okres współczesny				Określenie zasięgu (O, R)
	Bieszczady	Warmia	Warszawa	Góry Świętokrzyskie	
ASPEKT HISTORYCZNY					
Analiza liczby, stanu i datowania cmentarzy	Zakładanie cmentarzy komunalnych i wojennych				O
Analiza aktów prawnych dotyczących zakładania, funkcjonowania i ochrony cmentarzy	Obowiązywanie tych samych przepisów prawa konstytuujących obejmowanie cmentarzy ochroną oraz nowe typy: cmentarze komunalne i wojenne Wzrost powierzchni nowo zakładanych cmentarzy co wpływa na ich rozmieszczenie (rzadsza siatka cmentarzy, cmentarz obsługuje kilka wsi) Cmentarz zakwalifikowany do terenów zieleni urządzonej co przełożyło się na restrykcyjne wymogi przy ich lokalizacji oraz projekcie technicznym Przepisy ustaw, rozporządzeń uzupełniają regulaminy wydawane przez zarządy cmentarzy				O
ASPEKT KRAJOBRAZOWY					
Analiza wysokości bezwzględnej cmentarzy (w m n.p.m.) z uwzględnieniem fizjografii	Łańcuchowy charakter zabudowy powoduje, że nowe cmentarze zakładane w sąsiedztwie dawnych cerkiewnych jako ich powiększenie	Okolnicowy charakter zabudowy powoduje, że nowe cmentarze są położone poza granicami zwartej zabudowy	Nowe cmentarze zakładane w strefie peryferyjnej miasta, na obrzeżach, na terenach przemysłowych, magazynowych, niezdalnych do pełnienia funkcji mieszkaniowych, rekreacyjnych i usługowych	Rzędowy, wielodrożnicowy charakter zabudowy sprawia, że nowe cmentarze położone są poza granicami zwartej zabudowy lub w przypadku rezerw terenu w sąsiedztwie kościoła, położenie przy głównej drodze	R
	Pod cmentarz przeznaczone tereny na granicy jednostek fizjograficznych: łagodnych zboczach, wypłaszczeniach				
Analiza typu krajobrazu na podstawie fenomenologicznej koncepcji miejsca Jeremiego T. Królikowskiego	Krajobraz romantyczny, klasycyzm – romantyczny, klasycyzm, kosmiczny	Krajobraz klasycyzm, klasycyzm – romantyczny, kosmiczny	Krajobraz kosmiczny, klasycyzm – romantyczny, klasycyzm – romantyczny	Krajobraz klasycyzm, klasycyzm – romantyczny, kosmiczny, kosmiczny – romantyczny	R
	Wzrost udziału kosmicznego typu krajobrazu, co należy wiązać z postępującą unifikacją nagrobków, dewastacją drzewostanu				
Analiza położenia cmentarzy względem układu sacrum	Odległość cmentarz – świątynia: do 200 m	do 600 m	powyżej 600m	do 600 m	R
	Zachowanie przedwojennego układu, tworzenie nowego wraz z wybudowaniem nowej świątyni i założeniem nowego cmentarza, polaryzacja układu (koegzystencja nowego sacrum ze starym)	Trwałość układu sacrum	Nieczystość i niejednorodność układu sacrum, dewastacja historycznych obiektów historycznych	Trwałość układu sacrum	R
	Łączność widokowa cmentarz – świątynia		Łączność widokowa cmentarz – świątynia sporadycznie	Łączność widokowa cmentarz – świątynia	O
Analiza postrzegalności cmentarzy	Postrzegalność dobra (C1) i średnia (C2)	Postrzegalność słaba (C3)	Postrzegalność bardzo słaba (C4)	Postrzegalność średnia (C2)	R
ASPEKT SPOŁECZNY					
Analiza demograficzna obszarów badań	Spadek liczby ludności	Wzrost liczby ludności		Spadek na terenach analizowanych terenów wiejskich, wzrost w miastach	R
	Rodzaj cmentarza skorelowany z grupą narodowościową i wyznaniową, redukcja typów cmentarzy (zwłaszcza wyznaniowych)				
Analiza położenia cmentarzy względem zabudowy	Odległość cmentarza od linii zabudowy: 121,6 m	52,91 m	73,38 m	53,00 m	R
	Cmentarze położone niżej niż zabudowa	Cmentarze położone wyżej niż zabudowa			R
	Zmniejszenie dystansu między cmentarzami a linią zabudowy; korelacja pozytywna pomiędzy odległością a topografią terenu i zwartością układu osadniczego				
Analiza położenia cmentarzy względem centrum	Różnica wysokości cmentarz – centrum: 8,84 m	2,13 m	2,77 m	5,4 m	R
	Odległość cmentarza od centrum: 707,7 m	269,3 m	9480 m	426,9 m	R
Cmentarz położony wyżej niż centrum jednostki osadniczej					O
ASPEKT KOMPOZYCYJNY					
Analiza szaty roślinnej	Ogólna liczba gatunków drzew: 17	18	16	17	R
	Lipa, świerk pospolity, żywotnik zachodni, brzoza brodawkowata	Lipa, klon zwyczajny, świerk pospolity, żywotnik zachodni, jesion wyniosły	Żywotnik zachodni, klon zwyczajny, lipa, dąb, kasztanowiec biały, robinia akacjowa, jesion wyniosły	Lipa, robinia akacjowa, kasztanowiec, brzoza, żywotnik zachodni, jesion wyniosły	R
	W kompozycji cmentarzy o starszej proveniencji dominuje większa różnorodność gatunkowa drzew. Im cmentarz młodszy, tym mniej gatunków drzew Wzrost znaczenia gatunków iglastych				

Nazwa analizy	Okres współczesny				Określenie zasięgu (O, R)
	Bieszczady	Warmia	Warszawa	Góry Świętokrzyskie	
Analiza form upamiętnienia zmarłych	Forma	Dewastacja drzewostanu i burzenie historycznej kompozycji cmentarzy			
	Materiał	Nagrobki powstające według uniwersalnych wzorów, unifikacja form, dominacja nagrobków murowanych horyzontalnych, rzeźba sepulkralna zminimalizowana			O
	Stan zachowania	Lastryko, granit, rzemiosło nie sztuka nagrobna			O
	Inskrypcja	Destrukty nagrobków porządkowane	Historyczne i zniszczone nagrobki na czynnych cmentarzach kolekcjonowane w jednej części cmentarza (lapidaria)		O
		W inskrypcjach zanika zwyczaj wymieniania miejscowości, z którą związany był zmarły (zanik tożsamości miejsca)			
Dysproporcje między cmentarzami miejskimi i wiejskimi (wzory nagrobków i ich materiały później pojawiają się na cmentarzach wiejskich niż miejskich)					O
Analiza kompozycji cmentarzy	Układ	Osiowy prosty Koncentryczno – osiowy Krajobrazowy prosty Osiowy złożony i krajobrazowy złożony zidentyfikowany na cmentarzach miejskich, komunalnych	Osiowy prosty Osiowy złożony Krajobrazowy złożony	Osiowy prosty Osiowy złożony	R
	Struktura	Rozwiązania przestrzenne cmentarzy w dwóch kierunkach kompozycyjnych: cmentarze o układzie regularnym i cmentarze o układzie swobodnym			O
		Strefa reprezentacyjna: ogrodzenie frontowe i brama główna podkreślona tablicą informacyjną, aleja główna podkreślona szerokością lub materiałem ją utwardzającym			O
		Strefa użytkowa: wielofunkcyjność, przestrzeń grzebalna, WC, śmietniki, ujęcia wody, przestrzeń turystyczna, aleje spacerowe Strefa zaniedbana: narożnik cmentarza Przenikanie się zewnątrz z wnętrzem cmentarza w czasie świąt kościelnych (stragany)			
	Elementy kompozycji, repertuar form	Bramy symboliczne (dla układów krajobrazowych prostych), pojawianie się ogrodzeń drewnianych		Dominacja bram odróżniających się formą architektoniczną od ogrodzenia	
Zachowane fragmenty ogrodzeń z kamienia łupanego		Wymiana ogrodzeń		Zachowane ogrodzenia murowane z kamienia	R

Tab. 55. Zestawienie wyników – cech cmentarzy trzech pól badań i grupy kontrolnej w okresie współczesnym. Uniwersalizm cmentarzy, gdzie litery w rubryce „określenie zasięgu” oznaczają: O – ogólnopolskość (uniwersalność), R – regionalność danej cechy

Zestawienie wyników wykazało, że w okresach międzypowstaniowym i międzywojennym (Tab. 54) cmentarze w Polsce cechował regionalizm budowany za pośrednictwem odrębności politycznej⁷²⁴ oraz krajobrazowej⁷²⁵. Cechy wspólne zauważono w położeniu cmentarzy powyżej centrum jednostki osadniczej, w kompozycji miejsca pochówku opartej na układzie drzew, jak również w inskrypcjach określających przynależność społeczną i terytorialną zmarłego.

Współczesne cechy cmentarzy Bieszczadów, Warmii, Warszawy oraz Gór Świętokrzyskich (Tab. 55) są w przeważającej części ogólnopolskie. Regionalne dysproporcje odczytać można w aspekcie krajobrazowym (typ krajobrazu, osadzenie w nim cmentarzy, powiązanie ich ze świątynią i budowa układu sacrum, jak również widoczność miejsc pochówku w krajobrazie). Cechy ogólnopolskie to: jednolite uregulowania prawne, położenie cmentarzy w ujęciu fizjograficznym, względem centrum, jak również względem zabudowy mieszkaniowej oraz uniwersalne wzory nagrobków, bram, ogrodzeń i sposobów utwardzania nawierzchni. Porównanie obu tabel (Tab. 54 i Tab. 55) wskazuje, że różnice czytelne w okresie międzywojennym, współcześnie są niwelowane (zwłaszcza w ujęciu historycznym, społecznym i kompozycyjnym). Natomiast, czynnikiem który zarówno w okresach historycznych, jak i współcześnie różnicuje model cmentarza jest krajobraz (typ krajobrazu, powiązanie cmentarzy ze świątynią i budowa układu sacrum, jak również widoczność miejsc pochówku w krajobrazie). Wynika z tego, że wyeliminowanie czynnika krajobrazowego (zwłaszcza analizy typu krajobrazu oraz analizy widoczności) stwarza możliwość skonstruowania ogólnopolskiego modelu cmentarza – wzorca „miejsca wiecznego odpoczynienia” nie wpisanego w krajobraz. Zauważono, że zanikają cechy regionalne, uniemożliwiając tym samym skonstruowanie modeli cmentarzy bieszczadzkich, warmińskich, warszawskich, czy też świętokrzyskich. Jednocześnie w czasie badań zidentyfikowano różnice pomiędzy cmentarzami komunalnymi, wojennymi i wyznaniowymi, jak również miejskimi i wiejskimi w skali Polski. Ta obserwacja w połączeniu z eliminacją czynnika krajobrazowego pozwoliła wyodrębnić następujące modele cmentarzy:

- „funkcjonalny” związany z typami cmentarzy (komunalny, wojenny i wyznaniowy) (Tab. 56);
- „przestrzenny” związany z typami jednostek osadniczych, w strukturze których położone są cmentarze (miejski, wiejski) (Tab. 57).

Zawarte w tabelach cechy stanowią wypadkową wyników analiz przeprowadzonych na cmentarzach bieszczadzkich, warmińskich, warszawskich oraz świętokrzyskich.

⁷²⁴ Przynależność do innych zaborów wpływała na odrębne regulacje prawne w zakresie zakładania i utrzymywania cmentarzy, inny przebieg wydarzeń historycznych.

⁷²⁵Przynależność do innych regionów fizycznogeograficznych (odrębne cechy geomorfologiczne obszarów badań) rzutowała na kształtowany w odmienny sposób typ krajobrazu oraz widoczność cmentarzy w krajobrazie.

	Cecha	MODEL KOMUNALNY	MODEL WOJENNY	MODEL WYZNANIOWY
ASPEKT HISTORYCZNY⁷²⁶	Historia (początki funkcjonowania w Polsce)	Okres międzywojenny, upowszechnienie po II wojnie światowej	Po XIX wiecznych powstaniach narodowych (mogły i kwatery powstańcze), w trakcie działań wojennych 1914 – 1918, upowszechnienie po I i II wojnie światowej	Proweniencja średniowieczna, XIX wiek (upowszechnienie cmentarzy wyznaniowych grzebalnych, nie związanych ze świątynią)
	Zapisy prawa	Ustawa z 1959 roku ⁷²⁷ Rozporządzenie z 2008 roku ⁷²⁸ Regulamin cmentarza	Ustawa z 1933 roku ⁷²⁹ Ustawa z 1959 roku	Ustawa z 1959 roku Rozporządzenie z 2008 roku Regulamin cmentarza
	Własność, zarządzanie	Rada gminy (miasta) Wójt (burmistrz, prezydent miasta)	Państwo Wojewoda Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego	Władze kościelne Związek wyznaniowy
	Status	Czynne, w fazie dynamicznego rozwoju (13% cmentarzy zakładanych w XX wieku)	Zamknięte dla dalszych pochówków, nie rozwijają się (22,5% cmentarzy zakładanych w XX wieku)	Czynne (powiększane, ze względu na brak możliwości rozwoju przestrzennego dopuszczalne tylko pochówki w grobach rodzinnych, nowe nie związane ze świątyniami), nieczynne (zamknięte dla dalszych pochówków, atrakcje turystyczne) (64,5% cmentarzy zakładanych w XX wieku)
	Powierzchnia	Dominacja obiektów powyżej 4 ha	Dominacja obiektów poniżej 0,5 ha	Dominacja obiektów do 1,0 – 2,0 ha

⁷²⁶ Opracowanie na podstawie rozdziału 4.1 pt.: „Cmentarze w aspekcie historycznym”.

⁷²⁷ Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Dz. U. z 1959 roku, Nr 11, poz. 62.

⁷²⁸ Rozporządzenie Ministra Infrastruktury w sprawie wymagań, jakie muszą spełniać cmentarze, groby i inne miejsca pochówku zwłok i szczątków, Dz. U. 2008, Nr 48, poz. 284.

⁷²⁹ Ustawa o grobach i cmentarzach wojennych. Dz. U. Nr 39 z 1933 roku, poz. 311.

ASPEKT KRAJOBRAZOWY⁷³⁰	Lokalizacja	Na peryferiach jednostek osadniczych (ze względu na powierzchnię), tereny niezdatne do pełnienia innych funkcji, w strefach wokół zakładów przemysłowych, magazynowych, infrastruktury kolejowej (obszary skażone, narażone na hałas) Dominacja na terenach miejskich (70% zakładanych współcześnie cmentarzy)	Związane z miejscami wydarzeń wojennych (z polem walki), często zakładane na przedłużeniu terenów zieleni (park, las) jako kontynuacja funkcji (teren rekreacji i kontemplacji)	Od XIX wieku poza strefą ścisłej zabudowy mieszkaniowej, pośrednio (łączność widokowa) lub bezpośrednio związane ze świątynią (zakładane na posesjach przylegających do dziedzina świątyni) Nowo zakładane cmentarze dominują na terenach wiejskich
ASPEKT SPOŁECZNY⁷³¹	Cel istnienia	Pochówki wszystkich zmarłych (osób wierzących i bezwyznaniowych)	Świadectwo działań wojennych Pochówki bohaterów wojennych	Pochówki zmarłych przynależnych do danego związku wyznaniowego
	Znaczenie	-	Symbol heroizmu, równości wszystkich żołnierzy wobec Boga i śmierci	Symbol wspólnoty, sakralny wymiar przestrzeni grzebalnej podkreślany przez formy i zabiegi kompozycyjne (obiekty sakralne, powiązanie ze świątynią, przestrzeń cmentarza podzielona przejściami w kształcie krzyża)
ASPEKT KOMPONIZYJNY⁷³²	Atrybucja	Projektant znany	Projektant znany	Projektant znany/nieznany ⁷³³
	Wyodrębnienie, granice	Ogrodzenie pełne (murowane), najczęściej uniemożliwiające powiązania widokowe na zewnątrz	Podkreślone krajobrazowo lub architektonicznie, wzbogacone o symbole walki, bohaterstwa takie jak: tarcze, miecze, laury zwycięstwa, symbole państwowe	Wzmocnione krajobrazowo, wykonane z lokalnych materiałów, inne od frontu, ażurowe (głównie siatka metalowa), pełne (kamień lub

⁷³⁰ Opracowanie na podstawie rozdziału 4.2 pt.: „Cmentarze w aspekcie krajobrazowym”.

⁷³¹ Opracowanie na podstawie rozdziału 4.3 pt.: „Cmentarze w aspekcie społecznym”.

⁷³² Opracowanie na podstawie rozdziału 4.4 pt.: „Cmentarze w aspekcie kompozycyjnym. Cmentarze jako ogrody”.

⁷³³ Uzależnione od skali założenia i jego miejsca lokalizacji. W przypadku cmentarzy warszawskich znani są projektanci nie tylko cmentarzy komunalnych, czy wojennych, ale także tych wyznaniowych. Nazwiska ich twórców zawarto w rozdziale 6.4 przy okazji charakterystyki wygenerowanych układów cmentarzy.

			czy symbol Polski Walczącej	betonowe płyty)
Wejście	Architektoniczne, pozbawione symboliki, zaakcentowane tablicą informacyjną		Symboliczne (przerwa w ogrodzeniu) lub wystrój architektonicznego portalu z symboliką nawiązującą do bohaterstwa i patriotyzmu	Zharmonizowane z ogrodzeniem lub odróżniające się formą i materiałem, z symboliką wskazującą na przynależność wyznaniową pochowanych
Roślinność	Dekoracyjność drzew jako decydujący czynnik wyboru Średnio ok. 6 gatunków drzew stosowanych do obsadzeń (gł. kasztanowiec, klon, żywotnik, topola, akacja)		Symbolika, dekoracyjność i rodzime gatunki drzew Średnio ok. 3 gatunki drzew stosowane do obsadzeń (gł. sosna, świerk, dąb, brzoza)	Symbolika drzew jako decydujący czynnik wyboru Średnio ok. 4 gatunki drzew stosowane do obsadzeń (lipa, klon, jesion, wspólnie coraz powszechniejsze żywotniki) Starodrzew
Nagrobki	Nagrobki horyzontalne murowane Mogiły ziemne Kolumbaria (pochówki urnowe) i łuki pamięci		Zunifikowane, skromne, najczęściej w formie krzyża drewnianego bądź kamiennego	Obecność nagrobków historycznych, zabytkowych Nagrobki horyzontalne murowane
Dekoracje	Zróżnicowanie przestrzenne, kwatery bezdomnych, bezimiennych pochowanych (ascetyczne, niemal pozbawione dekoracji)		Dekoracje w postaci wieńców, zniczy, flag narodowych w czasie Wszystkich Świętych, obchodów rocznicowych i innych wydarzeń czcących pamięć poległych pochowanych na cmentarzach tego typu	Zauważalne dysproporcje między cmentarzami różnych wyznań w sposobie dekorowania grobów w czasie świąt
Struktura	<u>Strefa reprezentacyjna</u> od wejścia do domu przedpogrzebowego, kaplicy, aleja główna <u>Strefa użytkowa</u> czytelne kwatery grzebalne, aleje zasłużonych, kolumbaria Funkcja grzebalna (pochówki tradycyjne, urnowe), turystyczna (zwiedzanie, edukacja, rekreacja) <u>Strefa zaniedbana</u> kwatery dla zmarłych		Reminiscencje wojskowego porządku <u>Strefa reprezentacyjna</u> od wejścia głównego do pomnika (dominanta ustawionej w centrum założenia), szeroka aleja <u>Strefa użytkowa</u> (strefa grzebalna, nieczynna dla dalszych pochówków, wymiar historyczny) Funkcja turystyczna (rekreacja, edukacja,	<u>Strefa reprezentacyjna</u> od wejścia do elementu centralnego, dominanta, aleja główna (aleja zasłużonych) <u>Strefa użytkowa</u> kwatery grzebalne, kwatery wojskowe, kwatery duchowieństwa, sporadycznie kolumbaria Funkcja grzebalna, turystyczna (spacery, zwiedzanie, edukacja – tylko na

	<p>bezdolnych, bezimiennych (mogły ziemne z drewnianymi krzyżami) <u>Strefa przenikania się</u> czytelna w czasie świąt (stragany wzdłuż ogrodzenia)</p>	<p>zwiedzenie) <u>Strefa zaniedbana</u> nie stwierdzono</p>	<p>cmენტarzach zabytkowych) <u>Strefa zaniedbana</u> narożnik (kąt) cmენტarza, przy ogrodzeniu, przy śmietnikach <u>Strefa przenikania się</u> czytelna w czasie świąt (stragany wzdłuż ogrodzenia)</p>
Układ	<p>Krajobrazowy – złożony Osiowy – złożony Główne cechy to multiplikacja wnętrza, czytelne ciągi komunikacyjne, ograniczone powiązania widokowe z zewnątrz</p>	<p>Osiowy prosty Krajobrazowy złożony</p>	<p>Największa różnorodność: Koncentryczno – osiowy (pierwotny) Osiowy prosty Osiowy złożony Krajobrazowy prosty (dla cmენტarzy nieczynnych)</p>
Schematy organizacji przestrzennej (najczęściej występujące)			

Tab. 56. Ogólnopolski model komunalny, wyznaniowy i wojenny cmენტarza

	Cecha	MODEL MIEJSKI	MODEL WIEJSKI
ASPEKT HISTORYCZNY	Powierzchnia	Średnia 16,1 ha	Do 2,0 ha (średnia 0,8 ha)
ASPEKT KRAJOBRAZOWY	Lokalizacja	Na terenach niezdatnych do pełnienia funkcji mieszkaniowych, usługowych, w pobliżu terenów przemysłowych, magazynowych	Na granicach jednostek fizjograficznych, poza strefą zwartej zabudowy mieszkaniowej, w pobliżu terenów o funkcjach „uciążliwych” dla mieszkalnictwa
ASPEKT SPOŁECZNY	Znaczenie	Powszechność obiektu, kilka w mieście Nawarstwienia form i znaczeń utrudniając odczytanie symbolicznego, społecznego sensu istnienia cmentarza	Unikalność obiektu, jeden na wsi Prosta kompozycja przekłada się na czytelność odbioru, odczytania znaczeń przez członków społeczności
	Dynamika⁷³⁴	Wegetacja roślin, rytualizacja Ciągły rozwój przestrzenny, poszukiwanie nowych terenów na cele powiększania przestrzeni grzebalnej, rozmywanie pierwotnego założenia, np. Służew, Pyry	Wegetacja roślin, rytualizacja Stabilność przestrzenna (w przypadku miejscowości oddalonych od ośrodków miejskich), co wpływa na czytelność, trwałość kompozycji np. Kwiecewo, Wrzesina, Lutowiska, Terka, Klimontów
ASPEKT KOMPOZYCYJNY	Atrybucja	Projektant nieznany/znany	Projektant nieznany
	Wyodrębnienie, granice	Granice pełne (murowane, betonowe)	Lokalny surowiec, głównie kamień polny (pełny mur), drewno, siatka Dominacja ogrodzeń niepełnych, pełne niewysokie
	Wejście	Brama – pełen wystrój architektonicznego portalu, reklamy kamieniarzy, tablica informacyjna (regulamin, kontakt do zarządcy, plan cmentarza z oznaczeniem kwater)	Brama zharmonizowana z ogrodzeniem, z symboliką świadczącą o przynależności wyznaniowej pochowanych, tablica informacyjna (regulamin cmentarza, kontakt do zarządcy)
	Roślinność	Dominacja kamieniarki nad szatą roślinną (równowaga stwierdzona w odniesieniu do cmentarzy wojennych założonych w formie parkowej) Wycinka drzew – powiększanie przestrzeni grzebalnej ich kosztem Drzewa o znaczeniu symbolicznym i dekoracyjnym (niwelowanie znaczeń)	Równowaga pomiędzy szatą roślinną a kamieniarką (nagrobkami) Drzewa o znaczeniu symbolicznym Niewłaściwe cięcia pielęgnacyjne

⁷³⁴ Cmentarze te cechuje dynamika na różnych poziomach: coroczna związana z vegetacją roślin i rytualizacją oraz z liczbą ludności, położeniem względem dużych ośrodków miejskich.

	Cecha	MODEL MIEJSKI	MODEL WIEJSKI
	Nagrobki	Horyzontalne, dominuje granit, krzyż jako dominujący symbol nagrobny, rzeźba sepulkralna (Matka Boska, anioł, Chrystus), pojawianie się grobów bez oznak religijnych	Horyzontalne, dominuje lastryko, stopniowo wkracza granit, pojawianie się zindywidualizowanych inskrypcji nagrobnych, krzyż jako dominujący symbol nagrobny
	Elementy kompozycji	Alejki utwardzone, dom przedpogrzebowy, budynki administracyjne, śmietniki, ujęcia wody, WC, drogowskazy, oznaczenia kwater, komunikaty o niezaśmiecaniu terenu, mensa ołtarzowa	Krzyż, kapliczka, alejki gruntowe nieutwardzone, śmietnik, ujęcie wody, istotną rolę w kompozycji odgrywają drzewa
	Struktura	<u>Strefa reprezentacyjna</u> (wejście, ogrodzenie, tablica informacyjna, aleja prowadząca od bramy głównej) <u>Strefa użytkowa</u> (kwatery wojenne, ortogonalna siatka kwater grzebalnych, kwatery duchowieństwa, czytelna stara część – większa gęstość drzewostanu), funkcja grzebalna, terapeutyczna, turystyczna (rekreacja, zwiedzanie) <u>Strefa zaniedbana</u> wokół śmietników, wzdłuż ogrodzenia, strefa niezagospodarowana (nowa część, o którą został powiększony cmentarz)	<u>Strefa reprezentacyjna</u> (wejście – obiekt centralny), czytelna aleja główna, kapliczka lub krzyż przy wejściu <u>Strefa użytkowa</u> (zachowane kwatery dziecięce, kwatery duchowieństwa, czytelna stara część cmentarza – destrukty nagrobków), funkcja grzebalna, terapeutyczna, społeczna (spotkania członków społeczności w czasie porządkowania grobów) <u>Strefa zaniedbana</u> związana ze starą częścią cmentarza, tworzy się w narożniku cmentarza lub wzdłuż ogrodzenia (związek z tzw. zmarłymi w butach)
	Układ	Osiowy złożony dla cmentarzy wyznaniowych i komunalnych Krajobrazowy złożony (dla cmentarzy komunalnych i wojennych) Koncentryczno – osiowy dla nieczynnych cmentarzy przy świątyniach (nieczytelny) Osiowy prosty dla cmentarzy wojennych Rozmywanie pierwotnego założenia poprzez nieprzemyślane powiększanie obiektu, kompozycja składająca się z sekwencji wewnątrz	Osiowy prosty (dla cmentarzy wyznaniowych i wojennych) Koncentryczno – osiowy dla cmentarzy przy świątyniach (czynne, nieczynne, czytelne) Krajobrazowy prosty Czytelna, prosta kompozycja, najczęściej jednoprzestrzenna Dobrze zdefiniowane centrum, podkreślone dominantą Powiązania widokowe ze świątynią

Tab. 57. Ogólnopolski model wiejski i miejski cmentarza

Różnice pomiędzy cmentarzami komunalnymi, wojennymi i wyznaniowymi zidentyfikować można na każdym z wypunktowanych w **Tab. 56** poziomów: historycznym, krajobrazowym, społecznym i kompozycyjnym. Dysproporcje pomiędzy trzema typami cmentarzy wynikają przede wszystkim z genezy ich powstawania, celu istnienia, co przekłada się na znaczenie społeczne, położenie w strukturze jednostki osadniczej i ich kompozycję. W przypadku cmentarzy miejskich i wiejskich czynnikiem odpowiadającym za różnicowanie modeli jest typ

jednostki osadniczej oraz jej położenie względem ośrodków miejskich (wraz z oddalaniem się od miasta słabnie „miejskość” strefy podmiejskiej, a wzrasta jej „wiejskość” i „odporność” na przemiany społeczno – gospodarcze dyktowane przez miasto)⁷³⁵. Modele cmentarzy komunalnych, wojskowych, wyznaniowych (**Tab. 56**), jak również miejskich i wiejskich (**Tab. 57**) są wynikiem użytkowania przez społeczność lokalne. Świadczą o duchu czasu⁷³⁶, o preferencjach przestrzennych społeczności, jej związku z miejscem oraz roli jaką przypisuje cmentarzom.

5.2. Przemiany cmentarzy jako ogrodów żywych i umarłych

5.2.1. W aspekcie historycznym

Wydanie pakietu aktów prawnych⁷³⁷ doprowadziło do ujednoczenia zapisów w zakresie cmentarzy. Na ich mocy lokalizacja miejsca pochówku w mniejszym stopniu zaczęła zależeć od uwarunkowań krajobrazowych, zaś w większym od czynników technicznych, zwłaszcza infrastrukturalnych.

Zauważono, że miejsce cmentarzy w systemie prawa jest skorelowane z sytuacją polityczną państwa. Stabilizacja w tym zakresie umożliwia obejmowanie cmentarzy ochroną. Od lat 70. XX wieku obserwuje się w Polsce wzrost liczby instytucji i inicjatyw, których program działań zogniskowany jest wokół cmentarzy: ich ochrony, porządkowania, konserwowania, inwentaryzowania, popularyzowania historii i znaczenia⁷³⁸.

Zauważono praktykę włączania cmentarzy w program ścieżek turystycznych, dydaktycznych, co jednocześnie wpływa na poprawę ich stanu zachowania.

5.2.2. W aspekcie społecznym

Zauważono, że przemiany liczby ludności i jej struktury narodowościowo – wyznaniowej rzutują na stan zachowania cmentarzy. Pozbawione wyznawców miejsca pochówków w Bieszczadach (greckokatolickie, prawosławne, żydowskie), na Warmii (ewangelickie rodowe), w Warszawie (żydowskie, mużułmańskie) oraz w regionie Gór Świętokrzyskich (żydowskie) podlegają procesom dewastacji. Najbardziej niefortunnie los obszedł się z cmentarzami na trzech ostatnich polach badań z uwagi na powojenny wzrost ludności lub jej stabilność. Nowi osadnicy przejmowali stare nekropole przekwalifikowując je na rzymskokatolickie bądź obejmując ochroną prawną (głównie poprzez wpis do rejestru zabytków). W Bieszczadach,

⁷³⁵ Bański J., 2008: *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś* [w:] Jezierska – Thole A., Kozłowski L. (red.): *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, 29-43 oraz http://www.igipz.pan.pl/zpz/banski/PDF/26_Banski_strefa_podmiejska.pdf (7.02.2011).

⁷³⁶ Do początku XX wieku występowały tylko cmentarze wyznaniowe, w wyniku wojen zaczęto zakładać cmentarze wojenne, zaś na skutek sekularyzacji, naśladownictwa rozwiązań zachodnich, prawo obok cmentarzy wyznaniowych i wojennych usankcjonowało obiekty komunalne.

⁷³⁷ W 1932 roku ustawy o chowaniu zmarłych i stwierdzeniu przyczyny zgonu (zastąpione jej w 1959 roku ustawą o cmentarzach i chowaniu zmarłych), w 1933 roku ustawy o grobach i cmentarzach wojennych oraz w 1959 roku rozporządzenia w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze.

⁷³⁸ Np. działające w Bieszczadach: Bieszczadzki Oddział Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Stowarzyszenie „Bieszczady”, Stowarzyszenie „Maguryc”, Fundacja Ochrony Bioróżnorodności Karpat Wschodnich, Społeczna Komisja Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, na Warmii: Społeczny Komitet Ratowania Dawnych Cmentarzy na Warmii i Mazurach, Stowarzyszenie na Rzecz Ochrony Krajobrazu, Stowarzyszenie „Dom Warmiński”, Stowarzyszenie „Święta Warmia”.

gdzie odnotowano spadek liczby ludności w stosunku do stanu przedwojennego, przemiany cmentarzy podążyły w różnych kierunkach:

- Na terenach na powrót zasiedlonych nowi mieszkańcy anektowali dawne cmentarze greckokatolickie na pochówki rzymskokatolickie, co ocaliło je od degradacji, np. cmentarze w Górzance, Baligrodzie, Cisnej.
- W przypadku dawnych terenów łemkowskich⁷³⁹ odnotowano powroty przedwojennych osadników, dzięki którym przetrwały obiekty sakralne prawosławne (Turzańsk, Szczawne, Komańcza) i greckokatolickie (Rzepedź, Kulaszne).
- Krajobrazy miejscowości (i wpisane w nie pozostałości cmentarzy greckokatolickich), w których nie udało się przywrócić procesów osadniczych podlegając sukcesji wtórnej, np. obiekty w Siankach, Bukowcu k. Sianek, Beniowej, Caryńskiem, Berehach Górnych.

Analiza położenia cmentarzy względem układu sacrum pozwoliła wskazać na przemiany dokonujące się w sieci parafii. Parafie rozrastają się przestrzennie, obejmując więcej miejscowości, a tym samym zwiększając liczbę wiernych przypadających na jeden cmentarz. Sytuacja ta powoduje, że cmentarze obsługują mieszkańców kilku jednostek osadniczych, co utrudnia budowanie tożsamości miejsca oraz branie odpowiedzialności za pielęgnację i utrzymanie cmentarzy przez społeczności lokalne (spadek znaczenia cmentarzy w życiu społeczności lokalnych a także w lokalnym krajobrazie).

Zauważono, że procesy urbanizacji i ruralizacji powodują skracanie się odległości cmentarzy od zabudowy mieszkaniowej i jednocześnie na ich oddalanie się od centrów jednostek osadniczych.

5.2.3. W aspekcie krajobrazowym

Z poczynionych obserwacji i badań wynika, że przy wyborze lokalizacji XX – wiecznych cmentarzy wykazano się perspektywicznym myśleniem⁷⁴⁰, dlatego też w stosunku do obiektów zakładanych wcześniej cechuje je większa powierzchnia. Proces ten wpłynął w trojaki sposób na krajobraz:

- Spowodował zmiany w społecznym odbiorze cmentarzy (cmentarze obsługują kilka jednostek osadniczych lub kilka dzielnic, co utrudnia budowanie tożsamości i odrębności miejsca).
- Przyczynił się do obniżenia wartości lokalnego krajobrazu, przede wszystkim z uwagi na wzrost „kosmicznego” typu krajobrazu. Proces ten jest wynikiem zakładania po wojnie cmentarzy wojennych i komunalnych, które cechowała duża powierzchnia oraz ujednolicona struktura. Ponadto, wzrost tego typu krajobrazu jest podyktowany dewastacją drzewostanu na cmentarzach. Wycinanie drzew powoduje zubażanie miejscowości w warstwie wizualnej oraz przyrodniczej i może świadczyć o przemianach dokonujących się w świadomości społeczności lokalnych.
- Spowodował odejście od cmentarzy wyznaniowych na rzecz komunalnych. Proces ten wyraźnie rysuje się w miastach.

⁷³⁹ Na obszarze badań są to miejscowości położone w granicach obecnej gminy Komańcza.

⁷⁴⁰ Artykuły 7 i 8 rozporządzenia z 2008 roku w sprawie wymagań, jakie muszą spełniać cmentarze, groby i inne miejsca pochówku zwłok i szczątków.

5.2.4. W aspekcie kompozycyjnym

W kompozycji cmentarzy powojennych zaobserwowano wzrost znaczenia drzew i krzewów iglastych. Wypieranie drzew liściastych (posiadających bogatą, utrwaloną przez religię i historię warstwę symboliczną) przez zimozielone iglaki wskazuje na zmianę priorytetów wśród społeczności lokalnych (ważniejsze względy praktyczne⁷⁴¹ niż symboliczne).

W czasie obserwacji i badań terenowych zauważono proces dewastacji (głównie wycinki) drzew liściastych. Brak przestrzeni grzebalnej skłania administratorów cmentarzy do jej pozyskiwania kosztem drzew. Wycinka zdrowego starodrzewu powoduje burzenie historycznej kompozycji. Podkreślić należy, że te niepokojące przemiany zaobserwowano na cmentarzach miejskich oraz wiejskich położonych w sąsiedztwie ośrodków miejskich.

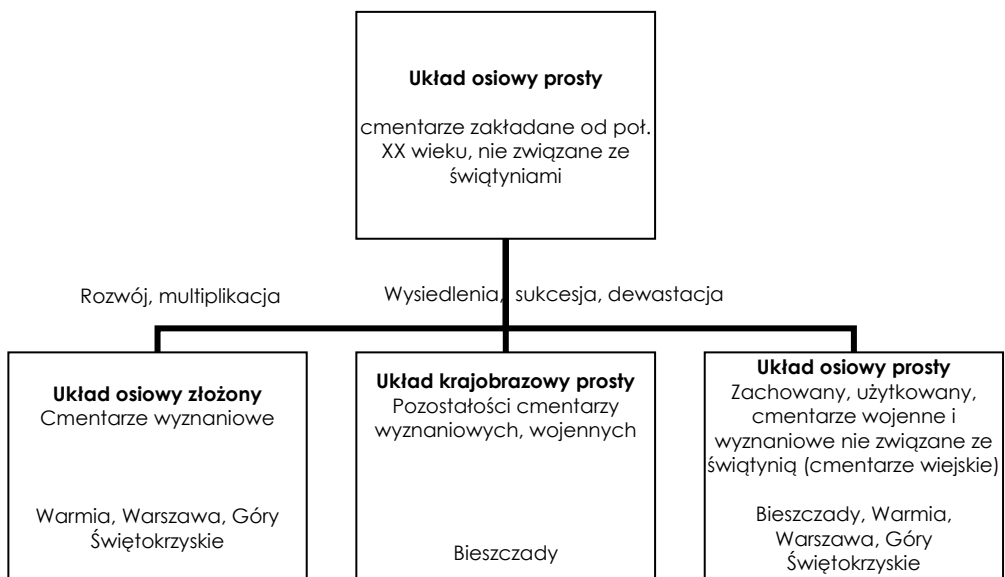
Na podstawie analizy form upamiętniania zmarłych zauważono proces odchodzenia od tradycyjnych dla poszczególnych obszarów badań wzorów sztuki nagrobnej (wertikalne nagrobki w postaci kamiennych bądź żeliwnych krzyży osadzonych na kamiennych cokółkach – typowe dla Bieszczadów i Warmii, horyzontalne cementowe opaski wypełnione barwinkiem i bluszczem – typowe dla Warmii początków XX wieku) na rzecz nagrobków wykonanych według uniwersalnych, rozpowszechnionych w całej Polsce wzorów: pomniki horyzontalne murowane wykonywane z lastryka i granitu.

Zaobserwowano przemiany układów cmentarzy (**Ryc. 135, 136**). Pierwotnie na trzech powierzchniach badawczych uformował się i obowiązywał koncentryczno – osiowy układ cmentarzy. Zmiany przestrzenne z nim związane okazały się być pozytywnie skorelowane z typem jednostki osadniczej. W przypadku bieszczadzkiej cmentarzy zakładanych we wsiach o łańcuchowym typie zabudowy układ pierwotny zachował się i był powiększany przez dodanie przestrzeni grzebalnych przylegających do cmentarza cerkiewnego. Według tego samego schematu przestrzennego rozwijały się cmentarze na warmińskiej wsi pod warunkiem, że kościół dysponował odpowiednio dużą parcelą i nie odnotowano znacznego wzrostu liczby ludności a tym samym wskaźnika umieralności. W przypadku jednostek osadniczych o zwartej zabudowie pozbawionych rezerw terenowych cmentarz wokół świątyni zamykano zakładając nowy poza granicami jednostki. Nowe miejsce pochówku, najczęściej o XIX – wiecznej proveniencji, posiadało osiowy prosty układ przestrzenny. Był on typowy dla cmentarzy wyznaniowych, a później także wojennych. Podczas gdy w przypadku cmentarzy wiejskich dotrwał on bez większych modyfikacji do dzisiaj, to w mieście (z uwagi na cechujący je wzrost liczby ludności) układ osiowy prosty multiplikowano powodując powstawanie układów osiowych złożonych. Cmentarze Bieszczadów (o układzie koncentryczno – osiowym i osiowym prostym) i Warmii (o układzie osiowym prostym) na skutek powojennych wysiedleń i sukcesji wtórnej przekształcały się w założenia krajobrazowe proste. Od okresu międzywojennego wraz z ukonsytuowaniem się nowych ustaw o cmentarzach wojennych, wyznaniowych i komunalnych upowszechniły się dwa układy: osiowy złożony i krajobrazowy złożony, typowe dla miast.

⁷⁴¹ Drzewa iglaste nie zaśmiecają nagrobków liśćmi, są łatwiejsze w pielęgnacji i utrzymaniu, szybciej przyrastają, nie mają kwiatów, które wabią ptaki w efekcie zanieczyszczające groby odchodami, a ponadto są zielone przez cały rok.

Ryc. 135. Przemiany układu koncentryczno – osiowego cmentarzy

Ryc. 136. Przemiany układu osiowego prostego cmentarzy

Badanie cmentarzy położonych w odmiennych przyrodniczo i kulturowo regionach wskazało na dokonujące się w skali Polski przemiany elementów kompozycji. Według powszechnych wzorów zaczęto wykonywać nie tylko nagrobki, ale także ogrodzenia i bramy. Doprowadziło to do niszczenia charakterystycznych,

regionalnych form i zastąpienia ich elementami standardowymi, nie noszącymi znamion lokalnej, regionalnej kultury materialnej⁷⁴².

Przemiany zaobserwowano w zakresie modeli cmentarzy miejskich i wiejskich (**Tab. 58**). Zauważono, że cmentarze wiejskie bieszczadzkiego, warmińskiego a także świętokrzyskiego pola badań są użytkowane od czasów założenia (XIX wiek) bez znacznych modyfikacji układu przestrzennego, przy założeniu, że wskaźnik umieralności i liczba mieszkańców są stabilne. Jeśli zwiększa się liczba ludności (wzrost związany z atrakcyjnością terenu, bliskością miasta) i pozwalają na to warunki zewnętrzne (dostępne rezerwy terenu) to cmentarz rozrasta się prowadząc do zmiany jego układu przestrzennego. Właśnie na cmentarzach wiejskich wykazujących te cechy zauważono niwelowanie dysproporcji między nimi a obiektami miejskimi⁷⁴³. Zanik różnic dokonuje się także poprzez czerpanie z miejskich wzorów takich jak: cmentarne alejki utwardzone kostką Bauma, ogrodzenia z płyt betonowych, granitowe nagrobki. Na cmentarzach wiejskich oddalonych od ośrodków miejskich przemiany dokonują się dużo wolniej bądź wcale.

5.3. Model cmentarza a model ogrodu

Ponieważ teza m.in. zakłada, że cmentarz jest ogrodem, dlatego w tym punkcie opracowania skonstruowano ogólnopolski model cmentarza i porównano go z modelem ogrodu (**Tab. 58**).

Przy budowie modelu cmentarza założono, że:

- będzie on skonstruowany w oparciu o przeprowadzone badania i ich wyniki zamieszczone w niniejszej pracy oraz w innych publikacjach⁷⁴⁴;
- będzie cechować go zmienność, w oparciu o przemiany przedstawione w rozdziale 7.2;
- nie będzie on uwzględniał aspektu krajobrazowego (poza lokalizacją), jako że we wcześniejszych rozważaniach uznano go za czynnik różnicujący cmentarze;
- nie będzie on brał pod uwagę podziału na pola badań, ze względu na wykazaną w wynikach dokonującą się unifikację.

W oparciu o te wytyczne zbudowano tabelę, w której znalazły się rubryki odpowiadające cechom i własnościom, takie jak: powierzchnia, historia (wskazanie form ogrodowych typowych dla wymienionych okresów: do końca IV wieku, od V do XV wieku, od XVI do XVIII wieku, od XIX do XX wieku, współczesność), lokalizacja, cel istnienia, znaczenie i symbolika, przemiany (w

⁷⁴² Np. siatka druciana, płyty betonowe, kostka Bauma. Przykładowo, mury z kamienia łupanego na cmentarzach bieszczadzkich zastępowane są ogrodzeniami z siatki drucianej lub z płyt betonowych. Ze względu na „anachroniczność” rozebrano drewniane kostnice, trupiarnie na wszystkich polach badań.

⁷⁴³ Tę tendencję przemian potwierdzają następujące cmentarze wiejskie: w przypadku Bieszczadów są to Czaszyn, Tarnawa Górna położone w sąsiedztwie Zagórza, Czarna położona w bliskości Ustrzyk Dolnych, czy Uherce Mineralne w pobliżu Leska, zaś w przypadku Warmii zjawisko to jest najlepiej widoczne w Jonkowie położonym w strefie oddziaływania Olsztyna.

⁷⁴⁴ Długożima A., 2009: *Rola cmentarzy w strukturze przestrzennej miast ...*, op. cit., Długożima A., 2010: *Badanie cmentarzy dla odtworzenia kultury...*, op. cit., Długożima A., 2010: *Kompozycja warmińskich cmentarzy...*, op. cit., Długożima A., 2009: *Bieszczadzkie krzyże cmentarne*, op. cit.

oparciu o rozdział 5.2 oraz badania Beaty Gawryszewskiej⁷⁴⁵), ujęcie czasu (statyka czy dynamika), atrybucja/człowiek, elementy kompozycji/atrybuty, struktura, repertuar form w podziale na poszczególne strefy, roślinność, rzeźba sepulkralna/ogrodowa, układ.

Budowę modelu ogrodu oparto o te same cechy co model cmentarza, tak aby możliwe było ich porównanie. Cechy ogrodu opisano na podstawie rozdziału 4.4 pracy, uzupełniając je o spostrzeżenia Beaty Gawryszewskiej – autorki modelu ogrodu rodzinnego⁷⁴⁶.

Z poniższej tabeli (**Tab. 58**) wynika, że cmentarze i ogrody posiadają wiele wspólnych cech zarówno na poziomie historycznym, społecznym, krajobrazowym, jak i kompozycyjnym:

- Historia sztuki ogrodowej wskazuje, że typy kompozycji ogrodów były transponowane na cmentarze.
- Zauważono, że na przestrzeni wieków cmentarze i ogrody oddziaływały się od budynku świątyni (domu). Kulminacja tego procesu w przypadku ogrodów przypadła na XVII wiek (*jardin particulier*)⁷⁴⁷, zaś cmentarzy na XVIII (*extra muros*, tzw. cmentarz w polu). Zaobserwowano, że śladem dawnego związku z architekturą pozostaje do dzisiaj osiowość założenia. Zarówno dla cmentarzy, jak i ogrodów odnotowano idącą od bramy głównej oś kompozycji podkreśloną w kompozycji założenia za pomocą drogi do dominanty (świątyni, kaplicy lub innego obiektu kubaturowego – w przypadku cmentarzy oraz domu – w przypadku ogrodu rodzinnego) oraz dzięki rytmicznie rozmieszczonym małym elementom (np. latarnie, ławki, drzewa, klomby lub rabaty).
- Wspólne komponenty obu form stanowią ogrodzenie, wejście, jak również element centralny. W większości analizowanych przypadków ogrodzenie jest wysokie, przekraczające ustawowe 1,5 m⁷⁴⁸. Także brama wprowadzająca na teren założenia cmentarnego (ogrodowego) jest zaakcentowana, masywniejsza i okazalsza od ogrodzenia. Zauważono podobieństwa w oprawie wejścia. W jej roli często występują tablice (w przypadku cmentarzy są to tablice informacyjne zawierające historię cmentarza, dane jego zarządcy, w przypadku ogrodu przydomowego są to tabliczki z numerem, nazwą domu bądź nazwiskiem właścicieli)⁷⁴⁹.
- Podobieństwo przebadanych cmentarzy do ogrodów uwidacznia się w warstwie znaczeniowo – symbolicznej. Wspomniane, zbieżne dla obu form, elementy kompozycji: granice (ogrodzenia), bramy, furtki pełnią funkcje społeczne (rytualne)⁷⁵⁰. Ogrodzenie wyodrębnia cmentarz (ogród) jako jednostkę kompozycyjną z otoczenia.

⁷⁴⁵ Gawryszewska B., 2006: *Historia i struktura ogrodu rodzinnego*, op. cit.

⁷⁴⁶ *Ibidem*.

⁷⁴⁷ *Ibidem*, s. 126.

⁷⁴⁸ Także Beata Gawryszewska odnotowała wysokie ogrodzenia dla analizowanych przez nią ogrodów przydomowych. Gawryszewska B., 2006: *Historia i struktura ogrodu rodzinnego*, op. cit., s. 85.

⁷⁴⁹ *Ibidem*, s. 90.

⁷⁵⁰ Celebrowanie przechodzenia ze strefy *profanum* do *sacrum* zauważono na cmentarzach wiejskich. Co można łączyć także z pełnieniem przez nie przede wszystkim funkcji grzebalnej, memorialnej. Cmentarze miejskie (zwłaszcza te z bogatym i ważnym dla systemu przyrodniczego miasta drzewostanem) obok przestrzeni grzebalnej pełnią także rolę

- Cmentarze i ogrody łączy lokalizacja na świeżym powietrzu.
- Cechą wspólną obu form jest strukturalizacja ich przestrzeni (strefa reprezentacyjna, użytkowa oraz zaniedbana, niezagospodarowana), która widoczna jest zwłaszcza na terenach wiejskich.
- Zauważono, że cmentarze cechuje tymczasowość (podobnie zresztą jak ogrody) związana z efemerycznością grobu⁷⁵¹ oraz cyklicznością świąt kościelnych.
- Stragany kwiatowe stanowią jedną z form ogrodów tymczasowych⁷⁵², a te okazjonalnie roztawiane są przed cmentarzami (handluje się na nich przede wszystkim kwiatami, zniczami).
- Cmentarze i ogrody łączy dokonujące się na nich przemiany. Sekularyzacja, unifikacja elementów kompozycji, dominacja rozwiązań szablonowych – to procesy, które przebiegają obecnie równolegle w przestrzeni ogrodów i cmentarzy wpływając na zanik tradycyjnych cech tych dwóch form. To zanikanie przebiega w podobnych kierunkach (!). Modyfikacje prowadzą do uproszczenia i zubożenia form cmentarnych i ogrodowych zarówno w warstwie symbolicznej, jak i formalnej. Na znaczeniu zaczyna tracić wspólny dla cmentarzy i ogrodów cel ich istnienia, a mianowicie implementacja idei raju utraconego na ziemi, jak również zróżnicowana pod względem okresu kwitnienia, dekoracyjności oraz symboliki szata roślinna. Dla obu form zaobserwowano redukcję pełnionych funkcji (odchodzenie od idei wielofunkcyjnego wnętrza ogrodowego na rzecz jednej dominującej roli: w przypadku cmentarzy jest to funkcja grzebalna, zaś w przypadku ogrodów funkcja wypoczynkowa), co należy wiązać ze schematycznymi rozwiązaniami przestrzennymi oraz rzemieślnictwem (a nie artystycznym) rzeźby sepulkralnej i ogrodowej.

Zestawienie cech cmentarzy i ogrodów dowodzi, że przemiany ich formy i funkcji są skorelowane z duchem czasu i miejsca, a także z osobowością artysty (projektanta, budowniczego danej formy) oraz członków społeczności lokalnej (w przypadku ogrodu – rodziny), którzy ją porządkują, pielęgnują.

Z powyższych rozważań wynika, że o podobieństwie cmentarzy i ogrodów decyduje przede wszystkim to, że można je porównywać pod względem tych samych aspektów i cech. Świadczy to o ich zbieżności w zakresie: struktury, przemian oraz znaczeń nadawanych tym obiektom w życiu społecznym.

przeźreni wypoczynkowej, spacerowej, dlatego to celebrowanie „drogi honorowej” poprzez modlitwę, wyciszenie, przeżegnanie się nie jest tak powszechne.

⁷⁵¹ Tymczasowość nagrobka została wykazana w analizie form upamiętniania zmarłych przy zastosowaniu metody transektów liniowych (rozdział 4.4.9).

⁷⁵² Z badań przeprowadzonych przez Krzysztofa Hermana wynika, że obok „trwałych” ogrodów istnieją także tymczasowe formy ogrodów, do których autor zaliczył m.in. stragany kwiatowe (obok nich znalazły się: stragany z choinkami, sezonowe ogródki gastronomiczne, ogrody bezdomnych, ogrody przy przyczepach kempingowych, pokazowe ogrody tymczasowe). Krzysztof Herman ogród tymczasowy zdefiniował jako „obiekt o charakterze przestrzennym i złożonej wewnętrznej organizacji przestrzennej, którego trwałość nie przekracza pojedynczego sezonu wegetacyjnego. (...) Jest to obiekt stworzony z wykorzystaniem roślin: osadzonych w podłożu, w pojemnikach, a czasem także ciętych lub sztucznych”. Herman K., 2011: *Ogrody tymczasowe w przestrzeniach kolektywnych*, praca doktorska napisana w Katedrze Sztuki Krajobrazu, SGGW, Warszawa [maszynopis].

	Cecha		MODEL CMENTARZA	MODEL OGRODU	
ASPEKT HISTORYCZNY	Powierzchnia		Średnia 4,6 ha (reprezentacyjny salon ogrodowy) ⁷⁵³	Optymalna wielkość 0,125 ha	
	Do końca IV wieku		Cmentarze poza granicami miasta Kompozycja niesprecyzowana, swobodna Dążenie do estetyzacji przestrzeni wokół grobów	Ogrody integralną częścią urbanistyki i architektury budynku Kompozycja geometryczna	
	Od V do k. XIV wieku		Cmentarz <i>intra muros</i> – cmentarz przykościelny (związek ze świątynią) Campo Santo (cmentarz wirydarzowy) Cmentarz – synonim sadu, rajskiego ogrodu Symbolika chrześcijańska roślin Społeczna funkcja cmentarzy (bogaty program)	<i>Hortus conclusus</i> Ogród przydomowy Wirydarz Symbolika chrześcijańska roślin, ogród synonimem raju Społeczna funkcja ogrodów	
	Od XV do XVII wieku		Regularność, prostota	Ogrody renesansowe, barokowe, Osie kompozycyjne, linearność, symetryczność Rozdzielenie domu mieszkalnego z ogrodem	
	Od XVIII wiek		Cmentarz oddzielony od świątyni , cmentarz <i>extra muros</i> Cmentarz park, cmentarz ogród, cmentarz trawiasty	Cmentarz krajobrazowy	
	Współczesność		Cmentarz wertykalny, ekologiczny „Garden of Remembrance”	Ogród wertykalny, ekologiczny „Pocket garden”	
ASPEKT KRAJOBRAZOWY	Lokalizacja		Na świeżym powietrzu	Na świeżym powietrzu	
ASPEKT SPOŁECZNY	Cel istnienia		Budowa więzi między żywymi i zmarłymi członkami społeczności, odzwierciedlenie kultury duchowej i materialnej społeczności, świadectwo historii, utrwalenie pamięci po zmarłych, uzewnętrznienie tęsknoty, idea raju (cmentarza jako ogrodu), uzewnętrznienie tożsamości	Powiązanie kwestii praktycznych, społecznych, duchowych i estetycznych ⁷⁵⁴ , uzewnętrznienie osobowości, terytorialności i tożsamości ⁷⁵⁵ , substytut raju w realnej przestrzeni przyrodniczej	
	Znaczenie i symbolika stref oraz form	Strefa I	Element centralny	Najczęściej dominanta: świątynia (cmentarze świątynne), krzyż (cmentarze grzebalne i wojenne), kaplice, domy przedpogrzebowe (cmentarze komunalne)	Dom jako <i>axis mundi</i> , symbol świątyni
			Wejście	Podkreślenie wymiaru symbolicznego właściwą oprawą architektoniczną (postać pełnego portalu lub przesklepiona np. daszkiem gontowym przerwa w ogrodzeniu) Funkcja społeczna, rytualna – przechodzenie z przestrzeni zwyczajnej do przestrzeni uświęconej, dialogicznej (dialog żywych z umarłymi członkami rodziny, wspólnoty lokalnej) Stosowanie powszechnych wzorów obcych dla kultury materialnej regionu i społeczności	Funkcja społeczna, rytualna – przechodzenie z przestrzeni zwyczajnej do przestrzeni domu, przeprowadzanie gości
		Strefa II	Symbolika związana z rzeźbą sepulkralną (dominuje krzyż), upamiętnienie zmarłego Forma rzeźby świadczy o rodzinie zmarłego i kulturze społeczności lokalnej Szacunek do ziemi , w niej spoczywają prochy członków społeczności	Wyraz swobody działań, relaks (aspekt wypoczynkowy strefy) i związek, kontakt z ziemią (uprawa roślin)	
		Strefa III	Wyraz braku szacunku, braku środków finansowych na utrzymanie czystości, brak poczucia tożsamości	Namiastka naturalnego krajobrazu, jej powstanie związane z brakiem czasu, brakiem środków finansowych, potrzebą posiadania „dzikiego” fragmentu ogrodu stanowiącego pas izolacji od otoczenia	
		Ogrodzenie	Oddzielenie strefy profanum od sacrum Funkcja reprezentacyjna pełniona przez front (ta ściana ogrodzenia cmentarza, na której umieszczone główne wejście) – architektonicznie odróżnia się od pozostałych stron ogrodzenia (droższy materiał, detale architektoniczne)	Oddzielenie strefy publicznej od prywatnej (<i>profanum</i> od <i>sacrum</i>) Funkcja reprezentacyjna – wizytówka gospodarza, mieszkańców Ostona przed tym, co na zewnątrz	
		Roślinność	Warstwa symboliczna odgrywa istotną rolę przy doborze szaty roślinnej, zwłaszcza drzew liściastych ⁷⁵⁶ Rośliny zimozielone jako symbol wieczności, nieśmiertelności, pamięci	Bogata warstwa znaczeniowa stosowanych roślin związana z symboliką chrześcijańską (maryjną, Męką Pańską) Stosowanie roślin zimozielonych w ogrodzie frontowym	
		Rzeźba sepulkralna/ogrodowa	Pamięć, utrwalenie, punkt orientacyjny dla rodziny zmarłego, oryginalny nagrobek jako podkreślenie wyjątkowości zmarłego	Wyróżnienie ogrodu, posesji na tle innych Wyrażenie osobowości, indywidualności	
Przestrzeń przenikania się	Przenikanie się strefy publicznej (cmentarze jako tereny zieleni publicznej⁷⁵⁷) i strefy prywatnej (grób jako dom zmarłego, punkt orientacyjny rodziny⁷⁵⁸) Łączenie grobu (domu zmarłego) ze strefą II	Przedogródek jako bufor relacji <i>sacrum</i> i <i>profanum</i> Przenikanie się strefy publicznej (ogrodzenie oddziela ogród od przestrzeni społecznej, ogólnodostępnej), strefy prywatnej (posesja) i ściśle prywatnej (dom) –			

⁷⁵³ Jan Rylke wymienia trzy klasy wielkości wewnątrz krajobrazowych: ogrodowe (0,04 – 0,06 ha), parkowe (0,2 – 0,8 ha) oraz reprezentacyjny salon ogrodowy (3,0 – 6,0 ha).

⁷⁵⁴ Na podstawie Hunt J. D., 2000: *Greater Perfections: The Practice of Garden Theory*, op. cit.

⁷⁵⁵ Na podstawie Gawryszewska B., 2006: *Historia i struktura ogrodu rodzinnego*, op. cit., s. 18.

⁷⁵⁶ Rozdział 4.4.8.

⁷⁵⁷ Dokładna klasyfikacja zamieszczona w rozdziale 4.4.1.

⁷⁵⁸ O prywatnym, intymnym i indywidualnym postrzeganiu cmentarza mowa w rozdziałach: 4.4.9.

		Aleja wprowadzająca na teren cmentarza albo stopniuje napięcie i nastrój i pomiędzy wejściem a przestrzenią grzebalną zapewnia „oddech” (dystans, podkreślenie rangi alei) albo obie strefy trwają równolegle: reprezentowanie (I) i użytkowanie (II) Przenikanie zewnątrz z wnętrzem cmentarza poprzez stragany – funkcjonujące w czasie świąt kościelnych oraz w sezonie wiosenno – letnim (tymczasowość)	przedogródek jako strefa półprywatna Łączenie ogrodu właściwego prywatnego (rodzinnego) ze strefą II Przestrzenie przenikania między strefami uczelniane dzięki formom (ganki, tarasy, werandy, okna) Sezonowość stosowanych w ogrodzie roślin (tymczasowość)	
	Przemiany	Sekularyzacja , dominacja cmentarzy komunalnych Unifikacja elementów kompozycji Zanik dysproporcji między cmentarzami wiejskimi położonymi w strefie oddziaływania miasta a cmentarzami miejskimi Dewastacja starodrzewu, dominacja roślin iglastych Zanik warstwy symbolicznej (na cmentarzach miejskich i wiejskich w strefie oddziaływania miast) Czerpanie wzorów z zewnątrz, naśladownictwo	Sekularyzacja Unifikacja, zanik strukturalizacji przestrzeni ogrodu (dominacja strefy II) Zanik warstwy znaczeniowej Dominacja roślin iglastych Wycofywanie się z uprawy warzyw, skłonienie się ku swobodnym formom kompozycji Czerpanie wzorów z zewnątrz, naśladownictwo	
	Dynamika	Okres wegetacyjny roślinności, zmienność krajobrazu w zależności od pory roku, stadium rozwojowego drzew i krzewów Pochówki (tymczasowość grobu, rotacja) Rytualizacja – święta kościelne obchodzone na cmentarzach, pogrzeby	Okres wegetacyjny roślinności, zmienność krajobrazu w zależności od pory roku, stadium rozwojowego drzew i krzewów	
ASPEKT KOMPOZYCYJNY	Atrybucja /człowiek	Nieznana: cmentarze małe, wiejskie, zarządzane przez parafię i proboszcza Znana: architekt, architekt krajobrazu (cmentarze miejskie duże) oraz rodzina zmarłego i zakład kamieniarski (nagrobek, na którym często pojawiają się „wizytówki” wykonawcy) Utrzymanie, pielęgnacja cmentarza – członkowie społeczności, zarząd cmentarza	Ogrody przydomowe projektowane przez gospodarza, rodzinę, architekta krajobrazu	
	Elementy kompozycji /Atrybuty	Elementy kompozycji: formy nieorganiczne (rzeźba sepulkralna, obiekty budowlane, detale) i organiczne (roślinność) Własność, przypisanie obiektu do zarządcy, społeczności lokalnej	Elementy kompozycji: formy nieorganiczne (rzeźba ogrodowa, budynki) i organiczne (roślinność) Własność prywatna lub wspólnotowa	
	Struktura – strefy funkcjonalne	Strefa I	Reprezentacyjna	Reprezentacyjna
		Strefa II	Użytkowa: grzebalna, rekreacyjna (spacerowa, turystyczna), kontemplacyjna, terapeutyczna, rytualna Wielofunkcyjne wnętrza ogrodowe z dominującą funkcją grzebalną	Wypoczynkowo – użytkowa (rekreacja, uprawa warzywnika, sadu, suszarnia, warsztat samochodowy, myjnia samochodowa na świeżym powietrzu) Wielofunkcyjne wnętrza ogrodowe z dominującą funkcją wypoczynkową (intymność)
		Strefa III	Skala cmentarza: Niezagospodarowana (wolny teren pod przyszłe pochówki), zaniedbana, wokół śmietnika lub przy ogrodzeniu, które kojarzy się pejoratywnie (z tzw. zmarłymi w butach), często staje się nią stara część cmentarza Skala grobu: część nagrobka za głowicą (niewidoczne miejsce, w którym można trzymać akcesoria do sprzątnięcia i pielęgnowania grobu)	Niezagospodarowana, nieuprawiana, zaniedbana, na końcu działki, w najmniej widocznym miejscu
	Repertuar form	Strefa I	Brama opatrzona symbolami świadczącymi o przynależności religijnej pochowanych na cmentarzu, tablica informacyjna, regulamin i plan cmentarza, reklamy zakładów kamieniarskich, elementy sakralne (krzyż, kapliczka), aleja prowadząca od wejścia do elementu centralnego (najczęściej dominanta cmentarza) obsadzona z dwóch stron drzewami (tzw. aleja zasłużonych bądź aleja honorowa), główne wejście na cmentarz podkreślone nasadzeniami drzew albo jeden okaz (strażnik) bądź dwa symetryczne po obu stronach wejścia (strażnicy), drogowski do WC, śmietnika, ujęcia wody	Brama, strażnicy, łuk różany, tablica z numerem domu, droga do drzwi wejściowych i domu (tzw. droga honorowa), skrzynka na listy, elementy o charakterze sakralnym (kapliczki, figury świętych), rytmiczne nasadzenia, krasnale i inne figury ogrodowe, rośliny o intensywnej barwie i zapachu
		Strefa II	Nagrobki, krzyż, ołtarz polowy, śmietniki, ujęcia wody, WC, tablice zakazujące wyrzucania śmieci w nieoznaczonych miejscach (restrykcje, swoboda kontrolowana) Kwatery grzebalne zgeometryzowane	Trawiasty plac, ławka, stół (archetyp ołtarza), siedziska Warzywniki, sady, rabaty kwiatowe zakładane na siatce prostokątów
		Strefa III	Skala cmentarza: Nieprzystrzyżony trawnik, śmietnik, niemieszczące się w nim odpady, gł. wypalone znicze, uszkie wieńce, destrukty nagrobków, drewniane krzyże służące do ustawiania na „świeżo” usypanych mogiłach Skala grobu: pojemniki na wodę, szufelki, szczotki, zmiotki	Rupieciarnia, komórka z narzędziami ogrodniczymi, kurnik, roślinność synantropijna
	Roślinność	Dobór gatunków podyktowany praktycyzmem: zimozielone odmiany drzew i krzewów iglastych, dominacja żywotnika stosowanego do obsadzania granic cmentarza, kwater grzebalnych oraz ciągów pieszych	Dobór gatunków podyktowany praktycyzmem: zimozielone odmiany drzew i krzewów iglastych, dominacja żywotnika stosowanego do obsadzania granic posesji, nasadzeń wzdłuż drogi brama – drzwi wejściowe do domu	
	Rzeźba sepulkralna/ogrodowa	Nagrobki według uniwersalnych wzorów, unifikacja form, dominacja murowanych horyzontalnych, rzeźba sepulkralna zminimalizowana (lastryko i granit, hurtowa produkcja, rzemiosło a nie sztuka nagrobna)	Unifikacja, seryjność, rzeźba z powszechnego wzornika („ogrodowe krasnale”, rzemiosło a nie sztuka ogrodowa)	
Układ	Ościowość (wejście – obiekt centralny) Ciągi komunikacyjne, aleja główna wyróżniona na tle pozostałych szerokością, materiałem zastosowanym do jej utwardzenia Linearność, ortogonalność – prowadzenie rzędów grobów i kwater Układy osiowe i krajobrazowe (swobodne) Modyfikacje układu, multiplikowanie, rozmywanie pierwotnego założenia	Osiowość (wejście – dom) Ciągi komunikacyjne, podkreślenie alei głównej wejście – dom Symetria i rytm przy nasadzeniach roślinnych Uciekanie ku krajobrazowości (zanik warzywników i sadów, których układ oparty na siatce prostokątów)		

Tab. 58. Zestawienie modeli cmentarza i ogrodu, gdzie wyróżniono odpowiednim stylem czcionki cechy wspólne cmentarzy i ogrodów (**pogrubienie**) oraz cechy wspólne, które współcześnie zanikają (**pogrubienie i kursywa**)

6. Podsumowanie i dyskusja

Podsumowanie oraz dyskusja⁷⁵⁹ podzielone zostały na części adekwatne do celów postawionych w pracy:

- rola cmentarzy w życiu społeczności lokalnych;
- rola cmentarzy w strukturze jednostek osadniczych;
- metody badawcze cmentarzy.

6.1. Rola cmentarzy w życiu społeczności lokalnych

Nieprecyzyjne i zbyt ogólne zapisy to pierwsze krytyczne spostrzeżenia, odnoszące się do polskiego ustawodawstwa regulującego kwestie cmentarzy, jakie wywołują się po przeprowadzonych badaniach w ramach dysertacji. **Przegląd ustawodawstwa** (rozdział 4.1) dowiódł, że współczesne polskie regulacje prawne odnoszące się do cmentarzy na tle zapisów Francji, Niemiec, Wielkiej Brytanii, Kanady, czy USA dają jedynie ogóle wskazania odnośnie kompozycji nekropoli pozostawiając swobodę ich zarządcom. W tym braku dbałości o precyzyjność wytycznych⁷⁶⁰ projektowych (takich jak: materiał, forma, parametry ogrodzeń, bram, nagrobków i innych elementów kubaturowych) należy upatrywać powodu unifikacji cmentarzy w Polsce. Inną przyczyną tego zjawiska może być „poszatkwanie” przepisów prawa. Zamiast jednego kompendium z wytycznymi do kształtowania przestrzeni cmentarzy istnieje kilka dokumentów, w których należy poszukiwać odpowiednich zapisów⁷⁶¹, co utrudnia właściwe projektowanie. Na problem ten zwrócił uwagę Aleksander Sobczak – autor pierwszych prezentujących stan prawny z początku XXI wieku publikacji z zakresu prawa cmentarnego⁷⁶². Odnaleziono wiele niespójności w przepisach odnoszących się do projektowania i utrzymania szaty roślinnej cmentarzy⁷⁶³, w czym należy upatrywać

⁷⁵⁹ W stanie badań zwrócono uwagę na brak opracowań z zakresu architektury krajobrazu oraz planowania przestrzennego dotyczących cmentarzy w ujęciu holistycznym (historycznym krajobrazowym, społecznym, kompozycyjnym). W związku z tym, w przeprowadzonej dyskusji widoczna jest niewielka ilość odniesień do takich opracowań (do opracowań bezpośrednio zajmujących się kwestiami, które stanowiły cel niniejszej rozprawy).

⁷⁶⁰ Na podstawie obowiązujących w Polsce aktów prawnych wywnioskowano, że ustawodawca większą uwagę przywiązuje do przestrzeni grzebalnej podając definicje oraz parametry grobów murowanych, ziemnych, pojedynczych, podwójnych (co oczywiście nie dziwi biorąc pod uwagę główny cel istnienia cmentarza), ale pozostawia nieprecyzyjne zapisy odnośnie szaty roślinnej oraz drobnych form architektonicznych, zaplecza i ciągów komunikacyjnych.

⁷⁶¹ Podstawowymi aktami regulującymi kwestie lokalizowania, projektowania i utrzymania cmentarzy są: ustawa z 31 stycznia 1959 o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz. U. Nr 11 z 1959 roku, poz. 62), *Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z 25 sierpnia 1959 roku w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze* (Dz. U. 1959, Nr 52, poz. 315), *Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 7 marca 2008 roku w sprawie wymagań, jakie muszą spełniać cmentarze, groby i inne miejsca pochówku zwłok i szczątków* (Dz. U. 2008, Nr 48, poz. 284), *ustawa Prawo budowlane z dnia 16 maja 2003 roku* (Dz. U. 2003, Nr 207, poz. 2016), *ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 roku* (Dz. U. 2004, Nr 92, poz. 880).

⁷⁶² Sobczak A., 2003: *Poradnik cmentarny ...*, op. cit. oraz Sobczak A. (red.), 2005: *Cmentarz w prawie i praktyce ...*, op. cit.

⁷⁶³ *Rozporządzenie Ministra Infrastruktury w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego* (Dz. U. 2003, Nr 164, poz. 1587), kwalifikuje cmentarze do terenów zieleni. *Ustawa o ochronie przyrody z 2004 roku* w artykule 5 definiuje czym są te tereny i zalicza do nich cmentarze. Dodatkowo, w *Rozporządzeniu w*

powodu dewastacji drzewostanów. Mimo prawnego nakazu kształtowania cmentarzy jako terenów o założeniu parkowym⁷⁶⁴ tego „parkowego anturażu” na nich nie widać. Cmentarz bardzo często jest postrzegany tylko jako sfera rytualizacji zachowań (uroczystości pogrzebowe, rocznicowe i doroczne kościelne) (rozdział 4.3), co potwierdza przywiązywanie największej uwagi przez społeczności lokalne do przestrzeni grzebalnej i nagrobków. Z tym ostatnim spostrzeżeniem wiąże się zanik wielofunkcyjności cmentarzy, co utrudnia pełnienie roli wnętrza ogrodowego o charakterze reprezentacyjnym, użytkowym (grzebalnym), rekreacyjnym, terapeutycznym. Przeprowadzone badania materiałów źródłowych (głównie kart cmentarzy) i weryfikacja danych w terenie wykazała, że nie wszystkie objęte badaniami obiekty mają założone karty konserwatorskie, zaś te sporządzone są w większości przypadków nieaktualne⁷⁶⁵. Stwierdzono, że w rejestrze figuruje obiekty już nie istniejące⁷⁶⁶. Wątpliwość budzi także fakt dlaczego mimo wykazywania wartości historycznych, artystycznych, krajobrazowych, przyrodniczych w rejestrze nie znalazło się wiele z badanych cmentarzy⁷⁶⁷.

Obok nieprecyzyjności, nieaktualności zapisów analizy wskazały, że kwestią utrudniającą właściwe kształtowanie cmentarzy a także ich ochronę jest sprzeczność regulacji prawnych. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami mówi, że cmentarze podlegają opiece i ochronie bez względu na stan zachowania⁷⁶⁸. W opozycji do tych ustaleń stoją zapisy ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych, która dopuszcza przekwalifikowanie terenu cmentarza na inny cel po upływie 40 lat oraz użycie grobu do ponownego chowania po 20 latach⁷⁶⁹.

Wyniki i dyskusja przepisów prawa odnoszących się do cmentarzy zawarte powyżej jednoznacznie wskazują na zaniedbania w sferze cmentarnictwa na poziomie treści zapisów, ich implementacji oraz monitoringu (w zakresie doboru odpowiednich elementów kompozycji oraz pielęgnacji drzewostanu). Ten brak zainteresowania sugeruje, że cmentarze w Polsce pełnią drugorzędną rolę społeczną.

Powiązanie wyników **analizy historycznej pod kątem liczby, datowania i stanu zachowania objętych badaniami cmentarzy** (rozdział 4.1.2) z wynikami analizy w

sprawie wymagań jakie powinny spełniać cmentarze ..., op. cit. z 2008 roku w artykule 3 ustawodawca narzuca, aby cmentarze projektować i utrzymywać jako tereny o założeniu parkowym.

⁷⁶⁴ Artykuł 3 rozporządzenia w sprawie wymagań jakie powinny spełniać cmentarze ..., op. cit. z 2008 roku.

⁷⁶⁵ Aż 76 kart wypełniono w latach 80. XX wieku (77%), natomiast kolejne 23 pochodzą z lat 90. XX wieku (23%). Najaktualniejsza karta została wypisana w 1996 roku (dla cmentarza żydowskiego w Lesku oraz dla dwóch cmentarzy warszawskich w Falenicy oraz przy kościele Św. Katarzyny). Najgorzej sytuacja przedstawia się na terenie wymagającym największej uwagi ze względu na sukcesję wtórną i brak społeczności lokalnej, która mogłaby udokumentować cmentarze tzn. w Bieszczadach. Tylko dla 1 bieszczadzkiego cmentarza kartę wypełniono w 1996 roku, pozostałe pochodzą z 1988 roku.

⁷⁶⁶ Np. w dalszym ciągu w podkarpackim rejestrze zabytków znajduje się cerkiew p.w. Św. Paraskiewy mimo, że ta spłonęła w 1981 roku (nr rejestru A-319 z 1970 roku).

⁷⁶⁷ Np. w rejestrze znalazły się pozostałości cmentarza w Lipiu, a ochroną nie zostały objęte pozostałości obiektów z unikalną kamieniarką tj. pozostałości cmentarzy w Berehach Górnych czy w Wołosatem.

⁷⁶⁸ Dz. U. z 2003 roku, Nr 162, poz. 1568, artykuł 6.

⁷⁶⁹ Dz. U. z 1959 roku, Nr 11, poz. 62, artykuł 6 i 7.

zakresie liczebności i struktury narodowościowo – wyznaniowej ludności pól badań od okresu międzypowstaniowego do współczesności (rozdział 4.3.3) wykazało, że obie kwestie są ze sobą pozytywnie skorelowane. Otóż, przemiany w zakresie populacji społeczności lokalnych determinują liczbę i stan zachowania cmentarzy. Badania wykazały, że na terenach miejskich oraz podmiejskich nie buduje się układów wiążących nowo zakładane cmentarze ze świątyniami oraz innymi obiektami sakralnymi (rozdział 4.2.5). Także na cmentarzach wiejskich nie położonych w strefie bezpośredniego oddziaływania ośrodków miejskich powiązania te są niwelowane. Sformułowane w ten sposób spostrzeżenie pokrywa się z wnioskami opracowanymi przez badającą architekturę cmentarzy Dzierżonia Wandę Łagunę⁷⁷⁰. Zauważono, że zanik czytelnej granicy pomiędzy *sacrum* a *profanum* cmentarzy spowodowany jest przez zakładane okazjonalnie stragany z kwiatami i zniczami. Przyczyną tych zjawisk może być zanik potrzeby obcowania z *sacrum* przez społeczności lokalne i związana z tym laicyzacja i komercjalizacja życia. Procesy te zaobserwowano także opracowując analizę obrzędowości na trzech polach badań (rozdział 4.3.4). Na cmentarzach miejskich zauważono masowość, kiczowatość dekoracji nagrobnych (znicze szklane okolicznościowe, znicze ceramiczne, znicze elektryczne, wieńce i wiązanki głównie ze sztucznych kwiatów), które uniemożliwiają odnalezienie i zrozumienie pierwotnej idei świąt. Wyniki badań terenowych są zbieżne z wynikami obserwacji Sławoja Tanasia⁷⁷¹ poczynionymi na cmentarzach w Łodzi, Turku i Galewie, co potwierdza ogólnopolską tendencję w zakresie laicyzacji rytuałów dokonujących się na cmentarzach. Niemniej jednak, klimat uroczystości odczuć można jeszcze na cmentarzach wiejskich nie ulegających tak szybko kulturze globalnej (np. porządkowanie cmentarzy przez członków społeczności lokalnych, umiar w dekorowaniu grobów). Wniosek o dysproporcjach między społecznościami miejskimi i wiejskimi znajduje swój materialny wyraz w postaci zbudowanych dwóch „przestrzennych” modeli cmentarzy: miejskiego i wiejskiego (**Tab. 57**). Zaobserwowane różnice w znaczeniu, dynamice, kompozycji (układ, struktura, elementy kompozycji) tych nekropoli wytłumaczyć można w oparciu o heideggerowską koncepcję zamieszkiwania⁷⁷². Społeczność miejska jest w mniejszym stopniu związana z miejscem a zatem jej zdolność do zagospodarowywania, użytkowania i pielęgnowania cmentarza jest ograniczona. Ludność zamieszkującą wsie, zwłaszcza te oddalone od ośrodków miejskich, cechuje poczucie terytorialności, odpowiedzialności za ziemię, związek z miejscem, co przekłada się na zakładanie i funkcjonowanie modelowych cmentarzy wiejskich. W tym kontekście należy także rozważyć zbudowany w oparciu o rozważania Jacka Kolbuszewskiego⁷⁷³, Louisa Vincenta Thomasa⁷⁷⁴, Sławomira Sikory⁷⁷⁵ teoretyczny model powiązań człowieka z cmentarzem (rozdział 4.3.2). Okazało się, że nie znalazł satkownego potwierdzenia na poligonach badawczych. Pewne jego aspekty zauważono właśnie na cmentarzach wiejskich

⁷⁷⁰ Łaguna W., 2007: *Architektura cmentarzy jako zapomniane sacrum* [w:] „Teki Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr.”, OL PAN, s. 82-93.

⁷⁷¹ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit.

⁷⁷² Heidegger M., 1994: *Bycie i czas*, PWN, Warszawa.

⁷⁷³ Kolbuszewski J., 1996: *Cmentarze*, op. cit.

⁷⁷⁴ Thomas L. V., 1991: *Trup ...*, op. cit.

⁷⁷⁵ Sikora S., *Cmentarz. Antropologia pamięci* [w:] „Konteksty”, Nr 1 – 2, s. 57-62.

(np. cmentarz w dalszym ciągu, zwłaszcza na warmińskiej wsi⁷⁷⁶, stanowi ważny element wokół którego ogniskuje się wspólnota parafian), natomiast ich rozkład zaobserwowano na nekropoliach miejskich oraz podmiejskich. W tym punkcie podsumowania należy także przedyskutować wyniki otrzymane dla wspólnot posiadających odrębne pochodzenie (potomkowie Łemków) oraz wyznanie (prawosławne i greckokatolickie)⁷⁷⁷, w stosunku do większości polskiego społeczeństwa deklarującego narodowość polską i wyznanie rzymskokatolickie. Okazało się, że manifestują one odrębność swojej kultury w kompozycji cmentarzy (tj.: ogrodzenie w formie muru z łamanego kamienia, brama przyjmująca postać architektonicznego portalu, nagrobki z płaskorzeźbami Świętych Jerzego i Mikołaja)⁷⁷⁸. Wnioski, mówiące o tym, że stan i wygląd nekropoli jest wskaźnikiem kondycji społeczności lokalnej, manifestującym jej kulturę i postawę wobec śmierci oraz wzmacniającym jej tożsamość, pokrywają się ze spostrzeżeniami innych badaczy: Kennetha Jacksona i Camilo T. Vergary⁷⁷⁹, których przedmiot zainteresowania stanowiły cmentarze mniejszości narodowych, Doris Francis i Leonie Kellaher⁷⁸⁰, które analizowały cmentarze różnych grup wyznaniowych w Stanach Zjednoczonych oraz Annette Stott zajmującej się wybranymi cmentarzami górskimi Azji, obu Ameryk i Europy⁷⁸¹.

⁷⁷⁶ Wniosek pokrywa się z obserwacjami Stawomira Sikory poczynionymi w latach 80. XX wieku na polskiej wsi. Sikora S., 1986: *Cmentarz. Antropologia pamięci*, op. cit. Zjawisko to ma mniejszą siłę na cmentarzach bieszczadzkich, co należy wiązać ze zróżnicowanym pochodzeniem ludności napływowej oraz różnymi pobudkami wpływającymi na ich przybycie w Bieszczady (przymusowi przesiedleńcy uważają Bieszczady za ziemię przeklętą, osadnicy z wyboru za oazę spokoju, ale oba typy osadników izolują się, nie utożsamiają z miejscem bądź ze społecznością, co wpływa także na rolę jaką pełni cmentarz – te spostrzeżenia potwierdza praca socjologiczna Krystiana Połomskiego. Połomski K., 2010: *Miejsce i przestrzeń. Krajobraz w doświadczeniu mieszkańców Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.

⁷⁷⁷ Np. mieszkańcy Rzepedzi, Turzańska, Szczawnego, Radoszyc, Komańczy.

⁷⁷⁸ Do takich samych wniosków doszła po badaniu cmentarzy łemkowskich Małgorzata Wosiek. Wosiek M., 2001: *Łemkowskie cmentarze [w:] „Magury”*, Nr 166, s. 89-115.

⁷⁷⁹ Jackson K.T., Vergara C.J. 1989: *Silent cities...*, op. cit. Wyniki ich badań przedstawiono w rozdziale 4.3.2.

⁷⁸⁰ Francis D., Hellaher L., 2005: *The Secret Cemeteries*, op. cit. za cel badań postawiły określenie, jaki jest wpływ miejsc wiecznego spoczynku na żywych, co te miejsca dla żywych znaczą, jaka jest ich rola. Po przeanalizowaniu cmentarzy zróżnicowanych pod względem wyznaniowym (cmentarze greckokatolickie, mużułmańskie, żydowskie, rzymskokatolickie, anglikańskie, oraz laickie *unchurched*) badaczki wywnioskowały, że cmentarze stanowią miejsce pamięci, miejsce kontemplacji, miejsce terapeutyczne, punkt odniesienia, ponadto przyczyniają się do wzmacniania tożsamości i obszaru egzystencji społeczności. Stwierdziły, że cmentarz kształtuje osobisty krajobraz pamięci oraz żatoby, krajobraz bardziej żywy, mocniej związany z człowiekiem niż wiele innych miejsc, w których bytujemy.

⁷⁸¹ Stott A., 2008: *Pioneer Cemeteries: Sculpture Gardens...*, op. cit. Autorka dowiodła, że mimo opóźnienia cywilizacyjnego względem obszarów lepiej rozwiniętych, dogodniej zlokalizowanych, cmentarze te podlegają ciągłym procesom. Wiąże się to z wewnętrzną potrzebą człowieka, obcowania z tym co mistyczne. Autorka dowodzi, że bez względu na szerokość geograficzną, kulturę, religię, status majątkowy, członkowie społeczności lokalnych uczestniczą w kształtowaniu wizualnego charakteru górskich cmentarzy, utożsamiają ogród sepulkralny z publiczną galerią rzeźby na wolnym powietrzu, z przestrzenią relaksu, nauki i obrzędów swoich społeczności. Pomimo laicyzacji, mnogości ceremonii, cmentarz w dalszym ciągu buduje więź i jedność społeczności lokalnych.

Analiza SBE badająca estetyczne preferencje ludzi w odniesieniu do cmentarzy (rozdział 4.3.7) wykazała, że do ich pozytywnego społecznego odbioru w znacznym stopniu przyczynia się szata roślinna. Wynik ten wpisuje się w obserwacje poczynione przez Tadeusza Rudkowskiego⁷⁸², który zauważył, że w świadomości wielu ludzi drzewa są na cmentarzach nieodzowne i jako dowód podał sytuację i społeczny odbiór Cmentarza Komunalnego Północnego w Warszawie⁷⁸³. Wysokie oceny przyznane przez respondentów cmentarzom zadrzewionym można tłumaczyć teorią „widoku – schronu” (*prospect – refuge theory*) Jaya Appletona⁷⁸⁴ – tęsknotą za naturalnym środowiskiem (atawizm), która sprawia że ludzie coraz częściej traktują cmentarz jak park (przede wszystkim w mieście). Dlatego zbliżone do parków wyniki otrzymały cmentarze historyczne z bogatą, zróżnicowaną szatą roślinną oraz ciekawą kamieniarką, tym samym dając wskazania dla projektantów cmentarzy (jak powinien wyglądać cmentarz by być estetycznie akceptowanym). To, że wyniki analizy SBE są nieprzypadkowe potwierdzają badania ankietowe Sławoja Tanaś⁷⁸⁵. Mimo innego celu badania⁷⁸⁶, okazało się, że istotny wpływ na pozytywną percepcję cmentarza ma jego zabytkowość i historyczność – cechy budowane przez wspomnianą już rzeźbę (sepulkralną) i szatę roślinną. Zauważono, że na odbiór cmentarza wpływ wywiera każdy z trzech elementów kompozycji (przestrzeń grzebalna i związane z nią nagrobki, szata roślinna oraz inne obiekty kubaturowe). A zniszczenie któregoś z nich obniża wartość cmentarza. Średnia ocena estetyczna dla 18 reprezentatywnych cmentarzy objętych metodą SBE wyniosła 4,85.

Dyskusyjne, po przeprowadzonych badaniach terenowych, jest **miejsce cmentarzy w zaprezentowanych w rozdziale 4.4.1 typologiach terenów zieleni**. Jan Maciej Chmielewski⁷⁸⁷ zakwalifikował cmentarze wraz z parkami miejskimi, ogrodami zoologicznymi i botanicznymi do zieleni publicznej. Pełnionej przez cmentarze bieszczadzkie, warmińskie, warszawskie, czy świętokrzyskie funkcji publicznej nie można im odmówić, natomiast po przeprowadzonych badaniach wątpliwości budzi uznanie ich za tereny zieleni, ze względu na brak planowego zagospodarowania cmentarzy drzewami (zwłaszcza miejskich, zakładanych po II wojnie światowej). W związku z tym miano miejsc pochówku, w rozumieniu Chmielewskiego, przysługuje zabytkowym cmentarzom oraz ich pozostałościom. Ewa Kicińska⁷⁸⁸ oraz Alfons Zielonko⁷⁸⁹ cmentarze obok parków, ogrodów dydaktycznych, historycznych zaliczyli do terenów zieleni o funkcjach specjalnych o ograniczonej dostępności. Aby ta klasyfikacja była zgodna ze stanem faktycznym należałoby wykluczyć z niej pozostałości cmentarzy, na które wstęp jest nie ograniczony. Powyższe typologie są nieprecyzyjne. Wszystkie objęte badaniami cmentarze bez konieczności modyfikacji zawiera kategoria

⁷⁸² Rudkowski T., 2004: *O ochronę cmentarzy zabytkowych*, op. cit.

⁷⁸³ Zauważył on, że teren cmentarza komunalnego został dobrze zaplanowany, ale zabrakło na nim drzew. I z tego właśnie powodu nie uzyskał on społecznej aprobaty. Ludzie woleli grzebać swoich bliskich zmarłych na cmentarzach podmiejskich, byle nie na tym – jak mówiono – wygonie. Rudkowski T., 2003: *O ochronę zabytkowych cmentarzy*, op. cit.

⁷⁸⁴ Appleton J., 1974: *The Experience of Landscape*, Wiley, New York.

⁷⁸⁵ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit.

⁷⁸⁶ Sławoj Tanaś badał czy cmentarz może stanowić atrakcję turystyczną.

⁷⁸⁷ Chmielewski J.M. 1990: *Kryteria projektowania urbanistycznego*, op. cit.

⁷⁸⁸ Kicińska E., 1975: *Model wielofunkcyjnego ośrodka ...*, op. cit.

⁷⁸⁹ Zielonko A., 1973: *Planowanie terenów zieleni*, op. cit.

kompleksów sakralno – wypoczynkowych zaproponowana przez Marka Szumańskiego⁷⁹⁰, do której obok cmentarzy zaliczono parki kalwaryjskie, parki i zieleńce memorialne.

Analiza szaty roślinnej (rozdział 4.4.8) wskazała na redukcję gatunków drzew stosowanych do obsadzeń nowych miejsc pochówku. Problemem, który ujawnił się w trakcie prac terenowych jest dewastacja drzewostanu, głównie starych okazów, co prowadzi do burzenia historycznych kompozycji nekropoli. Niestety ten proceder dotyczy nie tylko pól badań, ale również innych miejsc w Polsce⁷⁹¹. Ponieważ cmentarne drzewa w tradycji pełniły ważną rolę symboliczną, wnioskować można degradację systemu wartości społeczności lokalnych, przedkładanie praktycyzmu, źle pojętego bezpieczeństwa, partykularnego interesu nad tym wspólnotowym. Odwołując się do obserwacji Janusza Pasierba⁷⁹² oraz Marii I. Macioti⁷⁹³ odnaleźć można pozytywny wydźwięk zastąpienia nasadzeń liściastych iglastymi. Pierwsza z przywołanych osób wskazuje na modę obsadzania kościołów drzewami i krzewami iglastymi, zwłaszcza tujami. Można zatem przypuszczać, że iglaki na cmentarzach to sposób na podkreślenie historycznego związku z kościołem, symboliczna próba zaznaczenia sfery *sacrum* świątynia – miejsce pochówku. Maria I. Macioti wskazuje na sięgające starożytności semantyczne i religijne związki drzew iglastych ze śmiercią i cmentarzami, i w związku z tym nie można jednoznacznie stwierdzać, że błędem jest ich stosowanie do dekoracji cmentarzy.

Analiza nagrobków (rozdział 4.4.9) wskazała, że na cmentarzach Bieszczadów, Warmii i Warszawy dominują nagrobki horyzontalne nad wertykalnymi, co świadczy o sekularyzacji społeczności. Nagrobki wertykalne w religii stanowią symboliczny wyraz myśli skierowanych ku Bogu i transcendencji, tego co jest na górze, natomiast wznoszone współcześnie horyzontalne dają wyraz człowieczeństwa, rodziny ludzkiej, tego, co jest na dole⁷⁹⁴. Badania dowiodły, że odchodzenie od tradycyjnych wzorów sztuki sepulkralnej odbyło się w bardzo krótkim czasie (jedna zmiana pokoleniowa). Zauważono rezygnację z zewnętrznych oznak tożsamości przejawiających się w inskrypcjach, materiale oraz symbolice nagrobka. Nagrobki w formie oraz materiale przeszły technologiczną przemianę – na wszystkich badanych współczesnych cmentarzach obserwuje się pomniki horyzontalne murowane wykonane z lastryka lub granitu.

Analiza organizacji przestrzennej 162 cmentarzy (rozdział 4.4.10) dowiodła, że elementy kompozycji miejsc pochówku podlegają degradacji (rozmywanie, zakrywanie warstwy symbolicznej ogrodzenia i wejścia poprzez reklamy zakładów pogrzebowych i kamieniarskich, regulaminy i plany cmentarzy). Pojawienie się obcych stylistycznie, wykonanych według jednego wzornika elementów kompozycji: bram i ogrodzeń wpływa na zaburzenie kompozycji cmentarzy oraz

⁷⁹⁰ Szumański M., 2005: *Strukturalizacja terenów zieleni*, op. cit.

⁷⁹¹ Np. Dalików, Boguchwała, Niewodna, Odrzykoń, Łubno, Tarnowiec, Bebelno, Jedlicz oraz cmentarze parafialne Wielkopolski, o których pisze Maria Chojnacka. Chojnacka M., 2008: *Degradacja historycznych kompozycji i drzewostanów wybranych cmentarzy parafialnych w Wielkopolsce* [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej z cyklu: „Kościoły naszych czasów”, Kielce – SacroExpo, s. 119-129.

⁷⁹² Pasierb J. St., 1995: *Ochrona zabytków sztuki ...*, op. cit., s. 142.

⁷⁹³ Macioti M. I., 2006: *Mity i Magie ziół*, Universitas, Kraków

⁷⁹⁴ Jacko J., 2005: *Struktura symboli wertykalnych ...*, op. cit.

obniżanie estetycznego i społecznego odbioru, a w konsekwencji może zahamować budowanie lokalnej tożsamości. Identyczne zagrożenia zaobserwowały w trakcie inwentaryzacji przykościelnych cmentarzy gminy Międzyzlesie (województwo dolnośląskie) Alicja Krzemińska, Anna Zaręba oraz Anna Grochowska⁷⁹⁵. Można zatem uznać, że wprowadzanie elementów obcych i przypadkowych zaburzających pierwotny krajobraz cmentarza jest zjawiskiem o zasięgu ogólnopolskim. Te dokonujące się przeobrażenia mogą sugerować zmniejszającą się rolę cmentarzy w życiu społeczności lokalnych, zwłaszcza położonych w miastach oraz strefach ich oddziaływania. Sugerują także, że członkowie wspólnot coraz częściej skłaniają się ku kulturze masowej, odwracając się od regionalności. W trakcie prac zauważono, że współczesne elementy kompozycji: nawierzchnie, ogrodzenia, kaplice, bramy – ich materiał i forma są zależne od postępu cywilizacyjnego, a nie od struktury narodowościowej czy wyznaniowej społeczności lokalnych. Zaobserwowano, że w różnych regionach Polski spotyka się na cmentarzach te same trendy, ale z opóźnieniem w stosunku do Warszawy – jako głównego ośrodka. Te wyniki korespondują z wynikami Katarzyny Radzis⁷⁹⁶, która badała drzewa i zauważyła, że układ nasadzeń jest pozytywnie skorelowany z postępowaniem cywilizacyjnym.

Na podstawie badań stwierdzono nieprzemysłane powiększanie cmentarzy, multiplikowanie w sposób przypadkowy pierwotnego założenia, co prowadzi do zaburzenia historycznego układu i struktury cmentarzy. Te wyniki są spójne z obserwacjami Sebastiana Wróblewskiego badającego wiejskie cmentarze okolic Częstochowy⁷⁹⁷.

Stwierdzono, że na Zachodzie cmentarze projektowane są przez interdyscyplinarne zespoły (rozdział 4.4.7). W Polsce jest to metoda projektowania, którą zaczęto stopniowo wdrażać, najpierw w odniesieniu do cmentarzy miejskich, komunalnych. Pozwala to wnioskować, że wkrótce wielozawodowe grupy projektujące miejsca pochówku w Polsce będą standardem.

W trakcie badań terenowych zauważono, że mapy topograficzne są nieaktualne. Poza tym cmentarze, zwłaszcza te nieczynne są nań nanoszone według niejasnego klucza⁷⁹⁸. Te niedopatrzenia stanowią dowód na to, że cmentarze nie znajdują się w sferze zainteresowania środowisk kartograficznych (weryfikujących, aktualizujących treść map).

⁷⁹⁵ Krzemińska A. i in., 2008: *Przemijające krajobrazy – przykościelne cmentarze...*, op. cit.

⁷⁹⁶ Radzis K., 2003: *Przemiany drzewostanu Braniewa*, praca doktorska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW, Warszawa [maszynopis].

⁷⁹⁷ Wróblewski S., 2010: *Wiejskie cmentarze okolic Częstochowy* [w:] Czyż A. S., Gutowski B. (red.), *Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa, s. 221-236.

⁷⁹⁸ Kieniewicz A., Kubiczek – Korcala J. (red.), 2001: *Bieszczady i Góry Sanocko – Turczańskie. Skala 1:75000*, PPWK im. E. Romera, Warszawa: do cmentarzy zniszczonych zakwalifikowano użytkowane cmentarze w Smolniku nad Osławą, Mchawie, Radoszycach, Polanie, Chmielu. Mimo figurowania w legendzie symbolu cmentarzy czynnych wiele takich obiektów pominięto, nie oznaczając na mapie cmentarzy w Cisnej, Olchowej, Kulasznie, Dwerniku. Na innych mapach, z których korzystano wszystkie miejsca pochówku zakwalifikowano do jednej kategorii, jako „cmentarze” (np. Radwański K. (red.), 2008: *Bieszczady 1:65000*, Wydawnictwo Kartograficzne ExpressMap, Warszawa lub Krukar W., 1999: *Okolice Komarńczy i Woli Michowej ...*, op. cit.).

Przemiany z rozdziału 5.2 wskazały na malejącą rolę cmentarzy w życiu społeczności lokalnych. Zasygnalizowały dokonujące się w tej sferze: globalizację, regionalizację i sekularyzację.

Z uwagi na ogólnopolski charakter cechy cmentarzy (ze względu na wieloaspektowe badania obejmujące dużą badaną próbę), można wysnuć wnioski, że wyniki zaprezentowane w rozdziale 6.1 wskazują na rolę jaką pełnią cmentarze nie tylko w życiu społeczności lokalnej, ale także w ogólności w życiu człowieka na całym, objętym badaniami, obszarze.

6.2. Rola cmentarzy w strukturze jednostek osadniczych

Zaobserwowano różnicę w zakresie **lokalizacji cmentarzy** pomiędzy ustawodawstwem polskim, francuskim, amerykańskim, niemieckim, angielskim oraz kanadyjskim (rozdział 4.1.1). W Polsce ustawowo określona jest odległość cmentarzy od terenów zabudowanych na 50 i 150 metrów (w zależności od tego, czy teren jest zwodociągowany)⁷⁹⁹, podczas gdy w regulacjach prawnych wspomnianych państw jest ona uzależniona od funkcji pełnionych przez teren sąsiadujący oraz od liczby ludności (odległość cmentarza od jednostki osadniczej wzrasta proporcjonalnie do liczby ludności).

Stwierdzono, że mimo nałożonego przez rozporządzenie z 1959 roku obowiązku przeprowadzania badań środowiska przyrodniczego terenu, na którym projektowany jest cmentarz oraz uwzględniania istniejących zbiorowisk roślinnych, cmentarze nie są wpisywane w układ zieleni. Na wkomponowywanie miejsc pochówków w system przyrodniczy jednostek osadniczych zwracali uwagę architekci krajobrazu i planiści już w latach 70. i 80. – Władysław Niemirski⁸⁰⁰ i Janusz Matyjaszkiewicz z Donatem Pułkowskim⁸⁰¹. Także w studium uwarunkowania i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, zgodnie z instrukcją opracowaną przez Narodowy Instytut Dziedzictwa⁸⁰², należy przyjąć zasadę zachowania kompozycji układów zieleni.

Na podstawie przeglądu literatury wygenerowano teoretyczną listę czynników wpływających na lokalizację cmentarzy (rozdział 4.2.1) a następnie skonfrontowano ją z wynikami obserwacji i badań terenowych. Okazało się, że współcześnie przy wyborze miejsca pod cmentarz uwarunkowania kulturowe stanowią co najwyżej pochodną uwarunkowań technicznych i planistycznych. Lokalizacja cmentarza musi być określona w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego⁸⁰³ i poparta wnikliwymi analizami przyrodniczymi, geomorfologicznymi i sanitarnymi⁸⁰⁴, spychając na dalszy plan kwestie symboliczne, duchowe, transcendentne. Wyniki badań w tym zakresie pokrywają się z obserwacjami cmentarzy w Polsce i na świecie poczynionymi przez Sławoja Tanasia⁸⁰⁵.

⁷⁹⁹ Artykuł 3, rozporządzenie z 1959 roku.

⁸⁰⁰ Matyjaszkiewicz J., Pułkowski D., 1980: *Żarys planowania przestrzennego*, WSiP, Warszawa.

⁸⁰¹ Niemirski W. (red.), 1973: *Kształtowanie terenów zieleni*, op. cit.

⁸⁰² Welc – Jędrzejewska J. i in., 2011: *Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Poradnik dla planistów i samorządów lokalnych*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa, s. 33.

⁸⁰³ Artykuł 3 ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych z 1959 roku.

⁸⁰⁴ Rozporządzenie z 1959 roku, artykuł 4 rozporządzenia z 2008 roku.

⁸⁰⁵ Tanaś S., 2008: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy ...*, op. cit.

Przeprowadzone badania dowiodły, że typ jednostki osadniczej jest istotnym czynnikiem determinującym lokalizację cmentarza oraz jego kompozycję (rozdział 4.2). Z tymi wynikami korespondują spostrzeżenia Zuzanny Borcz poczynione w trakcie oceny krajobrazu dolnośląskich wsi⁸⁰⁶. Jeśli chodzi o wsie o układach linearnych na obszarach badań (głównie w Bieszczadach), to miejsce cmentarzy w ich strukturze jest najtrwalsze ze względu na rezerwy terenu umożliwiające ich powiększanie bez konieczności przenoszenia, co jest zgodne z wnioskami Borcz. Natomiast tylko częściowo należy zgodzić się z wnioskami Borcz mówiącymi o tym, że najszybciej likwidacji podlegały cmentarze we wsiach owalnicowych. Z badań przeprowadzonych na warmińskich wsiach wynika, że wniosek ten jest zasadny tylko przy założeniu, że liczba ludności miejscowości, w których znajduje się cmentarz stale wzrasta. Te stwierdzenia dowodzą, że miejsce cmentarza w strukturze ruralistycznej jest powiązane z dwoma czynnikami: z typem wsi oraz z liczbą ludności.

Z **fenomenologicznej analizy Jeremiego T. Królikowskiego** (rozdział 4.2.4) wynika, że w znacznym stopniu interpretacja typu krajobrazu jednostki osadniczej jest uzależniona od charakteru cmentarza. Podczas gdy w okresie międzywojennym cmentarz stanowił element podnoszący walory krajobrazu, wzbogacający go, współcześnie jest czynnikiem obniżającym jego wartości percepcyjne. Wynika to z faktu, że zakładane współcześnie cmentarze (chodzi przed wszystkim o obiekty miejskie, komunalne) są wielkopowierzchniowe, ich przestrzenie grzebalne wypełniają zunifikowane nagrobki a nad materią organiczną (szata roślinna minimalizowana głównie przez wycinkę starodrzewu) dominuje nieorganiczna (nagrobek, inne elementy kubaturowe, utwardzone nawierzchnie).

Zauważono, że nie zmienia się tradycja lokalizowania cmentarzy poza strefą zwartej zabudowy (rozdział 4.3.5). Dystans między cmentarzem a zabudową mieszkaniową skraca się. Proces ten powiązano z presją inwestycyjną i zwodociągowaniem jednostek osadniczych (możliwość zmniejszenia strefy ochronnej wokół cmentarzy do 50 metrów). Zauważono także wydłużanie się odległości między cmentarzem a centrum jednostek osadniczych (rozdział 4.3.6). Wyrzucenie miejsc pochówku poza „serce” osiedli ludzkich degraduje ich znaczenie w życiu społeczności lokalnych i może świadczyć o postrzeganiu cmentarza jako terenu pełniącego wstydlivą funkcję. Skracanie dystansu nie jest podyktowane chęcią obcowania ze zmarłymi, ale wiąże się z rozwojem przestrzennym oraz ze zmianą preferencji przestrzennych ludności.

Porównanie modeli lokalizacji cmentarzy w strukturze jednostki osadniczej w ujęciu teoretycznym (rozdział 4.2.2) oraz cmentarzy pól badań (rozdział 4.2.3) dowiodło, że polskie cmentarze podlegają tym samym prawom i zajmują te same miejsca w strukturze przestrzennej co zagraniczne obiekty. Zauważono, że cmentarze zarówno Paryża, Moskwy, Nowego Jorku, jak i badanej Warszawy ułożone są niemal koncentrycznie wokół historycznej części miasta, tworząc kilka kręgów i ukazując kierunki rozwoju przestrzennego osadnictwa. Te obserwacje wskazują, że cmentarz stanowi miernik rozwoju jednostki osadniczej a prześledzenie okresów, w których zakładano cmentarze pozwala określić kierunki ekspansji miasta.

⁸⁰⁶ Borcz Z., 195: *Cmentarze w krajobrazie wiejskim ...*, op. cit.

6.3. Metody badawcze cmentarzy

Na podstawie otrzymanych wyników należy przyjąć, że zastosowane metody badawcze sprawdziły się do badania cmentarzy. Podział analiz na cztery grupy pozwolił ocenić poddaną badaniu dużą próbę obiektów w różnych zakresach merytorycznych i przestrzennych. Wykorzystane metody⁸⁰⁷ umożliwiły budowę modeli cmentarzy (rozdział 5.1) oraz wskazały przemiany w zakresie miejsc pochówku (rozdział 5.2). Na ich podstawie powstał model cmentarza ogrodu (rozdział 5.3) oraz wytyczne do ochrony, opieki, projektowania i rozwoju nekropoli (rozdział 7.4). Porównanie modelu cmentarza i ogrodu pozwoliło potwierdzić prawdziwość tezy mówiącej, że cmentarz jest ogrodem zarówno dla zmarłych, jak i żywych członków społeczności lokalnej. Z racji tego, że cmentarz jest formą ogrodową można oceniać jego kompozycję w oparciu o cechy – elementy kompozycji (granice, wejście, wnętrze, centrum, dominanta, powiązania widokowe) wymienione w rozdziale 4.4.10. Identyfikacja tych cech daje wiarygodne wyniki przy określaniu układu cmentarzy. Badania w ramach analiz krajobrazowych sprawdziły się dla cmentarzy (rozdziały 4.2.3 do 4.2.6) potwierdzając, że stanowią one formę krajobrazową. W związku z tym, z powodzeniem miejsca pochówku można badać w oparciu o analizy: widoczności cmentarzy w krajobrazie (postrzegalności) (rozdział 4.2.6) oraz fenomenologiczną Jeremiego T. Królikowskiego (rozdział 4.2.4). Analizy elementów kompozycji: szaty roślinnej oraz nagrobków dostarczają informacji na temat społeczności lokalnych, co jest ważne z punktu widzenia postawionych w dysertacji celów.

Teza pracy⁸⁰⁸ została potwierdzona w następujących punktach:

- Porównawcza historia cmentarzy i ogrodów (rozdział 4.4.3), zestawienie definicji (rozdział 4.4.2), typologii terenów zieleni (rozdział 4.4.1) oraz badania 162 obiektów i ich wyniki wykazały, że cmentarz jest formą ogrodową. Natomiast polemizować można z ich miejscem w klasyfikacjach terenów zieleni. Definicja terenów zieleni zawarta w ustawie o ochronie przyrody wskazuje na enumeratywną listę kryteriów, które muszą spełnić tereny by być za nie uznane: przestrzeń publiczna, teren pokryty roślinnością, pełniący funkcje zdrowotne, rekreacyjne, zdrowotne i osłonowe. Badania wskazały na alarmujący proces degradacji szaty roślinnej współczesnych cmentarzy. Jeśli będzie się on utrzymywał to zanik roślinności na nekropolach uniemożliwi im

⁸⁰⁷ Metody analizowania pozyskanych materiałów i wyselekcjonowanych obiektów badawczych zawarto w rozdziale 4.4.

⁸⁰⁸ Podobieństwo cmentarzy i ogrodów w aspekcie historycznym (geneza i idea), społecznym (rola i symbolika), krajobrazowym (położenie) i kompozycyjnym (kompozycja, struktura) pozwala na postawienie tezy o wspólnych korzeniach i komponentach cmentarzy i ogrodów. Należy stwierdzić, iż **cmentarz jest ogrodem przeznaczonym nie tylko dla zmarłych, ale także dla żywych mieszkańców społeczności lokalnej**. Znając fizjonomię cmentarzy, dynamikę i kierunki ich przemian można łatwiej i skuteczniej kształtować przestrzeń. Ze względu na sekularyzację, zmianę form pochówków możliwe jest stworzenie cmentarzy – ogrodów adekwatnych i dostosowanych do preferencji przestrzennych i hierarchii wartości współczesnego człowieka. Ponadto, ze względu na stosunkowo duże zaangażowanie finansowe rodzin zmarłych oraz staranie o właściwy kształt estetyczny pomników nagrobnych obiekty sztuki sepulkralnej odzwierciedlają zarówno kulturę duchową (kulturę pamięci), jak i materialną badanych społeczeństw.

- pełnienie funkcji zdrowotnych, rekreacyjnych, zdrowotnych i ostonowych, a tym samym nie będzie podstaw aby uznać je za tereny zieleni.
- Zbieżność zaprezentowanych wyników z wynikami badań Beaty Gawryszewskiej⁸⁰⁹ dowodzi, że cmentarze posiadają cechy spójne z cechami ogrodów. Porównanie modelu cmentarza i ogrodu dowiodło, że więcej cech wspólnych cmentarzy i ogrodów zidentyfikować można w ich warstwie symbolicznej i ideologicznej niż w wizualnej, formalnej.
 - Zauważono, że przemiany cmentarzy i ogrodów przebiegają równolegle (także te w negatywny sposób rzutujące na ich organizację przestrzenną i społeczny odbiór). Badania kameralne (rozdział 4.4) pozwoliły stwierdzić, że od średniowiecza notuje się coraz więcej zbieżności między cmentarzami i ogrodami (rozdział 4.4.3) pod względem funkcji, położenia w strukturze jednostki osadniczej, symboliki chrześcijańskiej stosowanej w szacie roślinnej i rzeźbie, naśladownictwa sprawdzonych rozwiązań ogrodowych, implementacji idei raju.
 - Zauważono podobieństwa w stosowanej roślinności cmentarzy i ogrodów. Po przeprowadzonych badaniach szaty roślinnej cmentarzy, stwierdzono, że można na nich z powodzeniem stosować rośliny występujące w ogrodach przydomowych.
 - Badania potwierdziły, że cmentarze stanowią przestrzeń przeznaczoną dla żywych i zmarłych członków społeczności lokalnych, ale tylko w odniesieniu do cmentarzy historycznych, zwłaszcza zabytkowych miejskich będących wielofunkcyjnymi wnętrzami ogrodowymi, które obok funkcji specjalnej – grzebalnej i terapeutycznej, pełnią także rekreacyjną, edukacyjną oraz cmentarzy wiejskich będących ważnym elementem wokół którego ogniskuje się wspólnota parafian. Natomiast zauważono, że obiekty zakładane współcześnie są mało przyjazne dla żywych. Obserwacje poczynione w czasie pisania dysertacji wskazują, że w świadomości współczesnego człowieka cmentarz jest przestrzenią grzebalną o konotacjach religijnych wykorzystywaną tylko w czasie uroczystości pogrzebowych i kościelnych. Taki stan rzeczy wiąże się ze znikomą wiedzą na temat nekropoli i przekłada na pełnienie przez nie podrzędnej roli społecznej.
 - Powyższe wyniki sugerują, że cmentarz współcześnie coraz częściej staje się terenem pełniącym funkcją specjalną – grzebalną, przestając być wnętrzem ogrodowym.
 - Badania cmentarzy (rozdział 4) oraz wskazanie kierunków ich przemian (rozdział 5.2) jest pomocne przy kształtowaniu przestrzeni jednostek osadniczych, bowiem pozwala określić preferencje przestrzenne oraz system wartości członków społeczności lokalnych.

⁸⁰⁹ Gawryszewska B., 2006: *Historia i struktura ogrodu rodzinnego*, op. cit.

7. Wnioski

Rola cmentarzy w życiu społeczności lokalnych

1. Zidentyfikowano podobieństwa między cmentarzami i ogrodami w warstwie symbolicznej, ideowej jak również formalnej (układ, struktura, elementy kompozycji), a zatem można mówić o stylistycznym pokrewieństwie obu form. Poza tym, zauważono, że wiele spośród zidentyfikowanych cech wspólnych cmentarzy i ogrodów stopniowo zanika, szczególnie odnosi się to do warstwy symbolicznej obu form.
2. Zauważono zależności między cmentarzami i ogrodami na płaszczyźnie dokonujących się przemian. Na cmentarzach nie wprowadza się rozwiązań nowych, nie sprawdzonych wcześniej w sztuce ogrodowej. Na tej podstawie można wywnioskować, że przemiany form wypracowanych w sztuce ogrodowej są wprowadzane do sztuki sepulkralnej.
3. W wyniku badań stwierdzono, że nekropole są elementami kulturowymi, krajobrazowymi skorelowanymi ze strukturą narodowościowo – wyznaniową, przemianami historycznymi, krajobrazowymi oraz społecznymi, które to rzutują na ich kompozycję, położenie w strukturze jednostki, jak również na rolę w życiu mieszkańców. Na tej podstawie można stwierdzić, że cmentarze stanowią obraz świadomości kulturowej społeczności lokalnej.
4. Stwierdzono, że cmentarze stanowią zaprojektowane formy krajobrazowe, których podstawową funkcją jest grzebanie zmarłych. Po przeprowadzonych badaniach na cmentarzach Bieszczadów, Warmii, Warszawy oraz Gór Świętokrzyskich w odniesieniu do cmentarzy zakładanych po II wojnie światowej można zauważyć, że nastąpiło ograniczenie ich funkcji do podstawowej funkcji grzebalnej, połączone z likwidacją funkcji krajobrazowej.
5. Zauważono, że cmentarze nie stanowią przedmiotu zainteresowania społecznego w Polsce, czego dowiódł przegląd literatury (rozdział 2) i zasygnalizowany w nim problem braku aktualnych opracowań naukowych oraz konserwatorskich. Wniosek ten potwierdziły także sprzeczne dane w dokumentach planistycznych na temat liczby i powierzchni cmentarzy⁸¹⁰ oraz niekompletne i nieaktualne mapy topograficzne. W wyniku tego stwierdzono, że problem śmierci został ograniczony w świadomości społecznej w sposób niewspółmierny do jego społecznego znaczenia.
6. Badania kameralne pozwoliły skonstruować modele kompozycyjne cmentarzy na świecie, na podstawie których wywnioskowano skrócony czas trwania nekropoli w krajobrazie, co należy wiązać ze współczesnym człowiekiem żyjącym szybko i mobilnie.
7. Zaobserwowano, że mimo przemian cmentarzy, pojawiania się nowych typów kompozycji, w człowieku utrwalone jest upodobanie do form regularnych. Cmentarze pól badań najczęściej zakładane są na planie figur foremnych, co pozwala twierdzić, że w dalszym ciągu będą one posiadać regularny kształt.
8. Należy przypuszczać, że na nowo zakładanych nekropolach pojawiać się będą konstytuujące je elementy: ogrodzenie, wejście, osiowość oraz nagrobki.

⁸¹⁰ Niepokojące jest to, że te rozbieżności zidentyfikowano dla warszawskich dokumentów planistycznych. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta stołecznego i w opracowaniu ekofizjograficznym zauważono sprzeczne dane odnośnie liczby cmentarzy, zajmowanych przez nie powierzchni.

Te spostrzeżenia wskazują na kolejne podobieństwo cmentarzy i ogrodów: oprócz materialnej substancji można mówić o zachowanych trwałych cechach zarówno ogrodu⁸¹¹, jak i cmentarza.

9. Dostrzeżono, że wiedzy o społecznościach lokalnych dostarcza ich stosunek do kremacji (widoczny w przestrzeni cmentarzy w formach pochówków). Na cmentarzach wiejskich zauważono kultywowanie pochówków tradycyjnych i brak kolumbariów, które zidentyfikowano na cmentarzach komunalnych, miejskich (spośród trzech pól badań zidentyfikowano je tylko w Warszawie). Dowodzi to, że procesy zmian sposobów pochówków i laicyzacji dokonują się szybciej w miastach, zwłaszcza w dużych aglomeracjach, zaś na terenach wiejskich (zwłaszcza oddalonych od ośrodków miejskich) ludzie wykazują większe przywiązanie do tradycji i ziemi, co z kolei wiąże się z heideggerowską koncepcją zamieszkiwania i gospodarowania.
10. Zauważono, że małym społecznościom wiejskim, odizolowanym od ośrodków miejskich łatwiej budować tożsamość i utrzymać odrębność także w zakresie pielęgnowania cmentarzy i obrzędów pogrzebowych. Ze względu na wpisanie cmentarzy w krajobraz wiejski i trwałość jego formy, zajmowane przez nie miejsce członkowie dbanie o miejsca pochówków uważają za jeden ze swoich obowiązków.
11. Utrzymujący się konserwatyzm w zakresie formy pochówku (inhumacja), wygrywanie partykularnego interesu nad względami historycznymi, krajobrazowymi i społecznymi (w momencie konfliktu nagrobek – drzewo, usuwane jest drzewo) dowodzi, że społeczeństwo największą troskę przykładą do grzebalnej funkcji cmentarza (postrzeganie cmentarzy w większości przypadków przez pryzmat nagrobków) niwelując jej znaczenia społeczne (budowanie społeczności, tożsamości lokalnej poprzez postrzeganie cmentarza jako miejsca spotkania, spacerów) oraz krajobrazowe.
12. Zauważono, że współczesna polska sztuka nagrobna została zdegradowana do rzemiosła. Na tej podstawie, jak również w oparciu o wyniki pracy sygnalizujące zanikające regionalne cechy cmentarzy, można domniemywać, że obrzędy pogrzebowe i sztuka sepulkralna globalizują się (zwłaszcza po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej). Podczas gdy cmentarze unifikują się, sieć podmiotów związanych z branżą pogrzebową staje się coraz bardziej złożona, co powoduje zawiązywanie się coraz większej liczby forów, organizacji i targów branżowych, na których dokonuje się wymiana wzorów i obrzędów z Zachodu.
13. Zaobserwowano upowszechnienie się na polskich cmentarzach jednego wzoru pomnika nagrobnego jako murowanej, pełnej, masywnej i horyzontalnej formy składającej się z nakrywy i tablicy opisowej (głowicy) wykonanych z lastryka lub granitu. Unifikacja jest zauważalna także w warstwie inskrypcji umieszczanych na nagrobkach. W obrębie każdego z badanych czynnych cmentarzy zidentyfikowano pojedyncze przypadki pomników opatrzonych zindywidualizowanymi epitafiami. Większość bazuje na gotowych formułach opracowanych przez zakłady kamieniarskie, co świadczy o zaniku praktyki wyrażania swojego bólu po stracie bliskiej osoby w nieszablony sposób. Nie pojawiają się także inskrypcje przedstawiające przynależność

⁸¹¹ Rylke J., 1976: *Powstanie i przekształcenia Ogrodu Saskiego w Warszawie*, praca doktorska napisana na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu SGGW, Warszawa [maszynopis].

- społeczną, terytorialną zmarłego, co może świadczyć o zaniku utożsamiania się z miejscem poprzez napis nagrobny.
14. Zauważono, że strefowanie funkcji w mieście dotyczy także cmentarzy i powiązanych nimi usług (zakłady kamieniarskie, zakłady pogrzebowe). Poza tym, cmentarze są coraz częściej nieczytelne w krajobrazie ze względu na zastanianie ich przez zakłady kamieniarskie, tablice ogłoszeniowe, reklamy zakładów związanych z branżą pogrzebową. Ich skala, natłok niszczy przekaz znaczeniowy, symbolikę *sacrum* miejsc pochówku.
 15. W rozdziale teoretycznym (rozdział 5) zwrócono uwagę, że w Skandynawii upowszechnia się zjawisko ponownego wykorzystywania do pochówków dawnych cmentarzy przykościelnych. Jest ono związane z popularnością kremacji⁸¹² jako higienicznej, nie szkodzącej środowisku, ergonomicznej i ekonomicznej formy pochówku. Biorąc pod uwagę wzrastającą sekularyzację oraz roczny przyrost przeprowadzonych kremacji o ok. 11% można przypuszczać, że za kilkanaście lat także Polska wejdzie w fazę powtórnego wykorzystywania nieczynnych cmentarzy dla dalszych pochówków (co nie jest bez znaczenia przy kurczących się rezerwach terenowych).
 16. Systematyzując układy przestrzenne cmentarzy zauważono, że formę pierwotną dla wszystkich obiektów stanowi układ koncentryczno – osiowy założony wokół świątyni, który ze względu na cechy regionalne (typ jednostki osadniczej i rezerwy terenowe pozwalające na ewentualne powiększenie cmentarza, liczba i struktura ludności oraz wskaźnik umieralności) podlegał licznym modyfikacjom.
 17. Konstruując modele cmentarzy (rozdział 5.1) zauważono stopniowy zanik cech regionalnych dokonujący się od zakończenia II wojny światowej, co uniemożliwia zbudowanie modeli cmentarzy regionalnych.
 18. Zauważono, że determinantami stanu zachowania pozostałości cmentarzy obok przemian w zakresie liczby ludności są także ścieżki turystyczne. Cmentarze włączone w program szlaków turystycznych lub rowerowych stają się przedmiotem zainteresowania inicjatyw lokalnych (porządkowanie terenów historycznych cmentarzy, tworzenie ogrodzeń, tablic informacyjnych).
 19. Dokonujące się na cmentarzach przemiany technologiczne w zakresie materiału nagrobków, ogrodzeń, bram, nawierzchni, czy obiektów kubaturowych, takich jak kaplice, obiekty administracyjne stanowią wyznacznik postępu cywilizacyjnego, bliskości ośrodka miejskiego. Na wszystkich polach badań zauważono te same trendy, ale do miejsc oddalonych od Warszawy docierają one z opóźnieniem.
 20. Badania dowiodły, że w Polsce tworzy się ogólnopolski model cmentarza zróżnicowany jedynie ze względu na jego typ (komunalny, wyznaniowy, wojenny), czy też lokalizację (miejski, wiejski). Także w przypadku tych wariantów zauważyć można zbieżności w zakresie lokalizacji (położenie terenu pod cmentarz), elementów kompozycji, strefowości przestrzeni cmentarza (z wyjątkiem cmentarzy wojennych, na których nie stwierdzono strefy zaniedbanej) oraz ich układu.
 21. Zaobserwowano stopniowy zanik dysproporcji pomiędzy cmentarzami miejskimi i wiejskimi. Wiejskie miejsca pochówku upodabniają się do miejskich

⁸¹² Wskaźnik kremacji dla krajów skandynawskich wynosi średnio 77%.

nekropoli poprzez: wykorzystywanie materiałów i elementów kompozycji nie związanych z ich tradycją, brak rozplanowania pochówków prowadzący do zaniku kwater dziecięcych, osób duchownych i dorosłych.

Rola cmentarzy w strukturze jednostek osadniczych

22. Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono, że cmentarze obrazują procesy globalizacyjne zachodzące w społecznościach lokalnych. Lokowanie cmentarzy miejskich w Polsce w oparciu o te same zasady co na Zachodzie, wskazuje, że polskie nekropole z czasem mogą być zarządzane i organizowane w sposób zbliżony do rozwiązań zachodnioeuropejskich i północnoamerykańskich, zwłaszcza, że dokonująca się laicyzacja opiera się o tamtejsze rozwiązania (wzory kolumbariów, trumien, oprawy ceremonii pogrzebowych).
23. Zauważono, że odległość cmentarzy od zabudowy mieszkaniowej skraca się, zaś w stosunku do centrum ośrodka urbanistycznego wydłuża.
24. Stwierdzono, że znaczny wpływ na postrzeganie cmentarza jako formę krajobrazową odgrywa ukształtowanie terenu i widoczność cmentarzy. Zauważono, że łączność widokowa cmentarza z krajobrazem występuje na terenach o zróżnicowanej rzeźbie terenu, które cechują znaczne różnice wysokości (Bieszczady).
25. Ze względu na wykazaną zbieżność cmentarzy i ogrodów w zakresie przemian wnioskować można, że w przyszłości władarze miast (ze względu na presję inwestycyjną, brak wolnych gruntów pod wielkopowierzchniowe cmentarze dla pochówków inhumacyjnych) będą postulować by na ich terenie zakładać „cmentarze kieszonkowe” (*pocket cemetery* w odpowiedzi na parki kieszonkowe tzw. *pocket park*) oraz nakłaniać mieszkańców do kremacji. Możliwa jest także agregacja pochówków na cmentarzach położonych między miastami obsługującymi kilka jednostek osadniczych. Utrzymywanie się „peryferyzacji” cmentarzy potwierdzają studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego dla obszarów gmin objętych badaniami.
26. W toku badań odnotowano paradoks w zakresie zakładania nowych cmentarzy. Mimo ustawowego obowiązku przeprowadzania wnikliwych badań środowiska przyrodniczego w celu wybrania pod cmentarze terenów o najdogodniejszych warunkach⁸¹³, nie są one wkomponowane w podstawowy układ zieleni jednostki osadniczej.

Metody badawcze cmentarzy

W niniejszej pracy sformułowano także wnioski dotyczące przydatności zastosowanych metod do badania cmentarzy.

27. Do określenia preferencji przestrzennych oraz kondycji społeczności lokalnych przydatne okazały się zastosowane metody, zwłaszcza analizy krajobrazowe (fenomenologiczna Jeremiego T. Królikowskiego, położenia cmentarzy względem *sacrum*) oraz kompozycyjne (szaty roślinnej, nagrobków, układu i struktury cmentarzy).
28. Przeprowadzone badania w podziale na cztery grupy (historyczne, krajobrazowe, społeczne i kompozycyjne) umożliwiły wygenerować model cmentarza i skonfrontować go z modelem ogrodu. Na tej podstawie możliwe

⁸¹³Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z 25 sierpnia 1959 roku w sprawie określenia, jakie tereny ..., op. cit.

- jest wskazanie wytycznych do ochrony, projektowania i rozwoju cmentarzy ogrodów.
29. Stwierdzono szczególną wartość informacyjną austriackich planów katastralnych z końca XIX wieku, bez których utrudnione byłoby przeprowadzenie analiz. Należy podkreślić, że materiały ikonograficzne oraz kartograficzne stanowią niezbędną podstawę do rekonstruowania pierwotnych układów badanych cmentarzy. W zestawieniu z aktualnymi szkicami terenowymi umożliwiają wskazać kierunki ich przemian.
 30. Badania wykazały, że metoda SBE z powodzeniem może być stosowana do oceny estetycznej cmentarzy. Pozwoliła wskazać cechy cmentarzy wpływające na wysokie oceny nekropoli, stając się pomocną wskazówką dla ich projektantów.

Wytyczne do ochrony, projektowania i rozwoju cmentarzy ogrodów

Należy pamiętać, że cmentarz składa się z trzech podstawowych komponentów: przestrzeni grzebalnej, szaty roślinnej oraz obiektów naziemnych, takich jak kaplice, kostnice, ogrodzenie, bramy, dzwonnice, układ komunikacyjny. Każdy z nich wpływa na kompozycję i społeczny odbiór cmentarza, w związku z czym żaden z nich nie powinien być pomijany przy opracowywaniu programów ochrony lub opieki nad nekropolami.

31. Porównanie przepisów polskich z północnoamerykańskimi i zachodnioeuropejskimi sugeruje, że dobrą praktyką powinno być na terenie naszego kraju wprowadzenie dwustopniowego ustawodawstwa składającego się z ogólnych wytycznych na szczeblu państwowym oraz wskazań szczegółowych formułowanych na szczeblu lokalnym.
32. Ze względu na upowszechnianie się jednego, ogólnego modelu cmentarza postuluje się opracowanie poradnika dotyczącego projektowania cmentarzy, który porządkując zapisy stanowiłby kompendium wiedzy⁸¹⁴.
33. W toku badań stwierdzono istnienie cmentarzy o wartościach historycznych, przyrodniczych, krajobrazowych, artystycznych wyższych niż te figurujące obecnie w wojewódzkich rejestrach zabytków. W związku z tym postuluje się ich wpis do rejestru (**Tab. 59**).
34. Ze względu na wysoką wartość historyczną, świadczącą o zróżnicowaniu regionalnym społeczności postuluje się, zgodnie z instrukcją Komisji Episkopatu do Spraw Sztuki Kościelnej, dokumentowanie nagrobków i innych obiektów kubaturowych wykazujących wartość historyczną, artystyczną⁸¹⁵.
35. Ze względu na znaczenie drzewostanu w kompozycji cmentarza oraz systemie przyrodniczym jednostki osadniczej (rozdział 4.4.8) należy dążyć do jego utrzymania i zachowania zróżnicowania pod względem semantycznym oraz dekoracyjnym, ozdobnym.
36. Wyciągnięty w rozdziale 7 wniosek o unifikacji kompozycji współczesnych cmentarzy różnych pól badań w warstwie nagrobków, układu, strukturalizacji

⁸¹⁴ Na wzór poradników dla planistów, samorządów lokalnych opracowywanych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa.

⁸¹⁵ Obowiązek dokumentowania powinien znajdować się w zakresie obowiązków zarządcy cmentarza. Dokumentacja powinna składać się z inwentaryzacji rysunkowej i fotograficznej zabytków cmentarnych z uwzględnieniem napisów nagrobnych. Jeden egzemplarz tego dokumentu należy przekazać do archiwum diecezjalnego, a drugi zachować w archiwum parafialnym.

przeźreni skłania do sformułowania postulatu ochrony występujących lokalnie wartości. Nowo wznoszone formy upamiętniania zmarłych powinny harmonizować z nagrobkami zabytkowymi, nie naruszając ich skali oraz proporcji⁸¹⁶. Dodatkowo, z uwagi na zanikające regionalizmy cmentarzy postuluje się objęcie ochroną elementów mogących świadczyć o specyfice miejsc pochówku w różnych częściach Polski a jednocześnie stanowiących wzornik dla nowozakładanych cmentarzy w duchu tradycji⁸¹⁷.

37. Ponieważ w pracy stwierdzono, że cmentarz jest formą ogrodową można oprzeć się na wytycznych zaproponowanych przez Beatę Gawryszewską dla ogrodów⁸¹⁸ transponując je na cmentarze. Warto także w tym względzie wzorować się na angielskich regulacjach prawnych, które formę ogrodzenia (jego wysokość, materiał) uzależniają od typu cmentarza (miejski, wiejski) oraz intensywności zagospodarowania terenów znajdujących się w sąsiedztwie miejsca pochówku.
38. Postuluje się zaktualizowanie materiałów kartograficznych w warstwie cmentarzy, zwłaszcza dla Bieszczadów.
39. Ważnym zaleceniem sformułowanym na podstawie analiz krajobrazowych oraz zapisów prawa jest wpisywanie cmentarzy w kontekst otoczenia, nawiązywanie do istniejących zbiorowisk roślinnych poprzez uwzględnianie topografii terenu, dokomponowywanie szaty roślinnej i obiektów kubaturowych projektowanego cmentarza do istniejących zespołów zieleni, zgodnie ze wskazaniem studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz planistów przełomu lat 70. i 80. XX wieku.
40. Na podstawie wyników analizy krajobrazowej postuluje się zachowanie łączności widokowej bieszczadzkich cmentarzy z krajobrazem na podstawie zapisów Europejskiej Konwencji Krajobrazowej⁸¹⁹.
41. Za bardzo ważne działanie, zwłaszcza w kontekście nieistniejących wsi, założeń pałacowo – parkowych i związanych z nimi pozostałości cmentarzy, uznaje się zidentyfikowanie ich w terenie. Na podstawie materiałów

⁸¹⁶ Dla warszawskich cmentarzy zabytkowych poleca się korzystanie z pokonkursowego wzornika nagrobków opracowanego w lipcu 2010 roku. Cenne w tym aspekcie wydają się także zapisy prawne innych państw (Francja, USA, Wielka Brytania, Kanada, Niemcy) przedstawione w rozdziale 5.1 mówiące o obowiązku opracowywania projektów nagrobków przez zarządców cmentarzy lub lokalne władze, tak aby forma upamiętniania zmarłych była dopasowana do charakteru miejsca oraz specyfiki regionu i kultury materialnej społeczności lokalnej.

⁸¹⁷ Np.: chrzcielnice (Beniowa, Świątki), kaplice grobowe (Baligród, Manasterzec, Mchawa), kapliczki (Wrzesina), ogrodzenia (w Radoszycach, Rzepedzi, Turzańsku, Dwerniku – pozostałości oryginalnego kamiennego muru), bramy (Różynka, Beniowa), dzwonnice bramne (Rzepedź, Radoszyce).

⁸¹⁸ Zdaniem Beaty Gawryszewskiej warstwa znaczeniowa ogrodów powinna być chroniona i kultywowana przez architektów krajobrazu. Brama powinna zawierać oprawę wyrażającą znaczenie jako znaku przenikania do przestrzeni *sacrum*, przestrzeni posiadającej innego ducha miejsca. Wspomniana autorka postuluje także zachowanie struktury ogrodu wyrażającej się w strefie reprezentacyjnej, użytkowo – wypoczynkowej i niezagospodarowanej. Szczególną rolę przypisuje ona strefie reprezentacyjnej, która powinna zawierać ściśle określony program ozdobny (strażnicy, droga honorowa).
Gawryszewska B., 2006: *Historia i struktura ogrodu rodzinnego*, op. cit.

⁸¹⁹ Dz. U. z 2006 roku, Nr 14, poz. 98.

archiwalnych odtworzenie przebiegu granic i zamarkowanie w terenie poprzez wygrodenie i oznakowanie.

Pola badań	Obiekty	Uzasadnienie (rodzaj zidentyfikowanych wartości)	Forma wpisu do rejestru
BIESZCZADY	Łupków, Stężnica, Żubracze, Maniów, Michniowiec, Caryńskie, Berehy Górne, Wołosate, Beniowa, Dźwiniacz Górny, Sianki, Jabłonki, Lułowiska	Wartości krajobrazowe, przyrodnicze, historyczne, artystyczne	●
	Radziejowa, Tyskowa, Jaworzec	Wartości przyrodnicze, krajobrazowe i historyczne	●
	Górzanka, Radoszyce	Wartości artystyczne, historyczne	◐ ₁
	Manasterzec	Wartości historyczne, artystyczne	◐ _{1, 2}
WARMIA	Gietrzwałd, Nowe Kawkowo	Wartości historyczne, artystyczne	◐ ₁
WARSZAWA	Rembertów, Marysin Wawerski, Radość	Wartości historyczne	◐ ₃

Tab. 59. Obiekty postulowane do wpisania do rejestru zabytków, gdzie symbole kół oznaczają: ● - postulat wpisu do rejestru całego założenia cmentarnego, ◐ - postulat wpisu do rejestru wybranych elementów założenia (1 – najstarsze nagrobki, 2 – kaplica grobowa, 3 – kwatery wojenna/duchownych)

Aby cmentarz poza funkcją grzebalną spełniał inne role i pretendował do miana wielofunkcyjnego wnętrza ogrodowego, a tym samym realizował wymóg nałożony przez artykuł 3 rozporządzenia z 2008 roku⁸²⁰, niezbędne jest wzbogacanie kompozycji o właściwie dobrane drobne formy architektoniczne (obecnie zwłaszcza formy związane z użytkowaniem cmentarzy takie jak: śmietniki, ujęcia wody burzą estetyczny odbiór cmentarzy). Postuluje się by stanowiły one jedną ze składowych kompozycji i wpisywały się w zamysł kompozycyjny zarówno pod względem rozmieszczenia, jak i tworzywa. Ponadto, obiekty małej architektury powinny być dostosowane do powagi miejsca. Należy wyznaczyć miejsca do zatrzymania się i odpoczynku w postaci ławek. Z uwagi na dokonujące się przemiany w sferze sposobu postępowania ze zwłokami (inhumacja i wzrastająca stopniowo popularność kremacji) skłania do dostosowywania przestrzeni grzebalnej do zmieniających się form pochówków.

⁸²⁰ Cmentarz powinien być projektowany i utrzymany jako teren o założeniu parkowym.

Bibliografia

1. **Affek – Bujalska B., 1994:** *Podstawy prawne ochrony cmentarzy* [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Studia i Materiały. Cmentarze 1* (4), Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa, s. 27-32
2. **Agenda pogrzebowa Kościoła Ewangelicko – Augsburskiego w Polsce z 1955 roku** [w:] <http://www.luteranie.pl/www/biblioteka/dliturgika/agenda-pogrzebowa1955/index.htm> (07.04.2011)
3. **Appleton J., 1974:** *The Experience of Landscape*, Wiley, New York
4. **Ariès P., 1989:** *Człowiek i śmierć*, PIW, Warszawa
5. **Arnold C., 2006:** *Necropolis: London and Its Dead*, Simon & Schuster, London
6. **Balon J., 2005:** *Miejsce i rola kościołów w krajobrazie Polskiego Podatrzca* [w:] Szponar A., Horska – Swarz S. (red.), *Struktura przestrzenno – funkcjonalna krajobrazu. The spatial – functional structure of landscape*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 183-193
7. **Balon J., German K., 2005:** *Kościoły w środowisku geograficznym Podhala* [w:] Domański B., Skiba S. (red.), *Geografia i sacrum. T. 2*, IGiGP UJ, Kraków, s. 137-150
8. **Baniukiewicz E., 1994:** *Pojęcie cmentarza. Działania konserwatorskie* [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Studia i Materiały. Cmentarze 1* (4), Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa, s. 21-26
9. **Bański J., 2008:** *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś* [w:] Jezierska – Thole A., Kozłowski L. (red.): *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 29-43
10. **Barzycki A., 1989:** *Dzieje parafii Baligród w latach 1872 – 1939*, praca magisterska napisana na Wydziale Teologicznym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego [maszynopis]
11. **Bażanowski R., 2009:** *Cmentarze jako miejsce pamięci o tych, co odeszli* [w:] http://diec.mazurska.luteranie.pl/pl/biuletyn/MTE_2009_11_77.htm (13.09.2010)
12. **Białostocki J., 1982:** *Symbole i obrazy w świecie sztuki*, PWN, Warszawa
13. **Białostocki J., 2007:** *Płeć śmierci*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk
14. **Biegeleisen H., 1930:** *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego*, Dom Książki Polskie, Warszawa
15. **Biernatowie A. i B., 1980-1994:** *Cmentarz Powązkowski w Warszawie: materiały inwentaryzacyjne T. 1 – 3*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa
16. *Bieszczady, skala 1:65 000*, 2008: Express Map, Warszawa
17. *Bieszczady. Przewodnik*, 1999: Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków,
18. **Biranowska – Kurtz A., 2005:** *Cmentarze w przestrzeni miast* [w:] Opęchowski M., Łazowski A. (red.), *Nekropolie, kirkuty, cmentarze*, Stowarzyszenie Czas Przestrzeń Tożsamość, Szczecin, s. 5-9
19. **Bogdanowski J. i in., 1979:** *Architektura krajobrazu*, PWN, Warszawa – Kraków
20. **Bogusławska M., 2005:** *Ogrody pamięci* [w:] „Działkowiec”, Nr 11, s. 17-19
21. **Bohdziewicz A. B., Słopa M., 2009:** *Kapliczki warszawskie*, Dom Spotkań z Historią, Warszawa
22. **Borc Z., 1995:** *Cmentarz w krajobrazie wiejskim (na przykładzie wsi dolnośląskich)* [w:] Czermer O., Juszkiewicz I. (red.), *Cemetery Art – Sztuka Cmentarna – l'art de cimetièrre. Dokumenty*, ICOMOS, Wrocław, s. 214-221
23. **Cajus Lorenz Hirschfeld Ch. 1779:** *Theorie Der Gartenkunst*, Bey M.G. Weidmanns erben und Reich
24. **Carmack Sh. D., 2002:** *Your Guide to Cemetery Research*, Betterway Books, Cincinnati
25. *Cemeteries and crematories Laws, rules and regulations of the New York State Cemetery Board Texas Health and Safety Code* [w:] <http://www.dos.state.ny.us/cmty/cemlaw.html> (21.12.2010)
26. **Chilton N., 2007:** *The Historical development of cemeteries in England* [w:] <http://becketstreetcemetery.org.uk> (21.04.2009)
27. **Chłosta J., 2002:** *Słownik Warmii (historyczno – geograficzny)*, LITTERA, Olsztyn
28. **Chłosta J., 2009:** *Doroczne zwyczaje i obrzędy na Warmii, Elset, Olsztyn*
29. **Chmielewski J. M., 2001:** *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa
30. **Chmielewski J.M. 1990:** *Kryteria projektowania urbanistycznego*, COBPBO, Warszawa

31. **Chodyński Z., 1887:** *Cmentarze w Polsce* [w:] *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego, z licznymi jej dopełnieniami. T. III*, Wyd. przez M. Nowodworskiego, Warszawa, s. 421-437
32. **Chojnacka M., 2008:** *Degradacja historycznych kompozycji i drzewostanów wybranych cmentarzy parafialnych w Wielkopolsce* [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej z cyklu: „Kościoły naszych czasów”, Kielce – SacroExpo, s. 119-129
33. **Chojnacki J., 1990:** *Roślinność na tle krajobrazu miasta* [w:] *Środowisko przyrodnicze Warszawy*, PWN, Warszawa
34. **Chrościcki J., 1974:** *Pompa funebris: z dziejów kultury staropolskiej*, PWN, Warszawa
35. **Chylińska D., Łach J. (red.), 2010:** *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, IGiRR Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław
36. **Cierpiat – Wolan M., 2009:** *Województwo podkarpackie. Podregiony, powiaty, gminy*, US w Rzeszowie, Rzeszów
37. **Clark S. R. i in., 1997:** *Elysium – A Gathering of Souls: New Orleans Cemeteries*, Louisiana State University Press
38. **Curl J.S., 1980:** *A Celebration of Death. An Introduction to Some of the Buildings, Monuments, and Settings of Funerary Architecture in the Western European Tradition*, Constable, London
39. **Czarna A. i in., 2007:** *Vascular Flora of historical cemeteries In the Bieszczady National Park* [w:] „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Botanika – Steciana”, Nr CCCLXXXVI, s. 23-28
40. **Czarna A. i in., 2007:** *Vascular flora of the municipal cemetery in Ustrzyki Dolne (Bieszczady MTS., Poland)* [w:] „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu”, Nr CCCLXXXVI, s. 29-33
41. **Czerner O., Juskiewicz I. (red.), 1995:** *Cemetery Art – Sztuka Cmentarna – l'art de cimetièrre. Dokumenty*, ICOMOS, Wrocław
42. **Czerwińska – Jędrusiak A., 2009:** *Ludność i powierzchnia Warszawy w latach 1921 – 2008*, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa
43. **Czerwińska – Jędrusiak B., 2009:** *Rocznik statystyczny Warszawy*, US w Warszawie, Warszawa
44. **Daniel T.C., Boster R. S., 1976:** *Measuring landscape aesthetics: the scenic beauty estimation method*, USDA Forest Service Research Paper RM – 167, Fort Collins
45. *Dawna Warszawa. Śródmieście przed zniszczeniem w 1944 r.*, 2002: Wydawnictwo pTR Kartografia, Warszawa
46. **Dąbrowska – Budziło K., 2009:** *Treść krajobrazowej kompozycji – jej warstwa znaczeniowa* [w:] „Przestrzeń i forma”, Nr 12, Szczecin, s. 431-456
47. *Der Friedhof: Musterbuch ausgeführter Grab – Denkmäler und monumente der Gegenwart*, 1899: Karlsruhe, Veith
48. **Długozima A., 2009:** *Bieszczadzkie krzyże cmentarne* [w:] „Spotkania z Zabytkami”, Nr 6, s. 23-24
49. **Długozima A., 2009:** *Drzewa na cmentarzach – znaczenie, dobór, zasady kompozycji i pielęgnacji* [w:] „Ekonatura”, Nr 12, s. 24-25
50. **Długozima A., 2009:** *Podniebne cmentarze* [w:] „Kultura Pogrzebu” Nr 8, s. 12
51. **Długozima A., 2009:** *Rola cmentarzy w strukturze miast na przykładzie cmentarzy warszawskich* [w:] Oleksiejuk E., Jankowska A. (red.), *Zieleń w przestrzeni publicznej miast: funkcja - kreacja – identyfikacja*, Toruń, s. 229-240
52. **Długozima A., 2009:** *Zielone pochówki, czyli rzecz o ekologicznych cmentarzach. Eko – cmentarze w:* „Ekonatura” Nr 10, s. 22-24
53. **Długozima A., 2010:** *Badanie cmentarzy dla odtworzenia kultury duchowej i materialnej społeczności lokalnej (na przykładzie bieszczadzskich cmentarzy)* [w:] Chylińska D., Łach J. (red.): *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 89-98
54. **Długozima A., 2010:** *Bojkowie Bieszczadzcy. Badanie cmentarzy dla odtworzenia ich kultury materialnej i duchowej* [w:] Łemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. T. 3, Druk – ar, Zielona Góra, s. 201-208
55. **Długozima A., 2010:** *Kolumbaria* [w:] „Kultura Pogrzebu”, Nr 6 (68), s. 32-35

56. **Długozima A., 2010:** *Kompozycja warmińskich cmentarzy, na przykładzie cmentarzy gminy Jonkowo* [w:] Rylke J. (red.), *Wzornictwo Ogrodowe*, Wydawnictwo Sztuka ogrodu Sztuka krajobrazu, Warszawa, s. 16-24
57. **Długozima A., 2010:** *Ogrodnictwo cmentarne. Kompozycje roślinne na grobach* [w:] „Kultura Pogrzebu”, Nr 7, s. 16-18
58. **Długozima A., 2010:** *Sztuka ogrodowa w realizacjach sepulkralnych* [w:] www.sztukakrajobrazu.pl (11.03.2011)
59. **Długozima A. i in., 2008:** *Analiza zasobów krajobrazu kulturowego i przyrodniczego wsi Wrzesina* [maszynopis]
60. **Drabiński A., 2007:** *Prawne aspekty zawodu architekta krajobrazu* [w:] „Czasopismo Techniczne”, Nr 5, s. 197-199
61. **Drej Sz., 2007:** *Święta Warmia*, ElSet, Olsztyn
62. *Drugi Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność. Polska, 1938:* GUS, Warszawa
63. **Dubos R., 1986:** *Pochwała różnorodności*, PIW, Warszawa
64. **Duda O., 1995:** *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa
65. *Dziedzictwo Kulturowe Warmii - Mazur - Powiśla. Stan zachowania problemy i potencjały, 2006:* Warmińsko – Mazurskie Biuro Planowania Przestrzennego, Olsztyn
66. **Dziobek – Romański J., 1998:** *Cmentarze – zarys regulacji historycznych, prawnych i kanonicznych* [w:] „Rocznik Historyczno – Archiwalny”, T. XIII, Przemysł, s. 3-32
67. **Effenberger J., 1926:** *Anlage Und Pflege der Friedhöfe. Im Selbstverlag des Schles*, Bund Heimatschutz, Breslau
68. **Eliade M., 1999:** *Sacrum a profanum. O istocie religijności*, Wydawnictwo KR, Warszawa
69. **Eliade M., 2000:** *Traktat o historii religii*, Wydawnictwo KR, Warszawa
70. **Ehlin R.A., 1984:** *The Architecture of Death. The Transformation of the Cemetery in 18th Century Paris*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London
71. **Fasnacht A., 1962:** *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Wrocław
72. **Florek M., 1995:** *Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo tarnobrzesckie*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa
73. **Fortuna – Antoszkiewicz B., Kimic K., 2007:** *Miejsce kapliczek i przydrożnych krzyży w krajobrazie terenów wiejskich Mazowsza* [w:] „Teki Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr.”, OL PAN, s. 35-47
74. *Fotoplan Warszawy z 1935 roku* [w:] http://www.warszawa1939.pl/index_fotoplany.php (14.09.2009)
75. **Francaviglia R., 1971:** *The cemetery as an evolving cultural landscape* [w:] „Annals of the Association of American Geographers”, T. 61, s. 501-509
76. **Francis D., 2003:** *Cemeteries as cultural landscapes* [w:] “Mortality”, T. 8, s. 222-227
77. **Francis D., Hellaher L., 2005:** *The Secret Cemetery*, Berg Publishers, Oxford
78. **Gajda M., Horzela A., 2000:** *Ogrody pamięci*, [w:] „Ogrody”, Nr 11, s. 20-25
79. **Gajewski M., 1979:** *Urządzenia komunalne Warszawy: zarys historyczny*, Biblioteka Syrenki, Warszawa
80. **Gawryszewska B., 2006:** *Historia i struktura ogrodu rodzinnego*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa
81. **Gawryszewski A., 2009:** *Ludność Warszawy w XX wieku*, Instytut Gospodarki i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa
82. **Gąsowska M., 2009:** *Kanał Elbląski. Ocena krajobrazu*, Wydawnictwo Sztuka ogrodu. Sztuka krajobrazu, Warszawa
83. **Godet J. D., 1997:** *Drzewa i krzewy. Rozpoznawanie gatunków*, MULTICO, Warszawa
84. **Green M., 2007:** *Rest in Peace: A History of American Cemeteries*, Twenty First Century Books, Breckenridge
85. **Groves W.E., 1920:** *Why the cemetery should be a garden?* [w:] AACS Proceedings of the 34th Annual Convention, <http://www.iccfa.com/reading/1920-1939/why-cemetery-should-be-garden> (3.02.2011)

86. **Gzell S., Pluta K., 2008:** *Rola projektowania urbanistycznego w świetle Nowej Karty Ateńskiej 2003 na przykładzie Warszawy*, Urbanistyka. Międzyuczelniane Zeszyty Naukowe, T. 13, Urbanista, Warszawa
87. *Hard and soft landscaping in Cemeteries* [w:] <http://www.cwgc.org/admin/files/Hard%20and%20soft%20landscaping.pdf> (18.11.2010)
88. **Heidegger M., 1994:** *Bycie i czas*, PWN, Warszawa
89. **Henkiel A., 1997:** *Mikroregiony geomorfologiczne Bieszczadów polskich* [w:] „Annales UMCS Sectio B (Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia)”, Nr 52, s. 133-145
90. **Herbert Z., 2004:** *Barbarzyńca w ogrodzie*, Fundacja Zeszytów Literackich, Warszawa
91. **Herman K., 2011:** *Ogrody tymczasowe w przestrzeniach kolektywnych*, praca doktorska napisana w Katedrze Sztuki Krajobrazu, SGGW, Warszawa [maszynopis]
92. **Hobhouse P., 2009:** *Historia ogrodów*, Arkady, Warszawa
93. **Hochleitner J., 2004:** *Kapliczki Warmii Południowej. Przydrożne obiekty kultu jako element ludowego systemu komunikacji*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego nr 222, Olsztyn
94. **Holly G., 2004:** *Rozmieszczenie obiektów sakralnych w Bieszczadach w 1938 roku i stan dzisiejszy* [w:] „Peregrinus Cracoviensis”, z. 15, s. 187-220
95. **Holly G., 2004:** *Zabytkowe cmentarze chrześcijańskie w Bieszczadach* [w:] „Ochrona Zabytków”, Nr 3-4, s. 179-187
96. **Holly G., 2007:** *Stan zachowania zabytkowych cmentarzy chrześcijańskich na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego* [w:] „Roczniki Bieszczadzkie”, Nr 15, s. 305-342
97. **Holly G., 2008:** *Kapliczki i krzyże przydrożne w Bieszczadach Wysokich* [w:] „Peregrinus Cracoviensis”, z. 19, Kraków, s. 145-160
98. **Horn W., Born E., 1979:** *The Plan of St. Gall: A Study of the Architecture and Economy of, and Life in a Paradigmatic Carolingian Monastery* (California Studies in the History of Art 19, Berkeley/Los Angeles/London)
99. **Humprey C., Viřebsky P., 2005:** *Architektura i sacrum*, Świat Książki, Warszawa
100. **Hunt J.D., 2000:** *Greater perfections: the practice of garden theory*, University of Pennsylvania Press
101. *Informacja o cmentarzach i grobownictwie wojennym 1969 r.*, 1970: GUS, Departament Statystyki Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej, Warszawa
102. *Informacja o sytuacji społeczno – gospodarczej województw Nr 2*, 2010: GUS, Warszawa
103. **Jacko J., 2005:** *Struktura symboli wertrykalnych a ich rola w komunikacji międzykulturowej i w zarządzaniu* [w:] Klima E. (red.), *Religion in the time of changes*, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Planowania Przestrzennego, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 177-194
104. **Jackson K.T., Vergara C.J. 1989:** *Silent cities: The Evolution of the American Cemetery*, Princeton Architectural Press, New York
105. **Jenks Ch., 1999:** *Kultura. Kluczowe idee*, Zysk i S – ka, Warszawa
106. **Jöckle C., 2000:** *Cmentarze. Słynne nekropolie Europy*, Świat Książki, Warszawa
107. **Jones B., 1967:** *Design for Death*, Andre Deutsch, London
108. **Jougan A., 1912:** *Kancelarya parafialna, czyli zbiór przepisów kościelnych i państwowych dla urzędów parafialnych*, Lwów
109. **Kaczmarek J., 2002:** *Nekropolie jako przestrzeń kultury* [w:] Orłowski E. (red.): *Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, Oddział Wrocławski PTG, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 75-86
110. **Karczyńska H., Szczepankiewicz – Bařtek J., 2005:** *Działalność misyjna Jednoty Braterskiej* [w:] „Peregrinus Cracoviensis”, Nr 16, s. 41-52
111. **Karolak T. i in., 1998:** *Do wolnej Polski nam wrócić daj: 1939 – 1945. Powązki – dawny cmentarz wojskowy. Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie*, Fundacja Żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, Wydawnictwo „Ethos”, Warszawa
112. **Kerrigan M., 2009:** *Historia śmierci. Zwyczaje i rytuały pogrzebowe od starożytności do czasów współczesnych*, Bellona, Warszawa
113. **Kicińska E., 1975:** *Model wielofunkcyjnego ośrodka wypoczynkowo – rozrywkowego dla zespołu dzielnic mieszkaniowych*, praca doktorska wykonana na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW, Warszawa [maszynopis]

114. **Kieniewicz A., Kubiczek – Korcala J. (red.), 2001:** *Bieszczady i Góry Sanocko – Turczańskie. Skala 1:75000*, PPWK im. E. Romera, Warszawa
115. **King G.G. i in., 2004:** *Michigan Historic Cemeteries Preservation Guide*, Charter Township of Canton, Michigan
116. **Klimek K., 1948:** *Powązki: przewodnik po cmentarzu*, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa
117. **Kłos S., 2000:** *Bieszczady*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław
118. **Kłoskowska A., 1987:** *Socjologia młodzieży: przegląd koncepcji* [w:] „Kultura i Społeczeństwo”, Nr 2, s. 19-37
119. **Knaflewska J., 2006:** *Zieleń na cmentarzach* [w:] „Zieleń Miejska”, Nr 9, s. 13
120. **Knaflewska J., 2007:** *Co sadzić na cmentarzach?* [w:] „Zieleń Miejska”, Nr 1, s. 14
121. **Knaflewska J., 2008:** *Kierunki zmian w zieleni cmentarnej – wycieczka na zabytkowy cmentarz parafii jeżyckiej przy ul. Nowina 1 w Poznaniu* [w:] Materiały konferencyjne „Zieleń cmentarna”, Poznań, s. 21-26
122. **Knercer W., 1995:** *Cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej w województwie olsztyńskim*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu – Narodowa Instytucja Kultury w Warszawie, Warszawa
123. **Knercer W., 2004:** *Cmentarze w krajobrazie*, Olsztyn [maszynopis]
124. **Kobielius S., 1997:** *Człowiek i ogród rajski w kulturze religijnej średniowiecza*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa
125. **Kobielius S., 2000:** *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*, PAX, Warszawa
126. **Koc J., 2005:** *Krajobraz Warmii* [w:] <http://www.domwarminski.pl/content/view/393/536> (19.08.2010)
127. **Kolbuszewski J., 1996:** *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław
128. **Kołodziejczyk A., 1998:** *Cmentarze mużułmańskie w Polsce*, Studia i Materiały, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa
129. **Komorowski W., Sudacka A., 2008:** *Rynek Główny w Krakowie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław
130. **Kondracki J., 2002:** *Geografia regionalna Polski*, PWN, Warszawa
131. **Kopaliński W., 1991:** *Słownik symboli*, Wiedza Powszechna, Warszawa
132. **Kowalczykowska A., 1982:** *Pejzaż romantyczny*, Wydawnictwo Literackie, Kraków
133. **Kramer K. P., 2007:** *Śmierć w różnych religiach świata*, Wydawnictwo WAM, Kraków
134. **Krępski M., 2004:** *Elementy sakralne w krajobrazie na przykładzie gminy Gietrzwałd*, praca inżynierska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu i Agroturystyki Uniwersytetu Warmińsko – Mazurskiego, Olsztyn [maszynopis]
135. **Kroszczor H., Zimler H., 1983:** *Cmentarz Żydowski w Warszawie*, PWN, Warszawa
136. **Królikowski J.T., 1998:** *Zastosowanie koncepcji Norberga – Schulza do badań nad architekturą krajobrazu*, praca doktorska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW, Warszawa [maszynopis]
137. **Królikowski J. T. i in., 2004:** *Wartości krajobrazu kulturowego Warszawy na tle warunków przyrodniczych miasta*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa
138. **Królikowski J. T., 2006:** *Interpretacje krajobrazów*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa
139. **Królikowski J.T., Rylke J., 2001:** *Społeczno – kulturowe podstawy gospodarowania przestrzenią*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa
140. **Królikowski L., Ostrowski M., 2009:** *Rozwój przestrzenny Warszawy*, Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki, EGROS, Warszawa
141. **Krukar W., 1999:** *Okolice Komańczy i Woli Michowej. Mapa turystyczno – nazewnicza z opisem krajoznawczym*, skala 1:40000, πTR Kartografia, Warszawa
142. **Krukar W., 2000:** *Ustrzyki Górne i okolice. Mapa turystyczno – nazewnicza*, skala 1:40000, πTR Kartografia, Warszawa
143. **Kryciński S., 1995:** *Bieszczady. Słownik historyczno – krajoznawczy. Część 1 Gmina Lutowska, Ustrzyki Górne – Warszawa*
144. **Kryciński S., 2007:** *Słownik historyczno – krajoznawczy. Część 2 Gmina Cisna, Warszawa*

145. **Krzemińska A. i in., 2008:** *Przemijające krajobrazy – przykościelne cmentarze gminy Międzyzylesie*, Uniwersytet Przyrodniczy, Wrocław
146. **Lencewicz S., 1921:** *Mapa fizyczna okolic Warszawy*, skala 1:400 000, WIG, Warszawa
147. **Linden – Ward B., 2007:** *Silent City on a Hill. Landscapes of Memory and Boston's Mount Auburn Cemetery*, Library of American Landscape History, Cambridge
148. **Lisowska M. i in., 1993:** *Flora cmentarzy lewobrzeżnej Warszawy na tle flory miasta* [w:] „Fragm. Flor. Geobot. 38”, s. 237-261
149. **Lisowska M. i in., 1994:** *Flora cmentarzy lewobrzeżnej Warszawy – wybrane aspekty analizy siedliskowej* [w:] „Fragm. Flor. Geobot. Ser. Polonica”, s. 19-31
150. **Liżewska I., Knercer W. (red.), 2003:** *Zachowane – ocalone? O krajobrazie kulturowym i sposobach jego kształtowania*, Borussia, Olsztyn
151. **Long E. A., 2007:** *Ornamental Gardening for Americans: A Treatise on Beautifying Homes, Rural Districts, Towns and Cemeteries (1893)*, reprint, Kessinger Publishing
152. **Loudon J.C., 1843:** *On the laying out, planting and managing of cemeteries, and on the improvement of churchyards*, Longman, Brown, Green and Longmans, London
153. **Lynch K., 1960:** *The Image of The City*, MIT, Cambridge
154. **Łaguna W., 2004:** *Warmiński krajobraz wiejski* [w:] Janecki J., Borkowski Z. (red.), *Krajobraz i ogród wiejski. T. 2. Tradycje a współczesny krajobraz wsi polskiej*, Wydawnictwo KUL, Lublin, s. 117-130
155. **Łaguna W., 2006:** *Rola starych cmentarzy w strukturze małych miast na przykładzie miasta Dzierżonia*, red. J. Rylke, *Przyroda i miasto*, T. VIII, Warszawa, s. 422-433
156. **Łaguna W., 2007:** *Architektura cmentarzy jako zapomniane sacrum* [w:] „Teki Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr.”, OL PAN, s. 82-93
157. **Łakomy K., 2008:** *Sacrum przestrzeni cmentarzy w odmiennych tradycjach kulturowych* [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, 2008: VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej z cyklu: „Kościoły naszych czasów”, Kielce – SacroExpo, s. 71-77
158. **Łukaszewicz J., Rafałowicz A., 1795:** *Obwieszczenie o grzebaniu ciał zmarłych w kościołach warszawskich* [w:] „Gazeta Warszawska”, Nr 48 [za:] Gajewski, M., 1799: *Urządzenia komunalne Warszawy: zarys historyczny*, Biblioteka Syrenki, Warszawa, s. 382-383
159. **Macioli M. I., 2006:** *Mity i magie ziół*, Universitas, Kraków
160. **Maczubski T., 1989:** *Zasady inwentaryzacji krajoznawczej cmentarzy*, Zarząd Główny PTTK, Warszawa
161. **Majdecka – Strzeżek A., 2008:** *Ukryta symbolika ogrodów* [w:] „Zieleń Miejska”, Nr 11, s. 18-20
162. **Majdecki L., 1997:** *Ochrona i kształtowanie cmentarzy*, Materiały Konferencyjne Cmentarz Centralny Szczecina – historia – teraźniejszość – przyszłość, Akademia Rolnicza w Szczecinie, Szczecin
163. **Majdecki L., 2008:** *Historia ogrodów. T. 1 i 2*, Wydawnictwo PWN, Warszawa
164. **Malczewski J.J. (red.), 1989:** *Cmentarz Komunalny Powązki: dawny wojskowy w Warszawie*, Warszawa
165. **Małachowicz E., 1996:** *Krajobraz i architektura cmentarzy wileńskich*, *Cmentarze 5 (8)*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa
166. *Mapa Bieszczady Zachodnie 1937 – 1938*, skala 1:100 000, reprint – WIG, 2006: Wydawnictwo Ruthenus, Krosno
167. **Marszałek E., 2010:** *Leśne ślady wiary. Kapliczki i cmentarze na terenie Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Krośnie*, Ruthenus, Krosno
168. **Matyjaszkiewicz J., Pułkowski D., 1980:** *Zarys planowania przestrzennego*, WSiP, Warszawa
169. **Meyer R.E. (red.), 1989:** *Cemeteries and gravemarkers, voices of American culture*, Utah State University Press, Logan
170. **Michałowski A., 2001:** *Świadome kształtowanie krajobrazu i ochrona krajobrazu historycznego* [w:] *Krajobraz kulturowy. Warsztaty dla nauczycieli i metodyków. Rządowy program edukacyjny „Świadome kształtowanie krajobrazu i ochrona krajobrazu historycznego”*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa, s.5-8

171. **Milewska – Ważyńska B., 2006:** *Ars epitaphica. Z problematyki łacińskojęzycznych wierszy nagrobnych*, Wydział Polonistyki UW, Warszawa
172. **Miłkowska A., 1990:** *Sacro Monte – Park Pielgrzymkowy*, Monografia 101, Politechnika Krakowska, Kraków
173. **Miłkowska A., 2008:** *Europejskie sacrum ogrodowe – ewolucja historyczna i typologiczna* [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej z cyklu: „Kościoły naszych czasów”, Kielce – SacroExpo, s. 27-36
174. **Młynarczyk K., 2008:** *Przyrodnicze uwarunkowania animacji turystyki aktywnej* [w:] „Nauka Przyroda Technologie”, T. 2, zeszyt 4, art. 28
175. *Monografia opactwa cystersów we wsi Mogiła opracowana i pamięci ubiegłych w r. 1864 pięciuset lat istnienia Akademii Krakowskiej poświęcona przez Towarzystwo Naukowe Krakowskie, 1867:* Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków
176. **Mórawski K., 1989:** *Przewodnik historyczny po cmentarzach warszawskich*, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa
177. **Mórawski K., 2004:** *Warszawskie cmentarze – sacrum we współczesnej europejskiej metropolii* [w:] Koseski A., Stawarz A., *Sfera sacrum i profanum w kulturze współczesnych miast Europy Środkowej*, Polskie Towarzystwo Etnologii Miasta, Warszawa – Pułtusk, s. 85 – 96
178. **Myga – Piątek U. (red.), 2001:** *Krajobraz kulturowy: idee, problemy, wyzwania*, WNoZ UŚ, Oddział Katowicki PTG, Sosnowiec
179. **Nadrowski H., 2008:** *Bliższe i dalsze otoczenie kościoła* [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej z cyklu: „Kościoły naszych czasów”, Kielce – SacroExpo, s. 51-70
180. **Nałęcz Raczyński K., 1793:** *Urządzenie względem ciał zmarłych* [w:] „Gazeta Warszawska”, Nr 25, s. 1-2
181. **Niemirski W. (red.), 1973:** *Kształtowanie terenów zieleni*, Arkady, Warszawa
182. **Niemojewski L., 1928:** *Architektura i złudzenia optyczne*, Politechnika Warszawska, Warszawa
183. **Norberg – Schulz Ch., 1971:** *Existence, space & architecture*, Praeger, New York [polskie wydanie w Norberg – Schulz Ch., 2000: *Bycie, przestrzeń i architektura*, Murator, Warszawa]
184. **Norberg – Schulz Ch., 1980:** *Genius loci. Towards a Phenomenology of Architecture*, Rizzoli, New York
185. **Norberg – Schulz Ch., 1999:** *Znaczenie w architekturze Zachodu*, Murator, Warszawa
186. **Obłąk J., 1959:** *Historia diecezji warmińskiej*, Wydawnictwo Diecezjalnej Kurii Biskupiej, Olsztyn
187. *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, 2008: VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej z cyklu: „Kościoły naszych czasów”, Kielce – SacroExpo
188. **Olej – Kobus A. i in., 2009:** *Nekropolie. Zabytkowe cmentarze wielokulturowej Polski*, Carta Blanca, Warszawa
189. *Opracowanie ekofizjograficzne do studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m.st. Warszawy, 2006:* Urząd Miasta Stolecznego Warszawy, Biuro Naczelnego Architekta Miasta, Miejska Pracownia Planowania Przestrzennego i Strategii Rozwoju, Warszawa
190. **Orłowicz M., 1921:** *Przewodnik po cmentarzach warszawskich z planem Powązek, cmentarza ewangelickiego i żydowskiego*, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Warszawa
191. **Oseka A., 1994:** *Cmentarz zamaskowany* [w:] „Gazeta Wyborcza”, Nr 164, s. 12
192. **Ossadnik H., 1999:** *Ewangelicko – augsburska gmina religijna w Bandrowie Kolonii w świetle ksiąg metrykalnych z lat 1788 – 1939* [w:] „Almanach Karpacki Płaj”, T. 19, s. 33-61
193. **Pappelbon J., 2009:** *Województwo warmińsko – mazurskie. Podregiony, powiaty, gminy*, US w Olsztynie, Olsztyn
194. *Paradise Preserved. An introduction to the assessment, evaluation, conservation and management of historic cemeteries*, 2007: English Heritage, English Nature
195. *Parsons Jr. S., 1891: Landscape gardening. Notes and suggestions on lawns and lawn planting—laying out and arrangement of country places, large and small parks, cemetery plots, and railway-station lawns—deciduous and evergreen trees and shrubs—the hardy border-bedding plants—rockwork etc.*, G. P. Putnam's Sons, New York

196. **Pasierb J. Sł., 1995:** *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Biblioteka Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Warszawa
197. **Paszewicz P., Sandowicz M., 1992:** *Cmentarz Prawosławny w Warszawie*, PWN, Warszawa
198. **Paszewiczowie H. i P., Krajewska M., 1992:** *Cmentarze żydowskie w Warszawie*, PWN, Warszawa
199. **Pałoczka P., 2000:** „Ściany” i „bramy” w krajobrazie, Monografia Nr 268, Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Kraków
200. **Pawłowska B., 2007:** *Urbs Sacra. Pielgrzymki i podróże religijne do Rzymu w starożytności chrześcijańskiej (IV – VII wiek)*, Wydawnictwo WAM, Kraków
201. **Pawłowska K., 2006:** *Dziwne losy dominant krajobrazowych* [w:] „Architektura Krajobrazu. Studia i Prezentacje”, Nr 1-2, s. 10-16
202. **Peucker P., 2000:** *Herrnhuter Wörterbuch. Kleines Lexikon von brüderischen Begriffen*, Herrnhut Unitätsarchiv, Herrnhut
203. **Piątkowska K., 1983:** *Zieleń i wypoczynek*, IKŚ, Warszawa
204. **Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. M. St. Warszawa, 1926:** GUS, Warszawa
205. **Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. Województwo łwowskie, 1927:** GUS, Warszawa
206. **Piłat T., 1913:** *Podręcznik statystyki Galicji*, Krajowe Biuro Statystyczne, Lwów
207. **Pisuliński J. (red.), 2003:** *Akcja „Wiśła”*, Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa
208. **Piwocki J., 1900:** *Zbiór przepisów odnoszących się do Kościoła i duchowieństwa katolickiego*, Piller – Neumann, Lwów
209. *Plan Miasta Warszawy z numeracją domów*, litografia F. Kasprzykiewicza w Warszawie, 1895
210. *Plan ogólny miasta stołecznego Warszawy z wyszczególnieniem cyrkutów, ulic, i znaczniejszych zabudowań*, 1832
211. *Plan Warszawy*, 1848: Wydawnictwo W. Kolberg, Warszawa
212. **Pogodziński Z., 1975:** *Planowanie przestrzenne terenów wiejskich*, PWN, Warszawa
213. **Połomski K., 2010:** *Miejsce i przestrzeń. Krajobraz w doświadczeniu mieszkańców Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa
214. **Popek M., 1976:** *Osadnictwo i budownictwo* [w:] Burszta J. (red.), *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, Ossolineum, s. 78-96
215. *Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 1846 roku o chowaniu zmarłych:* Sygn. 7792, *Dziennik Praw*, Nr 118, T. 38, s. 61-109
216. **Połocki A., 1987:** *Parafie bieszczadzkie*, Seria Socjologiczna, t. 1, Biblioteczka Przemyska, Przemyśl
217. **Połocki A., 1990:** *Niżej połonin. O ludziach, parafiach i duszpasterzach szkice socjologiczne*, KW SKPB, Warszawa
218. **Połocki A., 2000:** *Bieszczadzkie losy. Bojkowie i żydzi*, Oficyna Wydawnicza „APLA”, Rzeszów – Krosno
219. *Program opieki nad zabytkami województwa warmińsko – mazurskiego na lata 2008 – 2011*, 2008: Olsztyn
220. **Przysuski L., 1936:** *Cmentarze żydowskie w Warszawie: przewodnik ilustrowany*, „Wieczność”, Warszawa
221. **Pudliszewski J., 1997:** *Prywatne uroczystości nagrobne w świetle epitafiów łacińskich w okresie Wczesnego Cesarstwa Rzymskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk
222. **Radwański K. (red.), 2008:** *Bieszczady 1:65000*, Wydawnictwo Kartograficzne ExpressMap, Warszawa
223. **Radziś K., 2003:** *Przemiany drzewostanu Braniewa*, praca doktorska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW, Warszawa [maszynopis]
224. **Rak J., 1998:** *Ogrody pamięci – dekorowanie grobów roślinami*, Multico, Warszawa
225. **Ravenstein L., 1883:** *Atlas des Deutschen Reichs*, Bibliographisches Institut, Leipzig

226. **Reinfuss R., 1936:** *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny* [w:] „Ziemia. Ilustrowany miesięcznik krajoznawczy”, Nr 10 – 11, Warszawa, s. 240-254
227. **Reinfuss R., 1936:** *Łemkowie. Opis etnograficzny* [w:] „Wierchy”, T. XIV
228. **Reinfuss R., 1990:** *Śladami Łemków*, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa
229. **Rembowska K., 2002:** *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź
230. **Rhoads L. (red.), 1995:** *Death's Garden: Relationships with Cemeteries*, Automatism Press
231. **Richardson L., 1992:** *A New topographical dictionary of Ancient Rome*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore
232. **Richter G., 1995:** *Kryteria planowania zieleni na cmentarzach* [w:] Czerner O., Juszkiewicz I. (red.), *Cemetery Art – Sztuka Cmentarna – l'art de cimetièrre. Dokumenty*, ICOMOS, Wrocław, s. 201-205
233. **Robinson W., 1883:** *God's Acre Beautiful or The Cemeteries of The Future*, Scribner and Welford, London, New York
234. **Rogowski R., 2004:** *Mistyka gór*, Wydawnictwo M, Kraków
235. **Rosa K., 2003:** *Cmentarze wilanowski: monografia XVIII I XIX – wiecznych cmentarzy Dóbr Wilanowskich*, praca inżynierska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu, WOIAK SGGW w Warszawie, Warszawa [maszynopis]
236. *Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z 25 sierpnia 1959 roku w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze:* Dz. U. z 1959 roku, Nr 52, poz. 315
237. *Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 7 marca 2008 roku w sprawie wymagań, jakie muszą spełniać cmentarze, groby i inne miejsca pochówku zwłok i szczątków:* Dz. U. z 2008 roku, Nr 48, poz. 284
238. **Różańska A. i in., 2008:** *Ogrody. Historia architektury i sztuki ogrodowej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa
239. **Różańska A., 2010:** *Rola rzek i wyniesień w kształtowaniu terenów zieleni w mieście*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa
240. **Rudkowski T., 2004:** *O ochronę cmentarzy zabytkowych* [w:] „Ochrona zabytków”, Nr 1/2, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa, s. 104-114
241. **Rudkowski T., 2006:** *Cmentarz Powązkowski w Warszawie: panteon polski*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków
242. **Rugg J., 2006:** *Lawn cemeteries: the emergence of a new landscape of death* [w:] “Urban History”, Vol. 33, s. 213-233
243. **Rutkowski T., 1887:** *Rocznik statystyki Galicji. Rok I. 1886*, Krajowe Biuro Statystyczne, Lwów
244. **Rylke J., 1976:** *Powstanie i przekształcenia Ogrodu Saskiego w Warszawie*, praca doktorska napisana na Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu SGGW, Warszawa [maszynopis]
245. **Rylke J., 1995:** *Tajemnice ogrodów*, Kanon, Warszawa
246. **Rylke J., 2000:** *Komponowanie ogrodu* [w:] *Przyroda i miasto. Tom III*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 144-161
247. **Rylke J., 2002:** *Krajobraz kulturowy Polski*, [w:] Szyszko J. i in.: *Ocena i wycena zasobów przyrodniczych*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 41-69
248. **Rylke J., 2004:** *Godki, Pupki i Węgałty*, [w:] Janecki J., Borkowski Z. (red.), *Krajobraz i ogród wiejski. T. 1. Nowe idee i metody w architekturze krajobrazu*, Wydawnictwo KUL, Lublin, s. 75-82
249. **Rylke J., 2010:** *Kompozycja* [w:] Rylke J. (red.), *Skrypt do wzornictwa ogrodowego 2010-2011*, SGGW, Warszawa, s. 153-167
250. **Rylke J., Długozima A., 2009:** *Ocena, wycena i kształtowanie zasobów kulturowych* [w:] Szyszko J. i in.: *ABC gospodarki przestrzennej w aspekcie rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 255-285
251. **Rylke J., Gąsowska M., 2009:** *Wartości krajobrazu wiejskiego i przemysłowego dla rozwoju rekreacji na przykładzie wsi warmińskich i Kanatu Elbląskiego* [w:] „Nauka Przyroda Technologie”, T. 3, z. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, art. 33

252. *Sacrum w ogrodach. Święte ogrody kalwaryjne i ich symbolika*. 1997: monografia 216, Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Kraków
253. **Selke N.A., 2010:** *Ocena stanu zachowania wiejskich terenów przykościelnych na przykładzie gminy Świątki*, praca magisterska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu i Agroturystyki Uniwersytetu Warmińsko – Mazurskiego, Olsztyn [maszynopis]
254. **Sempolowska S., 1915:** *Przewodnik po Powązkach*, Warszawa
255. **Siciński J.T., 1982:** *Zieleń cmentarzy – aktualny problem ochrony i kształtowania środowiska* [w:] „Rocznik Dendrologiczny”, Vol. XXXIV, s. 189-199
256. **Sikora S., 1987:** *Cmentarz. Antropologia pamięci* [w:] „Konteksty”, Nr 1-2, s. 57-62
257. *Situations – Plan von Warschau*, 1831: Warszawa
258. **Skalski J., 2007:** *Analiza percepcyjna krajobrazu jako działalność twórcza, inicjująca proces projektowania*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa
259. **Skalski J., 2007:** *Komfort dalekiego patrzenia jako czynnik wartościujący przestrzeń publiczną miasta* [w:] „Czasopismo Techniczne”, z. 1-A/2007, Kraków, s. 163-167
260. **Skalski J., 2007:** *Sztuka patrzenia jako analiza percepcyjna krajobrazu* [w:] „Czasopismo Techniczne”, z. 5 – A/2007, Kraków, s. 241-242
261. **Sloane D.Ch., 1991:** *The Last Great Necessity: Cemeteries in American History (Creating the North American Landscape)*, John Hopkins University Press, Baltimore
262. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1880-1914*: nakł. F. Sulimierskiego i W. Walewskiego, t. 1-15, Warszawa
263. **Sobczak A. (red.), 2005:** *Cmentarz w prawie i praktyce. Regulacje prawne, zarządzanie, finanse*, Wydawnictwo Verlag Dashofer, Warszawa
264. **Sobczak A., 2003:** *Poradnik cmentarny. Kościelne i cywilne normy prawne o cmentarzach i chowaniu zmarłych, wraz z orzecnictwem*, „Gaudentinum”, Gniezno
265. *Sprachverhältnisse im Polnischen Ermland um 1910* [w:] <http://www.verwaltungsgeschichte.de/allenstein.html> (19.08.2010)
266. **Stachowiak A., 2000:** *Konwersja Łemków na prawosławie w Drugiej Rzeczypospolitej* [w:] „Magury”, Nr 1, Warszawa, s. 14-31
267. **Stachowiak A., 2001:** *Łemkowskie krzyże kamienne w dolinach Bielczy i górnej Jasiołki* [w:] „Ptaj. Almanach Karpacki”, Nr 23, Warszawa, s. 113-120
268. **Stefanowicz S., bd:** *Kościoty, kaplice, kapliczki, krzyże przydrożne. Południowa Warmia. Okolice Jeziora Wulpińskiego. Wycieczki rowerowe 1997-2003* [w:] <http://www.domwarminski.pl/content/view/417/562> (11.03.2009)
269. **Stott A., 2008:** *Pioneer Cemeteries: Sculpture Gardens of the Old West*, University of Nebraska Press
270. **Swaryczewska M., 2008:** *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym. Dziedzictwo przestrzeni sakralnej na Warmii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko – Mazurskiego, Olsztyn
271. **Syrwid R., 2005:** *Kościoty parafialne gminy Jonkowo*, Littera, Olsztyn
272. **Szagała R., Kolańczuk A., 2002:** *Cmentarz prawosławny na Woli w Warszawie. Groby ukraińskie: przewodnik*, „Wektor”, Warszawa
273. **Szcześniak W., 1894:** *Słownik Apologetyczny Wiary Katolickiej podług D-ra Jana Jaugey'a*, Drukarnia St. Niemiery, Warszawa
274. *Szematyzm. Katalog świętyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Przemysko – Nowosądeckiej, 1999* [w:] <http://www.mtg-malopolska.org.pl/bibliotekacyfrowa.html> (19.08.2010)
275. **Szenic S., 1979-1983:** *Cmentarz Powązkowski 3 tomy: 1790-1850, 1851-1890, 1891-1918. Zmarli i ich rodziny*, PIW, Warszawa
276. **Szerszeń E., 1994:** *Rola cmentarzy w kulturze narodu* [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Studia i Materiały. Cmentarze 1 (4)*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa, s. 13-20
277. **Szorc A., 1991:** *Dzieje diecezji warmińskiej (1243-1991)*, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn

278. **Sztafrowicz M., 1983:** *Abstrakcyjny wyraz linii*. „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej”, Nr 355, Architektura XXIII, Gdańsk, s. 41-103
279. **Szulc E., 1989:** *Cmentarz Ewangelicko – Augsburski w Warszawie*, PIW, Warszawa
280. **Szulc E., 1989:** *Cmentarz Ewangelicko – Reformowany w Warszawie*, PIW, Warszawa
281. **Szumański M., 2005:** *Strukturalizacja terenów zieleni*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa
282. **Szyfer A., 1976:** *Ludowe zwyczaje, obrzędy, wierzenia i wiedza* [w:] Burszta J. (red.), *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, Ossolineum, Wrocław, Kraków, Warszawa, s. 407-440
283. **Szymski A., 2005:** *Architektura sakralna przelomu wieków: między tradycją Domu Boga a miejscem religijnej kontemplacji* [w:] Klima E. (red.), *Religion in the time of changes*, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Planowania Przestrzennego, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 158-175
284. **Szymski A., 2008:** *Genius loci – czyli o odkrywaniu i na nowo definiowaniu znaczeń w istniejącej przestrzeni miejskiej (trzy przykłady)* [w:] „Czasopismo Techniczne”, z. 6-A, s. 162-166
285. **Ścibka T., 2003:** *Podstawowe informacje ze spisów powszechnych [2002] – Jonkowo, Świątki, Giefrzwałd, US w Olsztynie*, Olsztyn
286. **Św. Jan od Krzyża, 2004:** *Dzieła*, T. 1, Wydawnictwo Karmelitów Bosych, Kraków
287. **Św. Jan od Krzyża, 2010:** *Droga na Górę Karmel*, Wydawnictwo O.O. Karmelitów Bosych, Kraków, Księga III, Rozdz. 42
288. **Świątkowski M., 1995:** *Zagadnienia powiększania zabytkowych cmentarzy: problematyka cmentarza parafialnego przy kościele św. Anny w Wilanowie*, *Studia i Materiały: cmentarze*, nr 2(5), Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa
289. **Tanaś S., 2008:** *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź
290. **Taylor W., 1999:** *A contrivance for life: the garden cemetery and the cultivation of national enterprise and individual sentiment as aspects of British character* [w:] “National Identities” T.1, Nr 1, s. 53-72
291. **Thomas L.V., 1991:** *Trup: czyli od biologii do antropologii*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź
292. **Thonger Ch., 2008:** *The Book of Garden Design*, Bibliobazaar, LLC
293. **Treffort C., 2008:** *Les lanternes des morts : une lumière protectrice?* [w:] „Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes”, <http://crm.revues.org/index393.html> (18.10.2010)
294. **Trojan W., 1991:** *Kwatera batalionu „Zośka”. Dawny cmentarz wojskowy na Powązkach: przewodnik-informator z planem*, Fundacja Ochrony Zabytków, Warszawa
295. **Turpin D., Their-Houart N., bd:** *Guide de la législation des cimetières* [w:] http://www.macorpo.com/IMG/pdf/Guide_Legislation_Cimetieres.pdf (21.12.2010)
296. **Uliasz B., 2006:** *Cmentarze, kwatery i mogiły wojenne na Podkarpaciu. Tom 1*, Oficyna Pobitno, Rzeszów
297. **Urbain J. D., 2002:** *W stronę historii Przedmiotu Funeralnego* [w:] Rosiek S. (red.): *Wymiary śmierci*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk, s. 317-327
298. *Ustawa o chowaniu zmarłych i stwierdzeniu przyczyny zgonu z dnia 17 marca 1932 roku:* Dz. U. Nr 35 z 1932 roku, poz. 359
299. *Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych z 31 stycznia 1959 roku:* Dz. U. Nr 11 z 1959 roku, poz. 62
300. *Ustawa o grobach i cmentarzach wojennych z 28 marca 1933 roku:* Dz. U. Nr 39 z 1933 roku, poz. 311
301. *Ustawa o ochronie przyrody z 16 kwietnia 2004 roku:* Dz. U. 2004, Nr 92, poz. 880
302. *Ustawa Prawo budowlane z dnia 16 maja 2003 roku:* Dz. U. z 2003 roku, Nr 207, poz. 2016
303. **Van der Leeuw G., 1978:** *Fenomenologia religii*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa
304. **Veit R.F., Nonestied M., 2008:** *New Jersey Cemeteries and Tombstones: History in the Landscape*, Rutgers University Press
305. **Vovelle M., 2004:** *Śmierć w cywilizacji Zachodu: od roku 1300 po współczesność*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk
306. **Waldorff J., 1990:** *Za bramą wielkiej ciszy: 200 lat dziejów Powązek*, Interpress, Warszawa
307. **Walker G. A., 1839:** *Gatherings from grave yards particularly those of London*, Messrs. Longman and Company, Paternoster Row., London

308. **Weed H. E., 1912:** *Modern Park Cemeteries*, R.J. Haight
309. **Weil T., 1992:** *The Cemetery book. Graveyards, Catacombs and Other Travel Haunts Around the World*, Hippocrene Books, New York
310. **Wejcher K., 1974:** *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Arkady, Warszawa
311. **Welc-Jędrzejewska J. i in., 2011:** *Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Poradnik dla planistów i samorządów lokalnych*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa
312. **Węgrzyn J., 2003:** *Podstawowe informacje ze spisów powszechnych [2002] – Czarna, Solina, Sanok, Zagórz, Lesko, US w Rzeszowie, Rzeszów*
313. **Więcek A., 2005:** *Wybrane aspekty przestrzeni sepulkralnej Krakowa* [w:] „Peregrinus Cracoviensis”, Nr 16, s. 101-114
314. **Wilson B., Robson J., 2004:** *Cemeteries and their management* [w:] Home Office Online Report, Nr 1/04
315. **Winnicki T., Zemanek B., 2003:** *Przyroda Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, BdPN, Ustrzyki Dolne
316. **Wittschell L., 1925:** *Die völkischen Verhältnisse in Masuren und dem südlichen Ermland*, Veröffentlichungen des Geographischen Instituts der Albertus-Universität zu Königsberg, Hamburg
317. *Województwo Warmińsko – Mazurskie. Plan zagospodarowania przestrzennego*, Zarząd Województwa Warmińsko – Mazurskiego, Olsztyn 2002
318. **Wojtunik A., 2007:** *Krajobraz sakralny Bieszczadów. Wpływ przemian demograficznych na sakralny wymiar krajobrazu*, praca magisterska napisana na Międzywydziałowym Studium Gospodarki Przestrzennej SGGW w Warszawie, Warszawa [maszynopis]
319. **Wolski J., 2007:** *Przekształcenia krajobrazu wiejskiego Bieszczadów Wysokich w ciągu ostatnich 150 lat*, PAN IGIPIZ, Warszawa
320. **Woronczak J.P., 1993:** *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna, Katowice
321. **Worpole K., 2003:** *Last Landscapes. The architecture of the cemetery in the West*, Reaktion Books, London
322. **Wosiek M., 2000:** *Zwyczaje i wierzenia Łemków związane ze śmiercią* [w:] „Magury”, Nr 2, s. 32- 51
323. **Wosiek M., 2001:** *Łemkowskie cmentarze* [w:] „Magury”, Nr 1, s. 83-115
324. **Woźny J., 1926:** *Ogrodnictwo cmentarne* [w:] Pamiętnik jubileuszowy wystawy ogrodniczej w Poznaniu 25.IX – 3.X.1926, Poznań, s. 283-288
325. **Wójcicki K.W., 1856:** *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą T. I – II*, w drukarni S. Orgelbranda, Warszawa **Wójcicki K.W., 1858:** *Cmentarz Powązkowski oraz cmentarze katolickie i innych wyznań pod Warszawą i w okolicach tegoż miasta. Tom III*, w drukarni S. Orgelbranda, Warszawa
326. **Wróblewski S., 2010:** *Wiejskie cmentarze okolic Częstochowy* [w:] Czyż A. S., Gutowski B. (red.), *Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa, s. 221-236
327. **Wysocki Cz., Sikorski P., 2002:** *Fitosocjologia stosowana*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa
328. **Young F., 1960:** *Graveyards and Social Structure* [w:] „Rural Sociology”, Vol. 25, s. 446-450
329. **Zieliński J., 2005:** *Symbolika roślin na cmentarzach* [w:] Opęchowski M., Łazowski A. (red.), *Nekropolie, kirkuty, cmentarze*, Stowarzyszenie Czas Przestrzeń Tożsamość, Szczecin, s. 141-145
330. **Zielonko A., 1973:** *Planowanie terenów zieleni* [w:] Niemirski W. (red.), *Kształtowanie terenów zieleni*, Arkady, Warszawa, s. 24-28
331. **Zwierowicz M., 2003:** *Warmia i Mazury - krajobraz odziedziczony* [w:] Liżewska I., Knercer W. (red.): *Zachowane - ocalone? O krajobrazie kulturowym i sposobach jego kształtowania*, Borussia, Olsztyn, s. 40-52
332. **Żak – Buchok J., 2003:** *Śmierć w polskiej kulturze ludowej. Wyobrażenia, obrazy, znaczenia* [w:] <http://www.racionalista.pl/kk.php/t,1882> (24.11.2010)

333. **Żarska B., 2005:** *Method of landscape meaning assessment of landscape dominant and conception of landscape dominant trails system* [w:] „Annals Warsaw University of Life Sciences of Faculty Horticulture and Landscape Architecture”, Nr 23, s. 155-166
334. **Żarska B., 2005:** *Ochrona krajobrazu*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa
335. **Żurkowska T., 2009:** *Mazurskie cmentarze. Symbole w krajobrazie*, Borussia, Olsztyn
336. *Żydzi polscy. Kirkuty domy życia wiecznego*, 2008: Dodatek do „Rzeczpospolitej”, Nr 37

Spis ilustracji

- Ryc. 1.** Mapa Polski z naniesionymi granicami obszarów badań
- Ryc. 2.** Położenie bieszczadzkich cmentarzy
- Ryc. 3.** Położenie cmentarzy warmińskich
- Ryc. 4.** Położenie cmentarzy warszawskich
- Ryc. 5.** Schemat przedstawiający zakres czasowy opracowania
- Ryc. 6.** Formularz oceny cmentarza
- Ryc. 7.** Formularz oceny nagrobka
- Ryc. 8A.** Widok na cmentarz grzebalny w Dźwiniaczu Górnym (bieszczadzki poligon badawczy)
- Ryc. 8B.** Studium relacji krajobrazowych (krajobraz romantyczny) dla Dźwiniacza Górnego
- Ryc. 9A.** Widok na cmentarz grzebalny w Nowym Kawkowie (warmiński poligon badawczy). Fot. autorka
- Ryc. 9B.** Studium relacji krajobrazowych (krajobraz klasycyczny) dla Nowego Kawkowa
- Ryc. 10A.** Widok na cmentarz grzebalny przy ulicy Poloneza (warszawski poligon badawczy)
- Ryc. 10B.** Studium relacji krajobrazowych (krajobraz kosmiczny) dla cmentarza przy ulicy Poloneza
- Ryc. 11.** Arkusz badania zakresu postrzegalności cmentarza w terenie, na przykładzie wsi Jonkowo
- Ryc. 12.** Postrzegalność daleka
- Ryc. 13.** Postrzegalność bliska
- Ryc. 14.** Zdjęcia reprezentatywnych cmentarzy ocenianych metodą SBE
- Ryc. 15.** Wykorzystanie metody transektów liniowych do badania nagrobków na cmentarzu przy ulicy Łagiewnickiej (Warszawa)
- Ryc. 16.** Schemat pracy doktorskiej pt.: *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*
- Ryc. 17.** Stary cmentarz w Łodzi przy ulicy Ogrodowej. Widok na część prawostawną cmentarza
- Ryc. 18.** Stary cmentarz w Łodzi przy ulicy Ogrodowej. Widok na część ewangelicką cmentarza
- Ryc. 19.** Plan rozmieszczenia cmentarzy w Paryżu. Źródło: <http://www.paris-tourism.com> (11.02.2010)
- Ryc. 20.** Zróżnicowanie wysokościowe usytuowania cmentarzy w Bieszczadach
- Ryc. 21.** Zróżnicowanie wysokościowe usytuowania cmentarzy na Warmii
- Ryc. 22.** Zróżnicowanie wysokościowe usytuowania cmentarzy w Warszawie
- Ryc. 23.** Ortofotomapa Różynki (Warmia) z zaznaczoną trasą cięcia (linią przekroju) i cmentarzem. Źródło: <http://maps.geoportal.gov.pl>
- Ryc. 24.** Profil topograficzny Różynki (Warmia) z zaznaczonym cmentarzem
- Ryc. 25.** Ortofotomapa Powsina (Warszawa) z zaznaczoną trasą cięcia (linią przekroju) i cmentarzem. Źródło: <http://maps.geoportal.gov.pl>
- Ryc. 26.** Ortofotomapa Wołosatego (Bieszczady) z zaznaczoną trasą cięcia (linią przekroju) i cmentarzem. Źródło: <http://maps.geoportal.gov.pl>
- Ryc. 27.** Profil topograficzny Powsina (Warszawa) z zaznaczonym cmentarzem
- Ryc. 28.** Profil topograficzny Wołosatego (Bieszczady) z zaznaczonym cmentarzem
- Ryc. 29.** Procentowe zestawienie typów krajobrazu w podziale na poligony badawcze i w ujęciu czasowym
- Ryc. 30.** Ruiny cerkwi, dzwonnicy i pozostałości cmentarza w Krywem
- Ryc. 31.** Pozostałości cmentarza w Radziejowej
- Ryc. 32.** Ruiny dzwonnicy i pozostałości cmentarza w Wołkowyi
- Ryc. 33.** Pozostałości cmentarza w Wołosatem
- Ryc. 34.** Czynny cmentarz (dawny greckokatolicki) z kaplicą cmentarną w Manastercu
- Ryc. 35.** Czynny cmentarz z cerkwią (przekwalifikowaną na kościół) w Rzepedzi
- Ryc. 36.** Czynny cmentarz z cerkwiskiem i kościołem w Terce
- Ryc. 37.** Czynny cmentarz w Dwerniku
- Ryc. 38.** Cmentarz w Czaszynie
- Ryc. 39.** Cmentarz w Jankowcach

- Ryc. 40A-B.** Cmentarz w Tarnawie Górnej koło Zagórze
- Ryc. 41A.** Cmentarz w Zatwarnicy przed wycięciem drzewostanu (w 2006 roku)
- Ryc. 41B.** Cmentarz w Zatwarnicy po wycięciu drzewostanu (w 2009 roku)
- Ryc. 42.** Cmentarz przykościelny w Skolitach
- Ryc. 43.** Cmentarz we Wrzesinie
- Ryc. 44A.** Cmentarz w Jonkowie przed wycięciem drzewostanu (w 2008 roku)
- Ryc. 44B.** Cmentarz w Jonkowie po wycięciu drzewostanu (w 2010 roku)
- Ryc. 45.** Cmentarz włoski w Warszawie
- Ryc. 46.** Cmentarz Komunalny Północny na Wólce Węglowej
- Ryc. 47.** Cmentarz żydowski na Bródnie
- Ryc. 48.** Cmentarz służewiecki przy ulicy Fosa
- Ryc. 49A.** Cmentarz w Drwęcku na fotografii wykonanej w okresie międzywojennym. Źródło: <http://prusywschodnie.blogspot.com/2010/04/drweck-drobnitz.html> (15.07.2010)
- Ryc. 49B.** Cmentarz w Drwęcku współcześnie
- Ryc. 50.** Dośrodkowa kompozycja *sacrum* na przykładzie Wrzesiny
- Ryc. 51.** Dośrodkowa kompozycja *sacrum* na przykładzie Krywego
- Ryc. 52.** Schematy układów *sacrum*, miejsce cmentarza w strukturze jednostki osadniczej
- Ryc. 53.** Identyfikacja elementów sakralnych na terenie parafii Wrzesina
- Ryc. 54A.** Odległość cmentarza grzebalnego od świątyni w okresie międzywojennym
- Ryc. 54B.** Odległość cmentarza grzebalnego od świątyni współcześnie
- Ryc. 55.** Położenie cmentarza i jego dominanty – krzyża na osi kompozycyjnej świątyni na przykładzie wsi Dwernik. Źródło: <http://maps.geoportal.gov.pl>
- Ryc. 56.** Oś założenia świątynia – cmentarz podkreślona przez nasadzenia roślinne na przykładzie wsi Łukowe
- Ryc. 57.** Widok na kościół z terenu cmentarza na przykładzie Wrzesiny
- Ryc. 58.** Widok na kościół z terenu cmentarza na przykładzie warszawskiego Służewa
- Ryc. 59.** Widok na kościół z terenu cmentarza na przykładzie Dwernika
- Ryc. 60.** Kapliczka w Gietrzwałdzie
- Ryc. 61.** Kapliczka na warszawskich Pyrach
- Ryc. 62.** Aleja Różańcowa wysadzana grabami, wzdłuż niej droga krzyżowa) na przykładzie Gietrzwałdu. Źródło: <http://agrojelonki.olsztyn.pl>
- Ryc. 63.** Aleja lipowa na przykładzie Jonkowa
- Ryc. 64.** Droga na przedłużeniu osi świątyni na przykładzie Lutowsk
- Ryc. 65.** Schematy typologiczne postrzegalności cmentarzy założonych przy świątyniach
- Ryc. 66.** Schematy typologiczne postrzegalności cmentarzy założonych wokół świątyń charakterystyczne dla bieszczadzkiego obszaru badań
- Ryc. 67.** Schematy typologiczne postrzegalności cmentarzy grzebalnych
- Ryc. 68.** Relacje między kategoriami postrzegalności a typami cmentarzy
- Ryc. 69.** Zestawienie cmentarzy pod względem kategorii postrzegalności, z uwzględnieniem obszaru badań i typu cmentarza
- Ryc. 70.** Model powiązań: człowiek – cmentarz – krajobraz osadzonych w sferach *sacrum* i *profanum*
- Ryc. 71.** Porządkowanie cmentarza w Głotowie (Warmia) przed świętem Wszystkich Świętych
- Ryc. 72.** Dekorowanie zachowanych nagrobków na cmentarzu kościelnym w Świątkach (Warmia) przed świętem Wszystkich Świętych
- Ryc. 73.** Położenie cmentarzy warmińskich względem zabudowy mieszkaniowej jednostki osadniczej w okresie międzywojennym i współcześnie
- Ryc. 74.** Odległość bieszczadzkich czynnych cmentarzy od zabudowy mieszkaniowej i świątyń w 2010 roku
- Ryc. 75.** Położenie cmentarzy bieszczadzkich względem centrum jednostki osadniczej w okresie międzywojennym i współcześnie
- Ryc. 76.** Wykres z wystandaryzowanymi ocenami estetycznymi 18 cmentarzy
- Ryc. 77.** Kościół oraz cmentarz Mariacki o XIII – wiecznej proveniencji w Krakowie przy Rynku Głównym. Rzut z góry. Źródło: Komorowski W., Sudacka A., 2008: Rynek Główny w Krakowie, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław

- Ryc. 78.** Kościół oraz cmentarz Mariacki o XIII – wiecznej proveniencji w Krakowie przy Rynku Głównym. Wizualizacja. Źródło: Komorowski W., Sudacka A., 2008: *Rynek Główny w Krakowie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław
- Ryc. 79.** Pozostałości po kostnicy w greckim Moni Arkadiou
- Ryc. 80.** Kaplica czaszek w Czermej w Małopolsce
- Ryc. 81.** Paryski Cmentarz Niewiniątek w 1550 roku. Źródło: <http://www.europeana.eu> (4.08.2010)
- Ryc. 82.** Paryski Cmentarz Niewiniątek w 1580 roku. Źródło: <http://www.europeana.eu> (4.08.2010)
- Ryc. 83.** Paryski Cmentarz Niewiniątek w 1750 roku. Źródło: <http://www.europeana.eu> (4.08.2010)
- Ryc. 84.** Paryski Cmentarz Niewiniątek w latach 20. XIX wieku. Źródło: <http://www.europeana.eu> (4.08.2010)
- Ryc. 85.** XV – wieczna Norymberga (na pierwszym planie cmentarz skazańców z latarnią umarłych). Źródło: Schedel H., 1493: *Liber chronicarum*; mapa dostępna także online: http://historic-cities.huji.ac.il/germany/nuremberg/maps/schedel_1493_C.html (5.10.2010)
- Ryc. 86.** Rekonstrukcja założenia klasztorowego w Sankt Gallen z ok. 830 roku. Źródło: Horn W., Born E., 1979: *The Plan of St. Gall: A Study of the Architecture and Economy of, and Life in a Paradigmatic Carolingian Monastery (California Studies in the History of Art 19, Berkeley/Los Angeles/London*, za: Gruber K., 1977: *Die Gestalt der deutschen Stadt. Ihr Wandel aus der geistigen Ordnung der Zeiten*, München oraz plan cmentarza Sankt Gallen z ok. 820 roku. Źródło: Majdecki L., 2008: *Historia ogrodów. T. 1, op. cit.*, s. 71
- Ryc. 87.** Włoskie Campo Santo w Pizie – widok z góry. Źródło: <http://maps.google.pl>
- Ryc. 88.** Włoskie Campo Santo w Pizie – widok współczesny na wewnętrzny dziedziniec
- Ryc. 89.** Cmentarz *Gottesacker* bractwa Herrnhutów w Herrnhut na miedziorocie z 1757 roku z przedstawieniem liturgii wielkanocnej⁸²¹. Źródło: Richter G., 1995: *Kryteria planowania zieleni ...*, op. cit.
- Ryc. 90.** Cmentarz *Gottesacker* – wygląd współczesny, widoki na przestrzeń grzebalną
- Ryc. 91.** Wyspa topolowa Ermenonville z sarkofagiem Jean Jacques Rousseau na rycinie Donneta z 1824 roku. Źródło: Linden B., 2007: *Silent city on a hill: picturesque landscapes ...*, op. cit.
- Ryc. 92.** Wyspa topolowa Ermenonville z sarkofagiem J.J. Rousseau – wygląd współczesny
- Ryc. 93.** Uproszczone zestawienie rozwoju cmentarzy i ogrodów w ujęciu chronologicznym
- Ryc. 94.** Powszechnie stosowane sposoby kompozycji kolumbariów na przykładzie USA. Źródło: <http://peacejourney.org/explore-peace/peace-columbarium-project> (10.03.2011)
- Ryc. 95.** Powszechnie stosowane sposoby kompozycji kolumbariów na przykładzie USA. Źródło: <http://peacejourney.org/explore-peace/peace-columbarium-project> (10.03.2011)
- Ryc. 96.** Nasadzenia z drzew iglastych wzdłuż granic cmentarza w Lesku
- Ryc. 97.** Schematy miejsca zieleni cmentarzy w systemie przyrodniczym jednostki osadniczej
- Ryc. 98.** Zestawienie typów powiązań zieleni wysokiej cmentarzy z systemem przyrodniczym miasta stołecznego Warszawy
- Ryc. 99.** Poszczególne typy nagrobków przedstawione na zdjęciach zebranych z badanych cmentarzy: A1 – Wrzesina, A2 – Rzepedź, B – Wilanów, C – Jonkowo, D – Bystre koło Baligrodu, E – Wrzesina
- Ryc. 100.** Zestawienie wyników analizy nagrobków poligonu warszawskiego
- Ryc. 101.** Zestawienie wyników analizy nagrobków na cmentarzach wiejskich Warmii i Bieszczadów
- Ryc. 102.** Zestawienie wyników analizy nagrobków na cmentarzach miejskich Warmii i Bieszczadów
- Ryc. 103.** Zestawienie układów cmentarzy

⁸²¹ Do obrzędowości Bractwa z Herrnhut wszedł zwyczaj urządzania w Niedzielę Wielkanocną na cmentarzu radosnego nabożeństwa dziękczynnego za zmarłych przyjętych do wiecznej chwały [za: Karczyńska H., Szczepankiewicz – Battek J., 2005: *Działalność misyjna Jednoty ...*, op. cit., s. 43].

- Ryc. 104A.** Cmentarz w Turzańsku
Ryc. 104B. Cmentarz w Wilanowie
Ryc. 105A. Cmentarz w Kwiecewie
Ryc. 105B. Cmentarz w Kwiecewie
Ryc. 105C. Cmentarz w Lesku
Ryc. 105D. Cmentarz w Wilanowie
Ryc. 105E. Cmentarz w Rzepedzi
Ryc. 105F. Detal wieńczący wejście na cmentarz w Różynce
Ryc. 106A. Cmentarz w Uhercach
Ryc. 106B. Schemat kompozycyjny cmentarza w Rzepedzi
Ryc. 107A. Schemat kompozycyjny cmentarza w Zahoczewiu
Ryc. 107B. Fragment ortofotomapy przedstawiający cmentarz w Wilanowie w 1945 roku.
Źródło: <http://www.mapa.um.warszawa.pl/mapa/Mapa.aspx?service=Historical> (8.09.2010)
Ryc. 108. Zestawienie wyróżnionych elementów kompozycji zinwentaryzowanych na cmentarzach zakwalifikowanych do typu mieszanego
Ryc. 109A. Cmentarz w Jabłonkach
Ryc. 109B. Cmentarz w Radziejowej
Ryc. 110A. Cmentarz Powązkowski
Ryc. 110B. Cmentarz Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich
Ryc. 111A. Cmentarz w Stuposianach
Ryc. 111B. Cmentarz w Jaworcu
Ryc. 111C. Cmentarze w Łupkowie
Ryc. 112A. Cmentarz w Lidzbarku Warmińskim
Ryc. 112B. Cmentarz Powązkowski
Ryc. 113A. Cmentarz w Berehach Górnych
Ryc. 113B. Cmentarz w Michniowcu
Ryc. 114A. Cmentarz Powstańców Warszawy
Ryc. 114B. Cmentarz Powązkowski
Ryc. 115A. Cmentarz w Baligrodzie
Ryc. 115B. Cmentarz w Wołosatem
Ryc. 116A. Cmentarz w Drwęcku
Ryc. 116B. Cmentarz Prawosławny na Woli
Ryc. 116C. Cmentarz Powązkowski
Ryc. 117A. Cmentarz Powązkowski
Ryc. 117B. Cmentarz w Lidzbarku Warmińskim
Ryc. 118A. Cmentarz w Maniowie
Ryc. 118B. Cmentarz w Caryńskim
Ryc. 118C. Cmentarz w Siankach
Ryc. 119. Zestawienie wyróżnionych elementów kompozycji zinwentaryzowanych na cmentarzach krajobrazowych warmińskiego i bieszczadzkiego poligonu badawczego
Ryc. 120A. Cmentarz Powązki Wojskowe
Ryc. 120B. Cmentarz w Pyrach
Ryc. 120C. Cmentarz Ewangelicko – Reformowany na Woli
Ryc. 121A. Cmentarz – park w Kalnicy
Ryc. 121B. Cmentarz Ewangelicko – Augsburski na Woli
Ryc. 122. Zestawienie wyróżnionych elementów kompozycji zinwentaryzowanych na cmentarzach zakwalifikowanych do typu krajobrazowego rozwiniętego
Ryc. 123A. Cmentarz w Bystrem k. Michniowca
Ryc. 123B. Cmentarz w Berehach Górnych latem
Ryc. 123C. Cmentarz w Berehach Górnych zimą
Ryc. 124A. Cmentarz w Czaszynie
Ryc. 124B. Cmentarz w Gietrzwałdzie
Ryc. 125A. Cmentarz w Komańczy
Ryc. 125B. Cmentarz w Różynce
Ryc. 126A. Cmentarz w Lesku
Ryc. 126B. Cmentarz w Zerzniu

- Ryc. 127A.** Cmentarz wojskowy w Warszawie przy ulicy Kościuszkowców
- Ryc. 127B.** Cmentarz w Czaszynie
- Ryc. 128A.** Cmentarz w Dwerniku
- Ryc. 128B.** Cmentarz w Nowym Kawkowie
- Ryc. 129.** Zestawienie wyróżnionych elementów kompozycji zinwentaryzowanych na cmentarzach zakwalifikowanych do typu osiowego prostego
- Ryc. 130.** Cmentarz w Rembertowie
- Ryc. 131.** Zestawienie wyróżnionych elementów kompozycji zinwentaryzowanych na cmentarzach zakwalifikowanych do typu osiowego złożonego
- Ryc. 132A.** Schemat kompozycyjny cmentarza w Baligrodzie w 1988 roku
- Ryc. 132B.** Schemat kompozycyjny cmentarza w Baligrodzie współcześnie
- Ryc. 133A.** Cmentarz w Marysinie Wawerskim przy ulicy Korkowej: stara część obiektu (równowaga kamieniarki i szaty roślinnej)
- Ryc. 133B.** Cmentarz w Marysinie Wawerskim przy ulicy Korkowej: nowa część (przewaga kamieniarki)
- Ryc. 134.** Najczęściej występujące na polach badań sposoby prowadzenia alei głównej (strefa reprezentacyjna) względem przestrzeni grzebalnej (strefa użytkowa) i obiektów architektonicznych
- Ryc. 135.** Przemiany układu koncentryczno – osiowego cmentarzy
- Ryc. 136.** Przemiany układu osiowego prostego cmentarzy

Spis tabel

- Tab. 1.** Zestawienie kryteriów wyboru dla pól badawczych
- Tab. 2.** Fragment arkusza analizy typów krajobrazu dla współczesności
- Tab. 3.** Fragment arkusza opracowanego na potrzeby analizy ludności. Liczba ludności
- Tab. 4.** Fragment arkusza opracowanego na potrzeby analizy ludności. Struktura wyznaniowa ludności
- Tab. 5.** Fragment arkusza opracowanego na potrzeby analizy położenia cmentarzy względem zabudowy
- Tab. 6.** Fragment arkusza ocen cmentarzy
- Tab. 7.** Klucz do identyfikacji elementów krajobrazu w kategoriach *genius loci*: rzeczy – światło – porządek – czas – charakter
- Tab. 8.** Fragment arkusza analizy typów krajobrazu dla współczesności
- Tab. 9.** Zestawienie obiektów wytypowanych do badań metodą SBE
- Tab. 10.** Szczegółowa inwentaryzacja nagrobków – wykaz cmentarzy
- Tab. 11.** Klucz do identyfikacji elementów kompozycji cmentarzy
- Tab. 12.** Zestawienie zapisów kolejnych synodów od XIII do XVIII wieku w kontekście cmentarzy
- Tab. 13.** Zestawienie obowiązujących współcześnie regulacji prawnych w państwach Zachodu oraz w Polsce z uwzględnieniem okresu zaborów
- Tab. 14.** Zestawienie cmentarzy z poszczególnych pól badawczych z uwzględnieniem czasu ich założenia oraz rodzaju
- Tab. 15.** Przemiany w zakresie typu krajobrazu
- Tab. 16.** Zestawienie typów krajobrazu z uwzględnieniem cech cmentarzy na poszczególnych polach badawczych
- Tab. 17.** Analiza *sacrum* w wymiarze ogólnym. Zestawienie danych dla trzech poligonów badawczych
- Tab. 18.** Identyfikacja archetypów *sacrum* na poszczególnych poligonach badawczych
- Tab. 19.** Identyfikacja elementów kompozycji krajobrazu sakralnego na poszczególnych poligonach badawczych
- Tab. 20.** Identyfikacja i częstotliwość występowania głównych komponentów *sacrum* w krajobrazach badanych miejscowości
- Tab. 21.** Zestawienie cech charakteryzujących poszczególne kategorie postrzegalności
- Tab. 22.** Liczba ludności na obszarach badań z uwzględnieniem podziału na trzy okresy
- Tab. 23.** Zestawienie obrzędów pogrzebowych społeczności lokalnych zamieszkujących pola badań
- Tab. 24.** Wyniki analizy w kontekście różnicy wysokości w położeniu cmentarzy i średniej zabudowy mieszkaniowej jednostki osadniczej
- Tab. 25.** Wyniki analizy w kontekście średniej odległości cmentarza od linii zabudowy mieszkaniowej
- Tab. 26.** Wyniki analizy w kontekście różnicy wysokości w położeniu cmentarzy i centrum jednostek osadniczych
- Tab. 27.** Uśrednione i wystandaryzowane wartości ocen 18 obiektów metodą SBE
- Tab. 28.** Zależności między wartościami piękna scenerii a częstotliwością występowania poszczególnych własności cmentarzy
- Tab. 29.** Podobieństwo cmentarzy i ogrodów na podstawie analizy definicji pojęć
- Tab. 30.** Wykres schematyczny powstawania i rozwoju głównych typów założeń cmentarnych w poszczególnych okresach historycznych
- Tab. 31.** Zestawienie cech kompozycyjnych poszczególnych typów założeń cmentarnych w układzie chronologicznym
- Tab. 32.** Elementy kompozycji cmentarzy w poszczególnych typach założeń cmentarnych
- Tab. 33.** Elementy kompozycji dla cmentarzy wyznaniowych
- Tab. 34.** Charakterystyka elementów kompozycji cmentarzy w poszczególnych okresach
- Tab. 35.** Synteza cmentarzy przeprowadzona na podstawie podpunktów dysertacji od 4.4.1 do 4.4.5
- Tab. 36.** Synteza ogrodów przeprowadzona na podstawie podpunktów dysertacji od 4.4.1 do 4.4.5

Tab. 37. Charakterystyka form pochówków

Tab. 38. Zestawienie średniej liczby gatunków drzew przypadających na jeden cmentarz z uwzględnieniem podziału na rodzaj cmentarza oraz poligony badawcze

Tab. 39. Zestawienie drzew występujących na cmentarzach bieszczadzkich, warmińskich i warszawskich

Tab. 40. Zestawienie gatunków drzew występujących na badanych cmentarzach z uwzględnieniem warstwy symbolicznej oraz wymagań

Tab. 41. Zestawienie sposobów wykorzystania drzew w kompozycji cmentarzy na trzech poligonach badawczych

Tab. 42. Zestawienie gatunków warstwy krzewiastej i zielnej cmentarzy z uwzględnieniem częstotliwości ich występowania oraz symboliki

Tab. 43. Zestawienie danych uzyskanych z analizy szaty roślinnej dla trzech poligonów badawczych

Tab. 44. Zestawienie typów nagrobków występujących na badanych cmentarzach w podziale na trzy okresy

Tab. 45. Częstotliwość występowania poszczególnych zespołów treści symbolicznych na badanych cmentarzach w podziale na dwa okresy

Tab. 46. Zestawienie epitafiów dla trzech poligonów badawczych

Tab. 47. Zestawienie epitafiów dla trzech poligonów badawczych

Tab. 48. Zestawienie badanych cmentarzy z uwzględnieniem dominującego układu w relacji do regionu badań

Tab. 49. Zestawienie cech cmentarzy o kompozycji pierwotnej (koncentryczno – osiowej)

Tab. 50. Zestawienie cech cmentarzy o kompozycji krajobrazowej prostej

Tab. 51. Zestawienie cech cmentarzy o kompozycji krajobrazowej złożonej

Tab. 52. Zestawienie cech cmentarzy o kompozycji osiowej prostej

Tab. 53. Zestawienie cech cmentarzy o kompozycji osiowej złożonej

Tab. 54. Zestawienie wyników-cech cmentarzy trzech pól badań i grupy kontrolnej w okresie współczesnym

Tab. 55. Zestawienie wyników-cech cmentarzy trzech pól badań w okresie międzypowstaniowym i międzywojennym

Tab. 56. Ogólnopolski model komunalny, wyznaniowy i wojenny cmentarza

Tab. 57. Ogólnopolski model wiejski i miejski cmentarza

Tab. 58. Zestawienie modeli cmentarza i ogrodu

Tab. 59. Obiekty postulowane do wpisania do rejestru zabytków

Streszczenie pracy

Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych.

Cmentarze znajdują się na terenie całej Polski w sąsiedztwie każdej większej jednostki osadniczej, dotyczą każdego człowieka, ponadto widoczne są starania nadania miejscom pochówku kształtu estetycznego, co sprawia, że mogą stanowić podstawę szerszych badań w urbanistyce, architekturze krajobrazu, gospodarce przestrzennej, rzeźbie i ogrodnictwie ozdobnym. Większość przeprowadzonych dotychczas badań cmentarzy koncentruje się na ich szacie roślinnej, pomijając rolę krajobrazową i społeczną.

Głównym celem badawczym pracy było określenie treści i formy cmentarza, jego miejsca w strukturze osadniczej oraz pełnionej roli społecznej. Badania podzielono na 4 grupy: cmentarze w historii (aspekt historyczny badań), cmentarze w krajobrazie (aspekt krajobrazowy badań), cmentarze w społeczeństwie (aspekt społeczny badań) oraz układ i struktura cmentarzy (aspekt kompozycyjny badań). Postawiono też tezę, że cmentarz jest ogrodem przeznaczonym nie tylko dla zmarłych, ale także dla żywych mieszkańców społeczności lokalnej.

Do badań terenowych wybrano reprezentatywne miejsca pochówku z regionów Polski różnicowanych: krajobrazowo, wyznaniowo, politycznie, narodowościowo, gospodarczo i społecznie. Jako spełniające wszystkie kryteria wytypowano cmentarze bieszczadzkie (83 obiekty), warmińskie (31) oraz warszawskie (48). Do zasięgu terytorialnego zaliczono także cmentarze świętokrzyskie (10) stanowiące grupę porównawczą, do której odwołano się w podsumowaniu pracy przy określaniu przemian i modeli cmentarzy. Badania przeprowadzono w trzech okresach: przed I Wojną Światową, w okresie międzywojennym i współcześnie.

W grupie badań poświęconej aspektowi historycznemu cmentarzy znalazły się analizy: regulacji prawnych w zakresie zakładania, funkcjonowania cmentarzy w Polsce i na świecie, liczby, rodzajów i stanu zachowania badanych obiektów. W analizach krajobrazowych wskazano teoretyczne czynniki i modele lokalizacji nekropoli; przeprowadzono analizę położenia cmentarzy nad poziomem morza, analizę typu krajobrazu jednostki osadniczej, w której znajdował się cmentarz, analizę widoczności i układu sacrum. Badania poświęcone społecznej roli cmentarzy objęły: analizę percepcji śmierci w Polsce i na świecie, skonstruowanie modelu człowiek – krajobraz – cmentarz, analizę obrzędowości, liczby i struktury narodowościowo – wyznaniowej ludności, analizę położenia cmentarzy względem centrum i zabudowy jednostki osadniczej oraz analizę odbioru wyglądu cmentarzy. Badania aspektu kompozycyjnego cmentarzy dotyczyły wskazania podobieństw i różnic cmentarzy i ogrodów poprzez analizę typologii terenów zieleni, analizę definicji oraz historii sztuki ogrodowej. Dla cmentarzy Bieszczadów, Warmii i Warszawy zbadano elementy kompozycji takie jak: granice, wejście, wnętrze, dominanta, centrum, wyróżnione elementy wolnostojące, powiązania z otoczeniem. Na tej podstawie określono typy układów nekropoli. W ramach tej grupy analiz przebadano także nagrobki i szatę roślinną cmentarzy oraz określono ich strukturę.

Opisane powyżej analizy pozwoliły stwierdzić, że cmentarze posiadają cechy spójne z cechami ogrodów. O podobieństwie tych form świadczą m.in. przebiegające równoległe przemiany nie tylko w okresach historycznych, ale także współcześnie, stosowane rośliny, struktura (obecność strefy reprezentacyjnej, użytkowej, zaniedbanej i przestrzeni przenikania się) oraz elementy kompozycji (ogrodzenie oddzielające sacrum od profanum, wejście, element centralny oraz

rzeźba). Badania kameralne i terenowe wykazały, że cmentarze pełnią ważną rolę w życiu społeczności lokalnych oraz w strukturze jednostek osadniczych. Ponadto, w pracy stwierdzono, że metody badawcze wykorzystywane dotychczas do badania ogrodów i innych form krajobrazowych sprawdziły się także do badania cmentarzy. Analizy wykazały postępującą unifikację w zakresie kompozycji cmentarzy. Większą dynamikę w tym aspekcie zaobserwowano dla nekropoli położonych w strefie bezpośredniego oddziaływania aglomeracji miejskiej. Porównanie cmentarzy trzech pól badań i w trzech okresach dowiodło, że zanikają ich cechy regionalne, uniemożliwiając zbudowanie wariantowych modeli cmentarzy, których głównym kryterium stanowiłoby położenie w Polsce. Jednocześnie zauważono utrzymywanie się podziału na modele funkcjonalne (cmentarze komunalne, wojenne i wyznaniowe) i przestrzenne (cmentarze miejskie i wiejskie). Badania pozwoliły także wskazać przemiany nekropoli w aspektach historycznym, krajobrazowym, społecznym i kompozycyjnym, m.in. dotyczące oddalania się cmentarzy od centrów jednostek osadniczych, przy jednoczesnym zmniejszaniu dystansu od zabudowy, związane z postępującą globalizacją i sekularyzacją polskiego społeczeństwa, a tym samym i krajobrazu. Praca realizuje także postawiony cel aplikacyjny, bowiem w oparciu o wyniki badań sporządzono wytyczne do ochrony, projektowania i rozwoju cmentarzy.

Słowa kluczowe: *cmentarz, jednostka osadnicza, krajobraz, nagrobek, ogród, śmierć*

Abstract

Cemeteries as gardens of the living and the dead.

Cemeteries are located in the vicinity of each major settlement unit in Poland. Moreover, visible efforts are being made to give the burial places the shape of aesthetic. Cemetery can be the basis of wider studies in urban planning, landscape architecture, land management, sculpture and decorative horticulture. Most of the studies conducted so far, focused on the cemeteries vegetation, ignoring the landscape and their social role. The aim of the research was to determine the content, form, place in structure of settlement unit and the social role of the cemeteries. Studies were divided into 4 groups of analyses: cemeteries in history (historical aspect of the research), cemeteries in landscape (landscape aspect of the research), cemeteries in society (social aspect of the research) and layout and structure of cemeteries (compositional aspect of the research). Thesis of the dissertation said that cemetery is a garden not only for dead but also for living members of community. Research was made on the example of chosen objects in Bieszczady (81 objects), Warmia (31 objects) and Warsaw (48 objects). Research was carried on 162 cemeteries from regions of various demographic, cultural, historical and natural conditions. Research area also included Góry Świętokrzyskie (10 objects) as a control group. Study was conducted in three periods: before I World War, in the interwar period and today. In historical analysis law regulations about establishment and functioning of cemeteries, their number and state of preservation were examined. In social analysis location of cemeteries in relation to housing and centre, social perception of the cemeteries appearance were conducted. In landscape analysis location of cemeteries in relation to the sacrum and type of landscape were analyzed. In composition analysis vegetation, headstones, layout, structure and elements of cemetery composition (borders, entrance, dominant, centre, free-standing elements, viewing links) were taken into account. Analysis revealed that cemeteries and gardens have a lot of common features e.g.: changes run in parallel periods, used plant, structure (the presence of the four zones: representative, utility, neglected and contact area) and elements of composition. Studies have shown that cemeteries have an important role in the live of local communities and in the settlement units structure. Dissertation proved that the research methods used to study gardens and other forms of landscape can be also used to study cemeteries. Analysis showed unification of cemeteries composition. More dynamic in this aspect was observed for cemeteries located in the zone of direct impact of agglomeration. Comparison of 162 cemeteries in three periods has shown the disappearing of regional features these objects. Results were used to determine the model of cemeteries due to the type of burial ground (municipal, military and denominational cemeteries) and settlement unit (rural and urban cemeteries). Moreover, results underlined changes of cemeteries in the historical, social, landscape and compositional aspects, associated with globalization and secularization of Polish society and the landscape. Therefore, results served to elaborate guidelines for the protection, design and development of cemeteries.

Key words: *cemetery, settlement unit, landscape, headstone, garden, death*